

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kirkehistoriske
Samlinger

1986

*Styrelsen for Selskabet for Danmarks
Kirkehistorie:*

Professor Niels Knud Andersen, næstformand
Professor Jacob Balling
Afdelingsleder Knud Banning, formand
Lektor Carsten Breengaard
Professor K. E. Bugge
Lektor Th. Lyby Christensen
Adjunkt Knud B. Christoffersen, revisor
Professor Troels Dahlerup
Professor Svend Ellehøj
Professor Leif Grane
Lektor Jørgen I. Jensen
Lektor Martin Schwarz Lausten
Sognepræst Christian de Fine Licht, sekretær
Professor P. G. Lindhardt
Professor Otto Norn
Arkivar Erik Nørr
Stud.theol. Alice Pontoppidan, kasserer
Landsarkivar Anne Riising
Lektor Jørgen Stenbæk
Professor Anders Pontoppidan Thyssen
Provst Carl Trock

**Kirke
historiske
samlinger
1986**

**Kirkehistoriske Samlinger udgives af
Selskabet for Danmarks Kirkehistorie under
redaktion af Knud Banning, Carsten
Breengaard, Christian de Fine Licht
og Eva Louise Lillie.**

Kirke
historiske
samlinger
1986

**Printed in Denmark
by Special-Trykkeriet Viborg a-s**

ISBN 87-500-2652-6

Udgivet med støtte fra J. Oskar Andersens legat.

Indhold

Om karmeliterordenen i Danmark. Spredte meddelelser på grundlag af nyfund i udenlandske arkiver. Af Kaare Rübner Jørgensen	7
Gammeltestamentlige motiver i Reformationstidens danske kalkmaleri. I 450-året for Den danske Reformation. Af Eva Louise Lillie	43
Et brev til Johan Ludvig Holstein fra Josias Lorck. Af Jakob H. Grønbæk	89
På oprørets rand? Bemærkning om forholdet mellem politik og religion hos Rasmus Sørensen i året 1844. Af Knud Banning ...	95
Vilhelm Becks ansøgninger om præsteembeder. Af Carl Trock ...	111
Johan Philip Jeansson som rejsepræst og prædikant. Af Elith Olesen	131
Møde med det fremmede. Breve fra dr. Niels Høegh Brønnum fra Nigeria, 1913. Af Niels Kastfelt	167
Magtens korruption. Opgøret mellem biskop Anton Bast og pastor John P. Ingerslew. Af L. B. Fabricius	189
En lykønskning. Af P. G. Lindhardt	225
1985 – en oversigt. Af Leo Kamstrup Olesen	227
Bemærkning. Af P. G. Lindhardt	267
Register	269
Forfatternes adresser	279

Om karmeliterordenen i Danmark

Spredte meddelelser på grundlag af fund i udenlandske arkiver

af Kaare Rübner Jørgensen

Om tiggermunkenes virke i det middelalderlige danske samfund har vi i virkeligheden kun få vidnesbyrd, thi ligesom deres kirker og klostre de fleste steder blev revet ned i forbindelse med reformationen og derved forsvandt, er størsteparten af det skriftlige materiale forlængst gået tabt. Især er mangelen på *ordensinterne* dokumenter og papirer katastrofal. Konsekvensen er, at vi idag kun med vanskelighed kan indleve os i det liv, der dengang levedes i klostrene, og at vi ofte må foretage analogislutninger fra forholdene i udlandet, hvis vi ønsker at skildre dansk klosterliv blot nogenlunde fyldestgørende. Gælder dette generelt for alle de religiøse ordener, får denne mangel på interne papirer for karmeliterordenen – den tredie tiggermunkeorden i senmiddelalderens Danmark – vel endnu en konsekvens: man kan nemlig spørge, hvorvidt det er muligt at forstå de mest fremtrædende teologer i den danske reformationskamp – Poul Helgesen, Peder Laurentsen og Frans Wormordsen – uden et solidt kendskab til deres ordensmæssige baggrund?

Nu var karmelitermunkene som de fleste andre ordensfolk ikke kun en levende del af datidens danske samfund, men tillige medlemmer af en faststruktureret international organisation. Det er derfor ret nærliggende at undersøge, om der i udenlandske arkiver og biblioteker skulle være arkivalier, der indeholder oplysninger om danske klostre og deres beboere. Det har vist sig at være tilfældet, og jeg skal her meddele, hvad jeg har fundet ved en gennemgang af ordenens generalarkiv i Rom og af det nedertyske provinsarkiv i Frankfurt am Main.¹ Jeg gør det velvidende, at det i grunden ikke er synderlig meget, men eftersom vi i forvejen ved så lidt, må enhver ny oplysning – hvor ubetydelig den end kan synes – være af interesse.

Da materialets oplysninger, som det vil fremgå af efterfølgende *kildeappendiks*, er få og spinkle og tillige spredte i tid og emne, kan det være særdeles vanskeligt, for ikke at sige undertiden umuligt, at vurdere dem. Det nemmeste ville derfor være blot at præsentere materialet, forsynet med arkivalske og traderingsmæssige oplysninger. Jeg har dog

ikke kunnet modstå fristelsen til samtidig at undersøge, hvorledes de nye kildeinformationer forholder sig til det, vi allerede ved, samt at overveje baggrunden for og konsekvensen af kildernes udsagn. Det sidste gør jeg dog ikke uden betænkelighed, eftersom sådanne overvejelser langt hen ad vejen må være baseret på gæt og spekulation.

Til sidst må jeg indledningsvis gøre opmærksom på, at der ikke på nogen måde er tilstræbt en samlet fremstilling af ordenens historie i Danmark. En sådan må, hvis den overhovedet kan skrives, vente til en senere lejlighed.

I

Karmeliterordenens *archivum generale* går tilbage til senmiddelalderen og var tidligere placeret i klostret Sancta Maria Transpontina i Roms Borgokvarter. Idag indgår det i Institutum Carmelitanums bibliotek, Collegio S. Alberto i Via Sforza Pallavicini, 10, ikke langt fra det gamle kloster. Det er nu et særdeles velordnet arkiv. Besøger man det som dansker i den intention at fremdrage nye og hidtil ukendte dokumenter fra middelalderen, opdager man hurtigt, at arkivet et nyordnet efter ordenens provinsforhold i det 17.-18. århundrede. Der findes derfor ingen arkivgruppe med betegnelsen *Danmark*, da denne provins jo forlængst var ophørt med at eksistere.² Hvad der eventuelt måtte være af arkivalier med relation til vort land, må søges i den generelle afdeling (*Commune ordinis*) eller blandt andre provinsers papirer. Her viser det sig da, at ordensarkivet ikke indeholder meget materiale fra tiden før det 16. århundrede. Årsagen hertil er, at ordenens øverste leder, generalprien, og dennes cancelli først fra ca. 1550 residerede fast i Rom.³

Det vigtigste aktstykke, der blev fundet i Rom, var *oprettelsesdokumentet* for den danske ordensprovins, udstedt i Bruxelles den 10. juni 1462 af generalprior Johannes Soreth (*kilde 1*). Dette dokument vedrørte flere provinser og må derfor formodes at have eksisteret i flere, enslydende eksemplarer. Ingen af disse er dog bevaret til vor tid. Den afskrift, der kendes, stammer fra Polen og blev foretaget af karmelitermunken Martinus Behm, da han i 1678 afskrev dele af provinsakterne fra Böhmen-Polen til ordenshistorikeren Ludovicus Perez i Rom. På den måde blev dokumentet, i en afskrifts afskrift, indlemmet i ordenens nuværende generalarkiv.

Det dokument, generalprior Johannes Soreth den 10. juni 1462 satte sit navn og segl under, giver meddelelse om, at han sammen med de

deltagende diffinitorer⁴ på generalkapitlet fire dage før har truffet beslutning om at opdele den sachsiske ordensprovins i tre selvstændige provinser: *Saxonia* omfattende klostrene i Sachsen, Thüringen, Mark Brandenburg og Meissen, *Bohemia et Polonia* bestående af ordenshusene i Böhmen, Mähren, Polen, Rusland, Lithauen, Schlesien, Preussen, Mazowsze og Valakien, og *Dacia* omfattende konventerne i Danmark, Sverige, Norge, Götaland, Island og Orkneyøerne. Begrundelsen for denne deling siges at være »den alt for store afstand mellem klosterhusene og sprogenes forskelligartethed«.

Etableringen af ordensprovinsen *Danmark* har hidtil været kendt fra to kilder. Den ene er de samtidigt nedskrevne *acta capitulorum generalium*, ordenens generalkapitelakter, hvor en dansk provincialprior for første gang optræder i 1462.⁵ Selve beslutningen om provinsoprettelsen findes dog ikke nedfældet i akterne, hvilket er i modsætning til andre oprettelser, både før og efter.⁶ Den anden kilde er *Den danske Krønike*, som Christiern Pedersen vel omkring 1520 forfattede som en fortsættelse af *Saxos Gesta Danorum*. Idet han her gengiver en hjemlig karmelitertradition, der sandsynligvis er meddelt ham af Anders Christiernsen (provincialprior 1503-1522),⁷ fortæller han, at de danske klostre var under en sachsisk provincial, »... till mand screff aar Mcccclxij, da finge de dieris egne for mand her i riged hoss dennom selffue, och det kom dennom megit till gaffn och nytte, thi tilforne da sende de Tyske muncke, som her wor i disse closter, alt dieris guld och pendingh och andre klenodie till Tyskland, som de kund mest komme aff sted, till deris ipperste formend och kloster, disse fattige closter til stuor skade, som her wor i riged, och sagde indbyrdis mellom dennom selffuer och serdelis for dieris vdkorne gode wenner, Tyske och andre kiöbmend: skollen wi der Denen kerken vnde closter bwuen, dat skall er swluen wp dat leste rwen«.⁸

Dertil kommer hos den svenske kirkehistoriker Peter Wieselgren en notits om, at provinsoprettelsen blev foretaget af pave Pius II på kong Christian I's initiativ og begæring i 1462.⁹ Kilden til denne oplysning fra første halvdel af det 19. århundrede har jeg ikke været i stand til at spore.¹⁰

Men hvad var nu baggrunden for etableringen af en dansk ordensprovins? På grundlag af Christiern Pedersens beretning, kombineret med oplysningen hos Peter Wieselgren ville det vist være en smal sag at brygge en historie sammen om, at de danske munke var godt trætte af deres tyske ordensfællers udplyndring, og at de derfor gennem Christian I henvendte sig til paven med en ansøgning om at måtte danne deres egen provins. Men holder en sådan historie? Det er vel tvivlsomt, for

mon ikke man skal være ret forsigtig med at stole for meget på disse berettende kilder, af hvilke den ene er tendentiøs, den anden uden erkendt kildegrundlag og desuden megen sen? Christiern Pedersens beretning må dog, hvis Anders Christiernsen er hans meddelelsesmand, afspejle den opfattelse, man senere havde i danske karmeliterkredse.

Provinsoprettelsen kan imidlertid *også* anskues fra andre synsvinkler. Den ene er ordenens udvikling i Nordøsteuropa i første halvdel af det 15. århundrede, den anden dens mere almene situation omkring 1450.

Det første danske kloster Landskrona, stiftet 1410 af kong Erik af Pommern,¹¹ må administrativt have tilhørt den øvre-tyske ordensprovins (*Alemania superior*). Denne, der var oprettet ved en deling af de tyske klostre i 1348,¹² oplevede i løbet af det 14. århundrede en kraftig ekspansion mod nord og øst. Omkring 1410 omfattede den således foruden kærneområderne Franken og Bayern det nuværende Østrig, Ungarn, Tjekkiet, Østtyskland, Polen og Danmark. I 1411 traf ordenens generalkapitel beslutning om at dele denne vidtstrakte provins i to, idet klostrene i Böhmen, Polen, Preussen, Sachsen, Thüringen og Ungarn udskiltes til en selvstændig provins, der fik navnet Böhmen (*Bohemia*).¹³ Det siges ikke, men må formodes, at det nygrundlagte danske kloster er fulgt med ind i den nye provins. I 1440 besluttede imidlertid generalkapitlet påny at ændre provinsforholdene. Klostrene i Sachsen, Thüringen, Schlesien, Preussen, det nordlige Polen og Danmark – hvor der nu med grundlæggelserne i Skelskør 1418 og Helsingør 1430 var tre klostre – skulle for fremtiden danne provinsen Sachsen (*Saxonia*), mens konventerne i Böhmen, Ungarn og det øvrige Polen skulle lægges tilbage under den øvre-tyske provincialpriors myndighed.¹⁴ Denne ordning varede med en mindre justering,¹⁵ indtil generalkapitlet 1462 traf bestemmelse om at ændre forholdene på den måde, det nu fremdragne dokument bringer vidnesbyrd om. Det blev iøvrigt en ordning, der skulle vise sig at være gyldig, indtil de protestantiske bevægelser fra 1520'erne omkalfatrede forholdene.

De generalkapitelbeslutninger, jeg her har trukket frem, vidner om, at den øveste ordensledelse har haft svært ved at fastlægge varige administrative rammer for ordenens virke i det nordlige og mellemste Østeuropa. Årsagen hertil var næppe kun de mange forskellige sprog og den store afstand mellem klostrene, som blev brugt som argumentation for provinsoprettelserne i 1462, men vel nok så meget de politisk ret kaotiske forhold i denne del af Europa: de mange lande, af hvilke kun få var helt selvstændige, de skiftende personalunioner og lensforhold,

de tilbagevendende tron- og fraktionsstridigheder, de hyppige nationale oprør og religiøse krige,¹⁶ altsammen noget, der kunne gøre en fælles provinsadministration temmelig ineffektiv, ja vel til tider ganske illusorisk.

Betragtes herefter ordenens almene situation omkring midten af 1400-tallet, kan man konstatere, at den var præget af modsatrettede og skismatiske tendenser. Baggrunden herfor var, at munkene, der levede som tiggermunke i byerne, samtidig skulle efterleve en ordensregel, der oprindeligt var udformet for et liv i 'ørkenens' ensomhed og isolation.¹⁷ Det skabte naturligvis problemer, og man kan da også i det 14. og 15. århundrede iagttage utallige afvigelser fra den strenge, kontemplative ordensregel, enten forårsaget ved dispensation eller negligering.¹⁸ I 1430 fremsatte ordensledelsen derfor et ønske om at få reglen ajourført eller tilpasset munkenes faktiske situation. Det skete to år senere, da pave Eugenius IV godkendte en ændret og mildere ordensregel, som generalkapitlet derpå i 1440 bestemte skulle følges af alle ordensmedlemmer.¹⁹

Denne ændring af ordensreglen løste imidlertid kun en del problemer. Der var nemlig gennem hele det 15. århundrede samtidig bevægelser, hvis tilhængere mente, at man i stedet skulle gå tilbage og efterleve, så nøjagtigt som det overhovedet var muligt, den oprindelige *regulas* bogstav og intention. Man skulle derfor give afkald på alle privilegier og dispensationer og med magt fjerne, hvad der måtte være af misbrug. For tilhængerne af disse bevægelser repræsenterede den ændrede ordensregel en uacceptabel lempelse. Tre norditalienske klostre, der havde tilsluttet sig denne strengere observans, appellerede derfor til paven, og i 1442 gav Eugenius IV dem tilladelse til at måtte danne deres egen kongregation, direkte underlagt ordenens generalprior (den mantovanske kongregation).²⁰ Tilsvarende kongregationer var – såvidt vi kan se – under opsejling i Rhinegnene og i Sydfrankrig.²¹ Man kan derfor konkludere, at karmeliterordenen omkring 1450 omfattede adskillige livsformer, spændende fra den mantovanske kongregation over provinser og klostre, der mere eller mindre forsøgte at følge den mildere ordensregel af 1432, til klostre og munke, der kun i begrænset omfang efterlevede ordenens bestemmelser.

Da franskmændene Johannes Soreth i 1451 blev valgt til ny generalprior, fik ordenen en leder, der åbent støttede de bestræbelser, der var i gang for at få munkene til at leve et mere religiøst liv. På generalkapitlet i Bruxelles 1462, der iøvrigt samlede langt flere deltagere end normalt,²² fremlagde han derfor en række reformlove, der skulle ophæve dispensationer og fjerne misbrug.²³

Provinsændringerne 1462 og herunder etableringen af en dansk ordensprovins kan nemt knyttes til disse tanker og ønsker om reformer. Thi for at føre dem ud i livet, mente man, at det var nødvendigt at have effektivt fungerende provinser.²⁴ For Nordøsteuropas vedkommende vil det formodentlig sige, at provinsgrænserne så vidt muligt måtte tilpasses de politiske og nationale realiteter.²⁵ At Danmark så ved samme lejlighed blev gjort til en selvstændig provins, kan skyldes samme årsag, men også at Nordens klostre kun med vanskelighed lod sig administrere fra Sachsen. Et vidnesbyrd herom er, at de inden deres selvstændighed havde dannet et provinsvikariat.²⁶

I generalkapitelakterne fra Bruxelles 1462 benævnes den danske provins *Dacia et Norvegia*,²⁷ senere kaldes den i akterne blot *Dacia*.²⁸ I andre kilder kan navnet *Dacia et Suecia* findes.²⁹ Hvilket område, provinsen reelt dækkede, har derfor tidligere været lidt usikkert. Postreformatoriske udenlandske karmeliterforfattere har i hvert fald undret sig. De opfattede nemlig *Dacia* lig den antikke romerske provins af samme navn og mente derfor, at provinsen foruden de nordiske lande måtte have omfattet Transylvanien, Valakien og Moldavien.³⁰ I oprettelsesdokumentet får vi imidlertid klar besked: provinsen hedder *Dacia* og består af Danmark, Sverige, Götaland, Norge, Island og Orkneyøerne.

Var årsagen til provinsoprettelserne den store afstand mellem klostrene, som oprettelsesdokumentet siger, og ønsket om effektivt fungerende provinser, kan man undre sig over, at generalkapitlet har oprettet en så omfattende dansk provins. Modsætningen mellem argumentation og beslutning er imidlertid kun tilsyneladende, thi ser vi på de forhold, der *de facto* eksisterede i 1462, var den danske provins med de territorier, der blev tillagt den, en ren fiktion! Der fandtes nemlig på det tidspunkt kun klostre i Landskrona, Skelskør, Helsingør og Örebro.³¹ Nogen klosterrealitet lå der altså ikke bag den geografisk store provinsdannelse. Derimod falder provinsen *Dacia* nogenlunde sammen med den danske unionskonges magtområde, et sammenfald der ligesom antyder, at det *også* har været politiske motiver, der har bestemt provinsens geografiske udstrækning. Det er derfor ikke helt umuligt, at initiativet – som Wieselgren fortalte – er udgået fra dansk side. Et vist samarbejde mellem danske udsendinge og den internationale ordensledelse må man forudsætte.³²

Christiern Pedersen fortæller, at provinsoprettelsen kom de danske munke 'megit till gaffn och nytte', thi de gaver, der blev skænket klostrene, blev nu her i landet. Vi må tillige regne med, at karmelitermunkene ved at danne deres egen provins og have en hjemlig provincialpri-

or har fået mulighed for at manifestere sig langt kraftigere i det danske samfund. Nu kunne de optræde på lige fod med franciskanere og domnikanere, og deres provincial måtte indbyrdes til de samme kirkelige synoder og verdslige møder som disse ordeners danske ledere. Resultatet udeblev heller ikke: 4 nye klostre – i Sæby, Varberg, Århus og Sølvesborg – blev stiftet inden år 1500, samtidig med at gaverne synes at være tilflydt de ældre klostre i større mængde end før.³³ Munkene fik desuden kontakt til universitetet og kongehuset. Både Anders Christiensen og Poul Helgesen var en tid universitetslærere,³⁴ og begge brugtes af hoffet: Anders Christiensen i et tremands gesandtskab til Rusland i 1499,³⁵ Poul Helgesen som prædikant ved flere lejligheder.³⁶ Sidstnævnte var som bekendt desuden aktiv i oprøret mod Christian II og noget senere det katolske partis førende teologi i kampen mod protestanterne. Havde de danske klostre fortsat været underlagt en sachsisk provincial, er det ikke sikkert, at den centrale placering, klostrene og deres munke indtog i det danske samfund fra slutningen af 1400-tallet, havde været mulig.

2

Den 3. juni 1503 deltog Anders Christiensen som nyudnævnt provincialprior i generalkapitlet i Piacenza i Norditalien.³⁷ Ved samme lejlighed blev ordenens generalprokurator Petrus Terrasse valgt til generalprior. Han levede dog kun til 1511 og erindres især for rundhåndet at have uddelt privilegier og dispensationer til klostre og munke.³⁸ Skønt allerede samtiden følte, at han nok havde været lidt for gavmild – hans dispensationer blev tilbagekaldt og annulleret allerede i 1517³⁹ – kan man ikke helt afvise, at dette slette eftermæle også skyldes, at han er den eneste generalprior før 1600, fra hvis kancelli en egentlig brevbog er bevaret.⁴⁰ I denne findes fire notitser vedrørende danske munke.

Den første notits stammer fra selve generalkapitlet 1503 og indgår i en liste over de deltagende provincialpriorer, der af den nyudnævnte ordensgeneral fik privilegier og udnævnelser med hjem. Som den sidste i rækken er opført Anders Christiensen's navn, men der er desværre ingen oplysning om, hvad bevillingen til ham gik ud på (*kilde 2*).

De tre næste er alle fra samme dag, den 18. juli 1506. De har indirekte været kendt i Danmark siden 1930'erne, idet ordenshistorikeren Benedictus Zimmerman (= Benedictus a Sancta Cruce) fortalte om dem i et brev til Johannes Lindbæk. Denne må have vist brevet til J. Oskar Andersen, for han omtaler dem i sin bog om Poul Helgesen i 1936. Det sker dog med forkert årstalsangivelse.⁴¹

I den første notits gøres provincialprior, magister Anders Christiensen til generalvikar, det vil sige til generalens stedfortræder, i provinsen *Dacia* (kilde 3). Han kunne da visitere klostre og træffe beslutninger i generalens navn. Genstridige munke satte sig derfor ikke kun op mod deres provincial, men tillige mod ordenens øverste autoritet, og kunne ikke længere appellere hans beslutninger. Unddraget hans myndighed var forfalskning af segl, det vil sige forfalskning af privilegiebreve, tildeling af lektor-, baccalaureus-, magister- og doktorgrader, der gav modtagerne særlige rettigheder i klostret,⁴² samt konspiration mod generalens person.⁴³

Det er ellers ikke meget, vi ved om generalvikarer for Danmark. Stillingen synes normalt at have været besat af en udlænding. I 1479 løstes således den øvre-tyske munk Nicolaus Mord fra posten som generalvikar for ordensprovinserne Øvre-Tyskland, Sachsen, Böhmen og Danmark,⁴⁴ og i 1514 var italieneren Stephanus de Consortis de Brixia visitator og generalvikar *cum plena potestate* i de to tyske provinser og Danmark.⁴⁵ Så sent som 1530 visiterede vistnok endnu en udlænding de danske klostre som generalvikar.⁴⁶ Stillingen synes desuden ofte at have været tidsbestemt, eftersom der er belæg for, at generalkapitlet kunne tilbagekalde besættelserne.⁴⁷ Det er derfor næppe sandsynligt, at Anders Christiensen stadig beklædte embedet i 1512, som Oskar Andersen mente i sin ellers udmærkede bog om Poul Helgesen.⁴⁸

De to sidste notitser vedrører danske munkes studier ved universitetet i Louvain i det nuværende Belgien. I den ene tildeles lektor Palle Jensen eller Hansen (*Paluus Joannis*) baccalaureusgraden og får samtidig tilladelse til at læse Sentenserne i 1507 (kilde 4); i den anden får broder Christian Troelsen (*Christiernus Trugelli*) tilladelse til at studere logik og fysik i fire år (kilde 5).

Mens den sidste munk er os ganske ukendt,⁴⁹ har vi kendskab til Palle Jensen fra et par andre kilder. Fire år tidligere, den 15. maj 1503, blev han nemlig sammen med en anden ordensbroder Peter Hemmingsen immatrikuleret som teologisk student i Louvain. Han var da allerede præst og siges iøvrigt at stamme fra ærkebispedømmet Lund.⁵⁰ Og i 1512, ni år senere, ansøgte han paven om tilladelse til, idet hans familie betalte, at måtte studere til magister- eller doktorgraden ved universitetet i Uppsala for derefter at tage ophold i klostret i Örebro. Anmodningen blev støttet af ordenens generalvikar og imødekommet af paven den 22. december 1512.⁵¹ Der foreligger desværre ingen vidnesbyrd om, han også gennemførte sine studier og blev munk i Örebro. Men det studieforløb, der aftegner sig i de tre kilder, synes at have

været ret typisk, eftersom et universitetsstudium normalt først påbegyndtes, når munken havde gennemgået ordenens interne uddannelse og var blevet viet til præst. Det at familien betalte, var heller ikke ualmindeligt.⁵²

Palle Jensen, Peter Hemmingsen og Christian Troelsen var iøvrigt ikke de eneste danske karmelitermunke, der blev sendt til universiteterne i den nedertyske ordensprovins.⁵³ Af akterne fra denne provins kan vi se, at en ellers ukendt broder Frans fra Helsingør studerede teologi i Köln 1530-1531,⁵⁴ samt at enkelte munke fra denne provins kom til Danmark for at dygtiggøre sig. I årene 1518-1519 opholdt således Hermannus de Alkmaar og i 1523 Adrianus de Schonhoven og Cornelius de Gouda sig her i landet.⁵⁵

Det at danske munke blev sendt til Nedertyskland og ikke som tidligere til Rostock og Greifswald for at studere,⁵⁶ og at munke herfra kom til Danmark, kan vel ses som et resultat af den politiske, handelsmæssige og kulturelle nyorientering, der fandt sted i kongerne Hans' og Christian II's regeringstid.

3

Den 8. maj 1524 valgtes på ordenens generalkapitel i Napoli Nicolaus Audet, provincial for Det hellige Land og generalvikar, til ordensgeneral. Hermed indledtes ordenens anden reformperiode.⁵⁷ Meningen var, at ordenslivet nu *skulle* reformeres – og det med tvang! De munke, der ikke ville ændre deres livsform og give afkald på – hvad man kunne opfatte som – uretmæssige privilegier, skulle simpelthen forflyttes til steder, hvor de ikke kunne ødelægge den reformerede disciplin. Audet foretog derfor efter sit valg lange visitationsrejser til de forskellige provinser for med sin autoritet at få reformerne gennemført: 1524-1528 var han i Nord- og Syditalien, 1528-1530 i Frankrig, Tyskland og Nederlandene og 1531 i Spanien.⁵⁸ De provinser, han ikke selv kunne overkomme at besøge, gav han andre fuldmagt til at visitere og reformere. Således blev Theodoricus de Gouda, provincialprior for den nedertyske ordensprovins, den 7. april 1529 betroet overopsynet med provinserne Sachsen, Danmark og Böhmen, hvor kætteriet ifølge generalen bredte sig mere og mere.⁵⁹ Hvorledes denne i praksis har røgtet sit hverv, ved vi ikke.⁶⁰ Det eneste, vi kan konstatere, er, at det i de følgende år undertiden lykkedes ham at skaffe sig informationer om forholdene i disse provinser, som han kunne lade gå videre til sin ordensgeneral.

Efter sine visitationsrejser udarbejdede generalprior Audet et fire-siders dokument om ordenens tilstand.⁶¹ I summarisk form gennemgår han her ordenens 29 provinser og 2 kongregationer én efter én, idet han noterer størrelsen og antallet af klostre, antallet af munke, graden af reform, det åndelige klima samt tilføjer nogle bemærkninger om provincialen: om hans hellighed, viden, intellektuelle og administrative evner. Sammenligner man de givne oplysninger, viser det sig ikke overraskende, at informationsmængden varierer fra provins til provins. Enkelte provinser kan han nemlig beskrive med adskillige detaljer,⁶² mens andre bliver mere pauvert omtalt. Det sidste gælder provinsen *Skotland*, hvor han kun kan notere, at den på grund af afstanden er lidet kendt, og at provincialen er tilstrækkelig god;⁶³ *Sachsen*, hvor han siger, at den tidligere var en god provins, men at den nu er ødelagt af lutheranerne,⁶⁴ og *Böhmen*, hvor han meddeler, at den engang havde mange klostre og var en god provins, men at den nu er fuldstændig ødelagt.⁶⁵

Hvad kan Audet så fortælle om *Danmark*? Først, at den tidligere havde mange klostre, men at den nu var reduceret til næsten intet på grund af lutheranerne (*kilde 6*). Det er en beskrivelse, der stort set svarer til den, han giver af Sachsen og Böhmen. Den er iøvrigt korrekt, thi af provinsens 10 klostre fungerede i 1531 formodentlig kun Sæby, Sølvesborg og Helsingør.⁶⁶

Dernæst, at provincialen var en meget lærd mand, som havde skrevet mod lutheranerne. Poul Helgesens forfatterskab var altså noget, man havde lagt mærke til i udenlandske karmeliterkredse! Skudsmålet *vir doctissimus* var der iøvrigt kun få provincialer, der fik.⁶⁷ Efter generalens opfattelse – eller efter den opfattelse, hans meddelelsesmand havde – må Poul Helgesen derfor intellektuelt have hævdet sig ganske godt blandt sine ordensfæller – internationalt set.

4

Den 7. april 1529 betroede Audet som nævnt den nedertyske provincialprior overopsynet med de nord- og østeuropæiske provinser. Som følge heraf fandt der i de følgende år en regelmæssig korrespondance sted mellem de to ordensledere. Af denne er mange rester bevaret i en samling afskrifter, foretaget af karmelitermunken Philippus a Sancto Johanne i 1691. De befinder sig idag i Frankfurt am Mains gamle karmeliterkloster, der nu er indrettet som byens Stadtarchiv.⁶⁸ Under-søger man brevsamlingen, viser det sig, at det især er brevene fra

ordensgeneralen, broder Philippus har ladet afskrive; derfor er Theodoricus' breve med kommentarer og svar på generalens forespørgsler for det meste gået tabt. Det er ærgerligt, for de kunne have indeholdt nok så interessante oplysninger.

I seks af de bevarede breve er der oplysninger om Danmark. De er normalt ganske kortfattede, blot et par linier eller så. Det *kan* dog skyldes frater Philippus, thi han nøjedes vistnok ofte med blot at give et sammendrag af indholdet i de breve, han kopierede til sin samling.⁶⁹ Fra de bevarede afskrifter kan vi derfor ikke umiddelbart slutte, at originalbrevene ikke har haft flere detaljer.

Det første brev er fra den 29. september 1532 og er skrevet af Audet i Venezia. Det er svar på en redegørelse fra Theodoricus, som nu er gået tabt. Ordensgeneralen skriver her, at han kun kan være bedrøvet ved at læse om situationen i Danmark, samt at han brændende ønsker oplysninger om forholdene i Sachsen, Böhmen og de øvrige provinser (*kilde 7*). Differentieringen synes at vise, at den nedertyske provincial har haft mulighed for at få informationer fra Danmark, men ikke fra de andre provinser.

Det andet brev er ligeledes skrevet af Audet. Det er fra Napoli og er dateret den 29. august 1533. Heri udtrykker ordensgeneralen sin store sorg over ordenens tab i Sachsen og Danmark og må følgelig have fået informationer om situationen i disse lande. Hvordan han har fået dem, ved vi ikke, men når han samtidig bemærker, at han i flere år ikke har fået brev fra Böhmen og Polen, er det nærliggende at slutte, at det har han fra Danmark og Sachsen (*kilde 8*). I så fald *kan* hans viden om Danmark gå tilbage til Poul Helgesens kancelli.⁷⁰

Det tredje brev, skrevet af Theodoricus de Gouda i Köln den 29. april 1535, indeholder ikke meget, eftersom han blot indberetter, at tilstanden rundt omkring ham er uændret: landene, heriblandt Danmark, holder fast ved deres falske meninger (*kilde 9*).

Ej heller det følgende brev, skrevet af Audet den 28. eller 29. september 1535 i Cremona, er rigt på informationer. Ordensgeneralen kommenterer forholdene i Nordeuropa og giver udtryk for sin frygt for provinsen Danmarks undergang (*kilde 10*). Et brev fra Theodoricus eller Danmark kan ligge bag hans kommentar.

Til gengæld er det næste brev, skrevet af Theodoricus i Köln den 14. eller 19. januar 1538, så detaljeret, at det må høre til blandt vore vigtigste kilder til opløsningen af klosterliv i Danmark. Det er overleveret i to afskrifter, idet også den tyske karmelitermunk Jacobus Milendunck (død 1682) har optaget det i sin omfattende samling af ordenshistoriske tekster fra den nedertyske provins.⁷¹

I dette brev meddeler Theodoricus de Gouda sin ordensgeneral, at et kongeligt edikt i Danmark havde påbudt de munke, der ikke ville aflægge ordensdragten, at forlade landet. Munkene havde derfor deponeret deres værdigenstande hos nogle velgørere og var draget bort. Han havde nu taget imod de ordensbrødre, der var kommet til hans provins, og fordelt dem på provinsens klostre.⁷² Kun provincialen Anders Christiensen var forblevet i Danmark – i al hemmelighed, idet nogle embedsmænd så gennem fingre med hans tilstedeværelse (*kilde 11*).

Det kongelige edikt, den nedertyske provincialprior refererer til, er den latinske kirkeordnans af 2. september 1537. Den indeholdt ganske vist intet generelt forbud mod ordensfolk, men sagde dog udtrykkeligt, at tiggermunke ikke måtte opholde sig i kong Christians riger. De måtte hverken tigge, prædike eller høre skriftemål. Kun de af dem, der var gamle og skrøbelige og derfor uegnede til et embede i den nye lutherske statskirke, måtte forblive i deres kloster, hvor de skulle have føden for Guds skyld; de skulle dog aflægge klosterklæderne og undlade at bespotte den protestantiske udlægning af evangeliet.⁷³

Den 2. september 1537 fungerede – såvidt vi ved – kun ét karmeliterkloster i Danmark: klostret i Helsingør. Den 20. september samme år gav dets prior Anders Christiensen med konventets samtykke et lejebrev til en borger i Helsingør ved navn Erik Munk. Det var på en grund og jord, der lå vest op til klostrets kirkegårdsmur, og som Erik Munk forpligtede sig til at lade bebygge med en god købstadsbygning.⁷⁴ Da det tillige blev bestemt, at han skulle betale 2 mark i fremtidig årlig leje, får man ikke indtryk af, at klostersamfundet stod umiddelbart foran sin opløsning. Alligevel må loven snart være blevet bragt i anvendelse over for munkene, som formodentlig som byens franciskanere året efter har fået tre uger til at afvikle deres sager og rømme landet.⁷⁵

Theodoricus de Goudas brev omtaler velgørere, der kunne lukke øjnene for Anders Christiensen fortsatte, illegale ophold og tage munkenes værdigenstande i forvaring, men hvem de var, ved vi ikke.⁷⁶ De øvrige munke blev – med i hvert fald en enkelt undtagelse – eksileret.⁷⁷ Jeg har tidligere ment, at de kom til Köln, hvor den sidste lundensiske ærkebiskop Jørgen Skodborg opholdt sig.⁷⁸ Det gjorde jeg, fordi Theodoricus' brev er skrevet i Köln. Men strengt taget ved vi dog kun, at de kom til den nedertyske ordensprovins. Og her forsvinder de i nogle gode klostre!

Theodoricus de Goudas brev rejser imidlertid et andet problem: omtalen af Anders Christiensen som provincialprior. Dette embede havde han beklædt i årene 1503-1522, men var da blevet efterfulgt af

Poul Helgesen, der fik embedet bekræftet af generalkapitlet i såvel 1532 som 1539.⁷⁹ I danske kilder forsvinder denne imidlertid sidst på året 1534,⁸⁰ nogenlunde samtidig med den sidste og ufuldstændigt indførte notits i *Skibykrøniken*.⁸¹ Hvis Anders Christiensen fungerede som provincial 1537/1538, som Theodoricus meddelte sin ordensgeneral, må man spørge, hvad der er blevet af Poul Helgesen? Vil man anse ham for død omkring årsskiftet 1534/1535, som mange har gjort,⁸² melder spørgsmålet sig, på hvilket grundlag generalkapitlet i Vicenza kunne bekræfte ham i embedet 1539? Vidste Audet ikke, at det var Anders Christiensen, der stod i spidsen for den *de facto* opløste provins, eller har han og generalkapitlet haft oplysninger om Poul Helgesen, som er forblevet ukendte for os? Afvises kan det vel ikke?⁸³

Det sidste brev med relevans for Danmark er skrevet af generalprior Audet i Napoli den 21. oktober 1538. Heri beordrer han Theodoricus de Gouda at meddele de nordeuropæiske provincialer, heriblandt den danske, at det berammede generalkapitel er flyttet fra Rom til Vicenza i provinsen Veneto (*kilde 12*). Det er dog tvivlsomt, om den nedertyske provincial kunne få sendt et brev til Danmark på dette tidspunkt. Hvem skulle han iøvrigt adressere det til? Til den gamle Anders Christiensen, der ikke ville eller kunne forlade landet, eller til de danske munke, der opholdt sig i eksil *extra provinciam*? Såvidt vi kan se, var der da heller ikke nogen dansk repræsentation på kapitlet i Vicenza i maj 1539.

Den korrespondance mellem generalprior Nicolaus Audet og Theodoricus de Gouda, som her er trukket frem, fandt sted i en tid, hvor katolicismen – og dermed også karmeliterordenen – oplevede sin formodentlig største krise. De mange breve bringer da vidnesbyrd om, hvorledes denne ordens øverste leder konstant har søgt at holde sig underrettet om forholdene i de for ham så fjerne nordeuropæiske provinser. At de oplysninger, han fik, tilsyneladende var lidet detaljerede, kan vi som historikere kun beklage.

5

I slutningen af året 1533 nedlagde prioren for karmeliterklostret i Ipswich John Bale sit embede, trådte ud af ordenen og giftede sig. Han, der var født 1495, havde da en lang karriere indenfor ordenen og universitetsverdenen bag sig: indtrådt som 12-årig i klostret i Norwich, immatrikuleret ved universitetet i Cambridge 1514, studier ved universiteterne i Toulouse og Louvain 1527, baccalaureus i Cambridge 1528

eller 1529, prior i Maldon 1529, i Doncaster 1530 og i Ipswich 1533.⁸⁴

Imidlertid bragte hans reformatoriske synspunkter ham ofte på kant med myndighederne,⁸⁵ og i begyndelsen af 1540'erne måtte han for at undgå arrestation søge tilflugt i Nederlandene og Tyskland med sin familie. Her opholdt han sig til 1548 eller 1549. Den 22. oktober 1552 blev han udnævnt til protestantisk biskop af Ossory i Irland, men ragede dog ved sin religiøse arrogance og sit forsøg på at indføre *the second prayer-book* uklar med befolkningen og den lokale gejstlighed. Da Mary Tudor året efter overtog tronen, valgte han derfor i september 1553 påny at flygte til det europæiske kontinent.⁸⁶ Han vendte først tilbage til England under dronning Elisabeth i 1559, fik et præbende i Canterbury og døde her i november 1563.

John Bale var en utrættelig propagandist, der konstant kastede sig ud i lidenskabelige og indædte kontroverser med religiøse modstandere. Samtidig var han dog også livet igennem en uhyre flittig samler af historiske, antikvariske og biografiske notitser og manuskripter. Blandt hans utallige skrifter, der omfatter skuespil, religiøse pamfletter, prædikener, historiske og biografiske afhandlinger, findes adskillige om karmeliterordenen.⁸⁷

Et af disse er manuskriptet *Selden supra 41* i The Bodleian Library i Oxford. Det består af 402 tætbeskrevne blade og indeholder flere mindre skrifter, blandt andet en *Cronica seu Fasciculus temporum ordinis Carmelitarum* (fol. 107 til 196). I dette mindre skrift finder vi en lang række summariske biografier, dels over ordenens hellige mænd, dels over dens mere fremtrædende medlemmer gennem tiderne. Skriftet har derfor mere karakter af en katalog end en krønike i traditionel forstand. Overraskende er det i denne at se de to sidste danske provincialpriorer nævnt.

Om Anders Christiensen hedder det her, at han var en ypperlig professor i teologi, og at han havde udgivet forskellige ting til ordenens nytte og anseelse. Årstallet 1516 knyttes til hans virke (*kilde 13*).

Og om Poul Helgesen, at han var doktor og sammen med provincialprior Franciscus Alianus fra Apulien gjorde sig gældende på generalkapitlet i Padova i 1532 (*kilde 14*).

Er disse ultrakorte oplysninger, der delvis er nye for danske forskere, nu også troværdige? For at besvare det spørgsmål, er det nødvendigt at undersøge, hvorledes de forholder sig til det, vi i forvejen ved om de danske provincialer.

Om Anders Christiensen, der som tidligere nævnt var provincialprior 1503-1522, ved vi, at han som universitetslærer deltog i rektorvalget

på Københavns Universitet i 1497.⁸⁸ Men om dengang også var teologisk professor, foreligger der ingen oplysning om.⁸⁹ I 1514 kalder Christiern Pedersen ham imidlertid 'Sacre theologiae doctor ac professor eximius',⁹⁰ så her har vi et udsagn, der svarer til John Bales. Derimod har vi intet kendskab til et eventuelt forfatterskab.⁹¹ Hvad der gemmer sig bag ordene 'udgivet forskellige ting til ordenens nytte og anseelse', er nu heller ikke helt klart. Det ville jo være nærliggende at gisne på, at det drejede sig om teologiske afhandlinger, selv om det også kunne være nogle ordenshistoriske skrifter. Anders Christiernsens historiske interesse er jo bevidnet af Christiern Pedersen – dels i forordet til Saxoudgaven 1514,⁹² dels i *Den danske Krønike*.⁹³ Og da karmeliteroplysningerne i sidstnævnte værk sandsynligvis går tilbage til ham, har vi her tillige et vidnesbyrd om en ordenshistorisk interesse, der nemt kan have ført til det forfatterskab, Bale omtaler. Årstallet 1516, der ellers ikke kan knyttes til nogen kendt begivenhed i den danske provincials liv, må vel referere til et udgivelsesår.

Går vi herefter til Poul Helgesen, er det vel tvivlsomt, om han havde en doktorgrad, som Bale meddeler. Selv kaldte han sig altid enten baccalaureus eller lektor. I genralkapitelakterne benævnes han dog magister, hvilket ofte i datiden blev ækvivaleret med doktor.⁹⁴ Er dette mindre væsentligt, er det unægteligt mere interessant, om han i 1532 var i Norditalien for at deltage i ordenens generalkapitel. Ifølge akterne fandt mødet sted i maj måned,⁹⁵ og han må derfor have været borte fra Danmark en stor del af året 1532, ja måske helt fra eftersommeren 1531.

Undersøger vi Poul Helgesens færdens omkring 1532, viser det sig, at han tilsyneladende i foråret og forsommeren 1531 opholdt sig i Århus, hvor han fik flere skrifter trykt.⁹⁶ Men da hans opholdssted de følgende år ikke kendes, kan man ikke på det grundlag tage stilling til oplysningen om hans kapiteldeltagelse.⁹⁷

Man kan derfor gå til *Skibykrøniken* for at se på dens notitser fra årene 1531 og 1532. Disse drejer sig om 1. billedstormen i Vor Frue Kirke i København den 27. december 1530; 2. Hans Tavsens gerninger; 3. Roskildebispen Joachim Rønnow; 4. Christian II's angreb på Norge; 5. herredagen i København i april 1532, hvor man forhandlede om, hvorledes den afsatte konge kunne fordrives; 6. overenskomsten med kongen og dennes tilfangetagelse i Oslo; 7. Roskildeprovsten Kønike Jepsens død den 11. november 1531; 8. en ukendt gejstlig; 9. Roskildekanniken Laurits Olsens død 1532.⁹⁸

Ser vi nærmere på disse notitser, bemærker man, at Poul Helgesen i forbindelse med genindvielsen af Vor Frue Kirke har ladet plads stå

åbent i manuskriptet for datoen den 15. november 1531, som han åbenbart havde glemt eller ikke kendte.⁹⁹ Videre at beretningen om Christian II's angreb på Norge – med Heises ord – 'er meget uklar og i sine Enkeltheder ingenlunde korrekt', og at de brevskeber, der lå bag forhandlingerne med og fængslingen af kongen, har været ham ukendte.¹⁰⁰ Desuden kan man konstatere, at der med indførslen af Kønike Jepsens død er bragt uorden i den ellers fortløbende krologi, samt at der mod sædvane er omtalt et dødsfald uden datoangivelse (Laurits Olsens).^{100a}

Det må dog siges, at krøniken er vanskelig at vurdere under året 1532. Det skyldes, at der efter Kønike Jepsen-notitsen er fjernet et blad, hvorved den gejstlige person, der er omtalt i fortsættelsen, er blevet anonym. Måske har Heise ret i, at Poul Helgesen på det nu manglende blad har fortalt om Aage Sparres resignation og Torben Billes overtagelse af ærkebispes stolen i Lund i juli 1532.¹⁰¹ Det er naturligvis et gæt, men er det ikke tilfældet, er det påfaldende, at en vigtig kirkehistorisk begivenhed er forbigået i tavshed.

Vi kan således finde flere uklarheder og mangler samt en kronologisk brist i *Skibykrønikens* behandling af begivenhederne i 1531 og 1532. De kan nemt forklares ved, at forfatteren har været borte fra landet og først fået underretning om begivenhederne, da han vendte hjem. Men noget bevis kan de trods alt ikke være.

Går vi herefter til *generalkapitelakterne* fra Padova, må man erkende, at der her intet er, der viser, at Poul Helgesen eller andre danskere deltog i mødet; havde det været tilfældet, skulle han eller en af hans to *socii* ifølge bestemmelserne nemlig være opført i diffinitorlisten, således som det er sket med den tilstedeværende Franciscus Alianus.¹⁰² Man må dog gøre opmærksom på, at ingen hidtil har undersøgt disse akters pålidelighed, hvorfor det er et åbent spørgsmål, hvor meget der kan sluttes ud fra deres tavshed.¹⁰³

Kun få af John Bales oplysninger kan altså bekræftes af andre kildeudsagn, og derfor trænger spørgsmålet om hans generelle kildeværdi sig på. Den regnes normalt for høj,¹⁰⁴ men er i virkeligheden aldrig blevet undersøgt nærmere. Det skal heller ikke ske her, blot skal enkelte oplysninger, der måske kan bidrage til en vurdering af hans meddelelser, gives.

Moderne forskere regner således med, at Bale er begyndt at indsamle det materiale, der indgår i *Selden supra 41*, allerede som ung munk i klostret i Norwich. Selve manuskriptet menes dog først udarbejdet efter studier i nedertyske klosterarkiver i eksilårene efter 1540.¹⁰⁵ Skriftet *Cronica seu Fasciculus temporum ordinis Carmelitarum*, hvis sene-

ste årstal er 1539, knytter sig iøvrigt til en tradition indenfor ordenen, thi op gennem det 15. århundrede sad adskillige karmelitermunke og sammenskrev lignende biografiske kataloger over fremtrædende ordensfæller. Ja, man kan endog finde traditionen udtrykt i billedlig form på Sæby kirkes hvælvflige.¹⁰⁶ Ud fra de kataloger, der kendes, får man indtryk af, at det, munkene skrev, var korte faktuelle oplysninger, og at de i vid udstrækning om ikke verbalt, så indholdsmæssigt har kopieret hinanden.¹⁰⁷ John Bales skrift adskiller sig hverken i anlæg eller i arten af informationer fra de øvrige; det har dog langt flere personer, hvorfor han må have foretaget omfattende kildestudier. Selv nævner han i sin indledning seks nedertyske karmelitermunke som sine autoriteter. Men eftersom den sidste af disse døde i 1527,¹⁰⁸ kan de naturligvis kun delvis have forsynet ham med oplysningerne om de danske provincialpriorer. Vi er derfor tvunget til at lede efter andre informationskanaler.

Karakteristikken af Anders Christiensen som professor, hvor ordvalget er næsten identisk med Christiern Pedersens, gør det sandsynligt, at Bale har kendt dennes Saxoudgave fra 1514. Ligeledes tyder omtalen af Poul Helgesen og Franciscus Alianus i samme notits på, at han har benyttet en afskrift af generalkapitelakterne fra 1532, thi her bekræftes de to provincialer umiddelbart efter hinanden.¹⁰⁹ Ingen af disse skriftlige kilder kan dog have givet ham andet end danskernes navne, universitetsgrad og stilling. Spørgsmålet bliver derfor, om han har konstrueret de øvrige oplysninger selv, eller om han har dem fra andre? Det er et spørgsmål, der ikke kan besvares. Man kan naturligvis hævde, når man tænker på de kontakter, der var mellem Danmark og Nedertyskland, at det ikke er usandsynligt, at han har fået dem af nogle hollandske eller tyske munke, han besøgte under eksilet. Ja, det er vel ej heller helt utænkeligt, at de i virkeligheden kan stamme fra de danske munke, der 1537/1538 kom til den nedertyske provins?

John Bales oplysninger om Anders Christiensen og Poul Helgesen kan således hverken kontrolleres eller bekræftes. Ej heller kan hans kildeværdi vurderes generelt, thi ved et kompilationsværk som det foreliggende er den ikke kun afhængig af hans evne til at opfatte og gengive korrekt, men også af pålideligheden af de mange kilder, han har benyttet. Da han nu knytter et for os ukendt årstal til Anders Christiensen virke, vil jeg mene, at oplysningerne om denne munk er troværdige, men at meddelelsen om Poul Helgesens kapiteldeltagelse i 1532 næppe er korrekt. Den manglende omtale i generalkapitelakterne må trods alt veje tungere end de svage indicier, der kan fremføres på grundlag af *Skibykrønike*s notitser.

De to notitser, jeg her har medtaget fra John Bales store katalog, viser, at Anders Christiensen og Poul Helgesen var så kendte i udlandet, at den ordenshistorisk interesserede englænder fandt dem værd at optage i sin fortegnelse over ordenens fremtrædende mænd. Det var en vurdering, der desværre forholdsvis hurtigt gik i glemmebogen indenfor ordenen.¹¹⁰

1. Undersøgelsen i Rom blev muliggjort ved ophold på Det danske Institut, og jeg vil gerne med denne afhandling takke bestyrelsen for Dronning Ingrid's Romerske Fond for denne tildeling. Videre beder jeg karmeliterpaterne Pio Serracino-Inglott, Joachim Smet og Leo van Wijmen modtage min hjerteligste tak for deres hjælpsomhed under mine besøg på ordensarkivet. At en lignende tak ikke længere kan rettes til professor Niels Skyum-Nielsen er for mig en dyb sorg. Inden sin død i 1982 nåede han, der siden mit første universitetsår altid havde vist mine studier stor velvilje og interesse, at kontrollere mine transskriptioner og oversættelser. Det er derfor naturligt, at jeg dedicerer nærværende afhandling til hans minde.
2. Provinsen ophørte reelt at eksistere omkring årsskiftet 1537/1538, men fortsatte dog at figurere i ordensledelsens bevidsthed århundredet ud. Den findes nemlig omtalt i generalkapitelakterne 1539, 1548, 1564, 1575, 1580 og 1593, selv om der kun det første og det sidste år blev udpeget en provincialprior for Danmark. Se *Acta capitulorum generalium ordinis fratrum b.v. Mariae de Monte Carmelo*, ed. Gabriel Wes-sels, Romae 1912, I pp. 403, 419, 450, 498, 547 og 586 (i det følgende forkortet ACG).
3. Adrianus Staring, *Der Karmelitengeneral Nikolaus Audet und die Katholische Reform des XVI. Jahrhunderts = Textus et studia historica Carmelitana* vol. III, Rom 1959 p. XXVI. – Desuden blev Borgokvarteret og dermed Sta Maria klostret udsat for hærgning og plyndring af kejser Karl V's tropper i 1527, men hvor meget der ved den lejlighed gik tab, vides ikke. Om il *sacco di Roma* se Judith Hook, *The Sack of Rome, 1527*, London 1972 pp. 164-180.
4. På de enkelte provinskapitler valgtes forud for generalkapitlet 2 *socii* for provincia-len, der sammen med denne skulle deltage i generalkapitlet. En af de 3 deltagere blev udpeget som provinsens *diffinitor*, der sammen med generalprien og de øvrige provinsers *diffinitorer* fungerede som et lederskab, så længe generalkapitlet varede; cf. Joachim Smet, *The Carmelites, A History of the Brothers of Our Lady of Mount Carmel*, Darien, Illinois 1975, I p. 21.
5. ACG I p. 239.
6. Fx. i 1411, 1440 og 1472, ACG I pp. 144, 191-192 og 260.
7. Christiern Pedersen har oplysninger om adskillige karmeliterklostres oprettelse, og da han i anden forbindelse fortæller, at Anders Christiensen er hans meddelelses-mand, er det naturligt at regne med, at denne også har forsynet ham med oplysnin-gerne om klostrenes oprettelse. Samme opfattelse havde iøvrigt J. Oskar Andersen, *Paulus Helie* I, København 1936 p. 9 note 3. Referencer til Anders Christiensen findes i *Danske Skrifter* V, ed. C. J. Brandt, Kjøbenhavn 1856 pp. 487 og 501.
8. Christiern Pedersen, *Danske Skrifter* V p. 486. Det sidste udsagn på tysk kan måske oversættes: skal vi bygge danskeren kirker og klostre, skal han selv med smerte yde det sidste. – Som eksempler på tysk udplyndring nævner Christiern Pedersen en

- altærtavle med relikvier, skænket Landskrona kloster af Anders Olufsen Saltensee, som de tyske munke straks sendte til Gdansk, og nogle klenodier, givet samme kloster af kong Erik af Pommern og dronning Philippa, som de førte til Tyskland; ibidem pp. 486-487.
9. Petrus Wieselgren, *De claustris Svio-Gothicis*, Lund 1832, sectio secunda p. 1: 'Ordini in Svecia Carmelit. imperavit Prior Claustris de Saxia Romæ, usque ad an. 1462, cum Papa Pius II, roganti R. Christiano I, Scandinavicis peculiarem præpositum concederet'.
 10. I sin selvforfattede biografi i *Svenskt Biographiskt Lexikon* bd. 20, Upsala 1852, p. 276 oplyser han blot, at bogen '*de Claustris*, pastoral-examens-disputationen, hufvudsakligen utarbetades efter handskrifter', men hvilke, der er brugt, fortæller han ikke.
 11. Christiern Pedersen pp. 485-486.
 12. ACG I p. 40; cf. Adalbert Deckert, *Die Oberdeutsche Provinz der Karmeliten nach den Akten ihrer Kapitel von 1421 bis 1529 = Archivum Historicum Carmelitanum I*, Rom 1961, p. 13.
 13. ACG I p. 144.
 14. ACG I pp. 191-192, cf. Deckert p. 16.
 15. Deckert p. 16 har således kunnet konstatere, at de polske klostre allerede 1445 forsvinder fra den øvre-tyske provins' akter, og han regner derfor med, at de fra da af enten har dannet deres eget provinsvikariat eller er blevet underlagt den sachsiske provincial. Det sidste er det rigtige, thi han har overset følgende generalkapitelbestemmelse fra 1444: 'Item applicaverunt conventus Poloniæ & Boemiæ Provincia Saxonix', ACG I p. 201.
 16. Om forholdene i det østlige Nord- og Centraleuropa, som det vil føre for vidt at uddybe nærmere her, se: *The Cambridge Medieval History*, ed. C.W. Previtè-Ortòn og Z.N. Brooke, vol. VIII, *The Close of The Middle Ages*, Cambridge 1936 pp. 65-114 og 556-619, samt Denys Hay, *Europe in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* i serien Longmans' *General History of Europe*, London 1966 pp. 186-240.
 17. Karmeliternes regel blev givet af patriarken Albert af Jerusalem mellem 1206 og 1214; den modtog mindre ændringer i 1247, efter munkenes overflytning til Vesteuropa, men bevarede dog det kontemplative eremitideal; se Smet pp. 7-11 og 13-14; den oprindelige Palæstinaregel findes genudgivet med engelsk oversættelse og kommentar af Otger Steggink, Jo Tiggheler og Kess Waaijman, *Carmelite Rule*, offset printing, Almelo 1979.
 18. En række eksempler på privilegier, dispensationer og misbrug findes omtalt i Kaare Rübner Jørgensen, »De hvide brødre i Helsingør«, *Helsingør Bymuseum 1979*, Helsingør 1980 pp. 11-14.
 19. ACG I p. 193; om ændringerne se: Ludovico Saggi, 'La mitigazione del 1432 della regola Carmelitana', *Carmelus 5*, Romæ 1958 pp. 3-29.
 20. Ludovico Saggi, *La congregazione Mantovana dei Carmelitani sino alla morte del B. Battista Spagnoli (1516) = Textus et Studia Historica Carmelitana I*, Roma 1954 pp. 71-81.
 21. Leo van Wijmen, *La Congrégation d'Albi (1499-1602) = Textus et Studia Historica Carmelitana XI*, Rome 1971 pp. 13-36; Smet pp. 90-91.
 22. Ifl. John Bale, Ms. Bodley 73 fol. 114a, gengivet i *Monumenta Historica Carmelitana I*, ed. Benedictus Zimmerman, Lirinae 1907 p. 259 note 1, deltog over 1000 munke foruden repræsentanter for verdslige fyrster i generalkapitlet.
 23. Smet pp. 100-103; ændringerne blev vedtaget 1469, ACG I pp. 247-249.

24. I den forbindelse kan man pege på, at flere italienske og franske provinser i 1472 opdeltet i mindre enheder på 6-8 klostre med netop en mere effektiv administration som argument. ACG I pp. 259-260.
25. Formodentlig for ved selvsyn at sætte sig ind i forholdene og få dem diskuteret med lokale ordensledere visiterede Soreth 1457 de polske klostre, ligesom han deltog i de øvre-tyske provinskapitler i 1458 og 1462; se Deckert pp. 16, 261, 262 og 267.
26. Senest fra 9. oktober 1461, *Lund ärkestifts urkundbok IV*, ed. Lauritz Weibull, Lund 1909 pp. 7-9 no. 5.
27. ACG I pp. 239, 249, 264 og 266.
28. ACG I pp. 286, 292, 302, 306, 317, 328, 342, 364, 384. Formen *Dania* brugtes aldrig.
29. Se de nedenfor under nr. 13 og 14 fremdragne kilder.
30. Daniel a Virgine Maria, *Vinea Carmeli*, Antverpiæ 1662 p. 577: Provinzen *Dacia* 'Latissimè se extendebat in partibus Septentrionalibus, per Transiluaniam, Valachiam, & Moldaviam (quæ omnia, & etiam pars Hungariæ, sub Dacia comprehenduntur, ...) necnon Norvegiam, & adiacentes Regiones: quæ partim sub Turcarum, partim sub hæreticorum tyraniide nunc gemunt'. Lignende misforståelse findes hos Jacobus Milendunck (+ 1682), *Carmeliterbücher*, Stadtarchiv, Frankfurt am Main, bind 47b fol. 150r, Alois Postina, *Der Karmelit Eberhard Billich*, Freiburg im Breisgau 1901 p. 15 note og Serapion Maria Opielka i *Analecta ordinis Carmelitarum I*, Romæ 1909-1910 p. 380. – Først med Marie-Joseph du Sacré-Coeur »Où était située l'ancienne province carmélitaine de Dacie?«, *Etudes carmélitaines III*, Paris 1913 pp. 592-597 blev der i udenlandske karmeliterkredse bragt klarhed over provinsens placering.
31. Mens oprettelsesåret for de tre første danske klostre kendes, er dette ikke tilfældet for det svenske kloster; det optræder første gang i et testamente 1455, se Magnus Collmar, *Strängnäs stifts herdaminne*, Nyköping 1977 p. 659.
32. Såvidt man kan se, var der ingen danske repræsentanter i Bruxelles i 1462, men der kan jo have fundet forhandlinger sted, da Soreth i 1457 besøgte Polen.
33. Cf. Poul Laxmands store gaver til Helsingør kloster, *Aarsberetninger fra Geheimarkivet*, København 1865, III tillæg pp. 13 og 18-20.
34. Albert Thura, *Regiæ Academiæ Hafniensis Infantia et pueritia*, Flensburg-Altona 1734 pp. 22 og 41.
35. Christiern Pedersen p. 487, Paulus Helie, »Chronicon Skibyense«, *Skrifter VI*, København 1937 p. 64, Heises oversættelse af *Skibykrøniken*, København 1890 pp. 34-35.
36. Paulus Helie, »Chronicon Skibyense« pp. 109-111, Heises oversættelse pp. 116-117.
37. ACG I p. 315.
38. Smet p. 127.
39. ACG I p. 350.
40. Archivum generale II: Commune ordinis 1: *Regestum Petri Terrasse 1503-1511*, udgivet med enkelte fejl læsninger af Benedictus Zimmerman, *Acta Petri Terrasse magistri generalis ordinis Carmelitarum, ab anno 1503 usque 1511*, Romæ 1931. Bogen findes ikke på Det kongelige Bibliotek i København.
41. J. Oskar Andersen, *Paulus Helie*, København 1936 p. 30 note 1.
42. Om de graduerede munkes særrettigheder, se Kaare Rübner Jørgensen, »De hvide brødre i Helsingør« p. 12.
43. Den sidste begrænsning udtrykkes med ordene *conspiratione & C.* Af lignende udnævnelser til andre provincialer fremgår at etcetera-tegnet betyder *in nostram personam*. Desuden kan vi se, at sætningen med undtagelserne er en standardformular.

44. Deckert p. 281.
45. Deckert p. 322.
46. Staring p. 117. Der var i alt fald truffet beslutning om, at det skulle ske.
47. Fx. ACG I pp. 143, 163, 171.
48. J. Oskar Andersen p. 30 note 1. Hans formodning bygger i hvert fald på et ukendskab til ordensledelsens situation i 1512, se note 51 nedenfor.
49. J. Oskar Andersen p. 30 note 1 spekulerede på, om han skulle være identisk med den Christiernes Umbra Cimber, der forfattede Poul Helgesens 'epitafium' på første side i hans manuskript *Mod Malmøbogen* (Paulus Helie, *Skrifter III*, København 1933 pp. 291-292). Men det er næppe sandsynligt.
50. *Matricule de l'Université de Louvain III*, ed. A. Schillings, Bruxelles 1958 p. 254 nr. 53-54; cf. Ellen Jørgensen, »Nordiske Studerende i Louvain«, *Personalhistorisk Tidsskrift* 8. række V, København 1926 p. 120.
51. *Acta Pontificum Danica V*, ed. Alf Krarup og Johs. Lindbæk, København 1913 nr. 4340. – Den i brevet omtalte generalvikar er Bernardinus de Senis, der fungerede som ordenens leder som følge af generalpriorens død, ACG I p. 339.
52. Cf. at generalkapitlet i 1478 og 1503 bestemte, at intet ordensmedlem måtte læse sentenserne på universiteterne, før han var blevet lektor i teologi, ACG I pp. 277 og 321, om betalingen af studierne, se: Henricus G. J. Lansink, *Studie en Onderwijs in de Nederduitse Provincie van de Karmelieten gedurende de Middeleeuwen*, Nijmegen 1967 pp. 237-238.
53. Da man ikke kan forvente, at danske læsere kender den nedertyske provins nærmere, skal jeg oplyse, at den i 1506 bestod af 36 kløstre, nemlig Ijlst, Woudsend, Ouddorp, Haarlem, Utrecht og Schoonhoven i det nuværende Holland, Antwerpen, Mechelen, Louvain, Bruxelles, Geeraadsbergen, Edingen og Tienen i Belgien, Ath, Appingen, Marienau, Kassel, Spangenberg, Geldern, Mörs, Düren, Aachen, Köln, Thönisstein, Trier, Boppard, Hausen, Frankfurt/M, Mainz, Kreuznach, Worms, Weinheim, Hirschhorn, Speyer i nuværende Vesttyskland samt Arlon i Nordøstfrankrig ved grænsen til Luxembourg og Strasbourg i Alsace. Se kort hos Lansink p. 34. Heinrich Hubert Koch, *Die Karmelitenkloster der niederdeutschen Provinz 13. bis 16. Jahrhunderts*, Freiburg im Breisgau 1889 pp. 25-27 har en lidt anderledes liste. Af disse kløstre var Köln fra gammel tid provincialens residensby.
54. Stadtarchiv, Frankfurt am Main, *Carmeliterbücher* bind 87c fol. 21r, 28r, bind 47b, fol. 114r og 123v. – Han blev senere husket for et forfatterskab med følgende ord: 'Franciscus Parvus, natione Germanus, patriâ Helsingensis, Carmelita Theologus, scripsit circa annum 1530 opera nonnulla id afferente ex Catalogo Ms. quorundam Authorum Germanorum Carmelitarum, quem penès se possidebat. Ludovicus Jacobi id referens pag. citatâ suâ Bibliot. Ms.', Cosmas de Villiers a Sancto Stephano, *Bibliotheca Carmelitana I*, Aurelianus 1752 sp. 510.
55. *Carmeliterbücher* bind 47b fol. 74r, 78r og 87r, cf. bind 87c fol. 139r og 143v.
56. 7 danske munke studerede i Rostock i årene 1463-1492, af hvilke to fortsatte til Greifswald i 1487, se Kaare Rübner Jørgensen, »De hvide brødre i Helsingør« p. 20.
57. På generalkapitlet fik han godkendt sit reformskrift *Isagogicon* og vedtaget en række reformlove under titlen *Caput unicum*, ACG I pp. 370-379. En gennemgang af hans reformprogram findes hos Staring pp. 30-47 og 79-90 og Smet pp. 177-214.
58. Staring pp. 90-120.
59. *Carmeliterbücher*, »Scripta et monumenta Jacobi Milendunck« bind 47b, fol. 120: 'Reverendissimus Pater Magister Generalis Nicolaus Audet committit Reverendo

- Magistro Theodorico de Gouda provinciali huius provinciæ omnem curam et superintendentiam super provincias Saxoniam, Daciam, & Bohemiam, ubi hæretes invalescebant ...', cf. Staring pp. 105-106.
60. Ifl. Staring p. 177 omtaler generalens hjælper Petrus Vareris, at Audet også sendte visitatorer til andre lande, heriblandt Danmark. Om det skete gennem Theodoricus er uvist. Udfaldet af disse visitationsrejser er ej heller kendt.
 61. Archivum generale I: Commune ordinis 8 no. 8. Egenhændig udfærdigelse uden dato, dateret senere af ordenshistorikeren Ludovicus Perez 'ad annum circiter 1531'. Teksten er trykt hos Staring pp. 427-431 og kommenteret pp. 120-125. Formålet med udarbejdelsen kendes ikke, men Staring nævner, at oversigten måske skulle afleveres til pavestolen eller til ordenens protektor kardinal Nicolaus Ridolfi.
 62. Det gælder fx. Sicilien, der 'habet 43 conventus, ex quibus octo aut decem sunt sollemnes, et todidem alii sunt mediocres; reliqui sunt parvi conventus vel potius loca parva. In ipsa provintia ante reformationem erant fratres in magno numero, sed propter reformationem discesserunt multi. Provintialis est vir doctus et exemplaris. Sunt etiam in ipsa provintia alii multi doctores et docti viri ac predicatorum solemnes', Staring p. 427 nr. 2. Den i notisen omtalte reformation er naturligvis ordenens interne reform.
 63. Staring p. 429 nr. 14: 'Provintia Scotiae propter distantiam est parum cognita. Provintialis est satis bonus'.
 64. Staring p. 429 nr. 21: 'Provintia Saxoniam erat provintia bona, sed est nunc destructa a Lutheranis'.
 65. Staring p. 429 nr. 25: 'Provintia Boemiam habebat multos conventus et erat bona provintia, sed est nunc tota destructa'.
 66. Kaare Rübner Jørgensen, 'De hvide brødre i Helsingør' pp. 37-38, hvor årstallene for de enkelte klostres ophævelse er nævnt.
 67. Af de 29 provincialer får kun 3 dette skudsmål, mens 1 omtales som besiddende *prudencia et scientia*, 2 som *doctor egregius* eller *insignis* og 4 blot som *doctus*.
 68. Årsagen hertil er, at provincialarkivet ved sækulariseringen befandt sig i byens kloster, se Gondulf Mesters, *Die Rheinische Karmeliterprovinz Während der Gegenreformation (1600-1660) = Quellen und Abhandlungen zur Mittelrheinischen Kirchengeschichte IV*, Speyer 1958 p. 3.
 69. Staring p. xxx.
 70. Cf. at generalkapitlet 1532 bestemte, at provincialerne mindst to gange om året skulle skrive til ordensgeneralen om provinsens situation og 'de concordia et discordia, et de fratribus Apostatis', bestemmelsen blev gentaget 1539, ACG I pp. 391, 410-411. Man kan naturligvis ikke vide, om det er sket.
 71. *Carmeliterbücher*, 'Scripta et Monumenta Jacobi Milendunck' bind 47b fol. 159r og 311v. Milendunck blev 1669 gjort til provincialhistoriograf; han skulle i modsætning til Philippus a Sancto Johanne have givet 'wortliche Auszüge' af de breve, han optog i sine samlinger; cf. Staring p. xxx og Mesters p. 4.
 72. Cf. hvorledes den senere munk Norbertus a Sancta Juliana (+ 1757) i *Batavia desolata Carmelitana* gengiver Theodoricus' brev: »... edicto regio ex Dania omnes regulares habitum suae religionis deponere vel migrare iussi fuerant, adeoque plures nostri Ordinis Fratres ex dictis locis ad Reverendum Patrum Magistrum Theodoricum, commissarium generalem, exules accurrerant, quos singulos ipse benigne recepit, humaniter tractavit et de conventibus in locis catholicis providit«. Genoptrykt i *Analecta ordinis Carmelitarum VIII*, Romae 1932 p. 537. Jeg takker pater Sixtus Scholtens for at have skaffet mig et eksemplar af dette bind, der ikke findes på Det kongelige Bibliotek i København.

73. Nicolai Cragii, *Historia Regis Christiani III*, ed. Joannes Grammius, Additamenta II, Hafniæ 1757 p. 46: 'Monachi mendicantes posthac in regnis nostris non sustinentur: Non mendicent, non prædicent, aut confessiones audiant, & C, sed maneant in monasterio, qui seniores & agroti sunt, nec ullis officiis apti: Ibi alentur propter Deum; ita tamen, ut cucullam & cappam exuant, & Evangelium non blasphement'.
74. *Aarsberetninger fra Geheimearkivet* III tillæg pp. 10-11.
75. *Danske Magazin* 3. række VI, Kjøbenhavn 1851 p. 188.
76. Anders Christiernsen var nu også en gammel mand mellem 75 og 80, så embedsmændene kunne måske henholde sig til ordinansens ord som de gamle, der måtte forblive i klostret. Er han – hvad der dog ikke er sikkert – identisk med den doktor Anders, der to gange omtales i et register, tilhørende Helsingør Hospital, har han formodentlig levet stille og roligt i byen og er først død omkring 1545. Landsarkivet for Sjælland, *Helsingør Almindelige Hospital, Regnskaber 1544-1575*, B nr. 31-33; cf. Kaare Rübner Jørgensen, »De hvide brødre i Helsingør« p. 57 note 296, hvor registerteksten er gengivet.
77. Undtagelsen er frater Antonius, der ifl. sin egenhændige notits på første side i Poul Helgesens manuskript *Mod Malmøbogen* levede et stykke tid i Sorø og regnede med at skulle dø i Roskilde; Paulus Helie, *Skrifter* III p. 291.
78. J. Oskar Andersen, 'Jørgen Skodborg', *Dansk Biografisk Leksikon* XXII pp. 127-131.
79. ACG I pp. 384 og 403. I 1524 omtales han ikke, men det skyldes, at Danmark som flere andre provinser ikke havde sendt en delegation til generalkapitlet, ACG I p. 366.
80. De sidste sikre oplysninger om Poul Helgesen er trykningen af hans to sidste bøger i Roskilde i sommeren og efteråret 1534; se Paulus Helie, *Skrifter* V, København 1935 pp. 93-322.
81. Den sidste notits i krøniken handler om svenskernes belejring af Varberg i vinteren 1534/1535; Paulus Helie, 'Chronicon Skibyense' p. 149, Heises oversættelse p. 189.
82. Det er almindeligt antaget, bl.a. af Harald Brix, »Om Poul Helgesen«, *Analyser og Problemer* II, København 1935 p. 99, J. Oskar Andersen, »Poul Helgesen«, *Dansk Biografisk Leksikon* IX, København 1936 p. 12 og »Skibykrønikens Kildeforhold og Affattelsestid«, *Historisk Tidsskrift* 11. række I, København 1944-45 pp. 149, 446, Sixtus Scholtens, 'The Last Days of Paul Helias', *The Sword* 16, Downers Grove, Illinois 1953 pp. 182-185, C. O. Bøggild-Andersen, »Studier over Poul Helgesen«, *Historisk Tidsskrift* 11. række V, København 1956-1959 pp. 27, 34-35 og G. Mesters, 'The Carmelite Province of Denmark 1410 – ca. 1540', *Carmelus* 3, Romæ 1956 p. 231.
83. Staring p. 301 note 3 mener, at generalkapitlet kan have taget fejl, thi Theodoricus, 'der es viieleicht besser wüsste, war nicht anwesend'. Staring har dog overset, at Milendunck, *Carmeliterbücher* bind 47b fol. 486r, udtrykkeligt nævner, at han var tilstede, men om vi kan stole på denne oplysning er usikkert. Den beror nemlig på en provincialkapitelbeslutning af 13. april 1537, om at han sammen med Eberhard Billick og Martinus Cuper skulle være provinsens repræsentanter, altså på en normativ kilde. Generalkapitelakterne omtaler ikke Theodoricus som aktiv deltager; men da de, ACG I p. 400, nævner Martinus Cuper som provincialens *socius*, kan man måske slutte, at han var tilstede mere passivt. Når Cuper optræder som Neder-tysklands difinitor, var provinsen under alle omstændigheder repræsenteret, og spørgsmålet om Theodoricus' deltagelse bliver i vor forbindelse mindre væsentligt. Thi mon ikke Cuper sad inde med samme informationer som Theodoricus, hvis han

uden denne skulle repræsentere provinsen på generalkapitlet? – Man kan overveje, om det er en utilladelig harmonisering af kilderne at tro, at Anders Christiernsen som den gamle er blevet hjemme, bl.a. for at opretholde kontakten med munkenes velgørere, mens Poul Helgesen er draget i eksil til Nedertyskland i håbet om at kunne vende tilbage som provincial, når tiderne blev anderledes? I så fald måtte han jo stadig opfattes som provincialprior af generalkapitlet.

84. Disse og de følgende biografiske oplysninger om John Bale bygger primært på C. H. Cooper og T. Cooper, *Athenae Cantabrigiensis* I, Cambridge 1858 pp. 225-227, Creighton, »John Bale«, *Dictionary of National Biography* III, London 1885 pp. 41-42 og Jesse W. Harris, *John Bale, A Study in the Minor Literature of the Reformation = Illinois Studies in Language and Literature* XXV No. 4, Urbana 1940 pp. 14-58. Et værk som Honor McCusker, *John Bale, Dramatist and Antiquary*, Bryn Mawr 1942, har ikke været til min disposition.
85. Således omtales hans problematiske prædikener flere gange, bl.a. i *Letters and Papers, Foreign and Domestic, of the Reign of Henry VIII*, IX, London 1886 p. 76 no. 230 og XI, London 1888 p. 446 no. 1111.
86. Margaret Mac Curtain, *Tudor and Stuart Ireland = The Gill History of Ireland* 7, Dublin 1972 p. 65, *A New History of Ireland*, ed. T. W. Moody, F. X. Martin og F. J. Byrne, III, Oxford 1978 pp. 74-75, IX, Oxford 1984 p. 429.
87. Se listen over hans skrifter hos Harris pp. 137-143. I Cosmas de Villiers a Sancto Stephano, *Bibliotheca Carmelitana* I, sp. 754-759 opgøres hans samlede produktion til 93 titler. – Hans skuespil er fra dansk side behandlet af Thora Balslev Blatt i *The Plays of John Bale*, Copenhagen 1968.
88. Thura p. 22. – Om Anders Christiernsen iøvrigt se: Ellen Jørgensen, »Anders Christensen«, *Dansk Biografisk Leksikon* III, København 1979 pp. 231-232.
89. Thura p. 57 regnede det dog for sandsynligt.
90. I dedikationsbrevet i Pariserudgaven 1514, Saxonis *Gesta Danorum* I, ed. Olrik og Raeder, Hauniæ 1931 p. 556.
91. Klaus Lyskander har dog medtaget Anders Christiernsen i sin samling af *scriptores Danici*, men det skyldes vist en fejlslæning af Christiern Pedersens dedikation. Thi ikke alene henviser Lyskander til Christiern Pedersen, men hans notits har også verbaloverensstemmelser med dedikationen. Se H. F. Rørdam, *Klavs Christoffersen Lyskanders Levned samt hans Bog om danske Skribenter*, Kjøbenhavn 1868 p. 193.
92. Saxonis *Gesta Danorum* I p. 556. Christiern Pedersen oplyser her, at Anders Christiernsen havde tilbudt ham egenhændigt at afskrive Saxos store værk, da en afskrift ikke syntes at kunne erhverves for penge. Christiern Pedersen mente imidlertid ikke at kunne modtage det generøse tilbud, og senere lykkedes det ærkebiskop Birger Gunnersen at købe et eksemplar af værket, som så blev lagt til grund for trykket i Paris.
93. Christiern Pedersen p. 501.
94. Lilli Gjerløw, »Doctor«, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* III, København 1958 sp. 140-142.
95. ACG I p. 381: kapitelakterne er dateret den 31. maj.
96. Paulus Helie, *Skrifter* VII, København 1948 pp. 97-98, 100-101, 115-116 og 136.
97. Vi møder ham således først igen, da han den 12. august og 29. oktober 1534 får trykt to bøger i Roskilde, Paulus Helie, *Skrifter* VII pp. 140 og 143.
98. Paulus Helie, »Chronicon Skibyense« pp. 120-129, Heises oversættelse pp. 135-153.
99. Paulus Helie, »Chronicon Skibyense«, p. 122, Heises oversættelse p. 139.

100. Heises oversættelse pp. 143 note 3 og 144 note 1.
- 100a Ser man bort fra det såkaldte klageskrift omtales 18 gejstlige dødsfald i *Skibykrøniken*, af hvilke 8 er uden anden datering end årstallet. 6 af disse ligger i perioden 1481-1512. Af dødsfald, der fandt sted efter 1515, dvs. i Poul Helgesens 'aktive' liv, er kun 2 uden nærmere datering end årstallet.
101. Heises oversættelse p. 152 note 3.
102. ACG I p. 383.
103. Jeg kan i den forbindelse gøre opmærksom på, at der i akternes begyndelse siges, at 19 provincialer deltog i mødet, men at der kun er nævnt 15 i diffinitorlisten. Det er dog langt fra sikkert, at Poul Helgesen kan skjule sig blandt de manglende, thi medregnes de 2 provincialvikarer, der er nævnt blandt diffinitorerne, samt den ene fungerende og den ene forhenværende provincial, der er omtalt blandt kapitlets *auditores*, stemmer regnskabet. Men om det er på den måde, skriveren er nået til tallet 19, kan vi jo ikke vide.
104. Således bl.a. af udgiveren af *Selected Works of John Bale* Henry Christmas, The Parker Society vol. 36, Cambridge 1849 p. 257 og Staring p. XXIX.
105. Harris p. 15, P. S. Allen, 'Letters of Arnold Bostius', *English Historical Review* XXXIV, London 1919 p. 226.
106. Cf. Kaare Rübner Jørgensen, »Karmeliterne i Sæby kirke«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1978 pp. 7-34.
107. Flere sådanne kataloger genfindes i Daniel a Virgine Maria, *Speculum Carmelitanum* II, Antverpiæ 1680 og i *Monumenta Historica Carmelitana*, ed. Benedictus Zimmerman, Lirinæ 1907.
108. Bale nævner selv fol. 107 disse munke som sine kilder: Aegidius Faber (+ 1506), Laurentius Burellus (+ 1504), Joannes Palaenydorus (Oudewater) (+ 1507), Arnoldus Bostius (+ 1499), Nicolaus Simonis Harlamensis (+ 1511) og Julianus Hassart (+ 1527). Dødsårene, som ikke findes hos Bale, er taget fra Cosmas de Villiers a Sancto Stephano, *Bibliotheca Carmelitana*, I sp. 5, 198, II sp. 65, 207, 219 og 511.
109. ACG I p. 384.
110. Således omtales de ikke i Jacob Milenduncks »Catalogus illustrium virorum«, *Scripta et Monumenta* fra senest 1682 eller i Daniel a Virgine Marias skrifter *Vinea Carmeli*, Antverpiæ 1662, og *Speculum Carmelitanum* I-II, Antverpiæ 1680. Poul Helgesen er dog medtaget i Cosmas de Villiers a Sancto Stephano, *Bibliotheca Carmelitana* II, sp. 531 med følgende notits: 'Paulus Eliæ Vendeitaabe, Danus, Carmelita, Theologiæ Doctor & Professor, ex Lutherano iterum Catholicus. *Liber adversus Joannis Michaelis Præfactionem Novo Testam.* Danico præfixam sub nomine Episcoporum Daniæ editam, in 4° Rostochii 1526. Ita Jacobus le Long, in *Bibl. Sacra* p. 1001 col. 2A'. Alene navneformen gør det klart, at oplysningerne her i sidste instans går tilbage til en dansk forfatter og ikke skyldes en overlevering indenfor ordenen.

I

Bruxelles

1462, 10. juni

Generalprior Johannes Soreth har med godkendelse af generalkapitlet ladet oprette 3 nye ordensprovinser: Sachsen, Böhmen-Polen og Danmark. Den sidste skal omfatte Skandinavien, Island og Orkneyøerne.

A: tabt; a: *Acta capitulorum provincialium Poloniae*, tabt; a1: *Compendium 'Libri provinciae Poloniae' contingens Acta capitulorum provincialium (1463-1667) necnon alia pro historia antiqua provinciae servientia* f.2; afskrift af a, foretaget ifølge maskinskrevet seddel af pater Martinus Behm O. Carm. Krakow 1678, Archivum generale ordinis Carmelitarum, Collegio S. Alberto, Roma, II: Polonia Commune 1.

tekst efter a1

Literae Diuisionis Prouinciae Bohemiae <et>¹ Poloniae à Prouincia Saxoniae, et à Prouincia Daciae Reverendissimi ac Beatissimi Prioris Joannis Soreth Generalis totius Ordinis Beatae Virginis Mariae de Monte Carmelo, de Verbo ad Verbum.

Frater Joannes Soreth Magister Generalis ac humilis Seruus Fratrum totius Ordinis Beatae Dei Genitricis Virginis Mariae de Monte Carmelo. Praesentibus protestamur, quia Nos de Unanimi assensu praesentium Definitorum Capituli Nostri Generalis Anno Domini 1462, ipso Sancto Die Pentecostes, quae erat 6 Iunii, in Conuentu Bruxelensi Prouinciae inferioris Alemaniae celebrati, diuisimus Prouinciam nostram Saxoniae propter nimiam Conuentuum distantiam, et linguarum diuersitatem in tres Prouincias separatas. Quarum prima nomen retinebit Saxoniae, et habebit omnes Conuentus, quos ante habuit, atque in posterum habere et recipere potent in Saxonia, Thuringia, Marchia Brandenburgensi, Marchia Misnensi, et in Saxonia Cismarina, usque ad Ducatum Pomeraniae inclusiue.

Secunda Verò Bohemiae et Poloniae nomen habebit, et obtinebit omnes Conuentus, qui in praedictis Regnis, atque etiam Russia, Lithuania, Silesia, Prussia, Masouia, Morauia, Valachia, de facto sunt, aut in posterum recipi poterunt.

Tertia Verò Daciae nomen obtinebit, et habebit omnes Conuentus, qui in antedicto Regno, necnon in Regnis Sueciae, Norgoniae, Go-

thiae, ac etiam in Terris Inflandiae et Orcadum, in praesenti sunt, seu in futurum obtineri contingat.²

In cuius rei testimonium sigillum nostri Generaliatus Officii praesentibus est impressum.

Anno et loco quibus supra. Die 10 Mensis Iunii.

Frater Joannes Soreth
Generalis Carmelitarum

1. Mangler a1.

2. Contingat: rettet i linien fra contingetur.

Brev <udstedt> af den meget velærværdige og højsalige Johannes Soreth, generalprior for hele den salige jomfru Maria af Karmelbjergets orden, om udskillelsen af provinsen Böhmen og Polen fra provinsen Sachsen og fra provinsen Danmark, <gengivet> ordret fra først til sidst.

Broder Johannes Soreth, generalmagister og ydmyg tjener for brødrene af hele den salige gudsmoder, jomfru Maria af Karmelbjergets orden.

Vi bevidner ved nærværende brev, at vi med enstemmig godkendelse af de tilstedeværende diffinitorer på vort generalkapitel, afholdt i klostret i Bruxelles i provinsen Neder-Tyskland i Herrens år 1462, på selve den hellige pinsedag, som var den 6. juni, har delt vor provins Sachsen i 3 adskilte provinser på grund af den alt for store afstand mellem klostrene og sprogenes forskelligartethed. Af disse skal den første bevare navnet Sachsen og have alle de klostre, som den har haft tidligere, og som den kan få og modtage i fremtiden i Sachsen, Thüringen, Mark Brandenburg, Mark Meissen og det cismarinske Sachsen indtil hertugdømmet Pommern indbefattet.

Men den anden skal have navnet Böhmen og Polen og besidde alle de klostre, som rent faktisk er i de nævnte riger og desuden i Rusland, Lithauen, Schlesien, Preussen, Mazowsze, Mähren og Valachien, eller som de kan modtage i fremtiden.

Men den tredie skal have navnet Danmark og alle de klostre, som nu er eller i fremtiden kan fås i fornævnte rige, foruden i rigerne Sverige, Norge og Götaland og ligeledes i landene Island og Orkneyøerne.

Til vidnesbyrd herom er vort generalembedes segl sat på nærværende brev. År og sted som ovenfor. Den 10. juni.

Broder Johannes Soreth
karmeliternes general

2

Piacenza

1503, 3. juni (eller kort efter)

Generalprior Petrus Terrasse tildeler den danske provincialprior (Anders Christiensen) visse rettigheder.

A: tabt; a: *Regestum Petri Terrasse 1503-1511* uden f., originalkopibog i Archivum generale ordinis Carmelitarum, Collegio S. Alberto, Roma, II: Commune ordinis 1.

Tryk: *Acta Petri Terrasse magistri generalis ordinis Carmelitarum, ab anno 1503 usque 1511*, ed. Benedictus-Maria a S. Cruce (Zimmerman) O. Carm.Disc., Romae 1931 p. 4.

tekst efter a.

Sequuntur gratiae ac promotiones concessae in capitulo generali Placentiae celebrato A.D. 1503 et die 3 Junii in vigilia Pentecostes per Reverendissimum Patrum S. Theologiae professorum Magistrum Petrum Terrasse ordinis Carmelitarum generalem in dicto capitulo electum ac creatum a die creationis durante capitulo ...

Item prouincialis dacie.

Herefter følger de nåder og udnævnelser, der er givet på generalkapitlet, afholdt i Piacenza i det Herrens år 1503 pinselørdag den 3. juni, af den meget velærværdige fader, professor i den hellige teologi, magister Petrus Terrasse, karmeliterordenens general, som blev valgt og indsat på det nævnte kapitel, fra indsættelsesdagen, mens kapitlet varede ... Ligeledes provincialen for Danmark.

3

1506, 18. juli

Generalprior Petrus Terrasse udnævner provincialprior Anders Christiensen til generalvikar for provinsen Danmark.

A: tabt; a: *Regestum Petri Terrasse 1503-1511* f. 50r, originalkopibog i Archivum generale ordinis Carmelitarum, Collegio S. Alberto, Roma, II: Commune ordinis 1.

Tryk: *Acta Petri Terrasse magistri generalis ordinis Carmelitarum, ab anno 1503 usque 1511*, ed. Benedictus-Maria a S. Cruce (Zimmerman) O. Carm.Disc., Romae 1931 p. 41.

tekst efter a

Reverendus magister prouicialis dacie magister Andreas cristierni fuit factus vicarius generalis in dicta prouincia, falsificatione sigilli et promotione ad gradus ac conspiratione &C¹ exceptis.

1. = in nostram personam.

Den velærværdige provincialmagister for Danmark, magister Ande. Christiernsen, blev udnævnt til generalvikar for omtalte provins, idet dog forfalskning af segl, forfremmelse til grader og sammensværgelse mod vor person er undtaget.

4

1506, 18. juli

Generalprior Petrus Terrasse tildeler lektor Palle Jensen baccalaureusgraden og lader ham læse sentenserne ved Louvains Universitet i 1507.

A: tabt; a: *Regestum Petri Terrasse 1503-1511* f.50r, originalkopibog i Archivum generale ordinis Carmelitarum, Collegio S. Alberto, Roma, II: Commune ordinis 1.

Tryk: *Acta Petri Terrasse magistri generalis ordinis Carmelitarum, ab anno 1503 usque 1511*, ed. Benedictus-Maria a S. Cruce (Zimmerman) O. Carm.Disc., Romae 1931 p. 41. Omtalt med fejlagtigt årstal 1507 i J. Oskar Andersen, *Paulus Helie*, København 1936 p. 30 note 1.

tekst efter a

Venerabilis lector frater Paluus Joannis fuit ordinatus baccalaureus ad legendum Sententias etc. in Vniuersitate Louaniensi pro anno 1507 iuxta ritum nostrum.

Den ærværdige lektor, broder Palle Jensen fik tildelt baccalaureusgraden for at forelæse sentenserne o.s.v. ved Louvains Universitet for året 1507 efter vor praksis.

1506, 18. juli

Generalprior Petrus Terrasse udnævner broder Christian Troelsen til student ved Louvains Universitet i 4 år.

A: tabt; a: *Regestum Petri Terrasse 1503-1511* f.50r, originalkopibog i Archivum generale ordinis Carmelitarum, Collegio S. Alberto, Roma, II: Commune ordinis 1.

Tryk: *Acta Petri Terrasse magistri generalis ordinis Carmelitarum, ab anno 1503 usque 1511*, ed. Benedictus-Maria a S. Cruce (Zimmerman) O. Carm. Disc., Romae 1931 p. 41. Omtalt med fejlagtigt årstal 1507 i J. Oskar Andersen, *Paulus Helie*, København 1936 p. 30 note 1.

tekst efter a

Venerabilis frater Cristiernus trugilli fuit ordinatus simplex studens in dicta vniuersitate Louaniensi pro quatuor annos in logicalibus et physiscalibus et aliis studiis.

Den ærværdige broder Christian Troelsen blev udnævnt til almindelig student ved omtalte Louvains Universitet for fire år i logik, fysik og andre videnskaber.

1531, Slutningen af året

Generalprior Nicolaus Audet gør status over situationen i ordenens provinser.

A: *Provinciae ordinis Carmelitarum et Congregationes* f.2r, original med Audets hånd, Archivum generale ordinis Carmelitarum, Collegio S. Alberto, Roma, I: Commune Ordinis 8.

Tryk: Adrianus Staring O. Carm., *Der Karmelitengeneral Nikolaus Audet = Textus et studia historica Carmelitana* 3, Rom 1959 p. 429.

tekst efter A

26. Provincia Datiae habebat multos conventus, sed contra Lutheranos fere redacta est ad nihilum. Provincialis est vir doctissimus et scripsit contra Lutheranos.

26. Provinsen Danmark havde mange klostre, men er på grund af lutheranerne formindsket til næsten intet. Provincialen er en meget lærd mand, og han har skrevet mod lutheranerne.

7

1532, 29. september

Venezia

Generalprior Nicolaus Audet skriver til den neder-tyske provincialprior Theodoricus de Gouda og kommenterer situationen bl.a. i Danmark.

A: tabt; a: Archivilogium Rheno-Carmelitanum, afskrift med dateringsfejl 1632 af frater Philippus a S. Johanne 1691, *Carmeliterbücher* bind 41 p. 328 under betegnelsen F 34, Stadtarchiv, Frankfurt am Main.

Tysk oversættelse: Adrianus Staring O. Carm., *Der Karmelitengeneral Nikolaus Audet = Textus et studia historica Carmelitana 3*, Rom 1959 pp. 299-300.

tekst efter a

... Non possum<us> non tristari legentes quae scripsistis de Datia; aestat ut habeatis informationem de Saxonia, Boëmia et caeteris ...

... Vi kan kun være bedrøvet, når vi læser, hvad I har skrevet om Danmark. Vi brænder efter at få oplysning om Sachsen, Böhmen og de andre ...

8

Napoli

1533, 29. august

Generalprior Nikolaus Audet skriver til den neder-tyske provincialprior Theodoricus de Gouda og kommenterer forholdene i Nordeuropa.

A: tabt; a: Archivilogium Rheno-Carmelitanum, afskrift af frater Philippus a S. Johanne 1691, *Carmeliterbücher* bind 41 p. 328 under betegnelsen F 35, Stadtarchiv, Frankfurt am Main.

Tysk oversættelse: Adrianus Staring O. Carm., *Der Karmelitengeneral Nikolaus Audet = Textus et studia historica Carmelitana 3*, Rom 1959 p. 300.

tekst efter a

... Caeterum dolemus supra verum modum de tanta religionis nostrae jactura in Prouinciis Saxonie et Daciae, de Boëmia et Polonia nil debet intentatum relinqui, ut habeat certa inde notitia de Fratribus nostris, si quidem jam tertio anno nullae de eis ad nos datae sunt litterae.

.. Forøvrigt er vi mest ked af det vældige tab for vort klosterliv i provinserne Sachsen og Danmark; angående Böhmen og Polen skal intet lades uforsøgt for at få sikre oplysninger om vore brødre, thi det er nu på tredie år, at vi ikke har fået noget brev fra dem.

9

Köln

1535, 29. april

Den neder-tyske provincialprior Theodoricus de Gouda skriver til generalprior Nicolaus Audet om situationen i Nordeuropa.

A: tabt; a: kopibog, tabt; a1: Archivilogium Rheno-Carmelitanum, afskrift af frater Philippus a S. Johanne 1691, *Carmeliterbücher* bind 41 p. 331 under betegnelsen F 40, Stadtarchiv, Frankfurt am Main.

Tysk oversættelse: Adrianus Staring O. Carm., *Der Karmelitengeneral Nikolaus Audet = Textus et studia historica Carmelitana 3*, Rom 1959 p. 300.

tekst efter a1

... Status Prouinciarum in circuitu nostro audum est immutatus, sed manent Anglia, Dacia et Germania Superior in suis malis conceptibus, speramus tamen in dies meliora, quia in dieta Imperiali celebrata Wormanae mense Aprili unanimiter tam per Principes catholicos quam Lutheranos conclusum est contra sectam Anabaptistam, <om at fortsætte belejringen af Münster> ...

... Tilstanden i provinserne i kredsen rundt om os er endnu ikke forandret, men England, Danmark og Øvre-Tyskland bliver ved deres

falske meninger. Vi håber dog med tiden på bedring, thi på kejserens rigsdag, der afholdtes i Worms i april måned, blev der taget enstemmig beslutning, såvel af de katolske som af de lutherske fyrster mod den anabaptistiske sekt, (om at fortsætte belejringen af Münster) ...

10

Cremona

1536, 28/29. september

Generalprior Nicolaus Audet skriver til den neder-tyske provincialprior Theodoricus de Gouda og udtrykker frygt for provinsen Danmarks undergang.

A: tabt; a: Archivilogium Rheno-Carmelitanum, afskrift af frater Philippus a S. Johanne 1691, *Carmeliterbücher* bind 41 p. 335 under betegnelsen F 49, Stadtarchiv, Frankfurt am Main.

Tysk oversættelse: Adrianus Staring O. Carm., *Der Karmelitengeneral Nikolaus Audet = Textus et studia historica Carmelitana* 3, Rom 1959 p. 300.

tekst efter a

... 6. De Prouincia nostra Datiae timemus actum fore, diu namque quassata succumbet ...

... 6. Vi frygter, at det er ude for vor provins Danmark, thi den vil bukke under for det langvarige og knusende tryk ...

11

Köln

1538, 14/19. januar¹

Den neder-tyske provincialprior Theodoricus de Gouda skriver til generalprior Nicolaus Audet om opløsningen af provinsen Danmark. Provincialen Anders Christiensen er 'gået under jorden' i Danmark, klostrenes indbo er opmagasineret i forventning om bedre tider.

A: tabt; a: kopibog, tabt; a1: Jacobus Milendunck (+ 1682), *Scripta et Monumenta*, *Carmeliterbücher* bind 47b, f.159r, Stadtarchiv, Frankfurt am Main; a1a: Jacobus Milendunck, *Scripta et Monumenta*, *Carmeliterbücher* bind 47b, fol. 311v, Stadtarchiv, Frankfurt am Main; a2:

Archivilogium Rheno-Carmelitanum, afskrift af frater Philippus a S. Johanne 1691, *Carmeliterbücher* bind 41 p. 342 under betegnelsen F 58, Stadtarchiv, Frankfurt am Main.

Omtalt: Adrianus Staring O. Carm., *Der Karmelitengeneral Nikolaus Audet = Textus et studia historica Carmelitana 3*, Rom 1959 pp. 300-301.

tekst efter a1 med rettelser efter a2

Praeterea dignissime Pater², ex toto regno Daciae³ edicto regio expulsi sunt omnes religiosi quarumcumque Religionum, nolentes exuere habitum Religionis suae⁴, vnde quotquot nostrae Religionis fratres exules accesserunt⁵ prouinciam vestram Alemaniae⁶ inferioris humaniter recipi ac benigne tractauit⁷ prouidens⁸ ipsis de bonis conuentibus: solus autem R.M.⁹ Andreas Prouincialis illius Prouinciae clam et secreto manet in habitu Religionis in ipso¹⁰ regno, conuiuentibus quibusdam regni officialibus.¹¹ Totum autem supplectilem conuentuum deposuerunt apud quosdam singulares fautores,¹² quatenus suo tempore¹³ transeunte persecutionis tempestate,¹⁴ cum clarior arriserit et¹⁵ affulserit aura, facilius queant repullulare.

1. 14. januar: a2; 19. januar: a1 og a1a.
2. *Praeterea dignissime Pater*: a2; a1 og a1a har i stedet: *Hoc quoque anno*.
3. *Daciae*: a2; *Daniae*: a1, a1a.
4. *Religionis suae*: a1 og a2; *suae Religionis*: a1a.
5. *accesserunt*: a1 og a2; *accesserint*: a1a.
6. *Alemaniae*: a1 og a2; *Allemaniae*: a1a.
7. *ac benigne tractauit*: a1 a1a; mangler a2.
8. *prouidens*: a1 og a1a; *prouidentes*: a2.
9. *R.M.* (= *Reuerendus Magister*): a2; a1 og a1a har i stedet *Pt* (= *Pater*).
10. *ipso*: a1, a2; *isto*: a1a.
11. *regni officialibus*: a2; *officialibus regni*: a1, a1a.
12. *fautores*: a1, a1a; *patronos*: a2.
13. *suo tempore*: a1, a1a; mangler a2.
14. *tempestate*: a1, a1a; *procellâ*: a2.
15. *arriserit et*: a1, a1a; mangler a2.

Foruden allerværdigste fader: efter et kongeligt edikt er alle ordensfolk af hvilken som helst orden, som nægtede at aflægge deres ordensdragt, blevet uddrevet af hele Danmarks rige; alle de brødre af vor orden, som derfra er kommet som landfrygtige til Eders provins Neder-Tyskland, har jeg modtaget venligt og behandlet velvilligt, idet jeg fordelte

dem i gode klostre. Men alene den værdige magister Anders, provincial i den provins, forbliver i ordensdragten hemmeligt og ukendt i det land, thi nogle af rigets embedsmænd lukker øjnene. Men de har anbragt alt klostrenes indbo hos nogle enkelte velgørere, for at de til sin tid, når forfølgelsens storm er trukket over, og dagslyset påny tilsmiler dem og skinner, igen des lettere kan spire frem påny.

12

Napoli

1538, 21. oktober

Generalprior Nicolaus Audet skriver til den neder-tyske provincialprior Theodoricus de Gouda om flytning af generalkapitlet til Vicenza og beder ham underrette de andre provincialer derom.

A: tabt; a: Archivilogium Rheno-Carmelitanum, afskrift af frater Philippus a S. Johanne 1691, *Carmeliterbücher* bind 41 p. 344 under betegnelsen F 62, Stadtarchiv, Frankfurt am Main.

tekst efter a

... committimus vobis etiam, ut ex parte nostra scribatis ad prouinciam Boëmiae siue Poloniae, item Datiae et Saxoniae, item Angliae si ad eam sit aditus scribendi, scimus eam esse omnimò oppressam.

... Vi betror jer også, at I på vore vegne skriver til provinserne Böhmen eller Polen, ligeledes til Danmark og Sachsen, ligeledes til England, hvis det er muligt at sende brev dertil, thi vi ved, at denne provins er helt undertrykt.

13

Efter 1540 (?)

Den forhenværende karmeliterbroder John Bale skriver om provincialprior Anders Christiensen.

A: Collectanea Selden Supra 41 f.140r., The Bodleian Library, Oxford.

tekst efter a
Andreas
Christiernus
prouincialis
dacie¹

Andreas christiernus eximius sacre theologie professor, et prouincialis dacie et Suecie, varia ad ordinis vtilitatem et decorum emisit in lucem, anno domini m ccccc xvj.

1. Teksten her er indskrevet i en cirkel i marginen.

Anders
Christen<sen>
provincial for
Danmark.

Anders Christen<sen>, en ypperlig professor i den hellige teologi og provincial for Danmark og Sverige, har udgivet forskellige ting til ordenens nytte og anseelse, i Herrens år 1516.

14

Efter 1540 (?)

Den forhenværende karmeliterbroder John Bale skriver om Poul Helgesen.

A: Collectanea Selden Supra 41 f.143r, The Bodleian Library, Oxford.

tekst efter a
Paulus Dacus,
et Franciscus
aleanus, prouinciales dacie
et apulie.¹

Paulus Dacus, doctor et prouincialis dacie et suecie, et franciscus aleanus, vir venerabilis, prouincialis apulie, floruerunt in capitulo paduano.²

1. Teksten her er indskrevet i en cirkel i marginen.

2. = generalkapitlet i Padova 1532.

Poul Dansker,
og Franciscus Alia-
nus provincialer
for Danmark og
Apulien.

Poul Dansker, doktor og provincial for Danmark og Sverige, og Franciscus Alianus, en ærverdige mand, provincial for Apulien, gjorde sig gældende på kapitlet i Padova.

Gammeltestamentlige motiver i Reformationstidens danske kalkmaleri

I 450-året for Den danske Reformation

af *Eva Louise Lillie*

Mens der efterhånden er skrevet en del om det senmiddelalderlige kalkmaleri, er litteraturen om det efterreformatoriske stadig af ringe omfang. Af de 15-20 titler, der findes om emnet, behandler langt de fleste enkelte kirker, mens kun to har mere oversigtsagtig karakter: Hans Jørgen Frederiksens *Kalkmalerierne og billedproblemet i den danske kirke 1536 – ca.1600* og M. Mackeprangs *Illustrationerne i Christian III's Bibel som Forlæg for Kalkmalerier*.¹ Dertil kommer naturligvis, at periodens kalkmalerier er omtalt i forskellige oversigtsværker, første gang hos Magnus-Petersen og senere i Danmarks Kirker og hos Niels Saxtorph i hans *Jeg ser på kalkmalerier*.²

En ganske stor del af udsmykningerne er i dag overkalkede, og for så vidt de ikke er publicerede i Danmarks Kirker – og det gælder størstedelen af de jyske udsmykninger – er den interesserede henvist til de indberetninger, der ligger på Nationalmuseets 2. afdeling.

Fire af de forfattere, der har beskæftiget sig mere eller mindre indgående med det efterreformatoriske kalkmaleri, har konstateret, at indslaget af gammeltestamentlige motiver, sammenlignet med tidligere perioder, er ganske stort, samtidig med at de naturligvis har gjort sig deres tanker om årsagerne hertil.³ En egentlig præsentation af selv denne begrænsede del af materialet mangler dog stadig, og det er derfor denne artikels hovedformål at give en introduktion hertil.

Det første spørgsmål, der opstår i forbindelse med en præsentation og analyse af det efterreformatoriske kalkmaleri, hvad enten det gælder hele materialet eller kun en del, er spørgsmålet om, fra hvilket tidspunkt vi kan tale om efterreformatoriske udsmykninger. Opfatter man spørgsmålet helt bogstaveligt, vil »efterreformatorisk kalkmaleri« kun omfatte de udsmykninger, der er blevet til efter 1536. Til gengæld kan man så spørge sig selv, om det er berettiget af definere perioden så snævert; visse forhold taler herimod. Væsentligst er, at lutherske ideer

og tanker begynder at spredes i Danmark allerede fra midten af 1520'erne, og det vil derfor være i hvert fald teoretisk muligt i 10-året før Reformationens officielle indførelse at finde udsmykninger, der kunne karakteriseres som efterreformatoriske i »ånd« omend ikke i tid. Jeg har i denne undersøgelse derfor valgt at medtage materiale, der går tilbage til 1525.⁴

Fra dette år og frem til ca. 1600 har vi kæmpe til omkring 50 udsmykninger med et eller flere gammeltestamentlige motiver. Omkring to tredjedele af udsmykningerne står idag helt eller delvis fremme, mens resten er overkalkede og derfor kun kendes fra ældre prøveafdækninger, beskrevet i indberetninger til Nationalmuseet og eventuelt fotograferede.⁵

De næsten 50 udsmykninger rummer mellem 50 og 60 forskellige motiver med begivenheder hentet fra Det gamle Testamente.⁶ Begivenheder, om hvilke der berettes i de fem Mosebøger, er stærkest repræsenterede, idet næsten to tredjedele af motiverne henter deres emner herfra, og blandt disse indtager 1. Mosebogs Skabelsesberetning en fremtrædende plads.⁷ Elleve forskellige begivenheder findes gengivet, enkeltvis eller i kortere eller længere serier: Adskillelsen af lys og mørke (Satans nedstyrtelse),⁸ Skabelsen af sol, måne, stjerner, planter og dyr,⁹ Gud der velsigner den skabte verden,¹⁰ Adams og Evas skabelse,¹¹ Gud der formaner Adam og Eva,¹² Syndefaldet,¹³ Adam og Eva der modtager redskaber og klæder,¹⁴ Uddrivelsen fra Paradis¹⁵ samt endelig Adams og Evas jordeliv.¹⁶ Den talmæssige fordeling af motiverne er yderst svingende, for de fleste billeders vedkommende findes de i fra en til tre forskellige kirker. Fire motiver, og heraf især to, skiller sig klart ud: først og fremmest Syndefaldet, der er repræsenteret i 15-16 kirker og dernæst Evas skabelse, som vi finder i 10 forskellige kirker. Uddrivelsen fra Paradis og Adams og Evas jordeliv finder vi 6-8 forskellige steder. Fortsættelsen på fortællingen, Kains og Abels offer samt Brodermordet findes i 3-4 forskellige kirker, og i to af disse, Lime og Sønderholm, netop som en klar fortsættelse på den egentlige Skabelsesberetning.¹⁷

Fra 1. Mosebog er desuden hentet beretningen om Noahs ark og Syndfloden,¹⁸ Noahs ofring samt Noahs drukkenskab,¹⁹ Isaks offergang og Isaks ofring,²⁰ Lots flugt fra Sodom og Gømmors ødelæggelse,²¹ Jakobs drøm og Josefsfortællingen.²² Ét motiv i denne gruppe træder særlig tydeligt frem, nemlig Isaks ofring, der findes i ikke mindre end 13 kirker. Fra 2. Mosebog er hentet fem emner: Moses flygter til Midjan,²³ Påskens indstiftelse,²⁴ Udgangen af Ægypten,²⁵ Overgangen over Det røde Hav²⁶ og Dansen om guldkalven.²⁷ To motiver illustrerer 4. Mosebogs beret-

ninger: Spejdernes beretning om det forjættede land og Kobberslangen i ørkenen.²⁸ Langt de fleste af disse motiver findes kun i en enkelt kirke, og kun billedet af Kobberslangen i ørkenen træder med sine 10 fremstillinger tydeligt frem.

Fra Josvabogen har vi idag kendskab til tre scener fra beretningen: Rahab og spejderne, Jerikos erobring og Kongen af Ais død.²⁹ Fra Dommerbogen er kun Samsonfortællingen repræsenteret³⁰ mens tre begivenheder fra 1. og 2. Samuelsbog er illustreret: Davids salving, David og Goliath samt David og Batseba.³¹ Fra 1. Kongebog er tre begivenheder gengivet: Salomons dom, Salomons afgudsdyrkelse samt Elias og raven og fra Jonas' bog beretningen om Jonas, der sluges og spyes ud af hvalen.³² Endvidere skulle der have eksisteret en fremstilling af Job og sluttelig finder vi fra Daniels bog: Daniel i løvekulen og Belzasars gæstebud.³³ I denne gruppe er det fremstillingerne af David og Goliath og Jonas og hvalen, der skiller sig ud, med henholdsvis seks og fem afbildninger.

For for så vidt der overhovedet har været et styrende princip bag gengivelsen af gammeltestamentlige motiver i kalkmalerierne må det have været opfattelsen af paralleliteten mellem de to testamenter, *Concordia veteris et novi Testamenti*.³⁴ Overført på billederne udmønter det sig i to »hovedsystemer« for placering, og disse deler sig hver i en række »undersystemer«. Det ene system bæres af en begivenhed for begivenhed – motiv for motiv – parallelitet, og paralleliteten kan være at finde i visuel lighed, i handlingsforløbet eller ved at de to begivenheder udtrykker fælles ideer. De gammeltestamentlige motiver bruges her som egentlige præfigurationer, men de kan undertiden også anvendes antitetisk som f.eks. når Eva, der fristes af slangen, sættes over for Bebudelsen.³⁵

I det andet »system« ses de to testamenter som parallelle og modsatte helheder, og dette udtrykkes billedligt ved, at de gengives som én lang kronologisk beskrivelse begyndende med Skabelsen og sluttende med Kristi herliggørelse, eller de findes sidestillet, malet over og under hinanden eller overfor hinanden. Ofte findes såvel gammeltestamentlige som nytestamentlige scener udmalet, men forekomsten af nytestamentlige motiver er ingen nødvendighed for en præfigurativ forståelse af det gammeltestamentlige.

En tydelig parallelitet mellem et gammel- og et nytestamentligt motiv findes i koret i *Skibet* kirke, hvor der i østkappen er malet en Korsfæstelsesfremstilling, mens Isaks ofring er vist i sydkappen; nord- og vestkappernes oprindelige motiver kendes ikke idag. Et andet ek-

sempel ses i koret i *Gudum* kirke, syd for Ålborg. Korhvelvet er delt i otte kapper, hvoraf de to i øst er udsmykket med våbener for Morten Roed og Anne Munk.³⁶ I de østligste kapper i henholdsvis syd og nord ses Isaks ofring og Kobberslangen i ørkenen. Den nytestamentlige fremstilling, Korsfæstelsen, mangler i udmalingen, men kan oprindeligt – som den er det idag – have været repræsenteret af et krucifiks på alteret. Den samme kombination – Isaks ofring og Kobberslangen i ørkenen – findes i tårnbuen i *V. Torup* i Thy, også her uden det tilsvarende nytestamentlige motiv.³⁷

I koret i *Sønderholm* ses nederst i sydkappen henholdsvis Korsfæstelse og Opstandelse, hver ledsaget af gammeltestamentlige præfigurationer: Kobberslangen og Jonas, der udspyes af hvalen.³⁸

Til de ovennævnte eksempler kommer en række kirker, hvor man fornemmer, at tanken om præfiguration har været ledetråden for placeringen af de enkelte motiver.

I den skånske kirke *Hallaröd* findes i koret idag en noget fragmentarisk bevaret Skabelsesberetning, bestående af en fremstilling af Skabelsen af sol, måne, dyr samt af Eva, et Syndefald, Uddrivelsen fra Paradis samt Adams og Evas jordeliv. Syndefaldet er blevet anbragt i østkappens sydside, og skudt ind imellem denne scene og den følgende er der i nord et billede af Isaks ofring.³⁹ Krucifikset på alteret kan have eksisteret, men er for så vidt ikke nødvendigt, for opfatter vi Isaks ofring som en præfiguration på Korsfæstelsen, præsenteres vi for antitesen Synd-Nåde, Fortabelse-Forløsning.

I *Allerum* kirke, ligeledes Skåne, er kun to motiver bevaret, begge gammeltestamentlige og begge placeret i kirkens kor.⁴⁰ På nordvæggen ses Isaks ofring og på sydvæggen Samson og løven. Opfatter vi disse to motiver præfigurativt får vi en meget komprimeret passionshistorie bestående af Korsfæstelse og Nedfart til dødsriget.

I *Hover* kirke (Ringkøbing amt) findes kun ét maleri bevaret, en fremstilling af Isaks ofring på triumfvæggens nordside. Placeringen af denne fremstilling giver mening, såfremt man tænker sig, at der i triumfbuen har hængt et krucifiks.⁴¹ Det samme gælder til dels i *Lønborg* kirke, hvor der i skibets første fag, østkappen, ses en fremstilling af Isaks ofring.⁴² Den flankeres af Dåben og Dommedag i henholdsvis østkappens sydside og nordkappen. Syd- og vestkappernes oprindelige motiver kendes ikke idag, men man kunne forestille sig, at der har været en Barndomsfortælling måske kombineret med et par Skabelsesscener. Opfattes maleriet af Isaks ofring præfigurativt, ville man præsenteres for en fortælling, der gik fra Barndom over Jesu offentlige liv og passion til Dommedag. Placeringen (i vestkappen) af fortællin-

gens begyndelse har så været bestemt af, at de to væsentligste motiver – Dåben og Korsfæstelsespræfigurationen – skulle anbringes i hvælvets mest fremtrædende kappe, østkappen – og over et eventuelt krucifiks.

Måske hører også *Grinderslevs* udsmykning med i denne gruppe af kirker med gammeltestamentlige motiver, der skal opfattes præfigurativt. På nordvæggen i skibets første fag ses en større udsmykning delt i to »etager« – i opbygning ikke ulig en altertavle – bestående af tre gammeltestamentlige motiver i nederste bånd.⁴³ Til venstre ses profeten Daniel omgivet af de vist nok hyggeligste løver, der overhovedet forekommer i dansk kalkmaleri.⁴⁴ I baggrunden fører en engel Habakkuk ned med føde til profeten Daniel. Jonas bliver i den midterste scene spyet op på land af hvalen. Maleriet til højre, der kun er fragmentarisk bevaret, viser profeten Elias, der ved bækken Krit får bragt brød og kød af ravnene, som dog ikke længere kan ses på billedet.⁴⁵ Til gengæld ses en by med både tårne og spir i baggrunden.

Under de tre billeder løber en længere indskrift, tredelt og hver del henvisende til et af de ovenstående billeder. Fremstillingerne af Daniel i løvekulen og Jonas knyttes gennem indskrifterne sammen ved, at der for begge begivenheders vedkommende tales om »Guds beskærmelse«; i fremstillingen af Elias er det »Guds forsørgelse« der fremhæves.⁴⁶

Indskriftens bogstavformer viser, at den er af nyere dato, men der kan være tale om en overmaling af en ældre, identisk. Hvad der er den dybere mening med hele udmalingen, er det svært at afgøre, omend man – ved indskrifternes hjælp – aner reminiscenser af såvel Kirkebøn som Fader Vor. Udsmykningen, der må været et fragment af en større nu forsvunden, har næppe været tænkt som blot og bar genfortælling af nogle gammeltestamentlige begivenheder – indskrifterne taler herimod og bibelkronologien er brudt. Billederne kan »læses« præfigurativt, skønt det med det samme må erkendes, at ej heller denne læsningsmåde er fuldt tilfredsstillende. Elias og ravnene optræder som præfiguration på Bispisningen af de 5000, og Daniel i løvekulen (med Habakkuks besøg) på såvel Besøgelsen som Noli med tangere motivet. Ser vi bort fra Besøgelsen som den præfigurative betydning af Daniel i løvekulen får vi i nytestamentlig »oversættelse« Bispisningen af de 5000, Opstandelsen og Noli me tangere – læst fra øst mod vest. Inden for dette fag er kronologien altså opretholdt, men tænker man sig, at udsmykningen har indeholdt flere scener, hvor man dårligt kan forestille sig, at så væsentlige begivenheder som Nadver og Korsfæstelse har været udeladt, stilles vi igen over for problemet med brud på kronologien. Indtil videre må man altså nøjes med at konstatere problemernes eksistens, og så håbe på at fremtidig forskning vil løse dem.

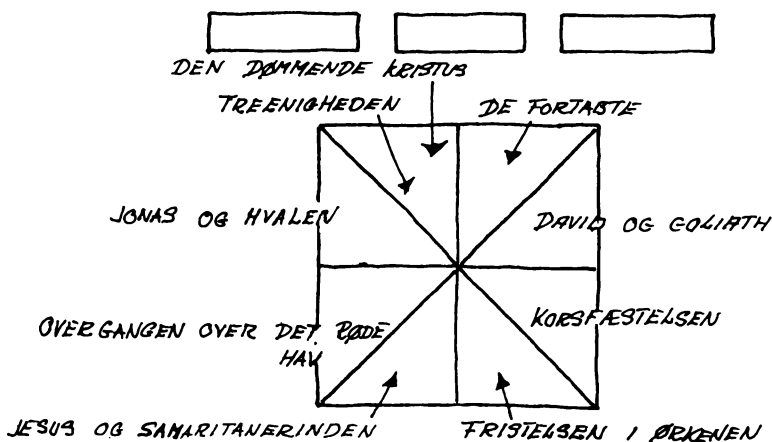
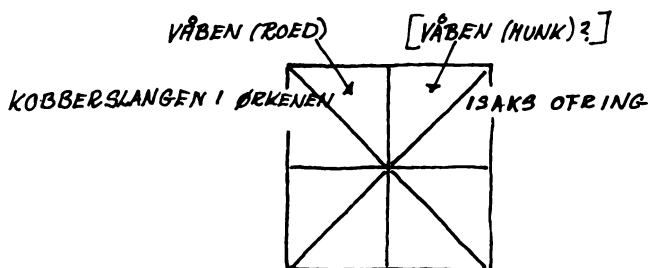
En dyberegående analyse af kalkmalerierne fra årene 1525-1600 ville givet afsløre en endnu mere omfattende præfigurativ brug af gammeltestamentlige enkeltmotiver. Lad mig slutte med at nævne billedet i *Jelstrup* kirke af Jerikos erobring og fald. Maleriet er placeret på korets sydvæg og herover for var oprindelig en fremstilling af Jesserod, eller Jesu stamtræ.⁴⁷ Det tekstlige udgangspunkt for motivet Jesserod er indledningsordene i Esajas kapitel 11: »Men der skyder en kvist af Isais stub, et skud gror frem af hans rod«. Teksten fortsætter: »og Herrens ånd skal hvile over ham, visdom og forstands ånd, råds og styrkes ånd, Herrens kundskabs og frygts ånd. Hans hu står til Herrens frygt; han dømmes ej efter, hvad øjnene ser, skønner ej efter, hvad ørerne hører. Han dømmes de ringe med retfærd, fælder redelig dom over landets arme. Voldsmanden slår han med mundens ris, gudløse dræber han med læbernes ånde...«. Dommedagsallusionen er ganske tydelig, og derved er der skabt en forbindelse til fremstillingen af Jerikos fald, der netop kan opfattes som en henvisning til Dommedag.⁴⁸

Samson som person betragtes generelt som en præfiguration på Kristus og specielt to begivenheder i Samsonfortællingen optræder ofte sidestillet til nytestamentlige begivenheder: Samson og løven-Nedfarnten til dødsriget og Samson med Gazas porte-Opstandelsen.⁴⁹

I to kirker er og har der været længere Samsonfortællinger. Den ene er *Hassing* i Thy, i hvis kor vi finder tre Samsonscener: Samson der lænkes og igen kaster lænkerne og Samson der slår de 1000 filistre ihjel med ét slag; desuden Kristus for Pilatus og, i kirkens skib, Evas skabelse.⁵⁰ Den anden kirke, der havde en Samsoncyklus var *Hjørning S. Hans*.⁵¹ Her strakte fortællingen sig over korets og hvælv, men desværre var billederne ved prøveafdækningen så ødelagte, at det kun var muligt at identificere få scener. Blandt disse var Samson og løven, Samson der slår filistrene, muligvis Samson med Dalila og Samson der blindes.⁵²

En motiv for motiv parallelitet med den nytestamentlige beretning kan ikke etableres i disse to kirker, og har billederne skullet forstås præfigurativt må det have været helheden og personen, der skulle opfattes således.

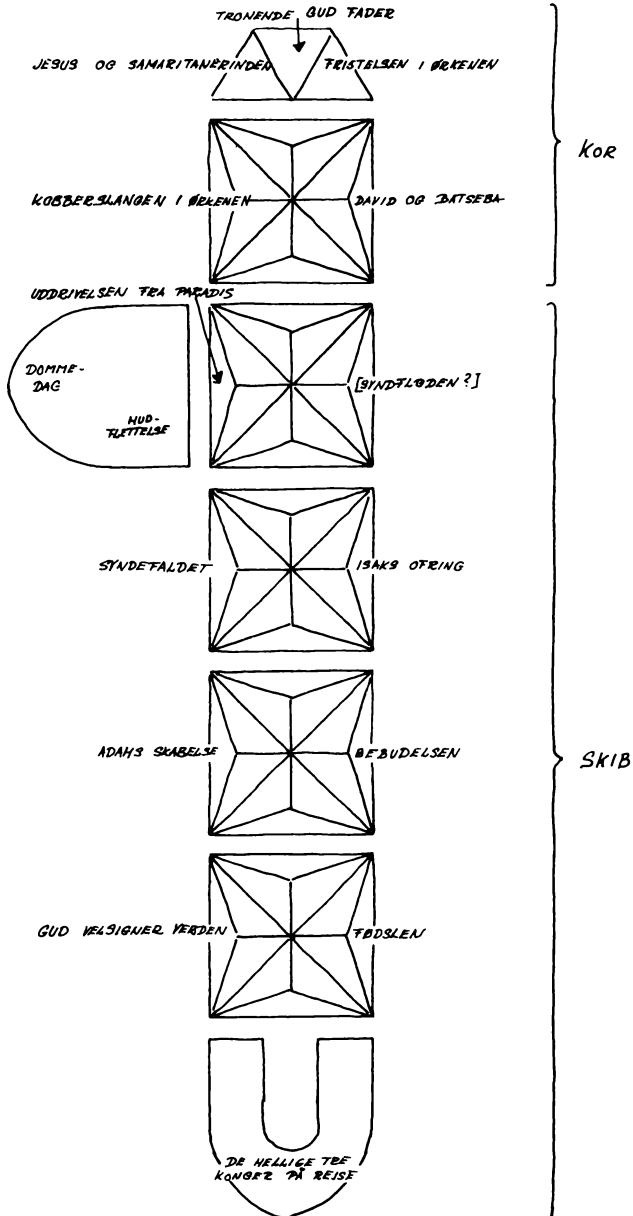
Flere andre gammeltestamentlige personer har været set som præfigurationer på Kristus, bl.a. Joseph og Salomon.⁵³ Scener fra begges historie er skildret i *Sejerø* kirke, skibets l. hvælv.⁵⁴ I nord ses mod vest Potifars hustru, der griber fat i Josephs kappe efterfulgt af forhøret af Joseph. I øst ser man Joseph, der tyder først Faraos siden bagerens og mundskænkens drømme. Salomons dom er malet i syd, mens vi i vestkappen ser Salomon, der tilbeder afguderne. Man kan til nød acceptere, at Josephs-fortællingen i sin helhed skal ses som en parallel til

Gudum kirke, Himmerland. Skematisk plan af udsmykningen i korets og skibets 1. hvælv.

Ny Testamentes beretning om passionen, men fremstillingen af Salomons afgudsdyrkelse slår opfattelsen af præfigurationen Salomon-Kristus i stykker. Jeg skal senere vende tilbage til, at andre intentioner må have ligget bag udmalningen.

Som Poul Brøgger har demonstreret i sin artikel om *Gudum* kirkes kalkmalerier, kan fremstillingerne i kirkens skib af Overgangen over Det røde Hav og Jonas og hvalen kun opfattes præfigurativt – Dåben, Nedfarten til dødsriget og Opstandelsen.⁵⁵ Skibets første hvælv er helt dækket af malerier: i østkappen mod nord ses den dømmende Kristus flankeret af Maria og Johannes; mod syd ses de fortabte, der føres ned i Helvedesgabets. I sydkappen ses mod øst David og Goliath, mod vest Korsfæstelsen. Vestkappen har i syd Fristelsen i ørkenen og i nord Jesus og samaritanerinden, mens vi i nordkappen mod vest ser Overgangen over Det røde Hav og mod øst historien om Jonas og hvalen.

Glesborg kirke, Djursland. Skematisk, forenklet plan af udsmykningen i kor og skib. Tårnfaget, der har en fremstilling af Samson og løven, er ikke medtaget, ligesom de mange svikkelfigurer – profeter og syngende drenge – er udeladt.

Gennem en parallelisering, undertiden modstilling, har præfigurationerne i de ovenfor omtalte fremstillinger af enkeltstående gammeltestamentlige begivenheder tjent til at forstærke og fremhæve den nytestamentlige begivenhed; i Allerum og Lønborg har de helt erstattet den. Motiverne har af betragteren kunne læses præfigurativt både enkeltvis – motiv for motiv – og sammenhængende som skildringer af nytestamentlige begivenhedsforløb. Om end betragteren i sit hoved undertiden har måttet erstatte de synlige gammeltestamentlige motiver med usynlige nytestamentlige, har han stadig befundet sig på det bogstavelige, bibelske, plan, hvorfra det var muligt at bevæge sig over i det mere spekulativt prægede plan, i hvilket motiverne fortolkedes allegorisk.⁵⁶ I Gudum er udgangspunktet et andet – dér er man gået den modsatte vej, man har bevæget sig fra det allegoriske, idéholdige, plan til det bogstavelige og uden hensyntagen til om motiverne indgik i en kronologisk fremadskridende beretning. Ud fra et ønske om at fortælle om tro – sand tro, den konfrontation troen stilles overfor gennem kamp og fristelse – og frelse, nemlig de midler hvormed og veje ad hvilke troen fører til frelse, er de gammel- og nytestamentlige motiver udvalgt og sat sammen.

Samme princip for valg af motiver, i hvilket det er ideen, der primært styrer valget, og i hvilket muligheden for »læsning« af billederne som en fremadskridende beretning overspringes, findes i korudsmykningen i *Glesborg* kirke. I apsis flankeres Kristus (Salvator Mundi) af – mod nord – Jesus og den samaritanske kvinde og – mod syd – Fristelsen i ørkenen.⁵⁷ Denne deling omkring en øst-vest akse fortsætter over i korhælvets udmaling, i hvis nordkappe er malet en fremstilling af Kobberslangen i ørkenen modstillet David og Batseba i sydkappen. Som scenen med Jesus og den samaritanske kvinde repræsenterer troen, således gør også motivet med Kobberslangen i ørkenen det. Herover for står fristelsen, i sin nytestamentlige skikkelse ved Jesus der fristes af djævelen, i sin gammeltestamentlige ved David, der fristes af Batseba, men med den pointe, at mens Jesus modstår fristelsen, så falder David for den.

Vi kan med sikkerhed kun udpege to kirker, hvor paralleliteten mellem de to testamenter som helheder komme til udtryk ved én lang, kronologisk, sammenhængende beretning.

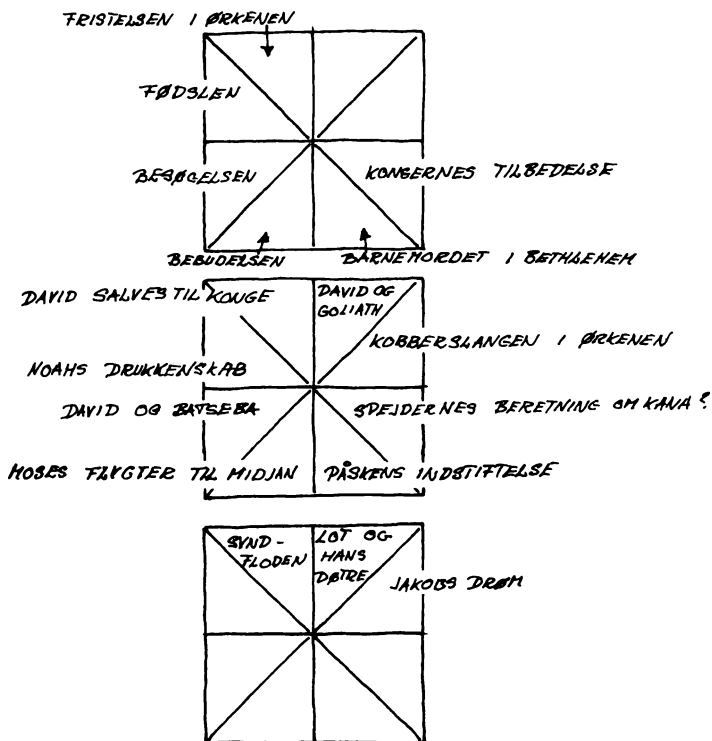
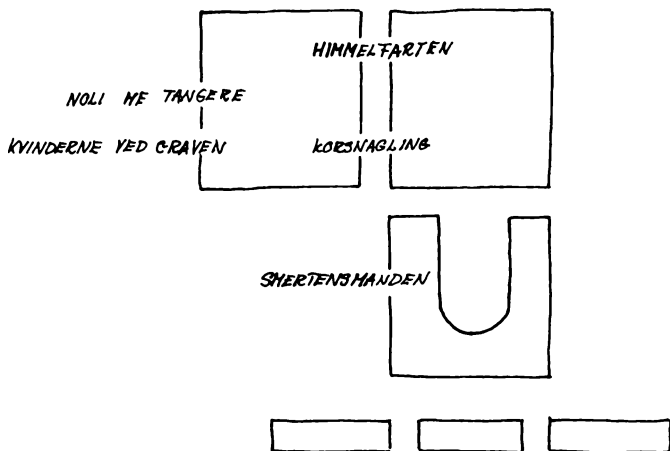
Den ene udsmykning findes i skibet i den førømtalte *Glesborg* kirke på Djursland.⁵⁸ Her begynder fortællingen i fjerde hvælvs nordkappe med en fremstilling af Gud, der velsigner verden. Beretningen fortsætter mod øst i nordkapperne, velsignelsen fulgt af Adams skabelse,

Syndefaldet og Uddrivelsen fra Paradis i 1. fag. Derfra er fortællingen sprunget over i sydkappen og er herfra fortsat tilbage mod vest i sydkapperne. I kappen over for Uddrivelsen er kun få fragmenter bevaret, og man er derfor henvist til gætterier. De fra kappens top radiært udgående streger kunne tyde på, at der har været en fremstilling af Noahs ark og Syndfloden i dette fag. I andet fags sydkappe ses idag Isaks ofring, modstillet Syndefaldet.⁵⁹ Herfra springes der direkte over til Ny Testaments beretning, først med Bebudelsen og derefter Fødslen i fjerde fag. Kongerne på rejse er malet på vestvæggen, over tårnbuen, og det må antages, at fortællingen er fortsat på nordvæggen (og måske også på sydvæggen). Med en vis usikkerhed har man identificeret en fragmentarisk bevaret scene på første fags nordvæg som en fremstilling af Hudflettelsen, hvorover der ses en Dommedagsfremstilling.

I Glesborg kirke ses begge »systemer« i anvendelse: i koret motiv for motiv sammenstillingen og testamente for testamente sammenstillingen i skibet, og her med det ekstra raffinement, at fremstillingen af Isaks ofring er modstillet Syndefaldet.

Den anden kirke, der skal nævnes i denne sammenhæng, er *Farsø* i Nordjylland, i hvilken skibets to vestligste hvælv har haft motiver hentet fra Det gamle Testamente, mens det østligste hvælv og koret har haft nytestamentlige. I skibets vestligste hvælv var vest- og nordkappe samt den vestlige del af sydkappen uden identificerbare motiver ved afdækningen i 1904;⁶⁰ i østkappen sås mod nord Noahs ark og Syndfloden, mod syd en indtil videre uidentificeret scene. I sydkappens østfag sås Jakobs drøm. Fortællingen fortsatte i mellemste fag, dog var en kronologisk fremadskridende beretning ikke fuldt ud opretholdt, idet vi i nordkappens østfag fandt et motiv, der rettelig burde have været placeret i det vestligste fag: Noahs drukkenskab. I vestkappen sås mod nord, Moses, der flygter til Midjan og mod syd Påskens indstiftelse; i sydkappen muligvis Spejdnernes beretning om Kanaans land og i østfaget Kobberslangen i ørkenen. Foruden den førnævnte fremstilling af Noahs drukkenskab sås i nordkappen også David og Batseba. Mod nord i østkappen: David, der bliver salvet til konge, og mod syd David og Goliath. Den nytestamentlige beretning begyndte i det østligste fag med Barndomshistorien og en enkelt scene fra Jesu offentlige liv. Hele fortællingen fandt sin afslutning i korets Passionshistorie.

Hvad der har indledt udsmykningen vestligst i skibet vides som sagt ikke idag, men det lyder plausibelt, når Rothe gætter på, at det har været en Skabelsesfortælling.⁶¹

Farsø kirke, Himmerland. Skematisk plan over korets og skibets udsmykning. Alle scener er idag overkalkede.

Tilsvarende lange skildringer, der omfatter såvel gammeltestamentlige motiver udover Skabelsen som nytestamentlige findes ikke i andre kirker, men der er visse tilløb i *Oddense* kirke, i hvis 2. fag der fandtes en syv scener lang skabelsesberetning, begyndende med Satans nedstyrtelse og sluttende med Gud, der forbander Kain; i første fag findes Ny Testamente repræsenteret fra Bebudelsen til Gethsemane.⁶²

Svage tilløb til en længere skildring ses også i *Sønderholm*, hvor den gammeltestamentlige beretning indledes med Satans nedstyrtelse i østkappens nordfag og afsluttes med Noahs drukkenskab i nordkappens østfag.⁶³ Dertil er der suppleret med fremstillingerne af Kobberslangen i ørkenen og Jonas og hvalen.

I denne sammenhæng bør endnu én af de lidt mere omfangsrige udsmykninger nævnes, nemlig den der befinder sig i *Torum* kirkes nordkapel.⁶⁴ Udsmykningen, der er udført af samme værksted, som det der har arbejdet i Farsø, indeholder såvel gammel- som nytestamentlige motiver, og som det var tilfældet i Farsø, springer fortællingen hid og did, her mellem hvælv og vægge.

I sydkappen ses Syndefaldet og Uddrivelsen fra Paradis, på østvæggen Brodermordet og Fristelsen i ørkenen. To andre scener fra Jesu offentlige liv befinder sig på kapellets nordvæg: Jesus og samaritanerinden samt Jesus og synderinden. Passionsberetningen begynder i hvælvet østkappe med Nadver og Fodtvætning og springer derefter over i vestkappen, hvor vi finder Korsrejsning og Korsfæstelse. Fortællingen slutter i nordkappen med Nedtagelsen fra korset og Gravlæggelsen.⁶⁵ Vestvæggen har muligvis haft en fremstilling af S. Georg og dragen, strækkende sig over hele vægfladen. Et enkelt fragment, formodentlig rester af et par soldater, ses på væggen ud for kapellet, inde i skibet.

Vi står helt klart over for en torso af en større udsmykning, og det vanskeliggør en bedømmelse af, hvilke principper der har ligget til grund for placeringen af de enkelte motiver. Vurderet ud fra det, der er bevaret, er det som om man har forsøgt at forene de to »hovedsystemer« – som vi også så det i Glesborg. Ved inddragelsen af gammeltestamentlige motiver ud over de to fra Skabelsen og de tre nytestamentlige fra Jesu offentlige liv er det som om man har søgt at vise paralleliteten testamenterne imellem. Og herover for står fornemmelsen af en allegorisk tekstudlægning som grundlag for placeringen af Nadver og Korsfæstelsesfremstillingerne: modstillede i øst-vest-kapperne og måske bestemt af en alterplacering ved kapellets østvæg.⁶⁶

Paralleliteten mellem testamenterne kunne også illustreres ved at begivenheder fra de to testamenter blev placeret over og under hinanden eller over for hinanden. Det er formodentlig dette princip, der har dannet grundlag for Mejrups udsmykning. På nordvæggen i skibets første fag har der været malet en række billeder i to bånd, gammeltestamentlige motiver ovenover nytestamentlige. Mens den nytestamentlige fortælling følger evangeliernes passionsberetning, begyndende med Kristus for Kaiphas, efterfulgt af Kristus for Pilatus, Hudflettelsen og Tornekroningen, er der byttet om på de gammeltestamentlige motivers kronologi. Her er der kun tre motiver, i midten Syndefaldet, til venstre Uddrivelsen fra Paradis og til højre Isaks ofring. Hvad der har været årsagen til denne ombytning, og hvorvidt dette dobbelte bånd er de eneste kalkmalerier, der har været i kirken eller om fortællingerne har været fortsat på de øvrige vægge, vides endnu ikke.

Mens man kun med forsigtighed tør sige, at Mejrups udsmykning har været at opfatte som en konkordans, råder der ingen tvivl, når det gælder *Åsted*.⁶⁷ Hvert testamente er komprimeret til fire motiver, de gammeltestamentlige anbragt i korhælvets sydside, de nytestamentlige i nordsiden. Begge fortællinger begynder i vestkappen, mod syd med Evas skabelse og mod nord med Bebudelsen. Derefter følger i sydkappen Syndefaldet og Isaks ofring; herover for findes i nord Fødslen og Korsfæstelsen. Begge beretninger afsluttes i østkappen med Kobberslangen i ørkenen mod syd og Opstandelsen i nord.

Det er idag alment kendt, at træsnit og kobberstik har været anvendt som forlæg af kunstnerne siden middelalderen.⁶⁸ For det efterreformatoriske kalkmaleris vedkommende har Mackeprang allerede fremhævet træsnittene i Christian den Tredjes Bibel fra 1550.⁶⁹ I sin artikel gjorde Mackeprang opmærksom på, at malerne måtte have haft adgang til andre forlæg end Bibelens, og en gennemgang af Laurits Niensens Dansk Bibliografi 1482-1550, viser, at malerne allerede før udsendelsen af Bibelen har haft adgang til flere illustrerede, danske bøger – for slet ikke at tale om det store udenlandske materiale.⁷⁰

Ved opretholdelsen af den nedre tidsgrænse omkring 1525 bliver et af de ældste danske, illustrerede værker Poul Helgesens oversættelse af en af de tidlige udgaver af Luthers *Betbüchlein*.⁷¹ Illustrationerne, hvis antal begrænser sig til to, er begge nytestamentlige, og først fra 1531 begynder de gammeltestamentlige motiver at dukke op i danske bøger i større tal.

I 1522 udkom første gang Luthers *Betbüchlein* med udlægninger af De ti Bud, Trosbekendelsen, Fader Vor og Ave Maria. Bogen udvide-

des i løbet af 1520'erne med indsættelse af flere tekststykker, i 1529 blandt andet med indsættelsen af et såkaldt passional, der i virkeligheden er en forkortet bibelhistorie, begyndende med Skabelsen og sluttede med Dommedag.⁷²

To danske bearbejdelser af 1529-udgaven så dagens lys i 1531. Den ene, Christiern Pedersens *Om vaar Herris Død och Pine oc om Billede*, der kun er en bearbejdelse af selve passionaldelen, er trykt hos Willem Vorsterman i Antwerpen.⁷³ I denne version indskrænker de gammeltestamentlige motiver sig til to: Syndefaldet og Uddrivelsen fra Paradis.

Mere omfangsrig er den anonymt udgivne version, der under titlen *Een ny Bedebog* er trykt hos Hans Walther i Magdeburg.⁷⁴ Af de mange dele, som denne udgave består af, er de otte illustrerede: de syv Davidssalmer, Fader Vor, Ave Maria, Trosbekendelsen, De ti Bud og en prædiken over Kristi lidelse. Desuden det afsnit, der bærer titlen »Christi Testamente, som hedder paa danske en Messe« samt passionalet. Nytestamentlige motiver ledsager Fader Vor, Ave Maria samt delvis Trosbekendelsen og passionalet; »Christi Testamente ...« har træsnit, der viser Barnedåb, Nadver og Skriftemål.⁷⁵

De afsnit, der i denne sammenhæng især har interesse, er De ti Bud og passionalet. Syv af illustrationerne til De ti Bud er hentet fra Mosebøgernes beretning, de resterende tre fra henholdsvis Josvabogen, 2. Samuelsbog og tilføjelsen til Daniels bog; passionaldelens gammeltestamentlige afsnit indeholder udelukkende illustrationer med motiver hentet fra Mosebøgernes beretning.

Illustrationer til det første bud viser såvel Moses, der modtager lovens tavler som Dansen omkring guldkalven. Det andet buds illustration er hentet fra 3. Mosebogs 24. kapitel, vers 14, der fortæller om stening af en gudsbespotter. Også træsnittet, der ledsager det tredje bud er en dobbeltscene, idet vi i forgrunden ser en præst der prædiker for en siddende menighed, mens en mand i baggrunden samler brænde – på en helligdag (4. Mosebog, kapitel 15, vers 32-36). Noahs drukken-skab og Brodermordet ledsager henholdsvis fjerde og femte bud, mens en fremstilling af David og Batseba ledsager det sjette. Fortællingen om Achans tyveri (Josvabogen 7,1) illustrerer det syvende bud, mens en fremstilling af Anklagen mod Susanna (tilføjelsen til Daniels bog, kapitel 1) er vedføjjet udlægningen af det ottende bud. Det niende bud er illustreret ved en fremstilling af Jakob, der tilegner sig Labans sorte og brogede får (1. Mosebog, kapitel 30,32). Hele serien afsluttes med en fremstilling af Joseph og Potifars hustru.⁷⁶

Passionaldelen indeholder 11 forskellige gammeltestamentlige motiver. Serien indledes med Gud, der velsigner verden, et motiv som også

Gud velsigner verden. Træsnit i henholdsvis Een ny Bedebog, trykt hos Hans Walther, Magdeburg 1531 og Hans Tausens oversættelse af De fem Mosebøger, trykt hos Michael Lotter, Magdeburg 1535. Det kongelige Bibliotek, København.

bruges til at illustrere Trosbekendelsens 1. artikel. Derefter følger Gud, der blæser liv i Adam med Evas skabelse i baggrunden, Syndefaldet og Ud drivelsen fra Paradis. Fra 1. Mosebog ses endvidere træsnit, der viser Noahs ark og Syndfloden og Lots vandring bort fra det brændende Sodoma. Fortællingen om Moses indledes med Det jødiske Påskemåltid og følges af Overgangen over Det røde Hav, Moses med lovens tavler, Mannareggen og sluttelig Kobberslangen i ørkenen.

Fire år senere udgav Hans Tausen sin oversættelse af *De fem Mosebøger*, trykt hos Michael Lotter i Magdeburg og forsynet med knap tyve illustrationer inklusive titelbladet.⁷⁷ På dette ses omkring et rektangulært felt i midten – der rummer selve bogens titel – en række gammel- og nytestamentlige motiver. I billedets midterakse ses et træ, hvis grene i højre side bærer blade, mens grenene i venstre side er gået ud. Margen til venstre for titelfeltet indeholder de gammeltestamentlige motiver, fra oven Moses der modtager lovens tavler og derunder Syndefaldet. Nederst i venstre side sidder Døden i en muret hvælving. I den nytestamentlige side af bladet ses øverst Bebudelsen, derunder den korsfæstede Kristus og Korslammet. Nederst i højre hjørne Opstandelsen. Ved træets fod sidder et nøgent menneske flankeret af Johannes Døberer, der peger op på den korsfæstede, og en profet; bag denne ses Kobberslangen i ørkenen.

Fremstillingen har – trods klare afvigelser – sine tydelige forudsætninger i Cranachs træsnit, der viser modsætningen mellem synd og nåde.⁷⁸

Første Mosebogs skabelsesberetning er ledsaget af fire træsnit: Gud, der velsigner verden, Gud, der blæser liv i Adam og med Evas skabelse som baggrundscene, Syndefaldet og Ud drivelsen fra Paradis. Derefter følger Brodermordet, Noahs ark og Syndfloden samt Lot og hans døtre, der flugter fra Sodomias ødelæggelse. Isaks ofring, Jakobs drøm og Joseph, der tyder Faraos drøm følger herefter. De sidste seks illustrationer knytter sig til Mosesfortællingerne: Det jødiske Påskemåltid, Overgangen over Det røde Hav, Mannareggen, Moses, der modtager lovens tavler, Stening af en gudsbespotter og sluttelig Kobberslangen i ørkenen.

Flere af motiverne i Hans Tausens oversættelse er gengangere fra den danske Magdeburgudgave af Luthers *Betbüchlein*, og en sammenligning af illustrationerne i de to bøger viser, at flere af Bedebogens træsnit er genanvendt hos Hans Tausen, trods det at de er trykt hos to forskellige bogtrykkere. Da antallet af illustrationer i Bedebogen er færre end i Mosebogoversættelsen, har man altså ved udgivelsen af sidstnævnte suppleret med træsnit hentet andetsteds fra, hvilket tyde-

ligt ses, da suppleringerne i udformning og formater afviger væsentligt fra den fra Bedebogen hentede grundstamme.⁷⁹

Fra de første illustrerede, lutherske katekismusudgaver fremkom i Tyskland i 1529 lå udvalget af illustrationer nogenlunde fast og blev til dels mønsterdannende for også ikke-tyske, herunder danske, udgaver. De motiver, der findes i senere danske katekismer og *Betbüchlein*-bejdelser, genkendes fra det tyske materiale – og fra Een ny Bedebog. Her skal kort omtales tre danske udgivelser fra tiden før 1550: oversættelsen af Luthers *Enchiridion* fra 1538, oversættelsen af *Betbüchlein* fra 1544 – *Een ræt Bedebog* – og Peder Palladius' *Katekismusudlæggelse for norske sognepræster* trykt i 1546.⁸⁰ Alle tre bøger er udgået fra Hans Vingaards bogtrykkeri i København, og som det var tilfældet med de to Magdeburgerudgivelser, er der også her tale om genanvendelse af illustrationer.⁸¹

Mens katekismusedelenes illustrationer stort set er de samme som dem man finder i Een ny Bedebog, bemærker man, at de gammeltestamentlige motiver i Een ræt Bedebogs passionaldel er reduceret til tre: Gud der velsigner verden, Adam og Eva i Paradis samt Moses, der modtager lovens tavler og dansen om guldkalven.⁸² Ved en sammenligning med serierne af tyske træsnit, lægger man i øvrigt mærke til, at træsnit af Cranach på en eller anden måde har været benyttet som forlæg.⁸³

I 1550 kommer den første samlede danske oversættelse af *Bibelen*, trykt i København af Ludwig Dietz og med træsnit af Erhard Altdorfer.⁸⁴ Heri findes der i den gammeltestamentlige del lidt over 40 illustrationer inklusive titelblad. Ved en sammenligning mellem dette og det, der forekommer på Hans Tausens Mosebogsversættelse, bemærker man, at ud over den iøjnefaldende kunstneriske kvalitetsforskel, er opbygning og motivvalg det samme, kun enkelte detaljer afviger.⁸⁵

Tolv af de lidt over fyrre træsnit er helliget henholdsvis indretningen af tabernaklet (2. Mosebog kapitel 36ff) og Salomons palads og tempel (1. Kongebog, kapitel 5ff). Tre personer er »portrætterede«: en ypperstepræst (Aron ?), Josva og Daniel. Resten er scener af berettende art, og af disse findes de fem i Mosebøgerne (Adam og Eva i Paradisets have, Noahs ark og Syndfloden, Isaks ofring, Jakobs drøm og Joseph tyder Faraos drøm), altså væsentligt færre end i Hans Tausens oversættelse. Tre findes i Josvabogen (Overgangen over Jordan, Jerikos erobring og Josva, der dræber de fem sydkanaanæiske konger). Dommerbogen er illustreret med syv træsnit, hvoraf to omhandler Gideons historie mens de øvrige viser forskellige episoder fra Samsons liv (Samson og løven, Samson slår filistrene ved Lehi, Samson med Gazas

porte, Samson og Dalila, og endelig Samson der omstyrter filistrenes tempel). I 1. og 2. Samuelsbog findes der træsnit, der viser filistrene der slår Israel og tager arken som bytte, Samuel der salver Saul, David der salves, David og Goliath, Sauls og hans tre sønners død, David og Batseba samt Absalons død. Den sidste illustration findes i Esajas' bogs sjette kapitel og viser profetens kaldelse. Ved en sammenligning mellem træsnittene i de her omtalte bøger og kalkmalerierne i perioden 1525-1600, må man konstatere, at Mackeprang enten har været i besiddelse af en sjette sans eller har været usandsynlig heldig, idet Christian den Tredjes Bibel er den danske bog fra tiden indtil 1550, der har leveret de fleste, enkelte forlæg.⁸⁶

De to gammeltestamentlige motiver, der findes i Christiern Peder-sens bearbejdelse af passionaldelen i Luthers *Betbüchlein* synes ikke nogetsteds at have været benyttet som forlæg.⁸⁷

Når det gælder Een ny Bedebog og Hans Tausens oversættelse af Mosebøgerne er resultatet næsten lige så pauvert. Kun i et par tilfælde kan man tale om en vis typeoverensstemmelse mellem træsnit og kalkmaleri. Overensstemmelsen ses ved fremstillingerne af Gud der velsigner verden i henholdsvis *Glesborg* og *Sønderholm*. Det skal dog med det samme påpeges, at der er store detailafvigelser mellem kalkmalerierne på den ene side og træsnittet på den anden. I *Glesborg* bærer Gud Fader for det første bøjlekrone og for det andet er han indrammet af en aureole; begge dele mangler i træsnittet. *Sønderholms* fremstilling afviger først og fremmest ved at være spejlvendt i forhold til træsnittet, dernæst ved at scenen i kalkmaleriet er indsat i et landskab, mens de ydre rammer i træsnittet er en skyformation.

Det er allerede påvist, at serier af træsnit foruden at være direkte anvendt som forlæg for enkelte malerier også har tjent som inspirationskilde for serier af kalkmalerier, og vel at mærke uden at have været direkte udnyttet som forlæg.⁸⁸ Spørgsmålet bliver da, om der kan konstateres en sådan overensstemmelse mellem på den ene side serierne af træsnit i Een ny Bedebog eller Hans Tausens oversættelse og på den anden side en eller flere serier af kalkmalerier.

Endnu en gang slår man ned på *Glesborg*, og nøglemotivet bliver i denne sammenhæng fremstillingen af Adams skabelse. Som nævnt indledes serien af skabelsesmotiver i *Glesborg* kirke med en fremstilling af Gud, der velsigner verden, efterfulgt af Adams skabelse, Syndefald og Ud drivelse fra Paradis. I de to bøger findes næsten helt samme serie, dog med den undtagelse, at der i stedet for Adams skabelse er en fremstilling med det iøjnefaldende forgrundsmotiv af Gud, der blæser liv i Adam og med Evas skabelse som baggrundscene. *Glesborg* afvi-

Lot og hans døtre flygter fra Sodomas ødelæggelse. Nu overkalket maleri i Farsø kirke, Himmerland. Foto Nationalmuseet, København.

ger fra normen blandt kalkmalede udsmykninger ved ikke også at have en fremstilling af Evas skabelse, og det man kan forestille sig er, at maleren har haft serien liggende foran sig, og at han så for at forenkle har udeladt træsnittets lille baggrundsmotiv. Gud, der blæser liv i Adam er ganske vist blevet omformet til Adams skabelse, men omskabt til billede er der ikke noget stort spring mellem de to begivenheder.

Motivfællesskabet mellem de to bøger er, når det gælder de gammeltestamentlige motiver, så stort, at det er svært for ikke at sige umuligt at afgøre, hvilken af de to, der kan have tjent som forlæg. For Een ny Bedebog taler forekomsten af de nytestamentlige motiver i passionalerens anden del.⁸⁹ For Hans Tausen billedet af Isaks ofring, et motiv der mangler i Bedebogen. Indtil videre må spørgsmålet stå åbent.

Omend det ikke er muligt at påvise nogen forbindelse mellem kalkmalerierne i Farsø og Hans Tausens oversættelse, kan bogens illustrationer dog give et fingerpeg om, hvad den hidtil uidentificerede scene i skibets 3. hvælv forestillede. Træsnittet, der efterfølger Syndfloden og Noahs ark, viser Lot og hans døtre der flygter fra Sodomas ødelæggelse. I forgrunden ser man Lot, der ledes bort af to engle og bag ham følger hans to døtre. Lidt længere bagud ses Lots hustru, med ansigtet

vendt mod Sodoma og allerede forvandlet til en saltstøtte; i baggrunden ses selve byen, der fortæres af svovl og ild fra himlen. Stort set de samme detaljer genfindes i kalkmaleriet: i forgrunden fem ses personer, alle holdende fast i hinanden. Ved den forreste person ses rester af en vinge, og den næste, der må være Lot, har en stav over skulderen. Til venstre i billedet ses en snoet søjle, og bag denne anes endnu en person, formodentlig den til saltstøtte forvandlede hustru. Baggrunden udfyldes af en by, hvis tårne er ved at styrte sammen.

En sammenligning mellem træsnittene i Een ræt Bedebog, Enchiridionoversættelsen og Katekismusvejledningen for de norske præster og kalkmalerierne giver intet positivt udbytte, hverken hvad angår enkelt-motiver eller serier af motiver.

Af de tidlige illustrerede bøger er det som nævnt træsnittene i Christian den Tredjes Bibel, der har haft den største gennemslagskraft. Mackeprang fremdrog fem motiver, som han havde genfundet i kalkmalerierne: titelbladet (Snoldelev), Isaks ofring (Mejrup) Jerikos erobring (Jelstrup), David og Goliath (Gudum) samt David og Batseba (Glesborg). For *Snoldelevs* vedkommende har Mackeprang selv fremhævet, at kalkmaleriet afviger på adskillige punkter fra Bibelens titelblad, og ved en sammenligning med Lucas Cranachs træsnit, konstaterer man, at Snoldelevs kalkmaleri står dette træsnit meget nærmere end fremstillingen på Bibelens titelblad.⁹⁰

Langt tættere på titelbladsfremstillingen er kalkmaleriet i *Oure* kirke på Sydfyn.⁹¹ Her genfinder vi gruppen med det siddende menneske i forgrunden; den opstandne Kristus modstilles, som på titelbladet, af en sarkofag, hvorpå der hviler et skelet. Syndefald og Tilbedelsen af kobberslangen befinder sig på samme side af træet og modstillet Bebudelsen for hyrderne og Korsfæstelsen i maleriets højre side. Maleriet er idag ødelagt foroven, så det kan ikke afgøres, hvorvidt der øverst har været en fremstilling af Moses, der modtager lovens tavler (til venstre) og en fremstilling af Marias bebudelse (til højre).

En forkortet og afvigende version findes i *V. Torup* kirke i Nordvestjylland.⁹¹ Titelbladets forgrundsgruppe med de tre personer, hvoraf en er siddende, genfindes her, men hvor det siddende menneske normalt har været placeret på et klippestykke under træet, sidder han her på noget, der nærmest ligner et alter. Mens den stående person til venstre for træet på titelbladet har en bog under armen, peget han her på lovens tavler, der ligger opslået ved hans fødder. Billedets højre side har været helt domineret af Korsfæstelsen, med Kristus hængende på et meget højt kors. Det modstillede motiv er ikke længere Syndefaldet,

men tilbedelsen af kobberslangen, som her er trukket frem i billedets mellemgrund. I baggrunden til højre ses hyrderne på marken, og over dem fragmenterne af en knælende eller svævende person.⁹³

Syndefaldet har også været vist, idet man i maleriets øverste venstre hjørne ser resterne af dels et træ dels overkroppen af en nøgen person. Hvad der er mest bemærkelsesværdigt ved dette kalkmaleri, er, at Opstandelsesfremstillingen helt mangler. Den modstillede fremstilling af Døden savnes til gengæld ikke, men han hviler ikke på en sarkofag, derimod under en væltet stige.

I *Oversø* kirke i Sydslesvig findes motivet i sin mest rudimentære form, kun det siddende menneske og Johannes Døberen, der peger op på korslammet.

Den ene af *Mejrups* gammeltestamentlige fremstillinger viser Isaks ofring, og Mackeprang har allerede fremhævet, at træsnittet i Christian den Tredjes Bibel er det sandsynligste forlæg.⁹⁴ Englens placering i de to fremstillinger er forskellig og dermed også retningen af Abrahams blik. Mackeprang fremhæver det store krumsværd i Abrahams hånd som et sikkert tegn på afhængighed, men mere karakteristisk er nok det runde alter – hævet nogle trin op – fra hvilket voldsomme flammer og røg vælter op.

Mackeprang nævner, at maleren i *Glesborg* må have kendt træsnittet i Bibelen, og det samme gør sig gældende for fremstillingen i *Gjøl*, der – skønt forenklet – bærer præg af afhængighed. Alteret er blevet til en simpel trappeopbygning, men englens placering til venstre, over Abrahams løftede arm, er lig placeringen i træsnittet.⁹⁵

Mindre tydelig er afhængigheden i *Lønborgs* fremstilling, og det der kunne tale for samhörighed med Altdorfers træsnit, er alterets udformning med den voldsomme ild på toppen.⁹⁶ Englens placering er i dette maleri den samme som i *Mejrup*, foran Abraham, og som i *Mejrup* griber englen fat i sværdets spids.

Det samme er tilfældet i *Allerums* fremstilling, men her bidrager det karakteristiske runde alter til at befæste antagelsen om afhængighed mellem maleri og træsnit.⁹⁷

Fremstillingen af Isaks ofring i *Gudum* kirkes kor er yderst fragmentarisk: af Abraham er kun bevaret hans »skørt« og den løftede højre hånd med sværdet. Af Isak muligvis kun det allerøverste af hovedet, og af englen kun noget af hovedet og af vingerne. At det trods maleriets yderst fragmentariske stand ikke er helt urealistisk at foreslå, at træsnittet i Christian den Tredjes Bibel har dannet forlæg, skyldes, at vi i maleriets højre side ser røg og flammer vælte op i store mængder – præcis som på træsnittet.

David og Goliath. Kalkmaleri i Skævinge kirke, Nordsjælland. Foto Nationalmuseet, København.

Det tredje motiv, som Mackeprang nævner, er Jerikos erobring i *Jestrup kirke*.⁹⁸ Træsnittet i Bibelen viser israelitterne, der i billedets forgrund bærer pagtens ark – i baggrunden ses den sammenstyrtende Jeriko by. Kalkmaleriet i *Jelstrup* afviger noget herfra, blandt andet ved at samle hele tre motiver i ét. Israelitterne i forgrunden er bibeholdt, men byen står stadig og her vises den begivenhed, der går forud for erobringen, nemlig Rahab, der lige har hejst spejderne ud af vinduet. Det gamle Testaments Josvabog indledes med et »portræt« af hærføreren selv, og denne figur er – stor og dominerende – blevet anbragt i maleriets venstre side. I *Feldsted* i Sønderjylland har der også eksisteret en fremstilling af Jerikos ødelæggelse, efterfulgt af et maleri, der viste kongen af Ais død. Det er næppe træsnittene i *Christian den Tredjes Bibel*, der har været brugt som forlæg – afdækningsfotoet afslører store afvigelser. Det særegne motiv viser dog, at der må være tale om en bibelillustration, og det betyder, at det ikke kan have været kongen af Ais død, der har været vist, men snarere hængningen af de fem sydkanaanæiske konger.⁹⁹

Det næste par, som Mackeprang bringer frem, er fremstillingen af David og Goliath i *Gudum kirke*.¹⁰⁰ Mackeprang fremhæver selv de umiddelbart iøjnefaldende afvigelser: Gudums kalkmaleri er spejl-

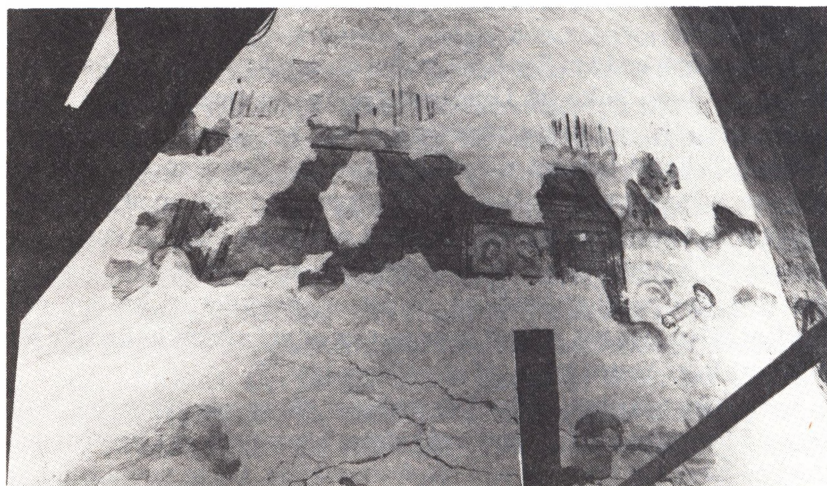
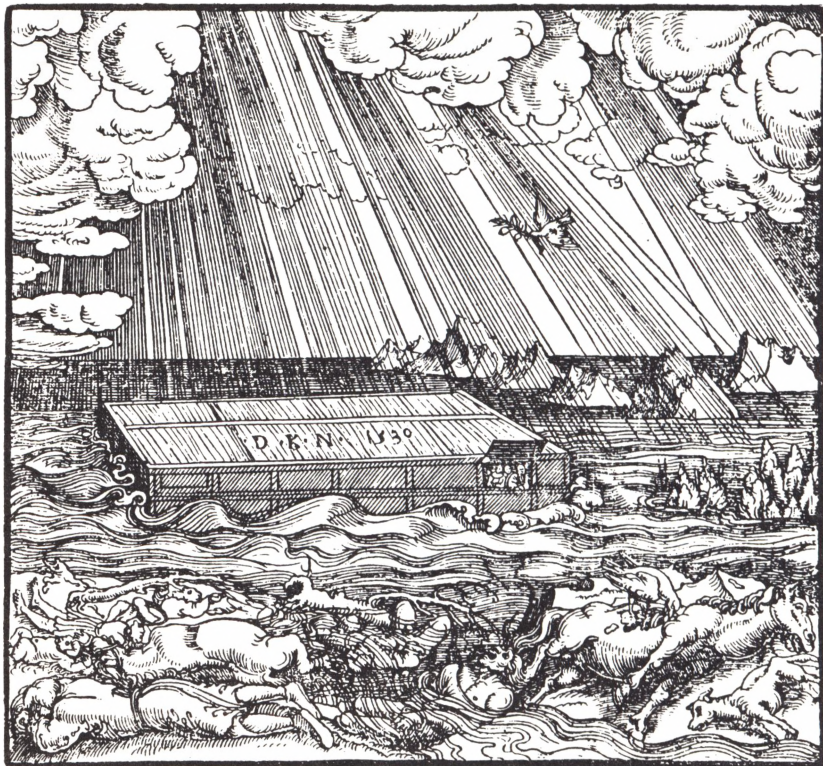
vendt i forhold til træsnittet, Goliath har draget sværdet og den lille David holder slyngen foran sig i stedet for bag sig som på bibelillustrationen – dog tvivler han ikke på samhørigheden, hvad der næppe heller er grund til.¹⁰¹

Skønt fremstillingen af David og Goliath hører til blandt de lidt mere ofte forekommende gammeltestamentlige motiver, er der kun én kirke ud over Gudum, om hvilken man tør fremdrage træsnittet i Christian den Tredjes Bibel som forlæg. På skibets vestvæg i *Skævinge* kirke findes en fremstilling af Holger Danske, klemt helt op mod hjørnet af nordvæggen. Ud for denne, på den vestligeste del af nordvæggen ses i dag et stort, endnu ikke fuldt ud tolket kalkmaleri, i hvilket flere personer indgår.¹⁰² At to af personerne forestiller David og Goliath kan der dog næppe være tvivl om: den lille person, der står nærmest vestvæggen, holder en sten i den ene hånd og en slynge i den anden og kan ikke være andre end David. Overensstemmelsen mellem kalkmaleri og træsnit er tydeligere i fremstillingen af Goliath, østligst i maleriet. Han har ikke træsnittets skrævende ben, men han holder det store spyd i højre hånd, mens hans venstre hviler på sværdet, der som på træsnittet er stukket i skeden. Fælles for kalkmaleri og træsnit er endvidere de masker, der ses som knæ- og skulderbeskyttelse på hans rustning.

Det sidste motiv, som Mackeprang nævner, er fremstillingen af David og Batseba i *Glesborg* kirke.¹⁰³ Afgivelserne mellem træsnit og kalkmaleri er, som Mackeprang selv fremhæver, store, og så store at mulighederne for et mellemlid i form af et andet forlæg ikke kan afvises.¹⁰⁴

Til disse fem motiver kan føjes endnu et, nemlig Noahs ark og Syndfloden. I *Ørum* kirke på Djursland fandtes en fremstilling af dette motiv, der selv ved prøveafdækningen kun var yderst fragmentarisk bevaret.¹⁰⁵ Bedst bevaret var selve arken, en kasselignende fremtoning, og uden om denne sås rester af klipper, der stak op af vandene, druknende mennesker, regnstråler samt den højre vinge af duen. Arkens kasselignende form er den samme i træsnit og kalkmaleri, men det der giver det endelige bevis på, at det er træsnittet i Christian den Tredjes Bibel, der har dannet forlægget er, at vi i arkens højre side ser Noah og hans hustru kigge ud af en åben lem.¹⁰⁶

Bortset fra to kirker, er det ikke muligt at påvise udsmykninger, hvor man ud fra sammenfald i motivrækkefølge tør antyde, at Christian den Tredjes Bibel har fungeret som inspirationskilde. De to undtagelser er Samsonudsmykningerne i *Hassing* og i *Hjørring S. Hans*.¹⁰⁷ Og i begge kirker er det formodentlig mere motivrigdommen i Bibelen, der har virket inspirerende, end de konkrete motiver.¹⁰⁸

Noahs ark og syndfloden. Øverst træsnit i Christian den Tredjes Danske Bibel, 1550; nederst, nu forsvundet kalkmaleri i Ørum kirke på Djursland. Foto Nationalmuseet, København.

Tilgangen af illustrerede danske bøger øgedes voldsomt efter 1550.¹⁰⁹ Dette materiale er ikke gennemgået systematisk med henblik på af-dækning af forlæg, kun enkelte stikprøver er foretaget: *Hortulus Animæ*, trykt hos Jürgen Rhaws arvinger i Wittenberg 1552, *Historien om Christi Jesu vor Frelzers Pine og Død*, trykt hos Michael Lotter i Magdeburg 1556 samt Peder Tidemands *Bønnebog* trykt hos Lorentz Benedicht i København 1563.¹¹⁰ Antallet af gammeltestamentlige motiver er i hver af de to førstnævnte indskrænket til én. I *Hortulus Animæ* Evas skabelse og i *Historien om Christi Jesu ... Syndefaldet*, og ingen af disse to træsnit synes at være benyttet som forlæg.¹¹¹

Peder Tidemands *bønnebog* indeholder flere gammeltestamentlige motiver, blandt andet dem der er knyttet til De ti Bud, men herudover er der, eksempelvis sammenlignet med Een ny Bedebog fra 1531, alligevel ganske få. Et af de gammeltestamentlige motiver forestiller Overgangen over Det røde Hav, og netop dette træsnit har muligvis været benyttet som forlæg i *Bødstrup* kirke på Langeland. Vi finder de samme detaljer: soldaternes og hestenes hoveder, der lige netop rækker op over bølgerne, Farao med krone på hovedet.¹¹²

I en vurdering af kalkmalerierne fra tiden efter 1525 lægger man først og fremmest mærke til den tydelige forbindelse bagud til senmiddelalderen, og det er en forbindelse, der manifesterer sig på flere områder, i første omgang i valget af motiver. Skabelsesberetningernes popularitet aftager ikke, men der er en tendens til, at de forkortes sammenlignet med de senmiddelalderlige udsmykninger, blandt hvilke der undertiden findes meget udførligt beskrevne beretninger, fra Adskillelsen af lys og mørke, over skabelsen af firmamentet, planter, dyr og mennesker til Syndefald, Uddrivelse og Jordeliv – tydeligst ses det i Everlövs-Elmelunde-Brarup værkstederne.¹¹³ Selv om undtagelser findes, eksempelvis i Sønderholm og Lem, er der en klar tendens til at antallet af scener i Skabelsesberetningen reduceres til nogle få stykker, med Evas skabelse og Syndefaldet eller Syndefaldet og Uddrivelsen fra Paradis som grundstamme. Også fremstillinger af Kains og Abels offer samt Brodermordet har en længere tradition bag sig, og som i det senmiddelalderlige maleri er motiverne ofte hæftet på fortællingen om Adam og Eva. Traditionen for fremstillinger af Isaks ofring, Kobberslangen i ørkenen, David og Goliath samt Jonas og hvalen brydes ej heller. For de tre sidstnævntes vedkommende kan man desuden konstatere en udvikling modsat den vi fandt for Skabelsesfortællingen, nemlig at antallet af fremstillinger øges efter 1525. Det samme gælder – omend ikke så udpræget – for fremstillinger af Samson og løven.

Sammenlignet med det senmiddelalderlige maleri synes flere af de gammeltestamentlige motiver at være nye. Det gælder blandt andet Sodomas ødelæggelse, Jakobs drøm, Noahs drukkenskab, Isaks offergang, Overgangen over Det røde Hav, Dansen om guldkalven, Salomons dom og Daniel i løvekulen. Disse motiver har dog været kendt i senmiddelalderen, idet de alle optræder i *Biblia Pauperum*.¹¹⁴ Vi skal altså være noget varsomme med, som Mackeprang at tillægge forekomsten af disse motiver i det efterreformatoriske kalkmaleri for stor betydning. Motiverne har været kendt – det specielle er, at der er skiftet medium: motiverne er vandret fra papiret eller pergamentet over i monumentalkunsten.¹¹⁵

Fire motivserier placerer sig som overgangsfænomener ved at repræsentere dels noget gammelt dels noget nyt: fortællingerne om Joseph, Samson, David og Salomon.

Samson optræder i såvel kalkmaleri som i *Biblia Pauperum* i to scener, heltens overvindelse af løven og hans vandring med Gazas porte.¹¹⁶ Den sidstnævnte scene findes tilsyneladende ikke i kalkmaleriet efter 1525, men i tilgift får vi så en lang række andre scener fra historien, som vi ikke finder hverken i det senmiddelalderlige kalkmaleri eller i *Biblia Pauperum*. Tilsvarende gælder for David – motivet med Davids kamp mod Goliath findes i såvel kalkmaleri som bog,¹¹⁷ Davids salving samt David og Batseba findes ingen af stederne. Salomon optræder ikke i det senmiddelalderlige kalkmaleri, men Salomons dom findes i *Biblia Pauperum*,¹¹⁸ Salomons afgudsdyrkelse findes i ingen af stederne. Joseph, der heller ikke optræder i det senmiddelalderlige kalkmaleri, genfindes som person i *Biblia Pauperum*, men ikke i de scener vi finder ham i i kalkmaleriet efter 1525.¹¹⁹

Tiden før og efter 1525 er for enkeltmotivernes vedkommende forbundet med hinanden ad to kanaler, en direkte forbindelse kalkmaleri-kalkmaleri, og en der springer fra miniaturen over i monumentalmaleriet. Også på et andet punkt lever traditionen videre, nemlig i brugen af de gammeltestamentlige motiver som præfigurationer på nytestamentlige og med sammensætninger, der kendes fra såvel kalkmaleri som *Biblia Pauperum*.¹²⁰

Men ikke alene traditionen for den præfigurative sammenstilling af gammel- og nytestamentlige motiver lever videre, også den allegoriske tekstudlægning som fundament for udsmykninger findes der fortsat eksempler på, omend de er få.

Det følgende spørgsmål vil da blive: hvad findes der af nyt, både når det gælder valg af enkeltmotiver og sammensætning af motiverne? Foruden de ovennævnte begivenheder fra Josephs-, Samson-, Davids-

og Salomonsfortællingerne bliver som egentlig nye motiver følgende tilbage: Moses flygter til Midjan, Påskens indstiftelse, Udgangen af Ægypten, Jerikos erobring, Elias og ravnene samt de nu forsvundne fremstillinger af Job og Kongen af Ais død/De fem sydkananæiske kongers død – ialt knap halvdelen af de gammeltestamentlige motiver, der findes i kalkmaleriet fra tiden efter 1525. Dertil kommer, at nogle få af de motiver, der findes i det senmiddelalderlige materiale (kalkmalerier og/eller *Biblia Pauperum*) ændrer udformning. Mest iøjnefaldende er ændringen i udformningen af Davids og Goliaths kamp. I såvel det senmiddelalderlige kalkmaleri som i *Biblia Pauperum* vises det øjeblik, hvor David hugger hovedet af den døde Goliath. I kalkmaleriet efter 1525 vises det øjeblik, hvor David med slyngen står parat til at kaste stenen i panden på Goliath.

At sætte de to testamenter som helheder op over for hinanden er, hvad enten de nu males i forlængelse af hinanden eller over for hinanden, i sig selv ingen nyhed, når det betragtes i et større tidsmæssigt og specielt i et europæisk perspektiv. Inden for gammeldansk område kan nævnes to eksempler, Bjäresjö i Skåne fra 1. fjerdedel af 13. århundrede og korstolene i Roskilde Domkirke fra omkring 1420.¹²¹ På kort sigt og set i dansk perspektiv må udsmykninger som dem, vi fandt i Glesborg og til dels Mejrup, men ikke mindst Farsø og Åsted dog karakteriseres som lidt af en nyhed.

Det vil på dette sted være på sin plads at fremdrage en udsmykning, der ikke tidligere har været omtalt, nemlig den der findes i *Estruplund*. Nogen usikkerhed råder omkring dateringen af den: i hovedtræk er man enige om, at kirken første gang er blevet udsmykket i perioden 1475-1525, og at denne dekoration blev renoveret i 1542, jfr. den indskrift der findes på kirkens triumfvæg.¹²² Men hvor gennemgribende renoveringen var, og præcis hvad, der blev renoveret, og hvad der er helt nyt synes der at være nogen uenighed om. Der er tale om en meget omfattende udsmykning, dækkende såvel kor som skib og indeholdende såvel gammel- som nytestamentlige motiver. Fra den nytestamentlige beretning var det muligt at identificere to motiver fra Barndomsfortællingen, en Bebudelse på korets sydvæg og Kongernes tilbedelse på triumfvæggens nordside. Om der har været bemaling på skibets sydvæg vides ikke – passionshistorien begynder på vestvæggen med en fremstilling af bønner i Gethsemane, springer derefter over på fjerde fags nordvæg, hvor der var en fremstilling af Judaskysset og muligvis også af Kristus for Kaiphas. I kappen herover ses Tornekroningen. Om beretningen så har sprunget frem og tilbage mellem hvælv og vægge kan ikke afgøres; som den står idag fortsætter den mod øst i hvælvenes nordkap-

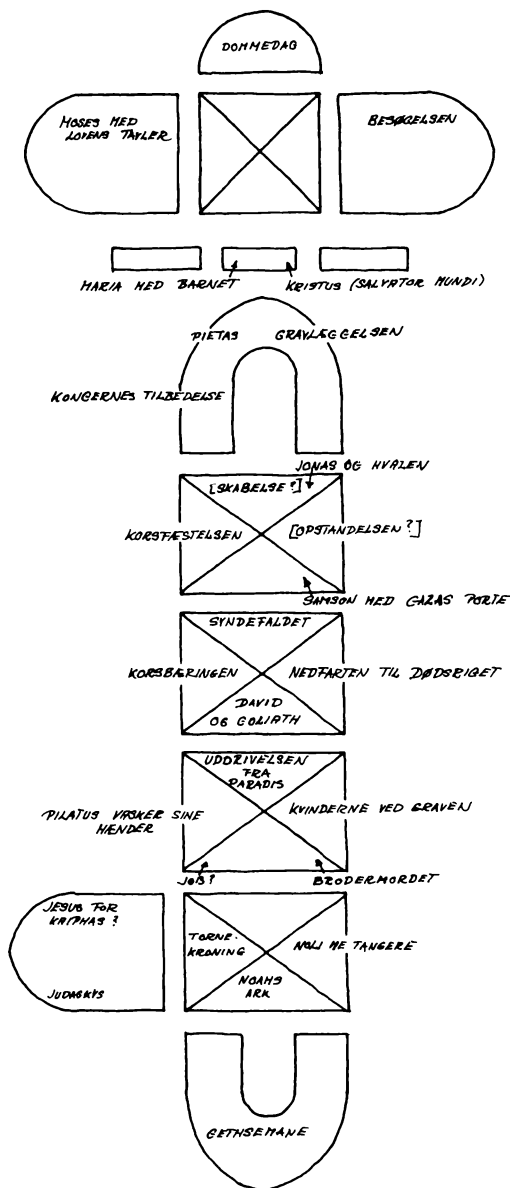
per med Pilatus, der vasker sine hænder, Korsbæring og Korsfæstelse i henholdsvis tredje, andet og første fag. Øverst på triumfvæggen findes rester af en Pietà og af Gravlæggelsen. Fortællingen er så fortsat i hvælvenes sydkapper; motivet i første fag har det ikke været muligt at identificere, i andet fag ses Nedfarten til dødsriget efterfulgt af Kvinderne ved graven og Noli me tangere i tredje og fjerde fag.

Den gammeltestamentlige beretning løber i hvælvenes øst- og vestkapper, formodentlig begyndende med en skabelsesscene i første fags østkappe.¹²³ I andet fags østkappe ses Syndefaldet og herover for findes en fremstilling af David og Goliath – i ny udformning. Derefter følger i tredje fags østkappe en fremstilling af Uddrivelsen fra Paradis og modsat denne i fjerde fags vestkappe ses Noahs ark og Syndfloden. Andre gammeltestamentlige motiver findes anbragt ude i siderne i første og tredje fags øst- og vestkapper: i sydsiden af første fags østkappe ses Jonas, der bliver spyet ud af hvalen. Som pendent hertil ses i vestkappen Samson med Gazas porte. Modsat Samson, i kappens nordside, ses en kvinde der forsøgsvis er identificeret som Dalila.¹²⁴

I tredje fags vestkappe ses i syd en fremstilling af Brodermordet – i nord ses en nøgen mand, der har været identificeret som enten Jakob eller Noah.¹²⁵

Udsmykningen minder om Glesborgs på den måde, at vi ser en kronologisk fremadskridende beretning i skibets nord- og sydkapper, bevægende sig fra vest mod øst og tilbage igen. I de gammeltestamentlige motivers placering er kronologien brudt, og der kan næppe være tvivl om, at det er opfattelsen af disse motivers præfigurative betydning, der har været bestemmende for deres anbringelse. Sammensætningen af Jonas og hvalen med Samson med Gazas porte kendes fra *Biblia Pauperum* – der i øvrigt har været anvendt som forlæg – og man tør derfor gætte på, at den idag blanke sydkappe oprindeligt har haft en Opstandelsesfremstilling.¹²⁶ Der har på dette sted i så fald også været tale om brud med den nytestamentlige kronologi skabt af et ønske om at sætte de to væsentlige begivenheder – Korsfæstelse og Opstandelse – op over for hinanden. Såfremt kvinden i samme kappe som Samson skal opfattes præfigurativt til Korsfæstelsen i nordkappen, er der næppe tale om Dalila, snarere om enken fra Sarepta.¹²⁷ Davids kamp med Goliath optræder i *Biblia Pauperum* som præfiguration til Nedfarten til dødsriget – den samme sammensætning som ses i Estruplund.¹²⁸ Hermed hører dog også de umiddelbart indlysende præfigurationer op.

Ved udsmykningen af Estruplund har man forsøgt at forene gammelt og nyt – i enkeltmotiverne ved at benytte eksempelvis *Biblia Pauperum* for forlæg for Jonas og Samson og ved at anvende et »nyt« forlæg for

Estruplund kirke, Djursland. Skematisk, forenklet plan over korets og skibets udsmykning. Tårnfaget, der dels har en fremstilling af Josva dels et uidentificeret motiv, samt visse af skibets motiver – uidentificerede riddere – er udeladt.

fremstillingen af David og Goliath. Også i placeringen af motiverne ser vi gammelt og nyt forenet: den kronologisk fremadskridende nytestamentlige fortælling kombineret med en præfigurativ anbringelse af de gammeltestamentlige motiver. Såfremt figurudsmykningen har været en del af den tidlige udmaling må vi – trods de senmiddelalderlige træk – under hensyntagen til de nyttilkomne i hvert fald ændre dateringen fra 1475-1525 til omkring 1525.

Skal man vurdere, i hvor høj grad træsnittene, der ledsagede dansksprogede udgivelser fra perioden 1525-50 påvirkede kalkmaleriet, må man konstatere, at gennemslagskraften synes at være ret begrænset for såvel enkeltillustrationernes som for seriernes vedkommende. Kun illustrationerne i Christian den Tredjes Bibel har haft større betydning, primært som leverandør af forlæg for enkeltmotiver, i mindre grad som inspirationskilde for serier af malerier.

Blandt de motiver, der gennem en sammenligning med senmiddelalderens kalkmalerier og Biblia Pauperums illustrationer må karakteriseres som nye, findes nogle, der optræder i de illustrerede, danske bøger, uden at der kan påvises en forbindelse, hverken som enkeltmotiver eller som serier betragtet. Det gælder Joseph og Potifars hustru, som i katekismerne illustrerer det 10. bud og det gælder også Joseph, der tyder Faraos drøm, et motiv der kendes fra såvel Hans Tausens Mosesbogsoversættelse som fra Christian den Tredjes Bibel. I denne gruppe hører også fremstillingen af David, der salves, et motiv vi finder i Christian den Tredjes Bibel. Desuden Påskens indstiftelse, der kendes fra såvel Hans Tausen som Een ny og Een ræt Bedebog.

Til denne gruppe føjer der sig en række kalkmalede motiver, som ikke optræder i nogen af bøgerne: Joseph for Potifar, Joseph der tyder bagerens og mundskænkens drømme, Udgangen af Ægypten, Moses der flygter til Midjan, Samson der tages til fange og igen kaster lænkerne, Samson der blindes, Salomons afgudsdyrkelse, Elias og ravnene samt de nu forsvundne fremstillinger af Job og af Belzasars gæstebud.

Forlæggene for disse motiver skal vi søge i det utroligt omfattende udenlandske, fortrinsvis tyske, materiale, hvad enten der nu er tale om løbblade, serier af bibelillustrationer, eller egentlige bøger – andagtsbøger og bibles.

Kalkmaleriet i *Snoldelev*, hvor et træsnit af Lucas Cranach har været anvendt som forlæg, er ét eksempel på brug af udenlandsk materiale. I *Åsted* kirke findes der andre eksempler på denne brug af udenlandske forlæg: de to skabelsesscener, Evas skabelse og Uddrivelsen fra Paradis, har haft træsnit af Bernhard Salomon som forlæg.¹²⁹ I *Falkenberg S. Laurentius* er det et stik af Hendrick Goltzius, der har været anvendt som forlæg for fremstillingen af Syndefaldet.¹³⁰

Mens antallet af illustrationer i Luthers oversættelse af Det Gamle Testamente fra 1524 er relativt få – og med den Christian den Tredjes Bibel – så er antallet af illustrationer i den gammeltestamentlige del vokset betragteligt ved udsendelsen i 1534 af hele Bibelen, og denne udgave bliver mønsterdannende for senere udgaver.¹³¹ Det er formentlig fra en tilsvarende gennemillustreret bibeludgave eller fra en serie af bibelske billeder, at forlæggene for udsmykningerne i eksempelvis *Sønderholm* og *Farsø* er hentede.

I beskrivelsen af kalkmalerierne i de danske kirker skriver Magnus-Petersen i indledningsafsnittet om det efterreformatoriske kalkmaleri: »... Istedet for de catholske Helgener valgtes ogsaa at fremstille Billeder af Det gl. Testamente ...«, en opfattelse man finder gentaget senere omend i modificeret form.¹³² For Magnus-Petersen var der altså tale om en direkte sammenhæng de to fænomener imellem, og den var foranlediget af Reformationen. Det spørgsmål, man i denne forbindelse kan stille, er, om der er så tæt en samhørighed mellem helgenfremstillingernes forsvinden og de gammeltestamentlige motivers fremkomst, eller om der måske er tale om to udviklinger, hvor kun et sammenfald i tid får det til at tage sig ud som var der en direkte sammenhæng.

Allerede de udenlandske bibelhumanister ønskede at trænge helgendyrkelsen i baggrunden, en holdning der både forstærkes og skærpes ved de luthersk inspirerede reformationer.¹³³ Hvorvidt bibelhumanisternes skepsis over for helgendyrkelsen har sat sig spor i kunsten – og specielt det danske kalkmaleri før 1525 – kan næppe nogensinde afgøres, men der er ingen tvivl om, at Reformationen gav dødsstødet mod helgenfremstillingerne. Helgeners ændrede eller manglende funktion har simpelthen frataget folk lysten til fortsat at opsætte eller lade helgenfremstillinger male.

En af forudsætningerne for bibelhumanisternes ønske om at »vende tilbage« til de bibelske tekster er den interesse for studiet af Det gamle Testamente, der fra slutningen af 1400-tallet blomstrer op, i høj grad båret frem af en filologisk interesse og entusiasme for det hebraiske sprog.¹³⁴ Det er også fra slutningen af 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet, at vi for alvor igen ser gammeltestamentlige motiver dukke op i monumentalkunsten: udsmykningen af Det sixtinske Kapel og Raphaels loggia i Vatikanet, tapeterne fra Chaise-Dieu, glasmalerierne i King's College Chapel, Cambridge.¹³⁵ Udsmykninger med gammeltestamentlige motiver – også brugt præfigurativt – fortsætter med at blive udført op igennem 1500-tallet. Et eksempel er Marten de Vos' udsmyk-

Evas skabelse. Øverst kalkmaleri i Åsted kirke, Salling. Foto Nationalmuseet, København. Nederst, forlægget for Åsted's maleri, træsnit af Bernhard Salomon, 1553. Efter Georg Garde, Danske Silkebroderede Lærredsduge, København 1961.

ning af slotskapellet i Celle fra omkr. 1570, og et andet er Rubens' udsmykning af Jesuiterkirken i Antwerpen fra 1620'rne.¹³⁶

Udviklingen i det danske kalkmaleri med hensyn til forekomsten af gammeltestamentlige motiver forløber altså parallelt med udviklingen i udlandet – men med nogen forsinkelse.¹³⁷ På denne baggrund vil det derfor være relevant at vende tilbage til spørgsmålet om konfessions-skiftets betydning for de efterreformatoriske udsmykninger med hensyn til valg og sammensætninger af motiver.

Ved bortfaldet af helgenfremstillingerne kommer udsmykningerne generelt i overensstemmelse med Luthers Sola scriptura-opfattelse, skønt der måske mere er tale om en tilfældighed end om et bevidst tilpasningsforsøg. Mere positivt kan man konstatere, at enkelte motiver og enkelte udsmykninger synes at reflektere konfessions-skiftet. Kalkmalerier, som dem vi finder i Snoldelev, Oure, V. Torup og Oversø viser modsætningen mellem Synd og Nåde, som vi kender det fra den lutherske teologi. Men i dette tilfælde skal vi også være opmærksomme på, at det er den geografiske beliggenhed – Danmark – der berettiger os til denne tolkning. Motivet optræder nemlig også i »kaltolsk« kunst fra denne tid.¹³⁸

Den allegoriske tekstudlægning, herunder opfattelsen af samhörigheden mellem de to testamenter, er et af fundamentene for valget og sammensætningen af motiver i vore middelalderlige kalkmaleriudsmykninger. Luther vendte sig mod den allegoriske tekstudlægning, men accepterede samhörigheden mellem de to testamenter. Brugen af gammeltestamentlige fremstillinger – motiv for motiv – som præfigurationer til nytestamentlige strider altså ikke mod den lutherske opfattelse, men man må nok sige, at udmalinger hvor testamenterne gengives som kronologisk fremadskridende beretninger er i bedre overensstemmelse med hans opfattelse. Udsmykningerne i Glesborg, Farsø, Åsted og til dels Mejrup, Estruplund og Torum må derfor i højere grad end andre siges af reflektere den nye konfessions skriftfortolkning.¹³⁹

At illustrere renlivede lutherske tanker er en ekstrem svær opgave, og kun i en kirke har vi set det demonstreret: *Gudum* kirke i Nordjylland, hvis udsmykning fundamentalt handler om retfærdiggørelse ved tro.¹⁴⁰ Men i virkeligheden er udsmykningen et paradoks, for man har været nødt til at ty til den allegoriske tekstudlægning for at kunne udtrykke det rette budskab. For os idag bliver udmalningen endnu mere paradoksal ved, at man i den afsluttende Dommedagsfremstilling ser Maria og Johannes som forbedere.¹⁴¹

En »luthersk« holdning kunne også udtrykkes polemisk, i et mere eller mindre direkte angreb på Romerkirken. I hvert fald to fremgangs-

måder var mulige: en utvetydig fremhævelse af de papistiske misbrug, som vi f.eks. ser det i Cranachs *Passional Christi und Antichrist* eller mere indirekte ved brug af bestemte bibelske motiver. Deciderede kirkepolemiske motiver og udsmykninger fra denne tid hører i Danmark til sjældenhederne. Malmø S. Petri (pro-katolsk) og Brøns (pro-luthersk) har været fremhævet, men spørgsmålet er, om der er flere.¹⁴² Blandt de gammeltestamentlige motiver er der ét, der kan opfattes således: David og Goliaths kamp.¹⁴³ Jeg vil ikke hævde, at det polemiske aspekt altid har været hovedsigtet – i Farsø indgår det naturligt i den gammeltestamentlige beretning. Men i *Skævinge* har man svært ved at løsrive sig fra opfattelsen af, at hovedformålet med udsmykningen har været at vise konfrontationen mellem den lutherske og den katolske kirke, med David som repræsentant for den unge kæmpende – og sejrende – lutherske kirke, mens Goliath repræsenterer den pavelige; det nationale aspekt understreges ved tilstedeværelsen af Holger Danske.

Hvad formålet med Sejerøs udsmykning har været, hører til blandt de mange uløste problemer, men en nøgle til forståelsen kunne være at betragte den som polemik i billedform. Réau anfører i sin omtale af Salomons afgudsdyrkelse, at dette motiv i reformationstiden blev brugt rettet mod den katolske kirke, idet Salomons afgudsdyrkelse sattes lig med helgendyrkelse.¹⁴³ I helheden måtte Joseph så repræsentere den luthersk reformerede kirke og Salomon den katolske, men det skal samtidig erkendes, at fremstillingen af Salomons dom i denne sammenhæng byder på nogle tolkningsproblemer. I hvert fald indtil videre.

Mere indgående analyser af de enkelte udsmykninger afslører, at konfessionsskiftet har sat sig flere spor, end man umiddelbart lægger mærke til. En inddragelse af udsmykninger med overvejende nytestamentlige motiver vil givet forøge tallet noget, men set på baggrund af de ialt 125 udsmykninger, der findes fra perioden 1525-1600, er der dog stadig tale om et lille tal. Og i den forbindelse er der specielt et forhold, der undrer. Efter 1536 ligger det virkelig kirke og stat på sinde, at få befolkningen undervist i den rette tro, og første skridt på vejen er at lade dem lære artiklerne i Luthers Lille Katekismus. Dette fremgår først og fremmest af Kirkeordinansens bestemmelser, og mere indirekte af det væld af katekismusoversættelse, der følger i årene efter Reformationen.¹⁴⁶ Bortset fra Boeslundes nu forsvundne udmaling af De ti Bud, er der dog ingen dekoration, om hvilken vi kan sige, at her har vi katekismen omsat til billeder.¹⁴⁷

Skal vi vurdere Magnus-Petersens påstand om en sammenhæng mellem konfessionsskiftet og de gammeltestamentlige motivers forekomst

i det danske kalkmaleri efter 1525, må det blive om ikke en total afvisning så dog en modifikation. Danmark var i 1500-tallet ikke en isoleret enklave i Europa, men i høj grad modtagelig for påvirkninger udefra. Allerede i senmiddelalderen eksisterede der i Danmark en tradition for brug af gammeltestamentlige motiver, der så kraftigt forstærkedes under påvirkninger udefra. Forøgelsen af gammeltestamentlige motiver og de motiver, vi finder, siger intet om konfessionsskiftets betydning. Mangelen på bestemte motiver og motivkombinationer, taler derimod om Reformationens manglende gennemslagskraft når det gælder billeder.

Man kan så afslutningsvis give sig til at spekulere over årsagerne hertil. Én forklaring kan være, at de danske teologer allerede på dette tidspunkt har mistet initiativet eller den en rådgivende funktion, når en kirke skulle udsmykkes, og at dette har været lagt i hænderne på lægmand. Fænomenet kendes fra udlandet, hvor Émile Mâle har beskrevet forholdene i Frankrig.¹⁴⁸ Magnus-Petersen er inde på de samme baner, når han i sin indledning til værket om kalkmalerierne i de danske kirker skriver, at det er den danske adel, der har initiativet ved udsmykningernes udførelse.¹⁴⁹ En dyberegående undersøgelse af forholdet mellem efterreformatoriske udsmykninger og dansk adel er endnu ikke foretaget, men forekomsten af adelsvåbner i flere udsmykninger og kirkernes placering i sogne med hovedgårde kunne tyde på, at Magnus-Petersen var inde på rette spor.

En anden forklaring, der ikke behøver at udelukke den første, er, at udsmykninger med hensyn til valg og sammensætning af motiver ud over rent kunstneriske følger andre strømninger end teologisk dogmatiske. I en artikel om den protestantiske andagtslitteratur fra slutningen af 1500-tallet har Franz Lau fremhævet for det første den ubrudte tradition fra senmiddelalderen, dernæst litteraturens manglende dogmatiske præg, især set på baggrund af tidens ellers så skarpe konfrontationer.¹⁵⁰ Det er derfor muligt, at det ville være frugtbart at søge paralleller i den samtidige, danske andagtslitteratur – prædikener, salme- og bønnebøger.

1. Hans Jørgen Frederiksen: Kalkmaleriet og billedproblemet i den danske kirke 1536-ca. 1600, ICO 1979/3, s. 14-24. M. Mackeprang: Illustrationerne i Christian III's Bibel som Forlæg for Kalkmalerier. Kirkehistoriske Samlinger, 6. rk., bd. 6, 1950, s. 383-99. Af mere oversigtsprægede artikler bør også nævnes Armin Tuulse: Katolskt och protestantiskt i Sveriges och Danmarks Kyrkomålningar. Fornvännen 1961, s. 271-88 (hovedvægten ligger dog på det svenske materiale). Artikler, der behandler enkeltmonumenter, vil blive anført i forbindelse med omtalen af de enkelte udsmykninger.
2. Magnus-Petersen: Beskrivelse og Afbildning af Kalkmalerier i danske Kirker, København 1895. Danmarks Kirker, København 1933 ff. Niels M. Saxtorph: Jeg ser på kalkmalerier. 1. og følgende udgaver, København 1967 ff. Der henvises i det følgende til 3. udgaven fra 1979.
3. Magnus-Petersen, s. XIX; Mackeprang, s. 384 og 398; Saxtorph, s. 16 samt flere steder i forbindelse med beskrivelse af enkelte udsmykninger; Hans Jørgen Frederiksen, s. 19.
4. Denne undersøgelse bygger på oplysninger hentet fra den ikonografiske registrant over danske kalkmalerier på Kalkmaleriregistranten, Institut for Kirkehistorie, Københavns Universitet suppleret med besøg i kirkene.
5. En tilbundsgående efterprøvning af de enkelte udsmykningers datering vil muligvis forrykke og forøge dette antal. Det synes som om der til grund for flere dateringer har ligget den opfattelse, at Reformationen i den grad betød et brud med fortiden, at det efter 1536 var utænkeligt at have udsmykninger med synlige middelalderlige (katolske) træk. En konsekvens heraf synes at være, at udsmykninger, der indeholder fremstillinger af især Maria, enkelte helgener eller helgenfremstillinger automatisk er blevet dateret til før 1536. Blot et eksempel på denne opfattelse skal nævnes. I sin beskrivelse af Sulsteds kalkmalerier anfører L. Vesten: »Der er altsaa ingen Helgenbilleder, og Grunden er den, at Billedernes er malet 1548, altsaa efter Reformationen«. Fra Himmerland og Kjær Herreder. Aarbøger udgivet af Historisk Samsfund for Aalborg Amt, Bd. VIII 1933-35, s. 243. Det fejlagtige ved og ironiske i hans opfattelse afsløres ved, at der rent faktisk var helgener i udsmykningen, men de var blot hvidtet over, da han skrev, og han har tilsyneladende ikke kendt restaureringsrapporten.
6. Vi har desuden kendskab til en lang række fragmentariske udsmykninger, hvis enkelte motiver ikke er identificerede, og det er muligt, at der bag disse gemmer sig flere gemmeltestamentlige scener. I de 50-60 motiver er ikke medtaget de mange fremstillinger af enkeltstående profeter, og disse vil ej heller blive gjort til genstand for nærmere undersøgelse i denne sammenhæng.
7. Samme forhold og fordeling kendes fra det svenske materiale, jfr. Mereth Lindgren: Att lära och att pryda. Om efterreformatoriska kyrkmålningar i Sverige ca. 1530-1630. Stockholm 1983, s. 229.
8. + Oddense 1525-75; Sønderholm 1556. Disse og de i det følgende angivne dateringer er taget fra Kalkmaleriregistrantens oplysninger. + angiver at maleriet ikke står fremme idag, dvs. at det enten er overkalket igen efter en prøvedækning eller kun kendes fra arkivalierne.
9. Sæby. Holbæk amt, omkr. 1525; Hallaröd 1525-75; + Solbjerg omkr. 1530.
10. Glesborg 1540-70; Sønderholm 1556.
11. *Adams skabelse*: + Lime ? omkr. 1525; Glesborg 1540-70. *Evas skabelse*: + Lime omkr. 1525; + Sæby, Holbæk amt, omkr. 1525; Hallaröd 1525-75; + Oddense 1525-1575; + Ørum, Djurs nr. hrd., 1525-75 (efter 1550, se note 106); Hassing 1535-50;

- + Bødstrup 1550-75 (muligvis efter 1563, se s. 67); Sønderholm 1556; Åsted 1563; Lem 1588.
12. + Lime omkr. 1525.
 13. + Lime omkr. 1525; Hallaröd 1525-75; + Oddense 1525-75; + Ørum, Djurs nr. hrd., 1525-75 (efter 1550, se note 106); Torum 1530-60; Glesborg 1540-70; Hedensted omkr. 1550; + Mejrup omkr. 1550; Ryde 1550-1600; Sønderholm 1556; Åsted 1563; Falkenberg 1575-1600 (efter 1583, se note 130); + Lem 1588. Desuden indgår Syndefaldet som detalje i Snoldelev 1550-75; V. Torup 1550-1600; Oure 1581.
 14. + Lime omkr. 1525; + Oddense 1525-75; Lem 1588.
 15. + Lime omkr. 1525; Hallaröd 1525-75; + Oddense 1525-75; Torum 1530-60; + Glesborg 1540-70; + Mejrup omkr. 1550; Sønderholm 1556; + Lem 1588.
 16. + Lime omkr. 1525; Hallaröd 1525-75; + Oddense 1525-75; + Ørum ?, Galten hrd., 1550-1600; Sønderholm 1556; Lem 1588.
 17. *Kains og Abels offer*: + Bødstrup 1550-75 (muligvis efter 1563, se s. 67); Sønderholm 1556; Lem 1588. *Brodermordet*: + Lime omkr. 1525; Torum 1530-60; + Bødstrup 1550-75 (muligvis efter 1563, se s. 67); Sønderholm 1556.
 18. Tødsø 1500-50; + Ørum, Djurs nr. hrd., 1525-75 (efter 1550, se note 106); + Farsø 1530-60; Sønderholm 1556. Dertil kommer efter 1600 muligvis + Klipleve 1610 samt Kippinge 1691.
 19. *Noahs ofring*: Lem 1588. *Noahs drukkenskab*: + Farsø 1530-60; Sønderholm 1556.
 20. *Isaks offergang*: Gjøøl 1530-40 (muligvis efter 1550, se note 95); Hover 1550-60; Lønborg omkr. 1570. *Isaks ofring*: Hallaröd 1525-75; + Tjele omkr. 1530; Gjøøl 1530-40 (muligvis efter 1550, se note 95); Glesborg 1540-70; Gudum omkr. 1550; Skibet omkr. 1550; + Mejrup omkr. 1550; + Poulskirke 1550-70; V. Torup 1550-1600; Åsted 1563; Lønborg omkr. 1570; Allerum omkr. 1600; + Ulsted omkr. 1600.
 21. + Tjele omkr. 1530 samt sandsynligvis + Farsø 1530-60.
 22. *Jakobs drøm*: Gjøøl 1530-40 (muligvis efter 1550, se note 95); + Farsø 1530-60. Josephsfortællingen indeholder fire scener: *Joseph og Potifars hustru*, *Joseph kastes i fængsel*, *Joseph tyder bagerens og mundskænkens drømme* samt *Joseph tyder Faraos drøm*. Alle fire motiver findes i Sejerø kirke og er daterede til 1558. Begivenheder fra Josephsfortællingen har muligvis også kunnet ses i Jelstrup kirkes skib (fragmentariske ved afdækningen og nu til dels overkalkede; enkelte detaljer er trukket af og ophængt i kirkens tårnfag). På et af fotografierne, taget i forbindelse med afdækningen, ser man en person holdende en kjortel foran sig; det kunne være den scene, hvor Josephs brødre har sendt hans kjortel hjem til Jakob (1. Mosebog 37,32), og på et andet fotografi læses rent faktisk indskriften IOSEP. Poul Brøgger, s. 51. Josva i Jelstrup og andre billeder. Vendsyssel NU og DA 1981, s. 48-55.
 23. + Farsø 1530-60.
 24. + Farsø 1530-60.
 25. + Boeslunde ? 1553/55.
 26. Gudum omkr. 1550; + Bødstrup 1550-75 (muligvis efter 1563, se s. 67).
 27. + Hjørring, S. Kathrine omkr. 1550; + Poulskirke ? 1550-70.
 28. *Spejdernes beretning om Kanaans land*: + Farsø ? 1530-60. *Kobberslangen i ørkenen*: + Tjele omkr. 1530; Gjøøl 1530-40 (muligvis efter 1550, se note 95); + Farsø 1530-40; Lodbjerg 1535-50; Glesborg 1540-70; Gudum omkr. 1550; Sønderholm 1556; Åsted 1563. Desuden indgår motivet som detalje i Snoldelev 1550-75; V. Torup 1550-1600; Oure 1581.

29. *Rahab og spejderne*: Jelstrup 1550-1600; *Jerikos erobring*: Feldsted 1500-1600; Jelstrup 1550-1600. *Kongen af Ais død*: Feldsted 1500-1600, se dog bemærkningen note 99.
30. Samsonfortællingen omfatter 6 identificerede scener: *Samson og løven*: + Hjørring, S. Hans 1535-50; Glesborg 1540-70; + Ø. Nykirke? omkr. 1550; Allerum omkr. 1600. *Samson tages til fange*: Hassing 1535-50. *Samson sprænger lænkerne*: Hassing 1535-50. *Samson slår filistrene*: Hassing: 1535-50; + Hjørring, S. Hans 1535-50. *Samson og Dalila*: + Hjørring, S. Hans? *Samson blindes*: + Hjørring, S. Hans 1535-50.
31. *David salves*: + Farsø 1530-60. *David og Goliath*: + Ørum, Djurs nr. hrd., 1525-75 (efter 1550, se note 106); Farsø 1530-60; Gudum omkr. 1550; Skævinge omkr. 1550; + Poulskirke 1550-70; + Bødstrup 1550-75 (muligvis efter 1563, se s. 67). *David og Bateba*: + Farsø 1530-60; Glesborg 1540-70.
32. *Salomons dom og Salomons afgudsdyrkelse*: Sejerø 1558. *Elias og ravnene*: Grinderslev omkr. 1575. *Jonas og hvalen*: Gudum omkr. 1550; Sønderholm 1556; Grinderslev omkr. 1575; Oure 1581; Søndbjerg omkr. 1570.
33. *Job*: + Ørum, Bjergerd., Vejle amt omkr. 1550, Magnus-Petersen, s. 11; *Daniel i løvekulen*: Grinderslev omkr. 1575; *Belzasars gæstebud*: + Ørum, Bjergerd., Vejle amt, omkr. 1550, Magnus-Petersen, s. 11.
34. Louis Réau: *Iconographie de l'art chrétien*, Tome I, Paris 1955, s. 192-222.
35. *Biblia Pauperum*, 1. blad. *Biblia Pauperum*, Billedbibelen fra Middelalderen. Med indledning og oversættelse af Knud Banning, København 1984. Der vil i det følgende blive henvist til denne udgave. Om paralleliseringen af motiver bruges afvekslende ordene »typologi«, »præfiguration« og »allegori«, jfr. Carl-Martin Edsman: *Medeltidens bibeltolkning med særskild hensyn til typologisk utlæggning*. *Genesis Profeta*. *Nordiska Studier i gammaltestamentlig ikonografi*. Patrik Reuterswärd (red.), Stockholm 1980, s. 9-39. Ordet præfiguration vil i det følgende blive anvendt, her forstået i den snævre betydning om paralleliteten mellem gammel- og nytestamentlige motiver og begivenheder.
36. Saxtorph, s. 232-34. Poul Brøgger, s. 172-75. *Kalkmalerier i Gudum kirke*. Hikuin 2. Udg. fra Moesgård 1975, s. 171-87.
37. Afdækket 1978-79. Indberetning af Olaf Hellvik, 2. maj 1979, Nationalmuseets 2. afdeling, København.
38. Saxtorph, s. 245-46.
39. *A Catalogue of Wall-Paintings in Medieval Denmark 1100-1600*. Scania, Halland, Blekinge, Vol. II. København 1976, s. 160.
40. *Ibid.* s. 6.
41. Saxtorph, s. 256.
42. Saxtorph, s. 258-59.
43. Saxtorph, s. 254. Over de tre gammeltestamentlige motiver ses to medaljoner med apostlene Johannes og Jakob, omkranset af bladværk og indrammet af mønsterbort. Også i de to volutter, der flankerer topfeltet, har der været figurudsmykning: til højre en – yderst sjælden – fremstilling af Indivia. Hvad der har været i den venstre volut, lader sig ikke afgøre idag p.g.a. maleriets fragmentariske stand.
44. Om dette motiv og dets forgængere, se Kirsten Dannesboe; *Daniel i løvekulen*. *Genesis Profeta*. *Nordiska studier i gammaltestamentlig ikonografi*. Patrik Reuterswärd (red.), Stockholm 1980, s. 105-12.
45. Billedet identificeres ved indskriften, der lyder: »Historien er Gud forsørger Ellias ved ...«, (resten af indskriften er ødelagt).

46. Indskriften under Daniel og Jonas lyder: »Historien er Gud beskiermet Daniel y løfkulen saa gør hand denne dag«. »Hisistorien er Gud beskiermet Jonas y hvallens bug saa gør hand y dag«.
47. Indberetning fra Eigil Rothe, januar 1923, Nationalmuseets 2. afdeling. Poul Brøgger: Josva i Jelstrup og andre billeder. Vendsyssel NU og DA 1981, s. 54-55.
48. Réau, Tome I, s. 207 samt Tome II, 1, Paris 1956, s. 222-23. Brøgger har altså ikke ganske ret, når han hævder, at Jerikomotivet ikke har nogen fortid i middelalderens billedverden eller dens typologi. Josva i Jelstrup, s. 55.
49. Réau: Tome II, 1, s. 236ff.
50. Mette Brandt: 1000 mand i ét slag. ICO 1972/1, s. 9-13. Saxtorph, s. 255.
51. Mette Brandt, s. 12-13.
52. Samson og Dalila og Samson, der blindes fandtes i 1. korhælv, henholdsvis vest- og nordkappe. Samson og løven og Samson og filistrene fandtes i 2. korhælv, henholdsvis nord- og sydkappe.
53. Réau, Tome I, s. 201.
54. Saxtorph, s. 127. Søren Kaspersen: Kristi profeter i dansk kalkmaleri. Fra Sana Olav til Martin Luther. Martin Blindheim (red.) Oslo 1975, s. 95-140; om Sejerø, se s. 123-25.
55. Poul Brøgger: Kalkmalerier i Gudum kirke. Hikuin 2, 1975, s. 171-87.
56. Om betydningen og indholdet af ordet »allegori« råder nogen uenighed, jfr. Edsman, s. 11. Jeg har valgt at følge M.-D. Chenus definition: »... l'allégorie est la description analytique d'une *idée* à partir des éléments morcelés et abstraits d'une image, dont chaque détail prend signification«. La théologie au douzième siècle, Paris 1976, s. 188-89.
57. Saxtorph, s. 278-80. Sv. Christoffersen: Kalkmalerier og adelsvåben i Glesborg kirke. Historisk Aarbo for Randers amt 1968, s. 28-50.
58. Ibid.
59. Altså den samme modstilling som findes i Hallaröd – en modstilling, der taler om fortabelse og forløsning. Jfr. også Sv. Christoffersen, s. 38.
60. Indberetning fra Eigil Rothe 1904. Nationalmuseets 2. afdeling.
61. Ibid. indberetningens s. 10.
62. De gammeltestamentlige scener er idag overkalkede. Saxtorph, s. 260.
63. Saxtorph, s. 245-46.
64. Saxtorph, s. 264-65.
65. De enkelt motiver er for de flestes vedkommende ledsaget af indskrifter. Ved Brodermordet er den på dansk, mens der de øvrige steder er tale om citater fra Vulgata. Saxtorph, s. 264-65.
66. Muligvis har allegorisk-præfigurativ tankegang været grundlaget for placeringen af fremstillingen af Brodermordet på østvæggen, under nadverfremstillinge. Brodermordet er en præfiguration på Korsfæstelsen, og gennem denne fremstilling etableres forbindelsen til Nadverfremstillingen.
67. Saxtorph, s. 270.
68. Ulla Hastrup: Dansk kirkekunst med trykte forlæg. Bogvennen 1982, København 1982, s. 105-28. Mereth Lindgren, s. 221ff.
69. Se note 1.
70. Lauritz Nielsen: Dansk Bibliografi 1482-1550, København 1919 og Dansk Bibliografi 1551-1600, bd. 1-3, København 1931-33. Når der i det følgende henvises til disse værker, sker det under betegnelsen LN efterfulgt af et nummer.

71. LN 163. Krister Gierow: *Den evangeliska Böneliteraturen i Danmark 1526-1575*. Lund 1948, s. 15ff.
72. WA 10.2, s. 375ff. Gierow, s. 9-15.
73. LN 158 og LN 159. Christiern Pedersens *Danske Skrifter*. C. J. Brandt (udg.), Bind IV, København 1854, s. 161-91. Gierow, s. 25-41.
74. LN 11. Gierow, s. 42-71.
75. Davids Salmer ledsages af et træsnit, der viser David og Batseba; Trosbekendelsen ledsages af Gud, der velsigner verden, Korsfæstelsen og Pinseunderet; prædikenen over Jesu lidelse er ledsaget af en fremstilling af Gethsemane.
76. Det er de samme motiver, der ledsager De ti Bud i de tyske *Betbüchlein-* og *Katekismusudgaver*, jfr. Gertrud Schiller: *Ikonographie der christlichen Kunst*, Bd. 4.1, Gütersloh 1976, s. 119-34.
77. LN 269. Bertil Molffe: *Källorna till Christian III:s Bibel 1550*. Lund & København 1949, 87-123.
78. Dommedagsfremstillingen, som er placeret i den gammeltestamentlige side på Cranachs træsnit, er forsvundet på titelbladet. Tilbedelsen af Kobberslangen, som på titelbladet ses bag profeten, befinder sig på forlægget på samme side som Korsfæstelsen. Cranachtræsnettets nøgne menneske, der jages i Helvede af Døden og Djævelen, er på titelbladet erstattet af den noget mere tamt udseende Død, der sidder i en muret grav.
79. Tre serier træsnit optræder i Hans Tausens oversættelse. I den ene, der består af gengangere fra Bedebogen findes følgende motiver: Gud velsigner verden, Gud blæser liv i Adam, Syndefaldet, Noahs ark og Syndfloden, Lots flugt fra Sodoma, Påskens indstiftelse, Overgangen over Det røde Hav, Moses modtager lovens tavler, Mannaregnen, Stening af en gudsbepotter og Kobberslangen. Den anden serie er repræsenteret af tre helsides illustrationer: Isaks ofring, Jakobs drøm og Joseph tyder Faraos drøm. Jakobs drøm og Joseph og Faraos er tydeligt kopier efter Lucas Cranach; dette gælder derimod næppe Isaks ofring. jfr. Johannes Jahn (red.) 1472-1553. Lucas Cranach d. Ä. München 1972, s. 751-52. Den tredje serie består af tre små træsnit: Uddrivelsen fra Paradis, Brodermordet og Joseph og Potifars hustru. Træsnettene, der viser Uddrivelsen er klart en kopi af det tilsvarende motiv i Een ny Bedebog. Fremstillingen af Brodermordet er ret bemærkelsesværdig ved, at Abel bliver stukket ihjel med et spyd. Normalt er mordvåbnet en æselkæbe eller en kølle, og man får en mistanke om, at dette træsnit oprindeligt har ledsaget en helt anden fortælling end den om Kain og Abel. Mistanken forstærkes ved, at Kain er iført pludderbukser og stor baret, hvilket også er ganske usædvanligt.
80. Luther *Enchiridion* (overs. Peder Palladius) 1538, LN 142; Een ræt Bedebog (overs. Mathias Parvus) 1544, LN 140. Gierow, s. 74-79; *Katekismusudlæggelsen for de norske præster* 1546, LN 203.
81. I såvel katekismusoversættelsen fra 1538 som udlæggelsen for de norske præster fra 1546 indledes med De ti Bud, efterfulgt af Trosbekendelsen og Fader Vor. I Een ræt Bedebog er der byttet om på rækkefølgen, således at der indledes med Fader Vor efterfulgt af Trosbekendelsen og De ti Bud. I de tre bøger lægger man mærke til, at der er sket en ombytning af de to illustrationer, der ledsager 9. og 10. bud. Trosbekendelsen er i katekismeoversættelsen og i Een ræt Bedebog ledsaget af tre træsnit, en til hver artikel. I katekismeudlæggelsen er antallet udvidet til syv.
82. Formodentlig fordi man ikke har haft det rette træsnit, har man i passionaldelen ladet beskrivelsen af Påskens indstiftelse illustrere med et træsnit, der viser Brylluppet i Kana.

Øverst: »Du skal ære din fader og din moder« – Noahs drukkenskab. Illustration til det fjerde bud i katekismens udlægning af De ti Bud. Til venstre, træsnit af Lucas Cranach, 1529; til højre, spejlvendt kopi efter Cranach i Een ræt Bedebog, 1544.

Nederst: »Ske din vilje på jorden, som den sker i himmelen« – Korsbæringen. Illustration til katekismens udlægning af Fader Vor. Til venstre, træsnit af Lucas Cranach, 1529; til højre retvendt kopi efter Cranach i Een ræt Bedebog, 1544. Foto efter Schiller bind 4.1; Det kongelige Bibliotek, København.

83. For De ti Buds vedkommende er der tale om en spejlvendt kopi efter Cranach, og for Fader Vors om en retvendt kopi. Schiller, fig. 297-306, 371-78, se s. 83.
84. LN 15. Bertil Molde: *Källorna till Christian III:s Bibel 1550*. Lund & København 1949. W. Jürgens: *Erhard Altdorfer und seine Bedeutung für die Bibel-Illustration des 16. Jahrhunderts*. Marburg 1931.
85. Afvigelsen er først og fremmest at finde i fremstillingen af Døden i nederste venstre hjørne. Hos Hans Tausen er han placeret i en muret hvælving, mens han hos Altdorfer er lagt oven på en sarkofag.
86. Se note 1. Ved en inddragelse af det nytestamentlige materiale kommer Christiern Pedersens bearbejdelse af *Betbüchlein* dog op på siden heraf jfr. note 87.
87. Den nytestamentlige serie har til gengæld været benyttet i flere kirker: Sulsted, Brøns, Tved og muligvis Skarhult. Louise Lillie: *Træsnit og kalkmaleri*. ICO 1986/3.
88. Et eksempel er Sulsted kirke, i hvilken serien af nytestamentlige illustrationer i Christiern Pedersens *Om vaar Herres død* och pine har været brugt både som generel inspirationskilde og som direkte forlæg. I enkelte scener er træsnittene hos Christiern Pedersen erstattet af andre, hentet fra Cranachs *Passional Christi und Antichrist*. Louise Lillie: *Tradition og fornyelse*. Kirkehistoriske Samlinger 1985, s. 49-80.
89. Samhørigheden mellem kalkmalerier og træsnit er i den nytestamentlige fortælling dog ikke særlig stor, hverken med hensyn til enkeltmotiver eller til helheden.
90. Blandt andet finder vi detaljen med Døden, der jager det nøgne menneske, en detalje der mangler på titelbladet. Til gengæld afviger kalkmaleri og Cranachtræsnit i en anden detalje, hvorved kalkmaleriet knyttes nærmere til Bibelsens titelblad – eller for den sags skyld til titelbladet på Hans Tausens oversættelse. Den lille baggrundscene med tilbedelsen af Kobberslangen er hos Cranach placeret på samme side som Korsfæstelsen, på titelbladene er den modstillet denne scene. Ændringen genfindes i Snoldelev. Forklaringen kan være, som Saxtorph foreslår, at man har benyttet en tysk Bibel fra 1541 som forlæg. Saxtorph, s. 104.
91. Saxtorph, s. 221. Det fremgår af beskrivelsen, at han har set billedet, men tilsyneladende har han ikke identificeret det, idet han kun omtaler Opstandelsesdetaljen i billedets højre side.
92. Motivet er omtalt kort i Nationalmuseets *Arbejdsmark 1980*, s. 54. Maleriet er indgående beskrevet i en restaureringsrapport af Olaf Hellvik, maj 1979, Nationalmuseets 2. afdeling. Det nøgne menneske i billedets forgrund er af Hellvik fejlagtigt identificeret som en kvinde.
93. Det er altså fragmenterne af enten forkyndelsen for hyrderne eller Marias bebudelse.
94. Mackeprang, s. 392-94.
95. Afvigelserne mellem de enkelte fremstillinger af Isaks ofring er ikke store. Abraham's positur med de skrævende ben og venstre hånd hvilende på Isaks hoved eller skulder er blandt de gennemgående træk. Alterudformningen og Isaks placering i forhold hertil varierer til gengæld en del. Er det rigtigt, at maleren i Gjøll har haft adgang til Christian III's Bibel, betyder det at dateringen skal ændres fra 1530-40 til efter 1550.
96. Saxtorph mener, at der er tale om et træsnit fra en tysk bibel, s. 259.
97. *A Catalogue of Wall-Paintings in Medieval Denmark, 1100-1600*, vol. II, s. 6.
98. Mackeprang, s. 394-98. Se endvidere Poul Brøgger: *Josva i Jelstrup og andre billeder*. Vendsyssel NU og DA 1981, s. 48-55.

99. Såvel kongen af Ai som de fem sydkananæiske konger omkommer ved hængning (Josvabogen kap. 8 og 10). Bibelen har ingen illustration af kongen af Ais død, men derimod af hængningen af de fem sydkananæiske konger. Danmarks Kirker, Åbenrå amt, København 1959ff, s. 1876-78.
100. Mackeprang, s. 388-92.
101. Poul Brøgger: Kalkmalerier i Gudum kirke. Hikuin 2, 1975, s. 178-79. Poul Brøgger afviser, at træsnittet i Christian den Tredjes Bibel har været anvendt som forlæg for Gudums fremstilling. Begrundelsen er mindre afvigelser mellem maleri og træsnit end den opfattelse, at kalkmalerierne ikke er efterreformatoriske, men derimod fra tiden før 1536. Grundlaget for denne opfattelse er, at Poul Brøgger ikke anser det for muligt i efterreformatorisk tid at have senmiddelalderlige Dommedagsfremstillinger med Maria og Johannes som forbedere, jfr. bemærkningerne i note 5. Dogmatikken forbyder det også, men praksis viser sig at være en anden. Den senmiddelalderlige Dommedagsfremstilling kan ses langt op i 1600-tallet, eksempelvis på prædikestolen i Haraldsted fra omkring 1625. Her findes både forbedere og Hovedsgab. Danmarks Kirker, Sorø amt, København 1936, s. 451 og s. 454. Se endvidere note 141.
102. Danmarks Kirker, Frederiksborg amt, s. 1463-65.
103. Mackeprang, s. 387-89.
104. Farsø har også haft en fremstilling af David og Batseba, men som allerede Mackeprang har bemærket, så er forlægget ikke hentet fra Christian III's Bibel, s. 388, note 1.
105. Den ikonografiske registrant, Kalkmaleriregistranten, Institut for Kirkehistorie, Københavns Universitet.
106. Det betyder, at dateringen af Ørum kirkes malerier kan præciseres til efter 1550.
107. Mette Brandt, se note 50.
108. Hvorvidt illustrationerne i Christian den Tredjes Bibel har været anvendt direkte som forlæg i Hjørring S. Hans, er det på grund af billedernes ødelagte stand ved afdækningen ikke muligt at afgøre, men man bemærker, at fremstillingen af Samson og løven i kalkmaleriet såvel som i træsnittet er delt op i to scener, dels Samsons møde med løven, dels det øjeblik, hvor han med sine bare næver sønderriver løven. Det antyder, at maleren i hvert fald har haft adgang til et træsnit, der er beslægtet med det, der findes i Bibelen eller måske Lucas Cranachs, jfr. Johannes Jahn, s. 759.
109. Af Lauritz Nielsen fremgår det, at der i årene 1551-1600 er udsendt ikke mindre end knap 1400 danske skrifter. Dansk Bibliografi 1551-1600, bd. 1-3.
110. Hortulus Animæ, LN 954; Gierow, s. 185-94. Historien om Christi Jesu vor Frelsers Pine og Død, LN 945; Gierow, s. 151-53. Peder Tidemands Bønnebog, LN 457; Gierow, s. 350-60. Illustrationerne i Hortulus Animæ er i mange tilfælde hentet fra Lucas Cranach i Wittenberger Heiligthumsbuch fra 1509, jfr. S. Wandel: En dansk Bog med Træsnit af den ældre Lucas Cranach. Nordisk tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen 5, Stockholm 1918. Illustrationerne i Historien om Christi Jesu ... er en træsnitserie udført af Hans Brosamer i 1544 og anvendt i adskillige bønnebogsudgaver, danske som udenlandske, jfr. Mereth Lindgren, s. 61ff. Georg Garde omtaler den også, men anser den tilsyneladende ikke for at være Brosamers værk. Georg Garde: Danske silkebroderede lærredsduge fra 16. og 17. århundrede, København 1961, s. 237.
111. Brosamerfremstillingen af Judaskysset og Tilfangetagelsen i Historien om Christi Jesu ... har været anvendt som forlæg i Falkenberg, S. Laurentius.

112. Skibene i kalkmaleriets baggrund kendes ikke fra træsnittet, men netop i denne forbindelse lægger man mærke til en kuriøs detalje. På træsnittet ser man ved siden af Faraos en mand holdende en stribet fane, og i en af striberne ses en halvmåne og en stjerne – dette mærke går igen på det ene skibs sejl. Det er tydeligt, at vi befinder os i den periode, hvor Europa trues af tyrkerne, og hvor man uden hensyntagen til anakronismer iklæder det ondes repræsentanter tyrkens dragt og symboler.
113. A Catalogue of Wall-Paintings, vol. IV, København 1982, s. 90-95. Everlöv-Elmelunde-Brarup værkstedernes store forkærlighed for de lange skabelsesberetninger og de samme værksteders store geografiske udbredelse (over 20 kirker) er naturligvis med til at forrykke helhedsindtrykket. Filtrerer vi denne værkstedsspecialitet fra bevares dog stadig hovedindtrykket af en tendens i retning af færre scener.
114. Sodomias ødelæggelse BP 38 (i Biblia Pauperum er det kun byens ødelæggelse, ikke Lots og hans døtres flugt der vises); Jakobs drøm BP 39; Noahs drukkenskab BP 23; Isaks offergang BP 24 (dette motiv optræder også som kalkmaleri i Bellinge kirke på Fyn fra 1496); Overgangen over Det røde Hav BP 9; Dansen om guldkalven BP 6 (i Biblia Pauperum findes motivet sammen med en fremstilling af Moses, der modtager lovens tavler – som det er tilfældet i de efterreformatoriske katekismers afsnit med De ti Bud); Salomons dom BP 37; Daniel i løvekulen BP 31.
115. Det er muligvis det samme fænomen, der gør sig gældende med de mange profeter, der udfylder sviklerne i adskillige udsmykninger, altså en vandring fra papiret eller pergamentet over i monumentalkunsten. Det skal dog nævnes, at Søren Kaspersen foreslår, at profeternes tilstedeværelse hænger sammen med opførelse af profetspil og senere skolekomedier. Kristi profeter i danske kalkmalier. Fra Sankt Olav til Martin Luther. s. 123ff. Mackeprang, s. 398.
116. BP 28 og 29. I kalkmalierne findes begge motiver bl.a. i Bregninge kirke, Holbæk amt.
117. BP 28. I kalkmalierne findes motivet blandt andet i Fanefjord på Møn, hvor man har anvendt Biblia Pauperums træsnit som forlæg.
118. BP 37.
119. Sendebudet hos Jakob BP 16; Joseph sælges BP 17; Joseph kastes i brønden BP 27; Ruben ved brønden BP 30; Joseph og hans brødre BP 32.
120. Som eksempel på præfigurativ brug af gammeltestamentlige motiver kan nævnes Dronninglund i Vendsyssel. Her ses der på vestvæggen i søndre korsarm under en fremstilling af Korsfæstelsen en fremstilling af Isaks ofring og Kobberslangen i ørkenen; de to sidstnævnte i øvrigt med Biblia Pauperums træsnit som forlæg.
121. A Catalogue of Wall-Paintings, vol. II, s. 34-40. Søren Kaspersen: Ecclesia triumphantis. Om den romanske udsmykning i Bjäresjö. Bild och Betydelse. Louise Lillie & Mogens Thøgersen (red.) Åbo 1976, s. 117-25. Paul Kürstein: Korstolene i Roskilde Domkirke, København 1966.
122. Indberetning i forbindelse med prøveafdækning, Eigil Rothe, juli 1899; restaureringsrapport fra Egmont Lind, 10. marts 1955. Begge Nationalmuseets 2. afdeling. Se endvidere Saxtorph, s. 273-75.
123. Indberetning fra Rothe, 1899.
124. Indberetning fra Egmont Lind, 1955.
125. Saxtorph foreslår Jakobs drøm, s. 274. Kalkmalierregistrantens oplysning er Noahs drukkenskab.
126. BP 29.
127. Réau, Tome I, s. 205.
128. BP 28.

129. Bernhard Salomons bibelillustrationer udkom første gang i 1553/54. Om senere brug og kopiering af Salomons træsnit, se Georg Garde, s. 231 og s. 297. I den nytestamentlige serie i Åsted har Virgil Solis' serie fra 1560 været anvendt som forlæg for *Bebudelsen* og *Fødslen*. Om Virgil Solis, se Garde, s. 231f.
130. Hendrick Goltzius 1558-1617. Walter L. Strauss (red.). New York 1977, vol. I, s. 356-57. Se endvidere note 11. Identifikationen af Goltzius-forlægget betyder, at dateringen af Falkenberg skal ændres til efter 1583.
131. Ph. Schmidt: *Die Illustrationen der Lutherbibel 1522-1700*. Basel 1962, s. 180ff.
132. Magnus-Petersen, s. XIX. Saxtorph taler om, at man til gengæld for helgenlegenderne benytter flere gammeltestamentlige emner, s. 16. Hans Jørgen Frederiksen at de gammeltestamentlige scener næsten helt udkonkurrerer helgenbillederne, s. 19.
133. Jean Delumeau: *Naissance et affirmation de la réforme*. Nouvelle Clio 30, 4. udg. Paris 1983, s. 76.
134. Étienne Delaruelle: *La vie religieuse dans les pays de langue française à la fin du XVe siècle*. Colloque d'Histoire, Lyon 1963, s. 7-34, specielt s. 18. Delumeau, s. 69-78.
135. Væggene i Det sextinske Kapel udsmykkes i 1480'erne med scener fra Det nye Testamente og 7 scener fra Det gamle (tiden Sub lege). I begyndelsen af 1500-tallet udsmykkedes loftet af Michelangelo med endnu en række gammeltestamentlige motiver (tiden ante legem). L. D. Ettlinger: *The Sistine Chapel before Michelangelo*, Oxford 1965. Ch. Seymour: *Michelangelo. The Sistine Chapel Ceiling*. New York 1972. Raphaels loggia fra 1520'erne består af 13 hvælv, af hvilke de 12 er udsmykket med gammeltestamentlige motiver, fra Adskillelsen mellem lys og mørke til Templets opførelse. Det sidste hvælv indeholder fire nytestamentlige motiver. J. S. Freedberg: *Painting of the High Renaissance in Rome and Florence*, Cambridge, Mass. 1961, s. 327ff. Tapeterne fra Chaise-Dieu, 1492-1518, er rene kopier af *Biblia Pauperum*. Émile Mâle: *L'art religieux de la fin du Moyen Age en France*. 5. udg., Paris 1949, s. 238ff. Réau, Tome I, s. 215. Også for Cambridgevinduernes (1515-47) vedkommende er der tale om en overførelse af de fra *Biblia Pauperum* kendte sammensætninger af gammel- og nytestamentlige motiver. Hilary Wayment: *King's College Chapel, Cambridge. The Great Windows*. Cambridge 1982.
136. Armin Zweite: *Marten de Vos als Maler*. Berlin 1980, s. 85-146. John Knipping: *Iconography of the Counter Reformation in the Netherlands, Vol. 1*, Nieuwkoop-Leiden 1974, s. 184-86.
137. Mackeprang taler om periodens forkærlighed for gammeltestamentlige motiver, en bemærkning der med rette modificeres af Hans Jørgen Frederiksen; Mackeprang, s. 398, Hans Jørgen Frederiksen s. 19. Af de omkring 125 udsmykninger fra perioden har de tre femtedele malerier med motiver hentet udelukkende fra Det ny Testamente. Af de resterende to femtedele er kun omkring 20 pct. – eller mellem 8 og 9 pct. af det samlede materiale – helt uden nytestamentlige motiver – idag. Det kan derfor undre at Mackeprang anvender ordet »forkærlighed« om brugen af de gammeltestamentlige motiver, da det jo passer langt bedre på nytestamentlige. Noget taler for, at han har hentet sin bemærkning – måske ubevidst – andetsteds fra. Hos John Knipping, s. 195 findes samme bemærkning: »The Protestants has shown a marked preference for the Old testament ...«. Ej heller Knipping anfører nogen kilde til sin oplysning, men det er næppe for vidtgående at gætte på, at såvel Knipping som Mackeprang har deres bemærkning fra en – endnu uidentificeret – fælles tysk kilde.

138. Eksempelvis et fransk kobberstik tilskrevet Geoffroy Tory. Emile Mâle, s. 284ff., fig. 158. På det dogmatiske plan er konfrontationen i denne periode yderst skarp, men som såvel Franz Lau som Krister Gierow har påvist finder vi blandt andet i andagstlitteraturen for det første ikke den skarpe konfrontation og for det andet gensidige lån. Franz Lau: *La vie religieuse dans les pays protestants de langue allemande à la fin du XVIe siècle*. Colloque d'Histoire Religieuse, Lyon 1963, s. 101-17. Krister Gierow, specielt kap. IV om Hortulus Animæ, s. 185-94. Man kunne forestille sig, at tilsvarende lån gjorde sig gældende for den religiøse kunsts vedkommende. Jeg takker Monsignore Joseph-Marie Sauget, Biblioteca Apostolica Vaticana, for fremskaffelsen af Franz Laus artikel.
139. Det »lutherske« aspekt understreges i Åsted ved, at der i to af sviklerne findes »portrætter« af Luther og Melanchton, Saxtorph, s. 270.
140. Måske har det i Glesborg været den samme idé, der lå bag udsmykningen af koret; så tydeligt udtrykt som i Gudum er den dog ikke.
141. Noget tyder på, at man på dette tidspunkt i forbindelse med allerede fast etablerede motiver ikke har hæftet sig så meget ved billeders enkelte detaljer, at man har studset over inkonsekvenser. Det er allerede i note 101 omtalt, hvorledes den senmiddelalderlige Dommedagsfremstilling fortsætter helt op i 1600-tallet. Endnu et eksempel kan fremdrages: i Christiern Pedersens Om vaar Herris død och pine skriver han i forordet: »At han (Kristus) all ene kan fri och frelse hannem (menesket) fra alt ont oc fra den euige død oc pine og ingen anden helgen eller creature«. Blader man derefter om til bogens sidste illustration, finder man en Dommedagsfremstilling i helt traditionel udformning.
142. Armin Tuulse, se note 1. Mogens Bencard: *Tivlens tid*. Skalk 1980, 1, s. 19-28. Mereth Lindgren: *Krämarekappellets målare – en motreformationens förridare*. Bild och Betydelse, s. 163-71.
143. Réau: Tome II, 1, s. 260.
144. Réau, Tome II, 1, s. 296.
145. Søren Kaspersen har foreslået, at udsmykningen i Sejerø skulle være blevet til under inspiration fra de protestantiske skolekomedier. Kristi profeter i dansk kalkmaleri. Fra Sankt Olav til Martin Luther, s. 125. I så fald kan der ikke være tale om et dansk spil, da disse først for alvor kommer igang i 1560-70'erne. Oluf Friis: *Den danske litteraturs historie*, fot. optr. 1975, s. 455ff.
146. Kirkeordinansen 1539. Holger F. Rørdam: *Danske Kirkelove*, bind 1, København 1883, s. 48f, 61ff, og 91. Lauritz Nielsen: *Dansk Bibliografi 1551-1600*, nr. 1086ff.
147. Danmarks Kirker, Sorø amt, København 1938, s. 758. I Hjørring S. Kathrine fandtes en fremstilling af Dansen om guldkalven i korbhvælvets nordkappe. Hvad der har været i de øvrige kapper vides ikke.
148. Émile Mâle, s. 167ff.
149. Magnus-Petersen, s. XIX.
150. Franz Lau, se note 138.

Et brev til Johan Ludvig Holstein fra Josias Lorck

af *Jakob H. Grønbæk*

Første søndag i Advent den 2. december 1759 blev den Tyske Frederiks Kirke indviet på Christianshavn. Ved grundstensnedlæggelsen den 12. juni 1755 havde kirken officielt fået sit navn efter dens kongelige velgører Frederik V. Først i 1901, da kirken blev (dansk) sognekirke, fik den navneforandring til Christians Kirke.

Indtil indvielsen af den Tyske Frederiks Kirke blev den efterhånden hurtigt voksende tyske menighed på Christianshavn betjent i Vor Frelzers Kirke. Ganske vist havde der siden 1641 været en tysk kapellan i denne af Christian IV nyanlagte bydel, først ved en midlertidig bindingsværkskirke og fra 1696 ved den store nyopførte barokkirke Vor Frelzers. Men der havde ofte været tvistigheder mellem den danske og tyske menighed. Blandt anstødsstenene kan navnlig anføres, at den tyske gudstjeneste skulle afvikles mellem kl. 12 og 14. De to præster – den danske og den tyske – lå ofte i strid med hinanden. Præsteskiftene var hyppige.

1759 kunne den tyske menighed altså langt om længe tage sin kirke i brug. Kirken var påbegyndt opført i efteråret 1754,¹ og den 16. november 1759 – altså 14 dage før indvielsen – blev det allernådigst af Frederik V i en omfattende resolution om den ny kirkes menighedsordning stadfæstet, »at, paa det de efterdags kunde holde Guds Tieniste med bedre Beqvemmelighed, end hidtil, saavel i henseende til Tiiden på Søn- og Helligdagene, særdeles naar tilliige holdes Communion, som til hinder eller ophold for 2de Meenigheder, har været mueligt at kunde skee udi den Danske Kirke paa bemelte Christianshaun, maatte de sammesteds lade opbygge en egen Kirke, og blive en fra Christianshaun Kirke adskilt Meenighed for sig selv«. ²

Den 1. december 1759, aftenen før indvielsesdagen, sad den nys udnævnte første sognepræst ved den Tyske Frederiks Kirke, Josias Lorck, og skrev et i flere henseender bemærkelsesværdigt brev. Lorck havde siden 1744 som tysk kapellan ved Vor Frelzers Kirke intenst sammen med menighedens spidser arbejdet for, at den tyske menighed fik en egen kirke. Han var kun 21 år, da han kom til København (født i Flensborg 1723), og havde i de 15 år, han kom til at virke ved Vor

Frelzers Kirke, befæstet sit ry som en særdeles flittig præst, initiativrig indenfor skolevæsen og fattigforsorg. Dertil kommer, at han allerede havde indledt en betydelig skribentvirksomhed.³

Lorck skriver til en højvelbåren greve og nådig geheimeråd. Hvem denne er, fremgår ikke expressis verbis af brevet udover, at det er kirkens første patron. Det var imidlertid selveste Johan Ludvig Holstein, lensgreve til Ledreborg, en af rigets fornemste og mest indflydelsesrige mænd. Holstein havde som oversekretær for Danske Kancelli (han var også præses for Generalkirkeinspektionskollegiet) været Lorcks og den tyske menigheds trofaste støtte på højeste sted før og under byggeriet af den nye kirke. Det fremgår også klart af brevet, hvis underdanige taksigelser således har hold i virkeligheden. Ved bedømmelsen af brevet og dets højtsvungne og ærbødige vendinger må man også have in mente, at der aldersmæssigt var en generation til forskel mellem sognepræst og patron. Holstein var 30 år ældre end Lorck, hans fødselsår var 1694.

Brevet, Lorck skriver, har Holstein sikkert fået i hænde samme aften. Der er ikke langt fra Christianshavn til Stormgade, hvor Holstein havde sit palæ i hovedstaden. Brevet findes i Det kgl. Biblioteks håndskriftsamling og stammer fra det Ledreborgske arkiv, som blev skænket til biblioteket i 1925. Brevets indhold er som følger:

*Hochgebohrener Graf
Gnädiger Herr Geheimerrath!*

Er: Hochgräfl: Excellence erlauben gnädigst, dass ich ungesaumt die unterthänigsten Regungen eines dankbarlichst gerührten Hertzens schriftlich entdecke, da Dieselben mir durch ein gnädigsten Schreiben dazu diesen Nachmittag Gelegenheit gegeben. Er: Hochgräfl: Excellence grosste Verdienste werden bei mir in einem unvergesslichen Andenken bleiben, welche Dieselben um die Friedrich Kirche und Gemeine haben, und diese werden bei mir lebenslang die unterthänigste Wünsche für Dero und Dero hohen Hauses Wohlergehen lobhaft unterhalten. Noch an diesen letzten Abend vor Einweihung der Kirche geben Dieselben dazu einen neuen verehrungswürdigen Stoss an die Hand. Die gnädige und gottselige Wünsche, welche Er: Hochgräfl. Excellence in Dero gnädigen Schreiben über die Kirche und Gemeine geäussert haben, haben nicht anders als mein in dieser Zeit ohnedem gerührtes Hertz in neue Rührung setzen können. Die ansehliche Gabe, mit welche Dieselben Dero gnädige Wünsche begleiten und zwar

zum Dienst des Alters, hat diese Bewegung meines Hertzens verdoppelt. Ich für meine Persohn bin denenselben für so viele Proben Dero Gnade unterthänigst verbunden. Die Kirche und Gemeine haben Er: Hochgräfl: Excellence sich ebenfals durch grosse und auch durch die heutige Beweise Dero gnädige Patrocinii verbindlich gemacht. Unser Gott ist Sonne und Schild. Er gibt Gnade und Ehre. Er lässt kein gutes mangeln den frommen. Er lasse Er: Hochgräfl: Excellence lebenslang diesen Segen erfahren. Dieselben werden mir gnädigst erlauben dass ich nachmals mündlich meinen unterthänigsten Dank und Segenswünschen wiederholen mag.

Von Seiten der Kirche und der Ältesten sind alle Anstalten zur morgenden Einweihung und zum Empfang Königl. Maj. gemacht. Ich habe nicht unterlassen wollen, noch unterthänigst zu melden, dass wir heute aus einer Vorfrage Er: Excellence des Geh. Rahts von Reventlau schliessen, dass Ihro Königl: Hoheit der Kronprinz der Einweihung gnädigst beizuwohnen geruhen wollen. Der morgende Tag sey Er: Hochgräfl: Excell. für Dero Hertz auch ein Tag der Vergeltung für Dero vieljährige Gnade und Mühe. Ich verharre in dem unterthänigsten Respect und unter vielen Segenswünsche.

Christianshafen d 1 Dec. 1759

Er: Hochgräfl: Excellence

Unterthänigstgehorsamster Diener
J. Lorck

Anledningen til at Josias Lorck har skrevet sit 3 sider lange brev til den Tyske Frederiks Kirkes fornemme patron, og det aftenen umiddelbart før indvielseshøjtideligheden skulle finde sted, er således helt konkret. Lorck har nemlig samme dags eftermiddag personligt modtaget en skrivelse fra lensgreven med dennes »gottselige« ønsker for sognepræst og menighed i anledning af morgendagens højtidelighed. Og – hvad der har »fordoblet« hans taknemmelighed – denne skrivelse var ledsaget af en anelig gave »zum Dienst des Alters«. Derfor griber han fluks pennen og takker dybt bevæget på prent, for – velsagtens på selve højtidsdagen – mundtligt at gentage sin underdanigste tak.

Hvad det var for en gave, fremgår ikke direkte af takkebrevet, men vi ved det andetstedsfra, eller rettere, vi kan af brevet med sikkerhed⁴ slutte, at den vinkande med Holsteins dobbeltvåben og årstallet 1759, der idag findes blandt kirkens altersølv, som en gave i anledning af

kirkens indvielse af grev Holstein blev sendt til pastor Lorck personligt dagen umiddelbart før højtideligheden.

Dagene forinden har naturligvis stået i forberedelsernes tegn for den tyske menighed, dens ældste og dens præst. Det fremgår også af Lorcks brev, iflg. hvilket man især har set frem til modtagelsen af den kongelige majestæt. Dagen efter bliver højtideligheden omtalt i *Kjøbenhavn-ske Danske Post-Tidender* (No. 97. Mandag den 3die December). Her står der imidlertid, at indvielsen fandt sted »i Overværelse af Hs. Kongel. Høyhed Cronprindsen, andre høye Herrer og talriig Meenighed«. Blandt de høje herrer må utvivlsomt regnes kirkens patron, men majestæten selv var altså ikke til stede. Det var ganske mod planerne for indvielsesceremonien. Således var der også med henblik på indvielsen udgivet et trykt program for musikken, hofkapelmester Giuseppe Sarti skulle opføre »in allerhöchster Gegenwart Seiner Majestät des Königes, Friedrich des Fünften, ihres milden Stifters und huldreichsten Wohltäters«. ⁵

At det var kronprinsen (den senere Christian VII), der kom til at bivåne indvielsen, får Holstein melding om af Lorck i slutningen af brevet. Man har just samme dag – altså dagen før indvielsen – fået denne meddelelse fra kronprinsens hofmester. ⁶ Noget kunne tyde på, at kronprinsen, der i øvrigt på dette tidspunkt endnu ikke var fyldt 10 år, skulle repræsentere sin kongelige fader. ⁷ Hvorom alting er, det har utvivlsomt været en stor skuffelse for menigheden og dens præst, at kongen ikke selv kunne overvære indvielsen. Og det er ikke helt usandsynligt, at Lorck, da han skrev til Holstein, allerede har haft sine bange anelser derom. Man leder forgæves efter en beskrivelse af den Tyske Frederiks Kirkes indvielse i Lorcks *Beyträge zu den neuesten Kirchengeschichte in den kgl. Dänischen Reichen und Ländern* (I-II. 1756-62), hvorimod der her findes en særdeles indgående omtale af grundstenslæggelsen, som er en stor apoteosering af enevoldskongen (se *Erstes Stück*. 1757, s. 114-29), der forgyldede begivenheden ved sin nærværelse.

Johan Ludvig Holstein, der havde ydet Lorck og den tyske menighed på Christianshavn så uvurderlige fortjenester, både i tiden før indvielsen af den Tyske Frederiks Kirke og derefter som kirkens første patron, døde i 1763, altså 4 år efter. Der kan ikke herske nogen tvivl om, at forholdet mellem den gamle patron og den langt yngre sognepræst har været det bedste. De var i øvrigt begge fromme og praktiske pietister af den statskirkelige type. Åndsbeslægtede var de blandt andet også i en anden henseende. De var begge passionerede bogsamlere. For eftertiden huskes Josias Lorck især som sin tids største bibelsam-

ler.⁸ Også som bibelsamler højagtede Lorck Holstein,⁹ men noget »samarbejde« på dette fælles interesseområde har der næppe været. Derimod har den Tyske Frederiks Kirkes tredje patron, lensgreve Otto Thott, der blev Danmarks største bogsamler gennem tiderne, også som bogsamler haft nær personlig kontakt med Josias Lorck.¹⁰

1. Om begivenhederne omkring byggeriet se især 1759-1759. Christians Kirke gennem 200 år. Til minde om kirkens indvielse første søndag i Advent den 2. december 1759. København 1959, s. 17ff. (Laurids Stampe) og Danmarks Kirker. København ved Kield de Fine Licht og Elna Møller. 4. bind. København 1973-1975, s. 78ff.
2. Stampe s. 27.
3. Se iøvrigt Bjørn Kornerups artikel om Lorck i Dansk Biografisk Leksikon.
4. I Københavns gamle Kirker. København 1932, s. 252, anfører Victor Hermansen, at vinkanden »maaske efter de Vaaben, der indgaar i Udsmykningen, (er) skænket af J. L. Holstein ...« Stampe (s. 33) mener, at kanden »sandsynligvis« er skænket af Holstein. Og iflg. Danmarks Kirker (s. 154, jvf. illustrationen s. 155) kan der »næppe være tvivl om, at kanden er en gave fra patronen til kirkens indvielse«.
5. Stampe s. 31f.
6. Den omtalte Geheimerat von Reventlau (Ditlev Reventlow, 1712-83) blev 1755 hofmester, fra 1763 overhofmester hos den unge kronprins. Han har siden fået skyld for at have været medvirkende til kronprinsens ulykkelige udvikling.
7. Også arveprins Frederik har været tilstede iflg. Nicolai Jonges Københavnske Beskrivelse. Den hidtil utrykte Part.. København 1945, s. 435.
8. Se Jakob H. Grønbæk: Bibliotheca Biblica Lorckiana. Om Josias Lorcks bibelsamling og dens skæbne. (Fund og Forskning i Det kongelige Biblioteks samlinger. XXVII. København 1985, s. 29-58).
9. Se Lorcks Die Bibelgeschichte in einigen Beyträgen erläutert. Leipzig. I. 1779, s. 11.
10. Se Fund og Forskning, s. 42.

På oprørets rand ?

Bemærkning om forholdet mellem politik og religion hos Rasmus Sørensen i året 1844

af *Knud Banning*

I en af de tidlige forårsmåneder i 1844 brød den landskendte vækkelsesleder *Rasmus Sørensen* op fra Venslev skole nær Skelskør. Her havde han haft sit daglige udkomme som skolelærer under grevskabet Holsteinborg siden 1827. Nu flyttede hans store familie til København, og selv begav han sig ud i en usikker tilværelse som omrejsende agitator. Han kastede sig fuldt og helt over landbopolitik, og de følgende sider vil redegøre for det væsentlige i, hvordan det kom til at forholde sig med hans kirkelige og kristelige engagement i de første bevægede år på rejserne rundt i landet.¹

Afrejsen var en tydelig tilkendegivelse af, at han havde brudt alle sine broer, nu var han alene og isoleret fra dem, han havde samarbejdet med gennem mange år. Grundtvig havde han set op til siden begyndelsen af 1820'erne, han havde fulgt intenst med i alle Grundtvigs overvejelser om forholdene i den danske statskirke, og selv fastholdt han troligt tanken om at få indført religionsfrihed for at kunne løse forbindelsen mellem vakte lægfolk, der holdt sig til den gammellutheriske tro, og den oplysningsprægede del af gejstligheden. Da Grundtvig opgav forslaget om religionsfrihed og i stedet greb den gamle, pietistiske idé om sognebåndets løsning som en mere rimelig udvej, fastholdt *Rasmus Sørensen* det oprindelige krav. I »den vestsjællandske krig« i 1833 rettede han så hårde beskyldninger for kristendomsforfalskning mod pastor *Hans Bastholm* i Slagelse, at der blev anlagt sag, som appelleredes, uden at der blev afsagt en kendelse om sagens realitet. Processen er en tro kopi af opgøret mellem Grundtvig og professor *H. N. Clausen*, blot med den forskel, at det nu er en lægmand, og ikke en akademisk præst, der fører det igennem.

Men længe før afgørelsen faldt, var *Rasmus Sørensen* klar over, at han ikke ad procesvejen kunne skaffe grundlag for kravet om religionsfrihed, og i 1834 skabte han sig gode forbindelser med vakte lægfolk ud over store dele af landet. Dem overtalte han til at skrive under på en adresse til kongen, hvor sognebåndet krævedes løst, men det var hans hensigt, at underskriverne efter et afslag skulle melde sig ud af statskirken og altså stille statsmagten over for en fuldbyrdet kendsgerning.

Imidlertid mislykkedes denne drabelige aktion, fordi Rasmus Sørensen naivt havde overdraget til Grundtvigs tro våbendrager, magister J. C. Lindberg, som han vekslede mange breve med, at overrække adressen til majestæten. Men magister Lindberg fik ret hurtigt øjnene op for Rasmus Sørensens radikalisme, som skræmte ham, og han undlod simpelthen at indlevere adressen med de mange underskrifter.

Det kostede ham naturligvis venskabet med Rasmus Sørensen, og da Grundtvig i 1836 trådte frem med en erklæring om, at Troen ikke var nogen skolesag, sagde Rasmus Sørensen også ham et barsk farvel i en særskilt pjece, naturligvis fordi han følte sin ære som kristelig skolelærer gået for nær – både venner og modstandere anerkendte ham altid som en fremragende pædagog, en af landets bedste. Og så havde det i flere år været et fast led i hans kirkelige reformprogram, at de bevidst troende skulle have frihed til at samle sig om en præst, de selv havde valgt af deres midte, og ikke nødvendigvis om en højlærd, akademisk dannet teolog, som den fjerne konge og hans embedsmænd fandt det for godt at forsyne med levebrød. Rasmus Sørensen var særdeles vel-formuleret, både når han talte og når han skrev, og en tid gjorde han sig vel håb om at blive præst for en sådan fri kreds, når reformen var gennemført.

Dette standpunkt bragte Rasmus Sørensen i konflikt med omegnens præster, ikke blot dem, der var præget af oplysningstiden, men også dem, de vakte lægfolk holdt sig til. De vakte almuesfolk blev efterhånden de eneste forbundsfæller, Rasmus Sørensen havde, men det var langtfra dem alle, der stod på hans side. Under den store Vemmeløvsag i 1837 søgte han at trække processen ud for at vise, hvor håbløs statsmagten var til at håndtere kirkelige emner juridisk, og at den altid holdt hånden over præster og andre embedsmænd, men ikke over almuefolk. Det mislykkedes for ham at forhale sagen, men man kan ikke undre sig over, at der blandt de første baptister fra 1839-40 var folk, der stod ham nær. For i denne kreds samlede de bevidst troende sig netop om en præst, de selv havde valgt, og kravet om en personligt tilegnet tro var hos dem så stærkt, at den gik forud for dåben. Når han ikke selv sluttede sig til dem, kan grundene være flere. Var han blevet døbt hos baptisterne, havde han været færdig som skolelærer, og han og hans store familie ville stå uden eksistensmidler. Hertil kom, at det kun var en lille flok, der viste sig stærk nok til selv at tage et brud med statskirken. Rasmus Sørensen havde altid forestillet sig en langt større gruppe, der kunne tvinge statsmagten i knæ ved at vise, at nu var almuen vågnet efter lang tids dvale, og den stillede regeringen over for fuldbyrdede kendsgerninger, som livet i samfundet måtte rette sig efter. Endnu

engang, i 1839, kunne han rejse en stor skare lægfolk i protest mod et forslag til et nyt kirkeritual, udarbejdet af biskop J. P. Mynster. Men selv om protesten røber, at den er skrevet af Rasmus Sørensen, viser nogle forhør over en del underskrivere, at det kun var ganske få af dem, der delte hans idé om, at almuen skulle tvinge sin vilje igennem, hvis forslaget blev gennemført.

Rasmus Sørensen var selv skyld i, at han blev så isoleret. Han savnede blik for, at hans ideer kun appellerede til en begrænset del af almuen, og han så ikke, at hans eget stridbare sind og manglende evne til at indgå et rimeligt kompromis var den største hindring for, at han kunne vinde fornøden tilslutning. Træt af de vakte og deres lokale ledere søgte han fra begyndelsen af 1840'erne en større kreds at virke i. I de sidste år i Venslev skole ser man ham som skribent og udgiver af det fremragende blad »Almuevennen« – samarbejdet med den anden redaktør og udgiver, den senere så landskendte bondepolitiker, skomager J. A. Hansen måtte snart ophøre, her af økonomiske grunde, og til stadighed var han på rejser rundt i landet til vakte lægfolk og andre, han havde lært at kende. Han talte ved Blichers fester på Himmelbjerget, og i 1842 virkede han kraftigt i Jylland og på Sjælland for at få landboere til at underskrive adresser til stænderforsamlingen i Viborg, hvori man protesterede mod tanken om at få indført de såkaldte »stænderkomiteer«, en slags fællesforsamlinger for de adskilte stænderforsamlinger, som skulle understrege udviklingen hen mod en mere fri og selvstændig forfatning. Modstanden begrundedes med, at det endnu engang var aristokraterne, der ville komme til at sidde i den slags komiteer, og derved ville bondestandens indflydelse blive svækket. Rasmus Sørensen var drevet til denne protest af sin politiske overbevisning, der som mange andres gik ud fra, at almuen kunne have det bedre under en enevældig konge, end hvis den skulle regeres af sine gamle undertrykkere, godsejerne og akademikerne. Rasmus Sørensen havde blik for, at de friere religiøse og politiske forhold i det liberale England og navnlig Nordamerika svarede langt bedre til, hvad han fandt rimeligt. Det havde han vel også lært af Grundtvig, men nu måtte denne indstilling stemme ham venligere mod den kreds af unge liberale akademikere, der just fik øje for, at folkets støtte var nødvendig, hvis liberalismens sag skulle fremmes herhjemme. Han havde derfor haft kontakt med Orla Lehmann, som sørgede for, at J. A. Hansen blev ansat som bud på »Fædrelandet«, medens han var udgiver og chefredaktør af »Almuevennen«. Men det blev en anden fra den liberale kreds, der en kort, men vigtig tid kom til at spille den væsentlige rolle for Rasmus Sørensen.

Lensgreve *Frederik Marcus Knuth* (1813-56) til Knuthenborg på Lolland hørte til i kredsen af unge liberale, og i begyndelsen af 1840'erne vekslede han derfor mange breve med D. G. Monrad. Grev Knuth var endnu ung og langtfra nogen betydelig personlighed med afklarede og velformulerede synspunkter. Men han var velhavende, og det var netop hans penge, Rasmus Sørensen kom til at nyde godt af, da der en kort tid opstod den besynderlige alliance mellem greven og almueskolelæreren, der som et hovedpunkt på sit politiske program havde kampen for folkets brede lag og mod den besiddende og politiske overklasse, som Knuth tilhørte. Men uden fortilfælde i Rasmus Sørensens liv var en sådan forståelse ikke. Fhv. statsminister, grev C. D. Reventlow (1748-1827) til Pederstrup og Christianssæde på Lolland havde han truffet i sin ungdom, da han gik på Vesterborg seminarium og senere blev lærer i Brandstrup, og han fik et uforglemmeligt indtryk af den store landboreformators iver for at forbedre undervisningen i godsets børneskoler. Også lensgreve F. A. Holstein til Holsteinborg havde han omfattet med en tilsvarende sympati.

I begyndelsen af 1840'erne fandt grev Knuth, at kredsen af liberale politikere var beskeden og isoleret, det var tydeligt, at man savnede folkelig opbakning og støtte. Den 20. oktober 1841 skrev han således til Monrad: »Folk her er – De kan troe mig – vankelmødige og overfladiske, og den i sig selv svage Stemning befinder sig i det sidste Aar i en Ebbetid. – Derfor er det ikke umuligt at føre dem til deres eget Bedste, naar der findes Mænd af Dygtighed og urokkelig Standhaftighed, som vilde hellige deres Liv hertil, og der findes Saadanne, men Omstændighederne må iagttages, krydse i Modvind, vente i stille Veir, og fremfor Alt ikke opbruge det Quentin Agitationsstof, som findes her, paa Formaal, der paa anden Maade lader sig opnaae«. ² Der er dog intet, der viser, at grev Knuth på dette tidspunkt havde truffet Rasmus Sørensen, og at det er ham, der her sigtes til. Men ordene om den manglende støtte hos almuen reflekterer også tanker hos Monrad, for da det mod alle forhåbninger viste sig ved tronskiftet i 1839, at den nye konge ikke havde sympati for en fri forfatning, stod det ham klart, at en vækkelse, der gjorde folket mere politisk bevidst, var nødvendig for at fremme de liberales sag. ³

Det er naturligt, om Rasmus Sørensen har spidset øren, hvis han hørte eller læste om tanker af den art. I Monrads »Flyvende politiske Blade« nr. 3 fra 1842 kunne man læse en sønderlemmende kritik af den navnkundige konventikelplakat af 13. januar 1741, der havde voldt de vakte lægfolk så mange kvaler. Monrad havde ikke vanskeligt ved at vise, at plakaten hørte til i en svunden tid og var et mærkværdigt

produkt med indbyggede modsigelser og urimeligheder. Velkendte argumenter dukker også op: det er forbudt en kreds af mennesker at være samlet efter solnedgang for at læse i Bibelen, men ikke for at tømme flasker, og ingen må om aftenen læse op af Luthers Huspostil, men gerne føre sjofel snak og synge letfærdige viser. Alt dette havde Rasmus Sørensen og andre forlængst ført i marken. Det er også helt på hans linie, hvad Monrad derpå nævner, at de vaktes tale har noget tiltalende og gribende over sig, som gør et anderledes dybt indtryk end det bogsprog, præster ofte fører på prædikestolen. Men skyggesiderne forbigår Monrad dog ikke, nemlig vakte folks selvsikkerhed og udvortes væsen, især hæfter han sig dog ved faren for, at røret udvikler sig til separatisme og sektvæsen, fordi lægprædikanterne let får lyst til også at forvalte sakramenterne – her tager han altså afstand fra den udvikling, Rasmus Sørensen havde været med til at skabe og baptisterne virkeliggjort. Men Monrad må sympatisere med kravet om, at præster støtter bevægelsen i stedet for at bekæmpe den, og han har øjnene åbne for, »at det er Fordunklingen af den kristelige Bevidsthed hos de beskikkede Lærere, der har fremkaldt disse Kraftyttringer af den kristne Tro og det kristelige Liv i Menigheden«. I mere end hundrede år har selve kongemagten været klar over, at konventikelplakaten ikke hæmmede, men snarere fremmede sektvæsenet. Efter Lindbergs »Nordisk Kirketidende« gennemgår han hovedtræk af forfølgelserne i 1820'erne og 30'erne – den vestsjællandske dog kun i forbigarten, Rasmus Sørensen nævnes ikke – og han slutter med at foreslå plakaten ophævet, hvad der forlængst burde være sket og allerede er gennemført i Norge.⁴

Også om baptistsagen ytrer Monrad sig. I »Flyvende politiske Blade« nr. 5 gør han forholdet mellem statskirken og andre religiøse bevægelser op på den måde, at de sidste ganske vist er tilladt her i landet, men deres kultus må ikke være offentlig, og det er forment danske statsborgere at gå over til dem. Det er det, baptisterne har forset sig imod, og administrativt kan man kun fastholde status quo. Men ser man principielt på sagen, forekommer standpunktet helt urimeligt. I sin argumentation røber Monrad påvirkning fra Hegel: ånden udtømmer ikke hele sin fylde i noget enkelt individ, men i individernes totalitet. Derfor må individerne slutte sig sammen i samfund, og af den grund er kirken ikke nogen uting. Tværtimod, da staten engang i fortiden næppe var mere end indbegrebet af et borgerligt fællesskab, faldt menneskets åndelige væsen uden for staten, og kirken var da fuldt berettiget til at træde frem som en selvstændig, organisk enhed og selvstændig magt over for staten. Dette har nu forandret sig, staten har udviklet sig til en organisme, der omfatter hele menneskets væsen og er

derfor forpligtet og berettiget til også at drage omsorg for åndelige anliggender. Folkeindividualiteten har ofte udviklet sig stærkt, den bærer både stat og kirke og skaber derved den sande, nationale enhed. Dette er dog ikke tilfældet i Nordamerika, hvor staten endnu ikke har udviklet sig til hele sin fylde, og egentlig heller ikke, hvor der i et land findes flere trossamfund. Medlemmer af sådanne »folkekirker« (!) kan dog være knyttet nærmere til deres land end til trosfæller i andre lande og er derved på vej til at danne statskirker. I en statskirke kan man dog føle sig fristet til at dirigere alt ved jura, i stedet for at lede ånd ved ånd. Den, der med sjælen er udtrådt af kirken, er ikke længere i den, og ingen bør hindre ham i at træde ud. Statskirken vil ikke opløses af den grund, tværtimod vil dens stilling i folket blive styrket, når man må gøre sig selv klart, hvorfor man bliver i den. Statsmagten ville også blive styrket og Danmark øge sin anseelse blandt nationerne, når man herhjemme tillod folk at træde ud af statskirken.

For Monrad er den danske stat altså en organisme, hvor »Adskillelse og Sønderlemmelse er Tegn på Svækkelse og Opløsning« (Flyvende politiske Blade nr. 1, 1839, side 28). Også Rasmus Sørensen kunne, som man vil få at se, beskrive det danske samfund som en organisme, og væsentlige træk af Monrads kritik af Konventikelplakaten og af regeringens optræden i baptistsagen måtte stemme ham venligt mod den liberale kreds. Måske har han fulgt, hvad Monrad i øvrigt skrev, og lært en del deraf, men det skulle snart vise sig, at han og de to liberale ledere stod hinanden meget fjernt, principielt og praktisk. Det uddybede kun den tragedie, som Rasmus Sørensens levned efterhånden blev.

De første tydelige spor af en forbindelse mellem Rasmus Sørensen og grev Knuth findes i et udateret brev fra greven til Monrad, måske er det dog skrevet 12. september 1842.⁵ Det handler om de nævnte »stænderkomiteer«, og greven forsikrer, at »De behøver ikke at tvivle om, at her vil blive en Bevægelse og en fra neden af«. Knuth bønfaller Monrad om, at »massen« ikke opfordres til at indsende adresser, som er skrevet i en ufolkelig stil. Stene skal nok blive ryddet af vejen, »naar Folk bliver – af Mænd af deres egen Midte sat ind i Forholdene og derpaa udtaler sig paa en fra dets Standpunkt fuldkommen sand Maade«. Han vedlægger en prøve på den »Bedemandsstil, hvori efter min Mening Sagen kan siges at være fuldkommen sand fra Almuens Standpunkt. Det indlagte er skreven af R. Sørensen, med hvem jeg har talt og som nu er reist til Jylland, for at sætte Breve af den Art i Gang over hele Halvøen. I hvad De gjør, gjør intet, som kan forstyrre denne rolige, men i Længden uimodstaaelige Bevægelse derovre. Læs nøie

det indlagte – De vil see, at det er constitutionelt, og dette er Forfatteren med Liv og Sjæl«. Det hedder også »men vælgerne bør paa ingen Maade sende andre Petitioner end dem, der ere giennemtrængte af den gammeldanske Aand, og om hvilke ingen Modstander kan sige, at de er dicterede af nogle faa Agitatorer«. Man ser altså, at Rasmus Sørensen under sin agitation mod stænderkomiteerne har opsøgt grev Knuth, har vist ham sine udkast til adresser, vundet ham for sit anliggende og kunnet overbevise om, at han er manden, som kan skaffe støtte blandt landbefolkningen til de liberales sag. Men forbindelsen mellem de to måtte åbenbart ikke blive kendt, det ser man af ordene i slutningen »lad det være en uigjennemtrængelig Hemmelighed, at R. S. er paavirket af mig«. Af brevet fornemmer man dog, at snarere er det Rasmus Sørensen, der har påvirket greven og vundet ham for sig. Knuth har aristokratens foragt for almuebundens »bedemandsstil«, og at han kan anse sin partner for at være »constitutionel« viser vel først og fremmest noget om Rasmus Sørensens evner til at formulere sig. Men måske har ingen af de to kunnet se, hvad der skilte dem.

Rasmus Sørensen fortsatte forbindelsen med grev Knuth, og den kendes fra en lang række breve, han skrev til greven, de fleste og de vigtigste fra året 1844. Disse breve er enestående i deres skildringer af hans møjsommelige rejser rundt i landet for at sætte liv i almuen, hans taler, samtaler og folks reaktioner er skildret indgående og levende, og en stor del af brevene er naturligvis optaget i »Danske politiske Breve fra 1830'erne og 1840'erne«, (se især bd. 2, 1948). Desværre gør udvalget det ikke altid muligt at få indblik i den sammenhæng mellem religiøs og politisk aktivitet, der var naturlig for Rasmus Sørensen. Derfor må nogle af de utrykte dele refereres sammen med de trykte.

Det første brev til grev Knuth er sendt fra Fredericia den 24. februar 1843, og Rasmus Sørensen fortæller heri, at han har opsøgt gamle bekendte på Vestlolland, hvor han var skolelærer i Brandstrup 1821-27, og de har sat ham i forbindelse med fremtrædende folk på egnen.⁶ I en samtale med en af dem erindrer han, at han engang spiste ved selveste grev Reventlows bord, og denne udbrød under måltidet, da snakken kom på den danske enevældes kollegiestyre: »Ja, Danmark har Kollegier, det veed Gud, og det så mange og så store, at de kunne bestyre og regjere hele Rusland, og et så stort Regeringshovede sat oven på det lille bitte Legeme, som Danmark er, hvorledes skal det kunne passe sammen, uden at Legemet virkelig må synke og knuses under Vægten af den uhyre Vanskabning af Hovede?« Mere aktual var debatten om en lokal købmand, der plagede landboerne med ågerren-ter, fordi han mente at have lov til at handle med sine penge, som

parterne nu kunne enes om det. Dette anbragte Rasmus Sørensen i et landspolitisk perspektiv med den bemærkning, at det ene og alene er statens opgave at sætte lov og grænse for, at det ene medlems frihed, formue, kraft og udvikling ikke skal opluges af et andet medlems. I stedet skal alle samdrægtigt og i fælles frihed tjene og understøtte hinanden og derved styrke og støtte hele staten. Vil den omtalte købmand beholde sin frihed til at tage ågerrenter, da skal han konsekvent se, før døden henter ham, at hans næste tager sig samme ejendomsfrihed over sit sind og sine lemmer til at slå ham og alle hans lige ihjel! En kreditkasse, der kunne yde lån til rimelige renter, turde bønderne ikke binde an med på grund af uvidenhed og fordomme. Netop bøndernes manglende indsigt vil Rasmus Sørensen bekæmpe med sin planlagte skole for landbougdommen, det er først og fremmest den, han udbreder kendskabet til på sin rejse, som også gik til Langeland. Her kendte han mange vakte lægfolk, både kirketro og baptister, fra flere besøg. Da det var søndag, gik han til gudelig forsamling hos de første, og tog også selv ordet i en opbyggelig tale. Denne gang var det navnlig skoleplanen, han agiterede for, en del af de mænd, der kunne hjælpe ham, var også med, »og oven på det gudelige talte vi om denne Sag«. Baptisterne gik han også til, og de ville støtte hans plan økonomisk.

Rejsen gik videre til Fyn, og da han hos en bekendt i Odense hørte, at P. Hiort Lorenzen i Haderslev havde til hensigt at oprette en bondehøjskole i Sønderjylland, lagde han straks vejen over Fredericia til det nordslesvigske, og besøget var forberedt med hele pakker af hans skoleplan, der var sendt i forvejen. Men besøget blev ingen succes – pakkerne var end ikke blevet åbnet. I kampen mellem dansk og tysk var det Rasmus Sørensens opfattelse, at bønderkarlene – uanset nationale sympatier – først skulle udvikles til at kunne tale deres sag, så de kunne modstå den fortysskede øvrigheds overgreb, og at skolen netop skulle ligge i kongeriget, fordi de unge havde godt af at se andre forhold end dem, de kendte hjemmefra. Det sidste blev heftigt imødegået af P. Hiort Lorenzen i et par livfuldt refererede samtaler – han ville have, at skolen skulle ligge i Nordslesvig, lige op i næsen på tyskerne. Kampen mellem dansk og tysk kunne altså ikke blive den primære konflikt for Rasmus Sørensen – det var alene den sociale, almuens kamp for at få den placering og indflydelse, der tilkom den.

I brevet skrevet den 1. marts⁷ fortæller Rasmus Sørensen, at han fik en politisk disput i Fredericia med sognepræsten, dr. theol. Hans Christian Rørdam, der kaldes »halvt konservativ«, en kateket, der var »halvt liberal« og sin gamle ven og medstrider Rasmus Ottesen, der var flyttet til byen fra Vestsjælland, og som kaldes »helt radikal-libe-

ral« – i disse breve er »liberal« en rosende betegnelse, og at Rasmus Ottesen er »radikal-liberal« betyder næppe andet, end at han er liberal til fingerspidserne. Naturligvis fik disse tre præsenteret Rasmus Sørensen skoleplan, som de syntes godt om, og derpå faldt snakken på Nordamerika, hvor Rørdam fandt, at folk spredte sig som bisværme, drevet af pengesyge og gevinstiver. Rasmus Sørensen mente, at pengesygen ikke var mindre her i landet, blot var den uden skabende kraft og levede højt på de fattiges bekostning. Rasmus Ottesen mindede om, at Gud engang havde knust Babelstårnet og spredt folkeslagene ud over jorden, da de ellers havde ædt hinanden op i deres egoisme og havepsyge. Hvor man som i Nordamerika kan sprede sig frit, er der plads til, at såvel det gode som det onde kan brede sig i frihed, og også kristne kan leve frit under deres frie udviklingsgang mod himmelriget, hvad de unægteligt er skabt til af Gud selv – derovre hæmmes de ikke af uforanderlige love og forfatninger, der udråbes som evige og derved sættes i Guds sted.

Grev Knuths reaktion på disse breve er kendt, for den 7. april 1843 skrev han til Monrad, at nu måtte man se, hvordan det gik Rasmus Sørensen, hvis plan han vedlægger.⁸ Den må Monrad endelig gøre sig fortrolig med og så stå ham bi med vejledning »det vil sige, så vidt som den Art Mennesker kan veiledes«. Han har åbenbart fundet Rasmus Sørensen ret så egenrådig, og det er måske derfor, han beder Monrad om at være hans vejleder. Der kendes ikke noget til en personlig forbindelse mellem Rasmus Sørensen og Monrad, og også med greven blev det småt med den personlige kontakt i de næste måneder, for det næste brev er først dateret 11. oktober.⁹ Det fremgår, at Rasmus Sørensen netop har været på Knuthenborg og drøftet en »plan« med greven. Den vil føre med sig, at han må forlade Venslev skole og lade sin store familie bo andetsteds, medens han selv rejser rundt i landet og agiterer for en sag, åbenbart understøttet økonomisk af grev Knuth. Det nævnes ikke, hvad »planen« går ud på, og først da samarbejdet var på randen af et sammenbrud den følgende sommer, ridser Rasmus Sørensen hovedpunkter af den op i brevet den 24. juni: »Vi vare og ere enige i, at jeg frit med Mund og Pen skulde overalt, saavidt jeg formaaede, forkynde Sandhed og Ret for Almuefolket, i deres timelige og verdslige, saavel som i deres aandelige og evige Anliggende, til deres levende Opvækkelse til selvstændig Deeltagelse deri; og til dette Maal at opnaae, søge at stifte og pleie levende selv undervisende Læseforeninger blandt de Ældre og øvende Aftenskoler for de Unge; samt ligeledes virke til, at de dygtigste Mænd fra disse Hjemmelæseforeninger sammentraadte i større Landbo- eller Communalforeninger i ud-

strakte kredse, for at virke fælles til et Communalliv igjennem Sogneforstanderskaberne og Amtsraadene, og et Stænderliv igjennem den raadgivende Stænderindretning, hvoraf et selvbevidst og oplyst Almuefolks levende Deeltagelse og Indvirkning maatte kunne kjendes, og en friere Udvikling af vore Samfundsforhold blive Følgen«. Dette er altså Rasmus Sørensens fremstilling af overenskomsten, som han naturligvis søger at nærme mest muligt til sin arbejdsgivers anskuelser. Ordene taler dog tydeligt for sig selv, og gengiver ganske udmærket Rasmus Sørensens tanker, som de i øvrigt kendes. Man ser uden videre, at han først og fremmest vil skabe en folkelig vækkelse, politisk og kristelig, i almuen, så den får lyst til at lære og læse og slutte sig sammen i stadigt større kredse og til sidst får indflydelse i selve stænderinstitutionen. Grevens holdning hertil kendes ikke, men han har i hvert fald kunnet bemærke, at det nyvakte liv i bondebefolkningen skulle bruges til at få almuefolk frem i forreste række og ikke til at sikre de liberale ledere en solid folkelig støtte. Og det var vel det, han først og fremmest ville opnå ved at støtte den rejselystne skolelærer.

Det har næppe været let for Rasmus Sørensen at iværksætte denne plan, fordi han så blev nødt til at forlade Venslev skole. Og i det næste brev til Greven, skrevet 4. december 1843,¹⁰ må han da også overbevise ham om, at han vil holde fast ved den aftalte plan – den opgiver han ikke, selvom han har overvejet et forslag fra en ven, skolemanden og filantropen C. C. Møller om at placere sin planlagte bondehøjskole i forbindelse med opdragelsesanstalten i Flakkebjerg for vanskelige børn! Her var det næppe heldigt at begynde den nye skole, planen blev da heller ikke realiseret, men nu stod det åbenbart klart for Rasmus Sørensen, at aftalen med greven skulle føres ud i livet. I hvert fald begynder han nu at holde greven underrettet i breve, men først i april 1844 kan han fortælle, at familien nu er flyttet til København, og at han selv er blevet totalt ruineret ved auktionen over sit fattige indbo.¹¹

Rasmus Sørensen begyndte sine rejser i en hård og kold vinter. De gik navnlig til Sjælland, Lolland-Falster og Midtjylland. Men de var knapt begyndt, før divergenserne mellem ham og greven begyndte at træde frem. Den 14. februar 1844 fortæller han, at han har opsøgt en bekendt, han havde truffet halvandet år før på en agitationsrejse for »Almuevennen«, nemlig husmand Peder Hansen, Lundby på Sydsjælland.¹² Både for sine artikler i bladet og for sine taler var han kendt som en rabiater og radikal agitator mod godsejerne og for gårdmandsklassens og husmandsstandens rettigheder. I Lundby var der allerede oprettet en læseforening, og for dens medlemmer holdt Rasmus Sørensen et foredrag om »Despoti og Tyranni«. Han udviklede heri, at

læseforeningerne burde være det første led i en landsbevægelse, hvor landboforeningerne skulle arbejde sammen som »folkestemme, som almuerøst« gennem stænderinstitutionen og kommunalindretningen, samt desuden ved uafsladeligt og samtidig med »at trænge sig frem umiddelbart lige til Kongen«. Hvis grev Knuth har læst netop disse ord med forundring, er det forståeligt. Nok var det mistænkeligt, at Rasmus Sørensen i Lundby kunne optræde sammen med godsejernes argeste fjende, Peder Hansen, men til det kom åbenbart, at han kunne tænke sig at forelægge sine ønsker direkte for majestæten i håb om, at han vil efterkomme ønsket – og den tanke er jo antiliberal. Den forudsætter nemlig, at kongen sidder inde med den enevældige monarks suveræne ret til at gennemføre foranstaltninger, han alene finder tiltrængte – om det er et absolut eller begrænset monarki, der fører almuens planer ud i livet er åbenbart underordnet for Rasmus Sørensen.¹³

Men nu prøvede Rasmus Sørensen først at få stænderforsamlingerne til at efterkomme ønsker fra landboere om hårdt tiltrængte forandringer. Han kastede sig ud i en landsomspændende agitation for at få dem til at indsende adresser, hvori man forlangte det privilegerede og det upriviligerede hartkorn beskattet ens, ophævelse af alt fæstevæsen og indførelse af selveje eller arvefæste samt forandring af tienden til en fast pengeafgift og indførelse af almindelig værnepligt. Adresserne, der indsendtes til stænderne som et resultat af denne kampagne, er dog ikke ganske enslydende, fordi Rasmus Sørensen fordelte sine udkast til lokale ledere og overlod til dem at formulere detaljer i dem, men de kom til at præge de langstrakte forhandlinger i Viborg og Roskilde om landbosagen. Stor var derfor Rasmus Sørensens bestyrtelse, da han midt under sin agitation måtte erfare, at greven og han langt fra var enige – i det omtalte brev af 24. juni omtaler han nogle divergenser, men detaljerne er langt fra så klare, som man kunne ønske. Greven har som ellers været noget svævende, men tydeligt nok er det faldet ham for brystet, at Rasmus Sørensen har rådet til »Magtsprog«, altså at kongen benyttede sig af sin ret som enevældig monark til at gennemføre, hvad han fandt tiltrængt. Rasmus Sørensen er ganske klar over, at herefter kan støtten fra greven falde bort – det gjorde den også snart, og dermed var hans virksomhed dødsdømt få måneder efter at den var begyndt. Man kan fastholdt sin vilje om at kunne gå direkte til kongen. Da forhandlingerne i stænderne var endt uden at det ønskede var opnået, udfærdigede han en adresse til kongen om at få forundt hvad der var anført i adresserne. Den fik ikke mindre end 9000 underskrifter, men blev afvist af majestæten, som ikke ønskede at gøre indgreb i godsejer-

nes ejendomsret. Tilmed måtte Rasmus Sørensen sammen med Peder Hansen døje under det såkaldte »Bondecirkulære« af 8. november 1845, der var rettet mod de to, og hvori det blev forbudt at holde møder om bondestandens retsforhold uden særlig tilladelse, og at udensogns folk deltog i dem.¹⁴ Det hele var foranlediget af enkelte avisartikler og en birkedommer i Nykøbing Sj., der var skræmt af formodede udsigter til optøjer, ja oprør i Holbæk amt. Cirkulæret kan formodentlig bedømmes forskelligt, men det var forældet, da det blev ophævet den 12. maj 1846, for allerede to dage senere stiftedes »Bondevenernes Selskab«, som nu tog sig af det, der var nævnt i adresserne til stænderne samt af husmandssagen og bondestandens oplysning, kort sagt alt, hvad Rasmus Sørensen havde virket for. Man takkede ham ved at være de første til at spænde ben for de nye initiativer, Rasmus Sørensen tog for at få brød på bordet – han ville oprette en brandforsikring i Holbæk og arbejdede stadig for sin skoleplan – så naturligvis havde han kun hårde ord tilovers for det nye selskab og dets selvbestaltede ledere.

Detaljerne i alt dette er spændende nok, men når det som her gælder den forbindelse, der er mellem Rasmus Sørensens politiske og kristelige forestillinger, kan man henvise til brevet til grev Knuth, skrevet den 17. marts 1844.¹⁵ Han har netop været på Midtsjælland og her haft en lang disput med sognepræsten i Kundby, der var meget kritisk over for bonderøret og bl.a. bemærkede om Peder Hansen-Lundbys agitation: »Er det ikke en sørgelig Uvidenhed hos Bondestanden, at vore Bønder og Huusmænd kan bilde sig ind, at han – den Usling og Skjændegæst – kan skaffe dem Arvefæste, fri for Hoveri, fri for Leiecontracter o.s.v. ved at raabe paa at ville gjøre Indgreb i Godseiernes Eiendomsret? hvad ville Bønderne og Huusmændene sige, hvis nogen kom og gjorde Indgreb i deres Eiendomsret? – ja, hvad vilde *De* sige, hvis sligt blev øvet mod Dem? – De er en *særdeles oplyst og fornuftig Mand*, døm nu selv!« – Med Udtalelsen af sidste Spørgsmaal svingede han, under de letteste og smidigste Bevægelser op og ned ad Gulvet, sin Haand med et *Knebs* forbi min Næse. Nu reiste jeg mig og tog saalunde til Orde: »Jeg vilde sige til den, der gjorde Indgreb i min Eiendomsret: »hold dine Fingre hos dig selv, hvis ikke, at slaar jeg dig over dem saaledes, at de skulde hænge døde ved dig«; – men det glemte Bønderne i Fortiden og Huusmændene i Nutiden, formedelst total Kraftløshed, at sige og gjøre, da Godseierne gjorde det store Indgreb i deres Eiendomsret, ikke alene over deres Formue, men ogsaa over deres Arbejdskræfter og Tid, deres Sjæl og Legeme, hvilket Indgreb har

gjort og endnu gjør hele Ulykken for den danske Landalmue, ja som gjør, at ingen selvstændig dansk Almueklasse, der maatte føle sig *umiddelbart* indlemmet som *velvilligt* og *frit* Medlem i Statslegemet, kan fremstaae og udvikle sig til hele Statens Kraft og Tarv, fordi Fæstere og Leiere af Gaardmænd og Huusmænd ere aldeles underkastede, med Hensyn til deres Bedrivt for Fremtiden, Godseierens *vilkårlige* Villie. – Her have vi altsaa det rette Begreb af Indgreb i Eiendomsretten; – ophæv blot dette store, gamle nyregroede Indgreb af de faa *Enkelte* i de mange *Tusinders* Eiendomsret – og prøv da, om Peder Hansen eller nogen Ordfører af Bondealmuen forsøger paa at ville ønske den Ulighed i Formue og Bedrivt ophævet, som retmæssig Besiddelse, fri Virksomhed, Kraft, Dygtighed og Troskab nødvendigviis altid frembringe; – men at ønske et *skeet*, uretfærdigt og for Statssamfundet opløsende og ødelæggende Indgreb i hele Landalmuens Eiendomsret *lovlig ophævet* af Statsregjeringen, hvis absolute Pligt det ligefrem er at sørge for, at alle Lemmer maae have og virke frit og velvillig med hver sine Kræfter i Statslegemet til *eget* og det *Heles* Velvære – see, det kalder De Kjeltringestreger, som De paastaar kan frembringe formeeligt Oprør!« Men i en af de sidste bemærkninger i samme brev fortæller Rasmus Sørensen – nærmest henkastet, grev Knuth var næppe særlig interesseret i kirkelige sager – at han samme aften drog til skolen i det nærliggende Ondløse, hvor han holdt gudelig forsamling over et kapitel i Romerbrevet, og det gav anledning til en levende samtale. Han fortæller ikke nærmere, hvad han sagde til de forsamlede, kun at det var Romerbrevets 12. kapitel, han gik ud fra. Læser man dette, vil man i v. 4 finde Paulus' ord: »Thi ligesom vi har mange lemmer på eet legeme, men lemmerne ikke har den samme gerning, således er vi mange eet legeme i Kristus, men hver for sig hverandres lemmer« – det er disse ord om enhed og samvirke trods forskellene, der begrundes Paulus' formaning i de følgende vers om at bruge de forskellige nådegaver til fælles gavn samt de konkrete anvisninger på at hjælpe og støtte hinanden, der slutter kapitlet.

Dette vil med andre ord sige, at der ikke er nogen forskel på, hvad Rasmus Sørensen lægger til grund for en politisk disput om dagen og det, han siger til vakte lægfolk om aftenen – ved begge lejligheder taler han om at være lemmer på eet legeme og om at samarbejde og udnytte forskellene i gensidig tjeneste for hinanden. Den overordnede forståelse er altså den, at enhver er et led af en organisme, hvor det gælder om at udfylde sin plads, at udfolde de funktioner, man nu engang har fået til gavn for hele legemet, så det kan virke efter hensigten – og får man ikke denne plads, må man af politiske og kristelige grunde skaffe sig

den så helheden kan komme til at fungere ved et gensidigt samarbejde. Meget naturligt udnytter Rasmus Sørensen Bibelens ord politisk til at kræve, at det forsømte lem på statslegemet – almuen – får sin fravristede placering tilbage, så det kan virke til gavn for det almene vel. Det er oplysningstidens idealer om lighed og borgerligt fællesskab, der kommer til udtryk i denne brug af skriftens ord, ikke den senere liberaliseres om den frie udfoldelse af økonomiske og intellektuelle kræfter, uanset konsekvenserne. Også D. G. Monrad kunne – som anført – bruge billedet af samfundet som en organisme, hans udgangspunkt var dog tydeligt nok ikke bibelsk, men bestemt af Hegels filosofi, og det gør en forskel. Hans tanker kredser om centralstyret og lovgivningen, ikke om at skaffe en forsømt og stor gruppe af borgere i samfundet deres naturlige ret. Han og grev Knuth kunne også enes med Rasmus Sørensen i ønsket om en friere udvikling af udviklingen i samfundet og om at opponere mod de aristokrater, der sad inde med en stor del af magten i den enevældige stat. Den er for dem en nationalstat, men for Rasmus Sørensen betyder nationalitetskamp og dermed landegrænser ikke noget – det er alene den sociale konflikt, der er afgørende, og heri aner man baggrunden for, at Rasmus Sørensen nogle få år senere blev optaget af de tidlige, franske kommunister og deres politiske filosofi. Monrad og Knuth ser hen til en konstitution, der begrænser kongens magt og giver plads til en friere udvikling med mindre tvang – man ser det af Monrads artikler om konventikelplakaten og baptistrøret – men Monrad kan ikke pege på Nordamerika som et mønster på borgerlig frihed. Det kan Rasmus Sørensen, for en udvikling mod større frihed i samfundet skal udvikle almuen, og så må den gennemføres sammen med de liberale eller uden, evt. støttet til et kongeligt magtbud. Det er altså naturligt, at Rasmus Sørensen må følge D. G. Monrad opmærksomt og en tid kan samarbejde med grev Knuth. Men ligeså indlysende er det, at deres veje også må skilles. I virkeligheden er det forskellige opfattelser af statens væsen og opgaver, der driver dem frem.

I Rasmus Sørensens udtalelser fra disse år kan man finde revolutionære udsagn, hvor han truer med vold og overgreb, dersom almuen ikke får de vilkår i samfundet, han finder den berettiget til. De citerede bemærkninger om den lollandske købmand, der tog ågerrenter, er kun enkelte blandt flere. Det var næppe helt ubegrundet, at stænderforsamlingen i Roskilde og øvrigheden nærede ængstelse for optøjer, måske oprør som følge af Rasmus Sørensens og Peder Hansen-Lundbys agitation. Hertil er der dog at sige, at de to ikke står for ganske det samme, Peder Hansen var den mest radikale og uforsonlige af de to. Rasmus Sørensen kunne frygte, at almuen ville gå til håndgribeligheder, der-

som den ikke ret hurtigt opnåede væsentlige forbedringer, som de er opregnet i de fire adresser til stænderne. Men det var netop denne udvikling, han ville forebygge med sin planlagte højskole for bønderkarle. Han mener, at situationen har udviklet sig faretruende, og den ville hurtigt komme ud af kontrol, hvis skolen ikke kom i gang. Her overvurderer han unægteligt sin egen betydning. Og spørgsmålet er også, om stemningen hos almuen var på randen af et åbent oprør, eller om det er Rasmus Sørensen, der endnu engang står ret så isoleret med sin trussel.

Det er for let at opfatte Rasmus Sørensens politiske agitation som et nyt område, han kastede sig over, da det var mislykkedes for ham at få et stort følge blandt de gudeligt vakte. Gør man det, arbejder man på uanvendelige præmisser, nemlig at man enten beskæftiger sig med religiøse forhold eller med sociale og politiske, men altså ikke med begge dele og da slet ikke på samme tid – gør man det alligevel, kan det religiøse engagement vel kun være et skalkeskjul for politiske ambitioner. Det er den velkendte pietistiske sondring mellem åndeligt og verdsligt – og afsky for det sidste – der slår igennem her, også langt uden for pietistiske kredse. For Rasmus Sørensens vedkommende er denne adskillelse ikke mulig. Samfundet – og der skelnes ikke her mellem religiøst og borgerligt samfund – er en organisme, en krop, der har lemmer, som skal arbejde sammen og derved få kroppen til at fungere.¹⁶ Derfor begyndte hans politiske virksomhed ikke først, da han trak sig tilbage fra den gudelige forsamlingsbevægelse. Hans to adresser fra 1830'erne om sognebåndets løsning og mod ritualforslaget er lige så politiske som de fire adresser til stænderne i 1844 – og omvendt, de sidste lige så ægte udtryk for, hvad han ville kalde et kristeligt sindelag, som de første. Sådan har han selv set på dem, og på ganske samme måde betragtede øvrigheden de to førstnævnte. Der er al god grund til at tro Rasmus Sørensen, når han fortæller om sin overenskomst med grev Knuth med de citerede ord: »Vi vare og ere enige i, at jeg frit med Mund og Pen skulde overalt, såvidt jeg formaaede, forkynde Sandhed og Ret for Almuefolket, i deres timelige og verdslige, såvel i deres åndelige og evige Anliggende«. Han gjorde i hvert fald begge dele, andet havde næppe været muligt for ham.

1. Om Rasmus Sørensen's udvikling og virke som gudelig forsamlingsleder, se mine »En Landsbylærer« og »Degnekristne«, begge Kbh. 1958.
2. Nr. 377 i »Danske politiske Breve fra 1830'erne og 1840'erne« (DPB, I-IV, udgivet ved Povl Bagge og Povl Engelstoft, Kbh. 1945-58). Originalerne til Rasmus Sørensen's brevveksling med grev Knuth findes på Knuthenborg, fotostatkopier på Det kongelige Bibliotek. Håndskriftafdelingen, Ms. phot. 69-2°.
3. Se Povl Bagge: Studier over D. G. Monrads Statstanker (Kbh. 1936) p. 26ff og Asger Nyholm: Religion og Politik. En Monrad Studie (Kbh. 1947) p. 55ff.
4. Om disse afhandlinger, se Nyholm p. 65ff.
5. DPB 455.
6. DBP 513.
7. DPB 514.
8. DPB 517 – Den omtalte »Plan« må være Rasmus Sørensen's »Indbydelses-Forslag til at oprette en Undervisnings-Anstalt for voxne Bønderkarle« (Nykøbing Falster, ikke i boghandelen, men optrykt i Almuevennen 1843, nr. 11).
9. Ikke i DPB.
10. DPB 539.
11. Denne del udeladt af DPB 557.
12. DPB 547. Om Peder Hansen, se først og fremmest hans egen »Tak for sidst« (1845, genudgivet med indledning ved Claus Bjørn 1982) samt P. M. Andersen i Årbog for Historisk Samfund for Præstø Amt 1953-56 og Ole Stender Petersen sstds. 1957-61.
13. Dette og det politiske røre om landbospørgsmålene og de to danske stænderforsamlinger er skildret udførligt af Hans Jensen i »De danske Stænderforsamlingers Historie 1830-1848« (anden Del, Kbh. 1934, p. 456-533).
14. Om bondecirkulæret, se Hans Jensen i Historisk Tidsskrift 9 R. II, p. 171-232.
15. DPB 554. Se også hans »Et historisk og christeligt Ord for Almuen« (Kbh. 1844).
16. Tanken var almindelig brugt i samtiden, se f.eks. Aage Henriksen, Erik A. Nielsen og Knud Wentzel: Organismetænkningen i dansk Litteratur 1770-1870 (Ideologihistorie I, Kbh. 1975).

Vilhelm Becks ansøgninger om præsteembeder

af Carl Trock

Min oldefar P. H. G. Trock (1819-1883) var fra 1852 til sin død i 1883 forpagter af herregården »Kragerupgård« i Ørslev sogn. Det er fortalt mig af den sidste levende af hans børn, at han – ved en adresse – var skyld i, at Vilh. Beck¹ 1874 blev præst i Ørslev-Solbjerg pastorat. Under nogen syslen med slægtshistorie efterså jeg i Kultusministeriets arkiv,² hvad der foreligger om den udnævnelse. Familietraditioner viser sig ved nærmere eftersyn gerne at være for egocentriske, om de end rummer nogen sandhed. Desværre viste det sig, at Becks ansøgning ikke lå ved udnævnelsessagen. Den kan jo være flyttet til brug for en senere sag.

VB søgte efter 1874 ikke nyt embede, mest nærliggende var det at efterse om ansøgningen lå ved akterne om den »Thy'ske krig«;³ der var den heller ikke. Nu forelå der faktisk en adresse for at få Beck til Ørslev fra beboere i sognet. Den findes heller ikke, og den har næppe haft interesse i anden forbindelse. Det taler for, at VBs ansøgning 1874 som en del andet i Kultusministeriets arkiv er bortkommet, uden at vi kan vide noget om grunden dertil.⁴

Med en enkelt undtagelse findes derimod VBs ansøgninger om præsteembeder vel bevaret, de 18 som han søgte og ikke fik. Nemlig 11 fra årene 1864-65, før hans 12. ansøgning medførte, at han 1865 udnævntes til sognepræst i Ørum-Ginnerup på Djursland, og syv fra 1873 før han 1874 blev præst i Ørslev.⁵ De ansøgninger er værd at se på, det synes andre ikke før at have gjort, skønt der er skrevet en del om Beck og to værker om IMs historie.⁶

Ansøgninger 1864-65

Fra 1. maj 1856 fungerede VB som personel kapellan for faderen, den aldrende og svage sognepræst og provst i Ubby nær Kalundborg.⁷ Faderen havde ønsket hans hjælp, men før VB fulgte hans ønske ville han have »et Tegn af Herren« på, at han skulle være præst, og han mente at have fået det (E 24). Som årene gik blev faderen svagere endnu, og VB kunne påregne, at når faderen døde fik han kun begrænset tid til at søge og få embede i, nemlig mens faderens embede udredte det nå-

densår, der som en del af datidens pensionsordning for præster og præsteenker sikrede moderen og VB nogen indtægter for en tid.⁸

5.7.1864 søgte Beck dobbeltpastoratet Værsløv-Jordløse, hvor de to sogne lå adskilt af Ubby sogn. Der var to grunde til den ansøgning, den sidste nævnte Beck til sidst i det afsnit, der gik på hans mere personlige forhold: han var gift og havde tre børn og kunne nok trænge »til lidt Mere end den Løn« han havde som personel kapellan, ligesom hans stilling på grund af faderens »daglig stærkt tiltagende Svaghed og meget høje Alder Dag for Dag bliver meget usikker og vilde være meget mislig ved hans Død, da jeg og min Familie i saa fald aldeles Intet vil have at leve af«. Afsluttende hedder det, at indtægterne fra det søgte kald, hvorfra der skulle ydes pension til den afgående præst, kun ville yde en familie et tarveligt udkomme, hvorfor VB uanset sin anciennitet mente at kunne søge embedet.

Den første grund til ansøgningen var, at VB »fra den kristelig vakte og kirkelig sindede Del af Sognenes Beboere« havde fået en »indstændig Opfordring til at søge«, hvorfor VB fortsatte, så »at jeg heri ikke har kunnet Andet end see et Tegn fra vor Herre, at jeg skulde ansøge«. Hermed er da givet de to grunde til VBs eneste ansøgning i 1864, mens faderen endnu levede. Ansøgningen begyndte som vanligt i den slags med VBs levnedsskildring, som den er vel kendt for os i dag. Da VB når frem til at skildre sin præstegering i Ubby, anfører han, at han på grund af faderens svaghed har »ganske og aldeles besørget alle kirkelige Forretninger, og under hans bestandig tiltagende Svaghed efterhaanden overtaget Besørgelsen af det hele Embede. I henvend halvniende Aar har jeg saaledes arbejdet for Guds Rige i Uby Menighed, og vor Herre har vidunderligt velsignet mit Arbejde, saa at der er sket en stærk kristelig og kirkelig Opvækkelse i denne Menighed. Dette kristelige Livsrøre har som naturligt ogsaa berørt adskillige Beboere af Nabosognene og iblandt disse ogsaa en Del af Værsløv og Jordløse Sognes Beboere. Ved Berørelse med de kristelig Vakte i Uby Sogn ere de blevne vækkede og haver derefter søgt deres Opbyggelse og Vejledning i Uby Kirke og ved de paa forskellige Steder i Uby Sogn regelmæssig holdt Bibellæsninger«. De kristeligt vakte og kirkeligt sindede af beboerne i de to sogne havde indstændigt opfordret VB til at søge om at blive præst for dem, som han allerede er kendt blandt og »mødt med Glæde og Tillid« af – de »der spørger efter Guds Rige«, så der var håb om, at VB efterhånden kunne finde »den samme frugtbare Virksomhed der«, som han ved Guds nåde havde fundet i Ubby. VB nævner, at han for en i 1861 til biskop Martensen⁹ indsendt prædiken er tildelt præmie af »Legatet for evangelisk kristelig Læres Udbredelse«,

før han slutter af med omtale af sine personlige forhold og af det søgte embedes ringe indtægter, sådan som det er nævnt ovenfor. Mærkeligt nok er ansøgningen ikke påtegnet af provsten. Da biskop Martensen var på visitats, påtegnede stiftprovst J. H. Paulli¹⁰ i hans sted sådan: »Ansøgeren er mig ubekjendt, hvorfor jeg ikke kan give ham noget Vidnesbyrd«. Tør man driste sig til at tro, at stiftsprovsten ikke omtalte VBs arbejde for IM, som han da må have kendt noget til, for ikke at skrive noget kritisk?

VBs ansøgning kom slet ikke i betragtning, og da faderen døde 16.2.1865 kom VB i et alvorligt dilemma (E 83f). Han var blevet opfordret til at flytte til København for uden embede at styre IM – det så han som en fristelse til at blive til »noget stort« – måske da opsøgte han Martensen, som rådede ham til at søge præsteembede for at få »en reguleret Virksomhed« i et sogn, hvad vi nok kan forstå sådan, at så mente bispem, at Beck blev forpligtet lokalt og fik noget mindre tid til at rejse land og rige rundt og virke i andre præsters sogne. I sin uvished om, hvad han skulle vælge, bad VB igen om »et Tegn af Herren«, som, hvis Han ville have Beck i den frie stilling, da intet embede måtte give ham »inden Naadensaarets Udløb«, når han søgte embeder. Derefter gav Beck sig da »til at søge Embede ... ganske ligegyldig hvad jeg søgte, jeg undersøgte aldrig Embedernes Indtægter, om de var store eller smaa, jeg havde jo lagt Sagen ganske i Herrens Haand. Jeg blev siden til grin, når jeg søgte de største embeder, mens andre advarede mig, når jeg søgte de allerusleste Embeder«, skrev VB videre i sine erindringer. – Det var nok en sandhed med modifikationer. Det passede, da VB 20.3. søgte to embeder, Kristup ved Randers og Taulov nær Fredericia. Det var mere kortfattede ansøgninger end den fra 1864, også om opvækkelsen i Ubby fortælles knapt. VB har det inderlige ønske, nu hvor hans gerning er sluttet ved faderens død, at finde et nyt sted »at virke paa i Kirkens og Guds Riges Tjeneste«, hvorfor han ansøger om udnævnelse til de søgte embeder. Men da han 26.3. søgte endnu et embede, var han ikke uvidende om de økonomiske forhold der. Her skrev han, at han og hans familie, der var fire børn, intet havde at leve af ved nådensårets udløb. Det ansøgte pastorats indtægter ville, når der skulle ydes pension til den afgående præst og når præstegården måtte ombygges, blive stærkt forringet, så der kun blev »et meget tarveligt Udkomme for en Familie«, hvorfor han mente at turde søge embedet. Dette kan kun forstås, som om Beck nærrede tvivl om, hvorvidt han havde tjenestealder til at kunne komme i betragtning. Ansøgningen gjaldt Bregninge-Bjergsted, nordøst for Ubby, imellem lå et andet sogn. Der er ingen omtale af, at vækkelsen fra

Ubby havde haft virkninger der, eller af at VB søgte efter opfordring fra beboerne i sognene. I øvrigt er ansøgningen ligeså knap som de to fra den 20.3.

Disse tre ansøgninger indgik til ministeriet med fine anbefalinger. Provst C. L. Jensen,¹¹ Årby, skrev: »Supplicanten er mig bekendt som en ualmindelig begavet Præst, der har virket i sin Stilling med en Nidkjerhed og Utrættelighed, der søger sin Lige. Den synlige Frugt heraf har viist sig i den Opvækkelse, som er skeet i Uby Menighed, forbunden med et saa talrigt Kirkebesøg, som vistnok faae Steder i Landet. Ligesom jeg, saaledes fra denne Side maa ganske særdeles anbefale nærværende hans allerunderdanigste Ansøgning, saaledes ogsaa med Hensyn til den uheldige Stilling, hvori han med Familie er hensat ved hans Faders Død«. Sådan påtegnede provsten 23.3., den senere ansøgning fik 28.3. en kortere påtegning, reelt stod der det samme. Biskop Martensen, der ikke ubetinget yndede IM, men havde respekt for VBs gerning,¹² påtegnede disse tre ansøgninger med de ikke mindre anerkendende ord: »Ansøgeren er en Mand med fortrinlige Gaver, der med stor Iver og Nidkjerhed har udført sin Gjerning og navnligt ved Ordets Forkyndelse i høi Grad virket til Menighedens Opvækkelse. Ikke blot i Betragtning af hans uheldige oeconomiske Stilling maa det findes ønskeligt, at han forfremmes, saa snart det maatte være muligt, men ogsaa fordi en tjenstledig Stilling neppe vil være gavnlig for hans Udvikling, der formentligen bedst vil fremmes til hans egen og Kirkens Gavn, ved en ordnet og regelbunden Virksomhed. Jeg tillader mig derfor paa det Bedste at anbefale denne værdige, christeligt beaandede Mand til Deres Majestæts Naade«.

Sådan blev biskoppens påtegning, når M mente, at de søgte embeders indtægter var passende for en yngre præst som VB. Anderledes blev den, når VB søgte bedre aflagte embeder. Det er så næppe indlæggning i Ms ord i dag at regne med, at M mente, at VB ikke burde hjælpes ved en konstitution, hvor det midlertidige i stillingen kunne friste til rejseri rundt i landet for IM, men VB som kirken var bedst tjent, at han fik en fast stilling, hvorfra der kom fordring om hovedparten af hans kræfter. Biskoppen viser tydeligt respekt for VB og hans virke i Ubby. Om M ved samtaler i ministeriet har haft mere at tilføje véd vi intet, vi har kun ansøgningerne med påtegningerne at holde os til. Ved eftersyn af ministeriets forestillinger til kongen om besættelsen af de tre i 1865 første søgte embeder¹³ viser det sig, at ministeriet hver gang indstillede tre til kgl. udnævnelse og at VB i intet tilfælde var med der.

Med en ansøgning 2.4.1865 forelå en ny situation, den gjaldt faderens embede i Ubby. Det var så vel aflagt, at der allerede var sket

mindre fradrag i lønindtægterne til bedste for to andre sjællandske præstekald.¹⁴ Ansøgningen må kaldes uændret til og med skildringen af vækkelsen ved VBs indsats i Ubby, for denne udvides med følgende tilføjelse: Det kraftige kirkelige liv er »uberørt af de mange Slags Sekterer, som ikke have kunnet finde den allermindste Indgang i denne Menighed, medens de have drevet deres sørgelige Uvæsen i høj Grad i nærliggende Sogne; og selv der er deres Indflydelse blevet mere og mere formindsket ved det nye Liv i Uby Menighed«. VB fortsætter så: »Det er kun paa Menighedens indstændige, vedholdende Bøn at jeg fordrister mig til ... at ansøge ... om dette Embede, da jeg paa Grund af min Ungdom og Embedets store Indtægter umuligt ... kunde komme i Betragtning ... Jeg har derfor bestandig vægret mig ... Men nu har Menigheden bedet mig om at ansøge om, at Deres Majestæt vilde gjøre det muligt ved ... at bestemme, at en større Del af Embedets Indtægter aarligt blev at afgive til et andet Præsteembede i Lighed med, hvad der hidtil er sket med en mindre Del ...«. Overfor menighedens indstændige bøn og den tillid de nærede til VB som præst, »den Kærlighed, hvormed de hænge ved mig, og den Sorg, hvormed de ser hen til at miste mig, har jeg ikke troet at turde vægre mig længere«, fortsætter VB for at slutte af om sine timelige vilkår. Da han og hans familie intet vil få at leve af, vil han »være inderlig glad og taknemmelig ved at blive udnævnt til Sognepræst i Ubby, om saa Indtægterne bleve nok saa smaa, og saaledes kunne blive paa et Sted, hvor jeg har en saa rigt velsignet Virksomhed og staaer midt i en Menighed, som jeg elsker, og som elsker mig, og med Tillid lader sig lede af mig«. Provst Jensen påteggede 5.4. her som forud, skønt det er muligt, at han var opsøgt af VB om den ansøgning og da overfor denne nævnte, at han overvejede at søge Ubby (E 57). Provsten afsluttede sin påtegning: »Jeg vover derfor fortsat at anbefale ham til Befordring«. Uden at omtale forslaget om en yderligere beklipning af indtægterne skrev Martensen 11.4. på: »Skjøndt jeg vistnok maa ønske Ansøgeren en snarlig og gunstig Forfremmelse og med Glæde anbefaler denne unge Mand til Deres Majestæts Naade, kan jeg dog ikke finde det passende at anbefale nærværende Ansøgning, der formentlig ikke kan komme i Betragtning«. Det kom den heller ikke. Igen indstillede ministeriet tre til kongen, provst Jensen var den første af dem, og han udnævntes 26.6., men måtte endnu nogen tid blive boende i Årby som følge af bestemmelserne om nådensåret.

Men den 6. april havde skolelærer og kirkesanger A. Nielsen og Søren Rasmussen, »Medlem af Menighedsraadet«¹⁵, begge af Ubby, conciperet en ansøgning »Til Kongen«, der var underskrevet af 688

»Medlemmer af Uby Menighed«. Her ansøgte »Menigheden i Uby Sogn« om at måtte beholde den hidtilværende kapellan som sin fremtidige sognepræst.

Skolelæreren førte smukt pennen i sin »allerinderligste Bøn og Ansøgning«: En del af underskriverne havde gentagne gange bedt VB om at søge embedet, men han havde vægret sig, fordi han indså, at embedet var »altfor stort for ham at søge«, men Beck havde endelig givet efter »med den Forudsætning og det Ønske«, at embedets indtægter mindskedes med »en betydelig stor Sum aarligt«. (Den idé kom altså fra VB). Derfor søgte de 688 nu om at få VB som sognepræst, idet de håbede på »Muligheden af et saadant stort Afdrag fra Embedet«. Ansøgerne skrev, at VB havde virket »til stor Glæde og Velsignelse ... været et Middel i Guds Haand til ikke blot at vække Liv i mange, mange slumrende Hjerter, men ogsaa til at nære og bevare dette, som et sundt og ægte christeligt Liv, saa at ingen vildfarende Lære hidtil har faaet Indgang i Menigheden. Han er en sjelden begavet og elskelig Mand, som med stor Kraft og Kjerlighed har forkyndt Ordet ... vore Hjerter ere derfor bleven knyttede til ham med inderlig Kjærlighed, saa det vil blive os et smerteligt Savn hvis vi skal miste ham som vor Præst og Sjælesørger. Her er som sagt megen aandelig Livsrøre iblandt os, meget Folk er vaagnet som af en dvale, og man strømmer i store Skarer til Herrens Huus ... Vi ere endnu saa ny i Troen, saa svage og ubefæstede overfor de falske Aander, som, hvis vi skulde miste ham, rimeligvis vilde søge at snige sig i Menigheden. Vi gaar vist ikke for vidt naar vi sige at ikke enhver Præst er skikket til at nære det Liv, som her er vækket, og sørgeligt vilde det være at see Menigheden adspiltet, at see det Guds Huus, der hidtil har været saa fuldt, staae saa godt som tomt og øde, hvilket sikkert vilde blive Tilfældet, hvis det vakte Liv i Fremtiden skulde blive modarbejdet eller dog ikke næret. Allernaadigste Konge! Tillad os at fremkomme ... med følgende, frie Yttring. Som Folk sagde til Jesus om en vis Høvedsmand, der bad om Hjælp: »Han er vel værd at du gjør ham dette, thi han elsker vort Folk og har bygget os en Skole« – o saadan sige vi til vor kjære Konge: Maatte vi dog beholde vor kjære dyrebare Præst, han er det vel værd, om vi end ikke er det værd, han elsker sin Menighed, har offret meget af sin Kraft, endeel af sit Liv for at samle en Flok om Vorherre og for at faa den opbygget. Stor Glæde vilde det blive for ham og Familie, stor Glæde for os undertegnede Medlemmer, og af Hjertet vilde vi takke Herren og Deres Majestæt, om denne vor allerunderdanigste Bøn maatte gaae i Opfyldelse«.

Den ansøgning er opsat på samme vis, som præster gør det, når de

søger embede, og alle datidens formalia i en ansøgning til majestæten er fulgt. Under den anføres de 688 underskrivere med navn og stilling, idet tre medlemmer af menighedsrådet og yderligere to gårdmænd i Ubby bevidner overensstemmelsen med de originale lister. Ifølge Becks oplysninger på senere ansøgninger overrakte adressen til majestæten »i Paasken« af en deputation. Den har kongen ladet gå videre til kultusministeriet. Her findes ved ansøgningen yderligere en kopi af andragendet, hvor det bevidnes, at originalen er forsynet med de 688 underskrifter. Kopien er vel indsendt gennem provst og bisp. Ifølge Traps »Danmark« 1. udgave, hvortil oplysningerne er indhentet henved et årti før 1865, havde Ubby sogn 1.194 indvånere, mens antallet i værkets 2. udgave er opgjort til 1.323, et tal vel fra 1870. Det var altså et klart flertal, der søgte om at få Beck som sognepræst, men det er ikke til at gøre op, hvor stort flertallet var, for vi ved ikke, hvor langt man gik ned i alder for at få underskrifter, næppe til skolebørn. Men efter et par voksne underskrivere kan det efter den næste underskrift hedde »søn« eller »dreng«, og det sidste er nok det samme som »tjenestedreng« som angivet andetsteds. Ligeså kan det anføres »datter« og »pige«, det sidste er da lig tjenestepige, mens det første går på en hjemmeværende datter, udskrevet af skolen.

Som nævnt fulgte kongen ministeriets indstilling og udnævnte den første af de tre indstillede, provst Jensen, der blev en tid i Årby og der kom til at påtegne flere ansøgninger fra VB; der kom endnu fem, som ikke bar frugt.

21.5. søgte Beck embedet i Hørsholm. Opbygning og indhold i ansøgningen er kendt fra det foregående; her omtales fra Ubby vækkelsen og det sunde menighedsliv »i den store Del af Menigheden«, mens »alle Sekter og Partier er holdt aldeles ude trods deres gjentagne Forsøg paa at trænge sig ind«. VB kender til embedets indtægter, for han anfører, at det »kun vil afgive et overordentlig tarveligt Udkomme for en Familie«. Provstens anbefaling er fin som før, det er biskoppens også. Det embede var altså passende for en yngre præst, som Martensen gerne så i regelbunden virksomhed.

10.8. søgte VB Årby, vest for Ubby, alene et sogn lå imellem. Embedet var ledigt, da provst Jensen var kaldet til Ubby. På vanlig vis når Beck i ansøgningen frem til den stærke kristelige og kirkelige opvækelse i Ubby, »der har udbredt sig og kan spores i en vid Omegn«. Efter at have omtalt sine trange timelige kår slutter VB af: Jeg »længes inderligt efter at faa en ny Virksomhed i Kirkens Tjeneste«, hvorfor han beder majestæten om, »at Aarby Sognekald maatte blive skjænket« ham, hvorved han kunne blive »paa den Egn, hvor min Forkyn-

delse har vundet god Indgang«, noget som adressen med de ca. 700 underskrifter fra Ubby vidnede om. Provst Jensen er ligeså positiv som før, men med samme begrundelse som ved ansøgningen om Ubby kan Martensen ikke anbefale »denne unge Mand« her. 10.8. søgte VB også et embede på Djursland, Tirstrup-Fuglslev. Ansøgningen er som lige nævnt, provsten skriver på som vanligt, og her er Martensen positiv, det søgte er passende for VB. 18.8. søgte VB Valløby-Tårnby ved Stevns, han såvel som provst og bisp formulerer sig som lige nævnt. VB går ikke i nogen af de tre ansøgninger ind på embedernes økonomiske forhold, men om kårene i Årby har han ikke været uvidende.

I ministeriet gik det som forud, tre indstilles til kgl. udnævnelse. VB nævntes stadig ikke. Sådan endte det også efter 26.8., hvor VB søgte et passende embede, Tjele-Vinge ved Viborg. VB omtaler ikke de økonomiske vilkår der, men begrundet sin ansøgning med, at nu, hvor den nye præst er tiltrådt i Ubby, længes han inderligt efter »en ny Plads i Kirken og til at virke for Guds Rige«. Provsten, »p.T. Aarby«, anbefaler og det gør Martensen også.

28.9. søgte VB embedet som sognepræst for Kirke Helsing-Drøselbjerg, altså igen nær hjemegnen og indenfor »den vide Omegn«, hvortil vækkelsen derfra var nået.¹⁶ VB anfører: Sognene »hører til de af Kirkelivet fra Uby stærkest berørte Sogne; det er paa indstændig Opfordring af denne Menighed, at jeg ... ansøger ... om at blive dens Præst, hvilket jeg vover at gjøre, da dette Præstekald« skal udrede pension både til den afgående præst og også til en præsteenke, ligesom embedet betaler af på en byggegæld, så det er kun et meget lille præstekald, hvad indtægter angår, »og da den hele kirkeligsindede Del af Menigheden i mange Aar har søgt Kirke i Uby og jeg saaledes faktisk har været dens Sjælesørger, ved jeg jo, at jeg vilde blive modtaget med Glæde af dem«, hvis majestæten nådigst gør Beck til deres sognepræst. De 700's adresse om Ubby vidner om VBs forhold til menigheden der.

Nu i funktion i Ubby anbefaler provst Jensen som tilforn, Martensen ønsker vel »denne unge Mand« forfremmet, men ved anden og passende lejlighed. Også her kom en adresse, med 800 underskrifter. Ifølge Traps 1. udgave var der i de to sogne midt i 1850'erne 1.244 og 648 indvånere og efter 2. udgave, fra omkring 1870, var tallene 1.378 og 744. Men adressen findes ikke ved ansøgningen, følgelig véd vi slet intet om, hvilke aldersgrænser, der var sat nedad for at kunne skrive under. Det må dog være et flertal, der begærede om at få VB til sognepræst – igen ganske uden held!

Omsider bar en ansøgning fra VB frugt. 15.11.1865 indstillede ministeriet Beck som den eneste til kongens udnævnelse, og 17.11. udnævnt-

tes han til sognepræst for Ørum-Ginnerup sogne på Djursland. Underligt nok er også VBs ansøgning her borte, den findes heller ikke ved udnævnelsessagen. Vi kan ud fra det foregående tænke os til dens indhold, og til at Beck har sluttet med påny at udtrykke sit inderlige ønske om at få en ny tjeneste i kirken og komme til at virke for Guds rige, ligesom han har nævnt de to adresser som vidnesbyrd om den tillid han har mødt i og omkring Ubby. Provstens og bispens påtegninger kender vi fra forestillingen til kongen, hvor de citeres og viser sig at være som før. Først 23.11. gjordes der forestilling om besættelsen af embedet i Kirke Helsing-Drøsselbjerg, også her indstilledes kun én til kgl. udnævnelse.

Det er nærliggende at tænke sig, at Martensen har været i ministeriet og talt for, at Beck nu virkelig blev befordret, og det er ligeså tænkeligt, at VB, træt af de mange forgæves ansøgninger og alvorlig i klemme i Ubby, forud har opsøgt biskoppen og nu indviet ham i, at fik han ikke embede inden nådensårets udløb, så var det for ham »et Tegn af Herren« på, at han skulle til København og uden embede virke for IM. Dette kan have fået Martensen til i ministeriet at gøre yderligere for, at den til tider af ham stærkt anbefalede ansøger fik »en regelbunden Virksomhed«. Men gætterier er det, og det modsiges måske i E s. 85?

Det kan se ud, som Beck mødte for mange hindringer, men det må tages med i betragtning, at ministeriet efter Slesvigs afståelse havde mange præster, som skulle i embede, hvorfor det måtte give vanskeligheder for Beck som for andre, der søgte embeder.

Men nu Becks provst, der fra Årby kom til Ubby. Om ham fortæller Beck i sine erindringer, at han skulle være »anset for Rationalist«; men på indsættelsesdagen blev han grebet af den friske levende sang i Ubby kirke, om man endog bød ham salmer fra IMs tillæg, som uden godkendelse var i brug der. Han blev i sit nye sogn »de Helliges Ven« og »hans Forkyndelse fik aabenbart en anden Klang« der end før (E 58). Mon ikke den gode provsts vidnesbyrd om VB i dennes ansøgninger vidner om, at VB har forenklet utilladeligt i sin skildring af provsten før og efter forflyttelsen til Ubby, så erindringerne ubilligt skildrer en art omvendelse af provsten?

Becks ansøgninger fra Ørum 1873

I Ørum præstegård voksede familien, der kom efterhånden ialt ni børn, noget som indtægterne fra embedet ikke kunne bære. Efter knap otte år på Djursland begyndte VB at søge bedre embeder. Der var stadig mange ansøgere at få anbragt, og VB kom til at indsende syv forgæves ansøgninger, før han blev befordret, uanset meget fine anbefalinger fra

den nye provst og biskoppen i Århus, der så lidt som Martensen var nogen synderlig ven af IM.

13.6.1873 ansøgte VB om at blive sognepræst i Skivholme-Skovby ved Århus. Der var nu blevet mere at berette om årene som præst, hurtigere end før nåede Beck i ansøgningen frem til den stærke kristelige og kirkelige opvækkelse i Ubby, hvorfra den forplantede sig »til en vid Omkreds«, så ikke blot ca. 700 fra Ubby, men siden også ca. 800 fra »det i Nærheden liggende Kirke Helsinge ansøgte ... om at maatte see mig som deres Præst, hvilket imidlertid ikke kunde opfyldes«, men majestæten havde i stedet givet Beck Ørum-Ginnerup. Derefter berettede VB fra Ørum: »Jeg modtog alt her i en meget forfalden Tilstand; det kirkelige Liv var saagodt som aldeles uddød, og Usædelighed og Drukkenskab herskede i høj Grad; det er imidlertid lykkedes ogsaa her at vække et stærkt kirkeligt Liv, saa at Kirkerne nu stadigt besøges meget, hvilket ogsaa har virket kjendeligt paa Sædelighedens Forbedring. Men dette har kostet umaadeligt Arbejde, og da Pastoratet er meget udstrakt med en stor Befolkning, der bor meget spredt, kan jeg ogsaa mærke, at mine Kræfter gaa med under dette Arbejde og tage af Aar for Aar«.

Til det overtagne hørte en forfalden præstegård, som var blevet gennemgribende repareret, det havde medført dels et pænt lån at forrente og afdrage af embedet, dels at Beck selv havde måttet betale endnu mere. Familien kunne umuligt leve af embedets overmåde små indtægter, det ville majestæten vistnok allernådigst indrømme. Ikke et eneste år havde embedet givet det nødvendige at leve for, VBs familie havde kun kunnet leve ved hjælp af, »hvad der er indkommet ved de Skrifter, som jeg har udgivet«, hed det, og de indtægter kunne jo ikke vedblive. Børnene var ved at komme i den alder, hvor der skulle gøres noget for deres uddannelse, og at gøre det af embedets indtægter var »fuldstændig umuligt«, mens det »anstrengende Arbejde i Kirkens Tjeneste ikke levner mig nogen Tid til selv at tage mig af deres Uddannelse«.

Hvor svært det end faldt Beck at søge fra Ørum, var han nødt til det, mens han endnu havde kræfter til at begynde et nyt sted. »Jeg kunde inderlig ønske at blive Præst i det Embede« jeg søger, fortsatte Beck, »fordi Herren har forundt mig den Gave at vække det kirkelige Liv, hvor det trænges til Vækkelse, og efter det Kjendskab, som min Stilling til den indre Mission har givet mig til den Egn, tror jeg, at det netop var den Plads, hvor Herren kunde bruge mig til at gjøre Gavn i Kirkens Tjeneste«, ligesom dets indtægter vil sætte mig i stand til at gøre noget for mine børns uddannelse. »Det er desuden mig bekjendt, at de

kirkeligsindede af Befolkningen vilde se mig med Glæde som deres Præst. Og da jeg har det Haab, at min snart 18aarige Virksomhed i Kirkens Tjeneste maa have nogen Værd ... vover jeg ... at bede Deres Majestæt, om det er muligt, ... at kalde mig til Præst« i pastoratet der. Provsten, Elers Koch¹⁷ i Gjerrild, påtegnede 21.6. ansøgningen sådan: »Pastor Becks ualmindelige Begavelse og brændende Nidkjærhed for Guds Riges Fremme behøver jeg ikke at bevidne og skal derfor kun fremhæve hans særegne Gaver til at vække Liv, hvor det endnu slumrer og hans trang til at faa et bedre Embede med høiere Indtægter, da hans voxende Familie, 8 Sønner og 1 Datter gjør det aldeles umuligt for ham at leve af sit nuværende Embedes ringe Indtægter. Jeg vover derfor paa det Bedste af anbefale ham til det ansøgte Embede, hvor der vil aabne sig en vid Mark for hans stærke Kræfter«. Kunne der anbefales bedre? Provsten bødede endog på Becks ord om, at hans kræfter tog af år for år. Men, som da VB første gang søgte fra Ubby, sådan var nu også hans egen biskop på visitats og stiftsprovsten, E. Boesen,¹⁸ henholdt sig da 23.6. til »Provstens ... Udtalelse« for alene at anbefale Beck »til at opnaa Befordring«.

VB havde jo næsten skrevet, at han søgte et embede, der var større end det ellers tilkom en mand med hans tjenestealder. Ikke blot de økonomiske forhold, men også det, at det søgte embede lå »umaadeligt bekvemt for min Virksomhed« i IM, fik Beck til at søge foretræde for kultusminister Hall,¹⁹ som svarede ham, at han »»var for ung« og skulde ikke have det« (E 100). Ministeriet indstillede her, som siden hvor VB søgte embeder i 1873, kun een til kongelig udnævnelse.

4.7. søgte Beck igen, nu til Horne ved Fåborg, skønt det sogn lå mindre bekvemt for VBs virke. Det havde anden grund foruden den, der nødte ham til at søge fra Ørum. Han skrev: »Herren har jo forundt mig den Gave at vække det Kirkelige Liv, hvor der trænges til Vækkelse, og efter det Kjendskab, som min Stilling til indre Mission har givet mig til den Egn af Fyn, kunde jeg dog maaske nok haabe at kunne være til Gavn netop i det Embede«. Dets indtægter, med de byrder der påhvilede embedet, var ikke større, end at han kunne have det højst nødvendige til sin store familie. Med følgende afslutning er det nye i denne ansøgning gengivet: »Min udstrakte Virksomhed for den indre Mission, hvorved saameget kirkeligt Liv er vakt rundt om i Danmark, haaber jeg maatte gjælde saameget for Deres Majestæt, at det maatte lægge lidt til min Anciennitet«. Provst Kochs påtegning 5.7. er fin som før, påny bøder han på ord fra Beck, som dem om hans udstrakte virksomhed, idet provsten tilføjer: »Da han tillige som Embedsmand er nøjagtig og paalidelig i alle Henseender, vover jeg paa det

bedste af anbefale ham til Forflyttelse«. 9.7. tilføjede biskop Brammer²⁰ sin påtegning, også den var god, omend bispen distancerede sig fra IM: »Supplikanten har med Føie fundet stor Anerkjendelse ved sin ualmindelige Begavelse og Nidkjærhed som Opvækkelsesprædikant ikke blot i de ham betroede Menigheder men i en meget vid Kreds som den betydeligste Arbejder i den saakaldte Indre Missions Tjeneste. Han fortjener i alle Maader paa det Bedste at anbefales til allernaadigst Befordring og han behøver en saadan, hvorved hans oekonomiske Forfatning kan forbedres«.

Heller ikke disse bispens ord hjalp VB til befordring. 28.7. søgte Beck igen, nu til Fakse, der hverken lå bekvemt for ham, ej heller nævnte VB, at han der kendte folk. Ansøgningen er næsten helt som den forrige, ordene om menighedslivet ved Ørum er dog lidt svækkede, her hedder det, at vækkelsen har ført til, at kirkerne er »nu stadigt besøgte«. VB gentager, at det vil falde ham svært at forlade den levende menighed, han lever midt i, men han er nødt til det og har det håb, at hans virksomhed for IM, som har vakt så meget liv rundt om i Danmark, vil være så meget værd i majestættens øjne, at han kommer i betragtning, når han beder om et embede »med større Indtægter for at kunne leve«. Provstens påtegning er som før, men 4.8. kunne Brammer ændre sin, den blev endnu mere rosende, sådan: »Som den betydeligste Arbejder i den danske Indre Missions Tjeneste har Suplikanten fundet stor Anerkjendelse ved sin ualmindelige Begavelse og Nidkjærhed. Det glæder mig, at jeg – efter i afvigte Maaned at have visiteret i hans Pastorat – kan bevidne, at hans præstelige Gjerning i dette har umiskjendeligt i en overordentlig Grad baaret velsignede Frugter. Jeg vover derfor at anbefale ham som en af Folkekirkens mest fremragende Præster til særdeles at komme i Betragtning ved allernaadigst Befordring« (jfr. V og S s. 240).

Selv ikke det hjalp, ministeriet indstillede en anden til udnævnelse. Sådan gik det også med nok en ansøgning samme dag, 28.7. om Skuldelev-Selsø i Hornsherred. Ordene i ansøgningen og fra provst og bisp er som lige nævnt ovenfor. Resultatet blev også det samme i ministeriet. 23.8. afgik en ny ansøgning, om det Ørum nærmere liggende pastorat Thorsager-Bregnet. VBs ord er vel kendte, nyt er alene det lokalt bestemte: »Det er mig bekjendt, at de aandelig Vakte, som findes der, vilde modtage mig med Glæde som deres Præst«; da der skulle udredes store pensioner, var indtægterne små, skrev VB, der blev ikke mere end til det højst nødvendige til hans store familie. Kochs og Brammers påtegninger var som før, kun lidt varierede. Heller ikke her, i Brammers eget stift, medførte hans ord, at Beck blev

udnævnt. 27.10. søgte VB igen på Sydfyn, nu Haarby. Beck anførte grunden, »Opfordring af en Del af de kirkeligsindede Beboere i Haarby Sogn ... hvor jeg altsaa kunde vente at udrette noget imellem Mennesker, som ønske mig til Præst«, og hvor der tillige var indtægter, som han med sin store familie kunne leve af. Igen slutter VB af med håbet om, at hans store virksomhed for IM må være så meget værd, at han kommer i betragtning – og igen hjalp det og Kochs og Brammers ord ikke til, at han fik andet embede.

Antagelig i november sendte Beck nok en ansøgning, og den gav resultat, bragte ham til Ørslev, men i ministeriets arkiv er den som sagt ikke til at finde. Beck søgte efter opfordring fra folk i Ørslev og Solbjerg, fortæller han siden: Ved et missionsmøde i Uby anmodede »nogle Venner fra Ørslev mig om at søge ... Jeg afslog det bestemt som fuldstændigt unyttigt«. Ved missionsmøde dagen efter i Kirke Helsingø gentog de samme deres indstændige begæring. Atter afslog Beck, »men paa deres indtrængende Anmodning om dog at skrive min Ansøgning og give dem Lov til at gaa til Kongen« derom svarede han omsider: »Ja, det kan jeg jo gjerne gjøre for at føje Eder«. Jeg skrev da Ansøgningen, men tænkte aldrig mere paa Ørslev, bad heller ikke om at faa det; det syntes aldeles taabeligt. Hall havde jo sagt, at jeg var for ung til Skivholme«, og i Ørslev var indtægterne meget større (E 100f).

Dette bestyrkes (foruden af V og S, s. 242) af, at VB 16.12. afsendte endnu en ansøgning – hans allersidste – den gjaldt Boeslunde sydøst for Korsør. Ansøgningen er stort set, som da Beck søgte Skivholme, kundens afslutning afviger og gengives her: »Er jeg endnu ikke gammel af Aar, saa har jeg dog en 18aarig præstelig Virksomhed bagved mig; som yderlig Anbefaling tør jeg vel nok ... henvise til, at flere Hundrede Medlemmer af Ørslev Pastorat ... have ansøgt om at maatte faa mig til Præst«, hertil føjede Beck så påny et håb om, at hans virke for IM var så meget værd, at han kom i betragtning, når han bad om et embede for at kunne leve og sørge for sine mange børn. Kochs og Brammers vidnesbyrd af 17.12. og 20.12. er velkendte. Da ansøgningen kom for i ministeriet påførtes den et »indstillet«. 7.1.1874 var Beck udnævnt, så han skulle rykke ind i den præstegård, hvor han var født, og betjente Ørslev og Solbjerg sogne, som faderen havde gjort det 1818-1840.

Enhver, som har fulgt med til nu, kan jo sammenstykke den ansøgning, der gav det resultat, med variationer om, at han søgte om at blive præst i sit fødesogn, og efter indtrængende opfordring fra beboere i sognene; at det blev »flere hundrede Medlemmer af Menigheden«, der skrev under på en adresse om at få ham til præst, kunne han næppe

vide da. Er ansøgning som adresse borte, så kan vi få lidt mere at vide om motiveringen for, at kulturministeriet omsider indstillede en af de mest fremragende af folkekirkens præster til befordring i forestillingen til kongen.²¹

Først nævnes et andragende fra »Endeel af Pastoratets Beboere« om at få VB til præst, idet de anfører, »at der i en længere Aarrække har været en christelig Vækkelse i Pastoratet«, og det har været dem en sorg, at de forud har haft »2 paapasselige Præster, hæderlige Mænd, men uden kirkelig Naadegave til at vejlede og styrke søgende Sjæle, Beck er barnefødt i Ørslev og tilstrækkelig kjendt af dem til, at de tør pege paa ham, som den de ere overbevist om kan samle og styrke den adspredte Menighed«. Så refereres hvad provst Koch og biskop Brammer har udtalt om Beck, og i henhold (alene til dette sidste ?) indstilledes han da som en eneste til kgl. udnævnelse. Det er givet, at der var sket nogen kursændring i kulturministeriet. I 1865 var det almindeligt, at ministeriet indstillede tre til kgl. udnævnelse, mens der 1873 kun indstilledes een – i alt fald i de tilfælde, hvor VB var ansøger. I 1870 var Hall blevet minister. Han var en dreven nationalliberal politiker, der som minister vel kendte de fulde grænser for den udøvende magt og frejdigt gik så langt, som han fandt rigtigt, optrådte fastere opad som nedad, ganske anderledes end den minister, der sad 1865. Han havde just overtaget kultusministerposten for bl.a. at fremme en lov om valg af præster og en præstelønningslov og satte meget ind derpå (jfr. Kh.S. 1980, 165 og 171) – den første lov bl.a. for at få en reguleret måde, hvorpå menighederne kunne tilkendegive deres ønsker om, hvem de gerne så som præst. Man blev da fri for de stadigt flere, mere eller mindre tilfældigt organiserede adresser fra beboere, der indgik til kongen eller ministeren.

Ved besættelsen af embedet i Fakse, som Beck søgte 1873 uden at få det, omtales det i indstillingen til kongen, at beboere i sognet havde udtalt ønsket om at få den mand til sognepræst, der som kapellan pro loco havde virket i sognet. Ministeriet indstillede dog en anden til udnævnelse. Adresser betød altså noget nu (jfr. dog E 84f). Også den fra Ørslev om Beck nævnes derfor og refereres lidt udførligt, men spørgsmålet her er så, om den betød noget afgørende.

Men valgmenighedsloven af 1868 havde fået en betydning, som næppe alle havde forudset, den var et memento for myndighederne om, at der sine steder måtte tages hensyn til lokale ønsker, hvis man ikke ønskede flere valgmenigheder oprettet (jfr. Kh.S. 1981, 102 note 51). Noget sådant var ikke på tale ved Ørslev, men fra de to sogne søgte mange over åen til Sønderup, hvor først Skat Rørdam²² skabte et

grundtvigsk gennembrud i et par »døde« sogne, siden gjorde Peter Rønne²³ Sønderup til Sydvestsjællandss grundtvigske centrum i disse år. Andragendet fra beboerne i Ørslev-Solbjerg peger tydeligt på det med ordene, »den adspredte Menighed« bør styrkes, de var kede af splittelsen i sognefællesskabet.

Ville de højere myndigheder med Becks udnævnelse skabe nogen modvægt overfor grundtvigianismens højborg i Sønderup? I så fald må det atter antages – det er på ny rent gæsteri – at Martensen igen har været i ministeriet derom, hvad enten så Beck forud har opsøgt ham eller ikke. Det er jo højst tænkeligt, at Beck, træt af de mange forgæves ansøgninger, har været hos den biskop, som han kendte bedst.²⁴

I Ørslev

»Det var jo højst underligt, at jeg, kun 44 Aar gammel og den yngste af 72 Ansøgere, havde kunnet faa det Embede«, skrev VB siden i erindringerne (s. 101f). Han så, at Herren igen havde gjort »underlige Ting ... ved at lukke Ministerens Øjne for, hvem jeg var, da jeg søgte Skivholme et halvt Aar før«. Beck opsøgte Hall for at takke ham. Der var både humor og malice i den tak, »fordi han havde anset mig for ung til at faa det Embede og nu havde givet mig et, som var meget større i Indtægt. »Var det Dem, som søgte Skivholme?«, svarede han, »det vidste jeg ikke den Gang«. Havde han altsaa vidst det den Gang, saa havde jeg faaet Skivholme. Men Herren vilde nu have mig til Ørslev«, slutter Beck af. Det var jo Beck, der havde foretræde for ministeren og talte med ham. Han så Hall i øjnene og kunne opfatte alle nuancer i ordene osv. Alligevel, som Beck refererer det, finder jeg hans logiske slutning forkert. VB tager dér alvorligt, hvad der nok snarere var en undskyldning fra Halls side.

Det blev den provst Jensen, som 1865 havde videresendt alle Becks ansøgninger, og som havde fået Ubby i stedet for Beck, der 29.2.1874 indsatte VB i begge kirker. Men »uagtet Sognenes Beboere havde søgt om at faa mig til Præst, var Stemningen ikke meget henrykt, da man havde faaet mig«, husker Beck videre (E 103ff) for at fortsætte: Det skyldtes især tidens politiske ophidselse, og at rygten gik, at man i VB havde fået en fanatisk højremand til præst. »I Kirkerne gik det kun smaat. Der var Folk nok ved vore Gudstjenester og Bibellæsninger, men der kom intet Liv frem. Der var jo kun ganske faa troende Mennesker i Pastoratet; og for de mange uomvendte Mennesker var Ordet ingen Nyhed«. Bl.a. Skat Rørdam havde holdt mange forsamlinger i Ørslev, og hans grundtvigske efterfølger i Sønderup, Peter Rønne »trak den Gang Masser af uomvendte Mennesker til sin Kirke, vist-

nok for en stor Del paa Grund af sit venstre-politiske Stade«. Også udsendinge fra IM havde holdt mange forsamlinger i Becks nye sogne, »saa at Folk havde hørt Meget, men uden at det blev til Liv, og derfor var min Forkyndelse ikke noget Nyt for dem og virkede ikke som i Ørum med Nyhedens betagende Magt. Alt dette var jo trangt for mig«, som fra Ubby og Ørum var så godt vant til at stå midt i en levende menighed. Dertil kom, »at Præstegaarden var højst forfalden ... Det var trangt Altsammen«. Det sidste blev der efter Becks mening rådet bod på først, et år efter stod en stor og god bolig. »Livet« vågnede efter et par års forløb »i mange Sjæle« i Becks sogne som rundt om på egnen. Folk som forhen havde søgt VB i Ubby kom til VBs kirker, og som dengang viste det sig nu, at tilstrømningen af troende fra andre sogne »var et mægtigt Middel til at bringe Livet frem i vore egne Sognefolk ... Det nye Liv i mit gamle og nu nye Hjem kom ikke som i Ørum med ét Slag, men kun jævnt langsomt, Skridt for Skridt« (E 108f). Hermed har vi da fulgt Beck til Ørslev, sådan at hans – senere – skildring af forholdene der, refereret meget kort, kommer til at stå efter hans samtidige skildring af udviklingen i Ubby og i Ørum, som den skildres i ansøgningerne 1865 og 1873.

Afsluttende bemærkninger

Der er i det foregående føjet nogle bemærkninger til de meddelte kendsgerninger. Der må dog siges noget mere til sidst. Når forløbet med ansøgninger er gengivet så udførligt, så er det til dels begrundet ved, at her møder vi nyt, således adresserne om at få Beck til præst, sidst fra Kirke Helsing, først fra Ubby; den slags var ikke ret vanligt endnu i 1860'erne. Beck nævner slet ikke sin ansøgning om Ubby i Erindringerne, ej heller adressen; var resultatet så stor en skuffelse, at han end ikke årtier efter kunne skrive derom? Forudsætningen for ansøgningen såvel som adressen var jo en stor og da usædvanlig beskæring af embedets indtægter, men den novitet ville da betyde et uhørt brud på vanlig praksis, at alle præster – selv VB – havde at begynde i de små embeder, for så med årene at kunne flytte til bedre aflagte embeder. Det var så nok usædvanligt, men ikke et brud på dette, at Beck 1874 fik embedet i Ørslev.

Beck har ikke beklaget sig over genvordighederne med at få embede. Det havde jo alle præster i de år, og det bevidner de 72 ansøgere til Ørslev klart nok. Han havde heller ikke grund til beklagelse. Påtegningerne fra begge hans provster og begge bisper er overordentlig positive, selv om VB i Erindringerne med glæde mindes det venskab, som provst Koch og også biskop Brammer viste ham (98, 120). Væsentlige-

re er det dog at påpege, at når Beck i ansøgningerne omtaler følgerne af det liv, der kom i Ubby og Ørum og så skildrer det liv, der viste sig at være i Ørslev allerede fra begyndelsen, så fremtræder det for mig at se ret så ens. Selvfølgelig har VB i ansøgningerne udtrykt sig ret kort og alment, nok også dæmpet det mere specifikt indremissionske ned, noget som han i Erindringerne just fremhæver. Men selv dette taget i betragtning forbliver der dog grund til at fremhæve lighederne i skildringen af, hvad der kom i Ubby og Ørum og af, hvad der forefandt i Ørslev, hvor der kom folk nok i kirke og til bibellæsninger.

Alligevel må Beck i Erindringerne omtale, at der var noget forkert ved de kirkelige forhold i Ørslev, »der kom intet Liv frem«. Hvorfor? Jo, hedder det, der var »mange uomvendte« i sognene, selv om Peter Rønne i Sønderup trak mange uomvendte til sin kirke, også fra Ørslev-Solbjerg, først siden blev der »Samfund mellem de Troende«. Beck indfører i Erindringerne, skrevet op mod århundredskiftet, to nyere terminologier af indremissionsk art, der mellem 1874 og 1900 blev indremissionske kendetegn, nemlig at der skulle omvendelse til og være skel, så de troendes eller de helliges samfund var kendelige. Når sådanne vendinger slet ikke forekommer i de til tider ret udførlige skildringer af opvækkelserne i Ubby og Ørum, så taler det for, at de ikke hørte med i den unge VBs syn, det var noget, der kom til i årene i Ørslev eller som trådte tydeligere frem dér.

Mens ministeriet i forestillingen om Becks udnævnelse anfører, at »en del« af beboerne i Ørslev-Solbjerg har ønsket VB til præst, skrev Beck i ansøgningen om Boeslunde, at det var »flere Hundrede Medlemmer«, der ønskede det, og den præcise angivelse er givet rigtigt, ministeriet kunne kontrollere det. Traps »Danmark« 2. udgave (Kbh. 1872) angiver folketallet i Ørslev til 617 og det i Solbjerg til 463. Fra regnes de folk, der kan tænkes at søge til Sønderup, og børn og ganske unge, så var det ret så mange, der skrev under på adressen, omend næppe halvdelen af dem, der holdt fast ved deres sognetilhørsforhold. Det må kaldes næsten utroligt, at Beck i ansøgningen om Boeslunde nævner den adresse til gunst for sig, underskrevet af folk som han i Erindringerne ikke regner; da de blev skrevet, mente VB, at der »kun var ganske faa troende Mennesker« i sognene, men jo »mange uomvendte«. VB stiller det op, som om de troende (det mente de selv de var, da de bad om at få ham til præst) og kirkesøgende sognefolk i Ørslev ikke duede, før de blev omvendte. Tilsvarende forlener Beck noget tvivlsomt sin provst C. L. Jensen med en omvendelse. Fra at være »anset« for rationalist blev han ret troende, da han kom til Ubby (foran s. 119). Også ifølge Erindringerens sene skildring af VBs sted-

fundne »omvendelse« i 1859-60 (43f) nåede han da frem til den indsig: »I 4 Aar havde jeg arbejdet som Præst kun som et vakt Meneske, og min Prædiken var ogsaa kun til Vækkelse ... nu kunde jeg begynde at slaa Evangeliets Tone an«. Alligevel skildrer VB i ansøgningerne sin præstegerning ens i Ubby som i Ørum, centreret om opvækelse og om vejledning af de vakte.

Vi har set Beck fremhæve sin af Gud givne gave til at skabe opvækelse, hvor det tiltrængtes, noget som bisper og provster bevidner. Det er inkonsekvent, men såre forståeligt, at han omkring 1865 ønskede at forblive i Ubby eller komme til Værsløv eller til Kirke Helsing, fordi han følte sig hjemme blandt de vakte og troende. Men gentagne gange i 1873, når VB søgte embeder, fremhævede han omend i lidt forskellig grad, at der på stedet var vakte eller kirkeligt sindede, som ønskede ham til præst, hvorfor han netop ventede at kunne gøre god gavn (Thorsager, Horne og især Skivholme og Haarby). Helt konsekvent skulle Beck med det ham givne talent have søgt »døde« sogne. I 1873 søgte han også ligeså ofte steder, hvor han ikke omtaler, at der er liv. Alligevel, den gudbenådede vækkelsesprædikant holdt sig ikke alene til at søge om slumrende sogne. Det er inkonsekvent gjort af en ellers konsekvent mand, men i en situation, hvor forflyttelse var højst ønskelig, et såre menneskeligt træk.

Anvendte forkortelser: VB: Vilhelm Beck; IM: Indre Mission; M: Biskop H. L. Martensen; V og S: Axel Beck, Venskab og Samvirke, Kbh. 1936; Kh.S.: Kirkehistoriske Samlinger; E: Vilh. Beck, Erindringer fra mit Liv, Kbh. 1900.

1. Egentlig Johan Vilhelm Beck (1829-1901), cand. theol. 1854 lærer i Kalundborg, 1856 personel kapellan for faderen i Ubby, 1865 sognepræst Ørum-Ginnerup og 1874 sognepræst Ørslev-Solbjerg. 1861 var Beck sammen med venen Johs. Clausen kommet i IMs bestyrelse (jfr. Elith Olesen i Kh.S. 1983-84 7ff). Det var et arbejde, startet af lægfolk, som formanden Christian Frederik Rønne (1798-1890), sognepræst i Høve-Flakkebjerg 1834-76, som det eneste gejstlige medlem af bestyrelsen havde møje med at bestyre. I de følgende år gjorde de to unge præster IM til et omfattende arbejde, 1862 havde VB overtaget redaktionen af Indre Missions Tidende, 1872 forlod Clausen IM, 1881 trak Rønne sig tilbage som formand og blev afløst af VB, som reelt længe havde ledet IM.
2. Kultusministeriets arkiv er forbilledligt ordnet af arkivar Niels Petersen, hvis bog »Kultusministeriet. Organisation og arkiv. Administrationshistoriske skrifter nr. 10« (Kbh. 1984) giver en skildring af og oversigt over arkivet og en nyttig hjælp til brugen deraf. Om 1. kontor, der varetog kirkelige forhold, se s. 202ff og 244ff. Det her med udbytte anvendte er »Ansøgninger om gejstlige embeder 1853-1915«, hvor 304 pakker rummer et læg for hver eneste præst med dennes ansøgninger om embeder, som vedkommende ikke fik (s. 213). Hvor ansøgninger førte til udnævnelse er de muligvis at finde ved udnævnelsessagen, men altså ikke VBs. Motiveringer for udnævnelser af

- præster i de år findes i »Forestillinger«, hvoraf der er et bind pr. år. Registre foran gør det nemt at finde frem til den pågældende sag.
3. Om den »Thy'ske Krig« se P. G. Lindhardt »Fem Aalborg-bisper«, s. 53ff. (Aalborg 1954) og Paul Holt »Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark gennem 100 År«, s. 423ff. (Kbh. 1961), et værk som der i det følgende henvises til ved angivelse Paul Holt.
 4. Samtaler med arkivar Niels Petersen får mig ikke til at mene, at ansøgningerne er fjernet med forsæt, dertil er for meget andet materiale væk, vist fordi praksis for opbevaring af arkivalier til afgjorte sager var meget løs. Foruden tak til arkivar Niels Petersen skylder jeg overarkivar Sigurd Rambusch tak for praktisk bistand i en presset situation.
 5. Jeg er vejet tilbage for en undersøgelse af om de 18 ansøgninger, nu også er samtlige ansøgninger, som VB indgav. Den af VBs søn, Axel Beck, udgivne del af VBs og Johs. Clausens brevveksling »Venskab og Samvirke« (Kbh. 1936) hjælper ikke her. Bogen har enkelte samtidige paralleller til det følgende her, dens værdi er især forholdet imellem de to og indtrykket af VBs tidlige forkyndelse og betydning i IM.
 6. Biografierne om VB og Louis Blauenfeldts værk ved IMs 50-års jubilæum er kortfattede, populære ting, kun i enkelte tilfælde er forfatterne gået til utrykt kildemateriale. Anderledes ligger det med Paul Holts værk ved skildringen af IMs forhistorie og den første tid efter 1861.
 7. Johan Philip Hunæus Beck (1788-1865) blev 1818 sognepræst i Ørslev-Solbjerg, 1840 sognepræst i Ubby og var provst 1832-1850.
 8. Om bestemmelserne om nådensåret, se Matzen og Timm: »Haandbog i den danske Kirkeret«, s. 340ff. (Kbh. 1891). Disse gav i det her berørte tilfælde provst Becks enke – også VB som personel Kapellan – ret til en tid at bebo præstegården samt en del af embedets indtægter. I ansøgningen 1864 syntes VB uvidende derom, ikke siden.
 9. Hans Lassen Martensen (1808-84), fra 1854 Sjællands biskop.
 10. Just Henrik Voltelen Paulli (1809-65), stiftsprovst i København fra 1857.
 11. Carl Ludvig Jensen, født 1810, død efter 1879, sognepræst 1848 i Årby og 1865 i Ubby. 1860 efterfulgte han også VBs far som provst.
 12. Martensen havde 21.7.1856 visiteret i Ubby, hvor VB mente, at han var blevet kær for M og at sådan vedblev det at være (E 32). Martensen indførte i visitatsbogen: »... Den unge Mand mener det alvorligt og giver gode Forhaabninger ... I denne Menighed har der været megen Død og først nu ved Capellanens Bestræbelser synes enkelte Livstegn at vise sig ...« (jfr. Carl Weltzer i Kh.S. 7 I 209). VB vidste, at M »ofte var betænkelig ved mit Arbeide i den indre Mission«, især ved lægmandsvidnesbyrdet (E 32, jfr. 119). Det illustreredes, da M fik en klage over, at VB rejste rundt i andre sogne og forsømte sit eget. VB tilskrev biskoppen: Jeg afslår bestandig indbydelser om at holde forsamlinger i andre sogne, tager kun til Gørlev og Kirke Helsinge sogne. Selv om jeg søger at holde igen, har folk derfra løst sognebånd til mig, og jeg er som deres sjælesørger forpligtet til at komme, når de beder mig derom. Martensen har i sit svar bedt VB om at lade sit virke i andre sogne være »exceptionel« (jfr. Paul Holt 267ff). Mens VB altså mente, at han vedblev at være kær for Martensen, så er det påfaldende, at M i sin »Af mit Levnet« III (Kbh. 1883) i afsnittet om »Partierne i Folkekirken« (63ff) udførligere omtaler IM uden at nævne Becks navn (86ff). M omtaler med billigelse den københavnske IMs sociale indsats, tilføjer dog: »Hos os have vi endogsaa i Hovedstaden faaet vel Meget af den Indre Missions Prædiken ... væsentlig kun Opvækkelsesprædiken, og for Tilhørere, som

begjære en fastere Føde og en dybere Indtrængen i Ordet ... aldeles utilstrækkelig kraftløs« (89). Når M dernæst går ind på den af VB ledede IM på landet skriver han om kolportørhovmod udover alle grænser, som også skyldes at »Præster, istedenfor at dæmpe det og lede ind paa Besindighedens Veie, lade sig selv lede, styre og beherske af Colporteurerne«. Vi må atter og atter indskærpe, og intet er af større vigtighed, »at den indre Mission ikke blot staaer paa Folkekirkens Grund, men ogsaa samvirker med Folkekirken, og at det kirkelige *Embede* udøver en ledende Indflydelse ...«. Det er den anskuelse, »efter hvilken den indre Mission *nu* arbejder«. Adressen er tydelig og Ms ord vidner om bitterhed mod VB, især vel efter den »Thy'ske Krig«.

13. »Forestillinger« 1864 og 1865.
14. Fradrag i de store embeders indtægter var på den tid undtagelser, men skete som her undertiden for at hjælpe lidt på indtægterne ved de små embeder. Først over midten af 1870'erne sattes en sådan lönudligning noget i system, jfr. min afhandling i Kh.S. 1981 s. 81ff.
15. Et ministerielt cirkulære fra 1856 havde tilskyndet til oprettelse af frivillige menighedsråd. Det var altså sket i Ubby, og her bestod rådet, ellers var cirkulærets frugter få og oftest kortvarige, jfr. H. J. H. Glædemark: »Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874«, s. 362ff. (Kbh. 1948).
16. Om VBs forhold til beboerne i de sogne se ovenfor i note 11.
17. Hans Christopher Elers Koch (1819-1895), 1861 sognepræst i Gjerrild-Hemmed, provst 1859.
18. Emil Ferdinand Boesen (1812-1881), 1863 stiftsprovst i Århus.
19. Carl Christian Hall (1812-1888) afsluttede sin lange indflydelsesrige politiske gerning som kultusminister 1870-74.
20. Gerhard Peter Brammer (1801-1884), biskop over Århus stift 1845-81.
21. »Forestillinger« 1874.
22. Thomas Skat Rørdam (1832-1909), fra 1895 Sjællands biskop, havde 1869-73 været sognepræst i de lige syd og øst for Ørslev liggende sogne Sønderup og Nordrup, og han mente med rette, at der i hañs tid var sket en grundtvigsk vækkelse i sognene.
23. Peter Bone Falk Rønne (1827-1907), 1873-1898 sognepræst i Sønderup-Nordrup. Han var søn af IMs første formand. Rønnes præstegerning har jeg givet indtryk af i »Høve valgmenighed og frimenighed 1880-1980«, s. 17ff (1980).
24. I »Af mit Levnet« III s. 63ff om »Partierne i Folkekirken« gør Martensen en tydelig forskel på IM og grundtvigianismen, den sidste viste sig jo, som den gennem årene optrådte, uforenelig med folkekirken, ja folkekirkeopløsende. Om følgerne af valgmenighedsloven hedder det, at loven »gav Ret til midt i Folkekirken at danne Menigheder af *lutter Sognebaandslødere*, der parasitisk eller som Snyltedyrløvere paa Folkekirkens Legeme, udsugende dette« (s. 76ff).

Johan Philip Jeansson

som rejsepræst og prædikant

af Elith Olesen

Pastor C. F. Rønne, siden efteråret 1858 formand for den skrantende sjællandske indre missions-forening, udsendte i sommeren 1860 et nødråd til sine kolleger i Folkekirken om dog at vise interesse for missionsvirksomheden, bl.a. ved at fremkomme med konstruktive forslag til dens videreførelse.¹

Den unge Johannes Clausen, kapellan i Stenmagle-Stenlille, lod sig påvirke af denne appel, fik sagen sat på dagsordenen i det midtsjællandske præstekonvent, han var medlem af, og fremsendte i november samme år på konventets vegne til Rønne et forslag om reformer af missionsarbejdet. Bl.a. blev der peget på det ønskelige i, at foreningen fremover ikke blot blev betjent af lægfolk, men også af teologer, gerne ordinerede, dog uden ret til sakramentforvaltning. Sådanne medarbejdere kunne måske bidrage til at modvirke den ved sekterne fremkaldte uvilje i det vakte lægfolk mod præsterne.²

Omend skeptisk over for andre dele af aktstykket var Rønne tiltalt af netop dette forslag, og i det udkast til statutter for en omdannet og fornyet *kirkelig* missionsforening, han offentliggjorde i foråret 1861, nævnes udtrykkeligt, at »Mænd med den kirkelige Vielse« eller »teologiske Candidater« skulle være velkomne til »Evangelist-Embedet«; sakramentforvaltningen skulle dog fortsat være forbeholdt hyrdeembedet. Statutterne, indeholdende denne passus, blev vedtaget på missionsforeningens generalforsamling i Stenlille 13. september 1861, da foreningen rekonstrueredes, og Johs. Clausen sammen med sin ven, pastor Vilh. Beck, blev optaget i bestyrelsen.³

Forinden havde Rønne haft kontakt med »en ung troende Præst«, der havde erklæret sig rede til at virke i den indre missions tjeneste; det blev dog ikke til mere.⁴

Efter rekonstruktionen med navneforandring til *Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark* begyndte bestyrelsen 1862 at ansætte lægmænd som kolportører, hvorimod det trak ud med hvervningen af evangeliserende præster; i sommeren 1862 fik pastor P. C. Trandberg, der i disse år gjorde sig stærkt gældende som fritvirkende vækkelsesprædikant på Bornholm, opfordring til at blive Indre Missions rejse-

præst, men han undslog sig og oprettede året efter sin bornholmske frimenighed.⁵

Ansættelsen af en ordineret person i en sådan stilling uden fast embede ville utvivlsomt være stødt på vanskeligheder hos den stive statskirkeligheds repræsentanter. *Stige-sagen* var kun en halv snes år gammel; foråret 1851 var *Vilh. Birkedal*, præst i Ryslinge, og mag. *K. F. Viborg*, præst i Rynkeby, af en familie i Lumby sogn blevet anmodet om at komme til Stige for at modarbejde den dansk-amerikanske baptist *Fr. Rymker*, som søgte at skaffe sig indflydelse. Den stedlige sognepræst, provst *C. Hald*, frabad sig deres assistance, og da de alligevel tog til Stige, blev de indklaget til biskoppen for uberettiget indtrængen i en anden præsts embedsområde og for at have skadet den sag, de påberåbte sig at ville gavne, idet de havde pustet nyt liv i et røre, der allerede var ved at dø ud af sig selv. De to præster hævdede i udførlige defensorater at være dækket ind af Grundloven og deres embedsed og ønskede fastslået, at »den levende christelige Præst« ikke skulle være stavnsbundet til sit eget sogn, ej heller betragtes som en forbryder, om han efter indbydelse af udensogns mænd »løftede sin Røst mod Løgn og falsk Lære i en anden Præsts Sogn«. Sagen gik efter provst Halds ønske videre til kirkeministeren, der under hensyntagen til provsters og biskops stillingtagen tildelte de to indklagede præster en irettesættelse.⁶ Sagen vakte imidlertid betydelig opsigt, ikke mindst fordi præsterne trodsede påtalen; resultatet blev sognebåndsløsning ved Lov af 4. april 1855.⁷

Jens Larsen, smeden fra Kirke-Værløse, der var første missionær for den sjællandske indre missionsforening, ansøgte 1856 om at blive præsteviet, fordi både han og mange af dem, han kom i kontakt med under sine rejser, følte det som et savn, at han »vel kunde forkynde Livets Ord, men savnede Fuldmagten til at meddele Betingelserne for det aandelige Liv ved Sakramenternes Forvaltning«. *Jens Larsen* blev stærkt tilskyndet og støttet af en gruppe grundtvigske præster, der foretrak en ordineret ikke-teolog frem for en prædikende lægmand, som ikke havde sin anviste plads i det kirkelige system, men var lønnet på privat foreningsbasis. Efter biskop *H. Martensens* indstilling afslog ministeriet *Jens Larsens* ansøgning.⁸

En tilsvarende anmodning kom 1861 fra *P. C. Trandberg*, der dog var teolog og ordineret, om tilladelse til uden at være i embede at holde »gudelige forsamlinger« i de bornholmske kirker, hvor sognepræsten var indforstået. Efter at have visiteret Bornholm erklærede biskop *Martensen* en sådan ordning for uønskelig, idet præsterne magtede deres opgave på betryggende måde, mens *Trandbergs* forkyndelse og

optræden var udpræget pietistisk-metodistisk; i øvrigt noteredes det, at Trandberg ikke engang havde ansættelse i den eksisterende missionsforening. Ministeriet fulgte atter biskoppen, – og resultatet blev den bornholmske frimenighedsdannelse 1863 med alle dertil knyttede forvikelnde følgevirkninger.⁹

Det følgende år ramtes C. F. Rønne, Høve, Indre Missions formand, af den statskirkelige rigorisme. Det var således en skinmanøvre, når afslaget til Trandberg bl.a. blev begrundet med hans manglende tilknytning til Indre Mission. Rønne indbød til foreningens sommermøde med gudstjeneste i Boeslunde kirke, ganske som det siden 1858 var sket adskillige steder med den lokale præsts billigelse og medvirken. Nu henledte imidlertid provst *J. A. Brasen* Rønnes opmærksomhed på, at biskop Martensen havde fortolket et ministerielt cirkulære af 28.01.1859 derhen, at enhver ekstraordinær gudstjeneste på forhånd skulle have biskoppens godkendelse. Ud fra den – tidligere offentligt tilkendegivne – opfattelse, at præsten måtte have rådighed over sin egen kirke, flyttede Rønne så stævnet og gudstjenesten hjem til Høve, men modtog ikke desto mindre en særdeles kraftig irettesættelse fra biskoppen med advarsel mod gentagelse.¹⁰

Provst Brasen havde – udiplomatisk – på forhånd røbet, at det var uvilje mod Indre Mission og dens kolportører, der fik ham til at håndhæve de biskoppelige regler så usmidigt, og sagen havde derfor principiel karakter og kunne få uoverskuelige praktiske konsekvenser.¹¹ I en tid med et forsvindende antal egnede mødelokaler var det af vital betydning for en bevægelse som Indre Mission at have kirkerne til rådighed, og de grundtvigske præster tog anledning til at forny kravet om præstefrihed. Også præster uden for de to kirkeligt tilknyttede bevægelser tilsluttede sig protestholdningen; bl.a. advarede dr. *Christi-an Kalkar* om, at antallet af særlige gudstjenester med den igangværende udvikling inden længe kunne blive så stort, at det ville blive helt uoverkommeligt for biskopperne at ekspedere ansøgningerne inden for de nødvendige tidsrammer. På det sjællandske landemøde 1864 vedtoges i forbløffende enighed en formulering, der klart gik biskop Martensen og provst Brasen imod, og sagen endte således omsider med et nederlag for biskoppen og statskirkeligheden.¹² Der var fra nu af ingen hindringer fra overordnet myndighed for, at kirkerne kunne benyttes til sammenkomster for f.eks. Indre Mission. Vejen var banet for ansættelse af også rejsepræster.

Føleligt var savnet af en rejsepræst næppe, så længe man ikke havde prøvet at have én; og så længe foreningen var af overkommeligt omfang, udfyldte de unge energiske bestyrelsesmedlemmer Vilh. Beck og

Johs. Clausen utvivlsomt ethvert sådant behov gennem en imponerende møde- og rejsevirkosomhed. Guds frie natur led ikke af pladsmangel, som klasseværelser og dagligstuer let kunne komme til at gøre det; Vilh. Beck optog en tradition fra de gudelige forsamlings tid ved at arrangere friluftsmøder. Det første »skovmøde« foregik i Snevris skov, Vørslev sogn ved Kalundborg, i sommeren 1863, og initiativet slog an, ligesom det var sket med grundtvigianernes folkelige friluftsmøder.¹³ Om ikke før blev det under Vilh. Becks og Johs. Clausens månedlange møderejse i efteråret 1865 – begyndende på Fyn, men med tyngdepunkt i Øst- og Midtjylland – slået fast, at åbne kirker og velvilligt indstillede præster var uvurderlige forbundsfæller. Vilh. Beck fik endog adgang til to gange at prædike i Århus Domkirke, omend ikke uden stort besvær; det var jo »extravagant Brug«.¹⁴

Ikke mindst Indre Missions indsats blandt soldaterne under krigen 1864 gjorde arbejdet og dets ledere kendt, og det første store tilløb kom i årene derefter, antagelig fortrinsvis folk fra de gudelige forsamlinger, der havde modstået grundtvigianiseringsbølgen i 1840'erne og 50'erne. Væksten aktualiserede ansættelsen af en rejsepræst, og Johs. Clausen, der havde været feltpræst under krigen, var naturligt nok på tale, men den store rejse efteråret 1865 afslørede, at hans helbred ikke var robust nok til rejselivets strabadser.¹⁵

I stedet ansattes i 1866, nok lidt hovedkulds, *Niels Andreas Buchwaldt* (1835-1917), hidtil kapellan i Dronninglund.¹⁶ Det var næppe noget lykkeligt valg. Det irriterede de sjællandske bestyrelsesmedlemmer, at Buchwaldt, der blev boende i Dronninglund, kun ville berejse de nordenfjords områder, men dette forsvarede Vilh. Beck med, at disse egne hidtil kun havde været lidt berørt af Indre Mission og i øvrigt var åndeligt mishandlet af usle præster og lumske sekterere. Buchwaldt ledsagedes ofte af skrædder *Andreas Sixtus Nielsen*, der 1867-69 havde status som kolportør, – en særordning, som en del andre kolportører så skævt til. Mest problematisk var det dog nok, at både Buchwaldt og Nielsen – uden at være ekstremt retningsprægede – havde hældning mod det grundtvigske. De mange, der i disse år landet rundt sluttede op om Indre Mission, var af grundpræg pietistisk-sindede, og afstanden mellem grundtvigianere og tilhængere af Indre Mission blev netop i disse år stadig større.¹⁷

Endnu efteråret 1867 havde Vilh. Beck mange rosende ord tilovers for Buchwaldts og Nielsens virksomhed,¹⁸ men i vinteren 1868 påtog Johs. Clausen sig at meddele Buchwaldt, at hans grundtvigske sympatier var ved at udvikle sig til en belastning for foreningen. Buchwaldt

må selv have følt det på samme måde; han frasagde sig samtidig sin stilling pr. 1. april 1868.¹⁹

Ved Buchwaldts stilfærdige afgang havde Indre Missions bestyrelse haft næsten årgammel kontakt med den ca. 30-årige pastor Johan Philip Jeansson (1835-1878) med henblik på ansættelse som rejsepræst.²⁰ Deri er intet kryptisk eller konspiratorisk antydet; man kan have ønsket en rejsepræst mere, med den anden ende af landet som virkefelt. I Jeanssons rejseår var også pastor *A. C. L. Grove-Rasmussen* en tid, 1870-71, rejsepræst for Indre Mission efter at være afskediget af de preussiske myndigheder som præst i Gram på grund af dansk sindelag. Han var en af stifterne af nordslesvigsk Indre Mission.²¹ Og i sin beretning 1871 efterlyste Vilh. Beck indtrængende flere til jobbet: »Det har jo viist sig at være overmaade vanskeligt at finde nogen, som vil være Rejsepræst. Med Undtagelse af Pastor Buchwaldt, som jo kun vilde berejse Vensyssel, og Grove-Rasmussen, som hurtigt opgav det igjen, har ingen af de mange ledige Præster eller Kapellaner tilbudt sig«. ²²

Inden for Indre Mission er Jeanssons minde omgivet af den nimbus, der ofte samler sig om en pioner-skikkelse, i dette tilfælde forstærket af Jeanssons tidlige død som 43-årig, – han var tilmed en af de først døde i bevægelsens fortrop, hvilket yderligere har forstærkende virkning.²³ Pastor *R. W. Assens*, som blev introduceret i Græsted sogn af Jeansson 1868, skal have karakteriseret ham således: »sæt Jeansson i den ødeste Ørken, og det vil blomstre op omkring ham!«²⁴ »Den varmhjertede og aandsfyldte Pastor Jeansson« kaldes han af en senere Vendsysselpræst og IM-rejsepræst, *C. Asschenfeldt-Hansen*, der tilføjer, at »hvor han frembar Livets Ord, der vaagnede Sjæle op af Vantroens Søvn.«²⁵ Og hans efterfølgers efterfølger som sognepræst i Horne-Asdal, *A. Busch*, skriver: »Hvad Gud Herren brugte Pastor Jeansson til, det var saare stort, det spores og bærer dejlig Frugt den Dag i Dag. Faa Herrens Præster har bedre end han prædikeret Korsets Evangelium (...) Faa Steder i vort Folk har Livet, vakt og plejet ved Indre Missions Virksomhed, været mere sakramentfast end netop i Vendsyssel og Hanherred«. ²⁶ Allerede i Vilh. Becks begravelsestale hed det: »Det er stort at kunne sige om et Menneske, hvad der kan siges med Sandhed om dette Menneske: mange Veje har han færdedes paa med Ordets Forkyndelse, og der er ikke mange E[n]gne i Danmark, hvor han ikke har vidnet om sin Frelser; og hvor der findes Spor efter ham, der er Sporet *Liv: nyvakt Liv, nyvakt Tro og Kjærlighed til Jesus*; Venner! naar vi se, hvormange Præster der ikke efterlader sig andet Spor end Død, maa vi saa ikke føle midt i vor Sorg: det er godt at *takke Herren* for at han har

givet os en saadan Præst, hvis Spor er Liv«. ²⁷ På en gravsten, rejst af missionsvenner 1879, fik han eftermælet: »Herrens Tjener, de Helliges Ven!« ²⁸

Efter en mand med et sådant eftermæle – erindrende træk om ham er drysset ud i adskillige værker og artikler, der fortæller lokal eller personal indre missions-historie – kunne man forvente, at der forelå en særdeles solid samling efterladenskaber. Det gør der ikke. *Dansk Biografisk Leksikon* har ladet sig lokke i en fælde, når det uændret i to udgaver meddeler, at »i Den indre Missions Tidende findes nogle prædikener og andre bidrag fra ham«. ²⁹ Der findes to posthumt offentliggjorte prædikener og et par småcitatater af breve i C. F. Rønnes meddelelser til offentligheden om hans rejsevirkosomhed! Selv har han ikke offentliggjort én linje. Den eneste, der har forsøgt sig med en biografi, pastor *Villads Christensen*, kommer da også til det resultat, at det er »forbundet med store Vanskeligheder at komme Jeansson ind paa Livet, dels paa Grund af den store Afstand i Tid, dels fordi der kun er ringe skriftlige Efterladenskaber efter ham«. ³⁰

Der synes ikke at være dukket arkivalier op i betragteligt omfang siden 1929, da Villads Christensen udgav sin beskedne Jeansson-biografi. Tværtimod har det vist sig umuligt at opdrive primære kilder, som har stået tidligere skribenter til rådighed. ³¹ Når hans liv og virke alligevel drages frem endnu engang, skyldes det fortrinsvis nogle iagttagelser på grundlag af det foreliggende materiale.

Johan Philip Jeansson siges at være af fransk afstamning, hvilket også slægtsnavnet tyder på; det udtales her i landet dog sædvanligvis ligeud *Jansen*. Han blev født 8. juli 1835 i Roskilde, hvor hans far var bagermester. ³² Han gik i Roskilde katedralskole til og med 1. afdeling af studentereksamen, men blev af ukendte grunde student fra Herlufsholm med 2. karakter 1854. ³³ Derefter var han en tid skolebestyrer i sin fødeby, studerede samtidig teologi ³⁴ og blev teologisk kandidat 1863. ³⁵

I november samme år ³⁶ kom Jeansson i huset hos sognepræst *J. A. Bache*, Græsted-Mårum i Nordsjælland, fra 1. maj 1864 som kapellan efter at være blevet ordineret af biskop Martensen den 27. april; ³⁷ for sin dimisprædiken havde han erhvervet egregie. ³⁸

Om sine personlige forudsætninger for præstegerningen skriver han i sit *vita*: »Da jeg alt længere i Forvejen gennem store Kampe var naaet til og blevet bestyrket i Troen paa Christus, stod jeg uberørt af de tvivlende Tanker, der ellers saa hyppigt og let opstaar hos den begyndende Teolog« ³⁹ – en udtryksmåde, der antyder en fremadskridende udvikling og ikke det pludselige gennembrud, som hans biograf Villads Christensen gerne vil udstyre ham med. I lighed med f.eks. Vilh. Beck,

Johs. Clausen, P. C. Trandberg og Rud. Frimodt hører han til en ny generation af unge teologer, som havde lagt al rationalisme bag sig og uden varig påvirkning af grundtvigianismen tilegnede sig en kristendomsforståelse, der var præget af såvel luthersk ortodoksi som af kirkelig pietisme, »*Neuluthertum*«, – på universitetet vejledet af Martensen (eller af hans dogmatik), ved kirkegang præget af N. G. Blædel og måske af Vilh. Birkedals ikke just udpræget grundtvigske postille »Synd og Naade« fra 1840'erne. Sin kirkelige holdning røbede Jeansson ved 1865 at være med ved stiftelsen af Københavns Indre Mission under Rud. Frimodts ledelse.⁴⁰

Sognene, som Jeansson kom til at virke i, var næppe så åndeligt »døde«, som de, der har beskæftiget sig med at skildre hans livsløb, gerne vil have os til at tro for at kunne stille den nidkære unge præsts indsats ret i relief.⁴¹ Flertallet af gejstlige forgængere har muligvis ikke hørt til standens ypperste,⁴² men den gudelige forsamlingsbevægelse synes – af alle nordsjællandske sogne – at have bidt sig bedst fast netop her gennem 1840'erne og 50'erne, igangsat, ledet og siden fulgt op af den første indre missions-forenings missionær, *Jens Larsen*, der stammede fra egnen, støttet af en veltalende lægmand i sognet og i alt fald ikke modarbejdet af den herrnhutisk opdragede sognepræst, *Svend Vilhelm Saxtorp* (i Græsted 1849-57). Fra ham har vi en skildring af de vakte før Jeanssons tid (1854): »De Opvakte kalde sig selv de Troende; at søge deres Forsamlinger er i deres Sprog omtrent eensbetydende med at troe, og ikke at søge dem, om jeg ikke meget feiler, i deres Øine et Mærke paa Mangel paa Alvor i sin Christendom, ja næsten, saa synes det, et Mærke paa et Verdens Barn. 2 til 3 af de Opvakte i mit Pastorat vise sig som dets christeligste, sædeligste Menigheds Medlemmer, de øvrige Opvakte derimod synes mig i deres Vandel kun ved Afholdelse fra Banden og Sværgeren og vild verdslig Lystighed at hæve sig over den store Hob (...) Iblandt de Opvakte spores dog Liv (...). I øvrigt holde de Opvakte, hvad Troeslærdommen angaaer, sig strengt til det Lutherske Lærebegreb, besøge stadigt Kirkerne og staae i venligt Forhold til mig«.⁴³

Disse vakte må Jeansson have sluttet sig til og måske i nogen grad have ladet sig påvirke og vejlede af dem. Vilh. Beck siger om ham, at »Herren gav ham Naade til at vække meget Liv«,⁴⁴ men ellers har den af ham rejste bevægelse fået et eftermæle præget af megen reservation: Pastor R. W. Assens, sognepræst i Græsted fra 1868, taler i en i øvrigt venligsindet karakteristik om »alt for stærke og ubesindige Ord« i hans prædikener.⁴⁵ Grundtvigianeren C. Hostrup nævner hans »Dommedagsprædikener«,⁴⁶ og professor *Peder Madsen* påpeger – med let tydet

adresse til bl.a. Jeansson – at faren for nyevangelisk infiltration er størst, hvor folk har »ligget under for Lovens Tryk«, for »netop hvor Bodsprædikenen har været spændt op til en usund Højde, har dette Parti sit frodigste Opland«. ⁴⁷ Missionsmanden *Fr. Zeuthen* undskyldte Jeansson med, at han i Græsted »endnu var i sin første ungdommelige Opbrusen«, ⁴⁸ og Villads Christensen indrømmer, at han var »noget af en Lovprædikant«. ⁴⁹ Hvor berettiget denne vurdering er, vil det på foreliggende grundlag være vanskeligt at gøre op, – den kan skyldes afsmitning fra netop nyevangelisk agitation, der erklærede al anden forkyndelse end sin egen for lovprædiken.

Var de første år opmuntrende – en ung præst, der snart var midtpunkt i en religiøs vækkelse, – blev til gengæld den sidste Tid i Græsted deprimerende. ⁵⁰ Bortset fra Helsingør og Amager blev Græsted-Mårum og Søborg-Gilleleje pastorater de første steder i landet, hvor den fra Sverige indtrængende nyevangelisme vandt fodfæste. Dens repræsentanter brugte meget målbevidst den taktik at søge til steder, hvor der var nylig rejst vækkelse, for dér at bore sig ind i de vakes kredse. Pionererne her i landet var den svenske sanger-evangelist *Oscar Ahnfeldt* og den norske missionær (emissær) *Jakob Traasdahl*. Løsenet var: »Kom, som du er!« (ingen bodskamp) og: »Alt er rede!« (den frie nåde, klinisk rensset for islæt af lovvæsen).

1866 kom bornholmeren *Chr. Møller* (på vej ud af Trandbergs frime-nighed) til Græsted og Søborg, fulgt af nordmanden *Hans Andersen*, København (medlem af N. P. Grunnets frimenighed). De unge kapellaner Chr. L. Nielsen, Søborg, og Jeansson anså dem til en begyndelse for kærkomne læge forbundsfæller, men blev snart anderledes belært. Jeansson skriver 1868 om Chr. Møller: »Hans Domme er korte, men strenge: »Der er ikke én dansk Præst, der er værd at høre; der er ikke én Præst i Danmark, som ved, hvad Kristendom er; Indre Missionsblad kender ikke Ordet Retfærdiggørelse; der er saa og saa mange Kristne i Græsted« o. s. v.«. ⁵¹ Udtalelsen er næppe meget overdrevet; så sent som i Luthersk Missionsforenings jubilæumsskrift 1918 omtales de to præster ved hjælp af indhøstet anekdotisk stof på en sådan måde, at læseren må få indtryk af, at de var imbecile. ⁵²

Præsterne tog kampen op på forskellig måde. Chr. L. Nielsen samlede sin menighed til oplysende og vejledende foredrag om nyevangelismens karakter og dens prædikanters virkemåde og vakte landsomfattende positiv opmærksomhed ved at publicere sine erfaringer, – faktisk den første udenforstående herhjemme, der søgte at tegne et omrids af nyevangelismens væsen. ⁵³ Jeansson menes at have indladt sig i ufrugtbare skænderier med modstanderne og at have stødt mange tidligere

venner i sognene fra sig ved ubesindig optræden.⁵⁴ Under alle omstændigheder forlod han Græsted som en skuffet mand. Den nye sognepræst, R. W. Assens, fortæller, at han havde haft svært ved den sidste tid at holde Jeanssons mod oppe; han skal have været så fortvivlet, at hans kone undertiden var bange for hans forstand.⁵⁵

Pastor Assens, en moden mand og erfaren præst af nyluthersk observans, fandt Jeanssons hidtidige forkyndelse, næsten udelukkende vækelsespræget, egnet til at danne grobund for sekteriske bevægelser af nyevangelisk præg, men han mente dog at have vundet Jeanssons hengivenhed og at have haft indflydelse på ham. Det siges ikke direkte, på hvilken måde det skulle være sket, men det skinner dog igennem, at det dels var brugen af »Jesu Kærligheds Hammer« i stedet for »Lovens Hammer«, dels en markant henvisning til »Jesu Kristi Gerning med os i Daaben og Nadveren«, det drejede sig om.⁵⁶ Og dette er just, hvad man senere har hævdet, at Jeansson fik som positivt udbytte af sit nederlag til nyevangelisterne.⁵⁷

Grunden til, at han 1868 forlod Græsted, var imidlertid den, at hans sognepræst havde taget sin afsked pr. 1. juli 1867.⁵⁸ Han passede embedet, indtil efterfølgeren, R. W. Assens, havde holdt tiltrædelsesgudstjeneste 2. februar 1868 og virkede derefter en kort tid som kapellan i Søborg efter Chr. L. Niensens forflyttelse til Tikøb.⁵⁹

Efter forudgående kontakter parterne imellem meddelte Indre Missions bestyrelse 11. oktober 1867 offentligheden, at man havde inddraget pastor *Jens Krog*, hjælpepræst hos Rud. Frimodt, København, og Johan Philip Jeansson »under Omraadet af den »indre Mission«, hvilken de alt i længere Tid have helliget deres Kræfter«. ⁶⁰ Jens Krog fik dog snart sognepræsteembedet i Kerteminde (og gav anledning til oprettelse af den første grundtvigske valgmenighed), og officielt tiltrådte Jeansson først rejsepræststillingen efter bestyrelsesmøde 15. juli 1868, hvorfra det oplyses, at han »efterat have valgt en dertil passende Bopæl, skulde dele sin Virken, saa vidt muligt, imellem Sjælland, Fyn og Jylland«. ⁶¹

Han havde dog forinden været på færde, måske på en slags »prøve-rejse«, for da *Fyns nordlige Konvent* samledes 17. juni 1868 i Agernæs præstegård, havde man på dagsordenen, »hvorledes man burde stille sig til de af den indre Missionsforenings Bestyrelse udsendte Prædikanter«, vel at mærke ikke lægprædikanterne, men »Pastor Jeansson, som i den seneste Tid paa den indre Missions Vegne har begyndt at bereise Provstiet. Vel havde denne Mand endnu kun været i nogle faa af Provstiets Kirker, men det lod til, at han som Biskoppen vilde foretage en Rundreise over hele Stiftet«. Spørgsmålet har vel været af noget penibel

karakter, fordi konventsformanden var provst *C. Hald*, Lumby, i sin tid en af hovedpersonerne i Stige-sagen. Formodentlig belært af erfaringerne fra dengang tilrådte han kollegerne ikke at indtage en oppositionel holdning; man burde altså give tilladelse til benyttelse af kirken og i øvrigt holde en intimationstale. At forbyde ringning med kirkeklokken, som det var sket et sted, tjente intet formål, og afviste man at intimere, risikerede man blot, at en nabopræst trådte i stedet, – og det burde man undgå.

Skønt en enkelt debatdeltager ikke kunne fatte, hvad intimationstalen skulle gå ud på, når man ikke kunne anbefale prædikanten, var stemningen på konventet i det store hele fredelig, og der opnåedes enighed om at stille sig så velvilligt som muligt.⁶² Ellers gik for Jeansson sommeren med rejser i det nordlige Sjælland og Østjylland, og pr. 1. oktober flyttede han til Odense, muligvis efter pres fra Johs. Clausen, der i egenskab af sognepræst i Ryslinge efter Vilh. Birkedal ønskede Indre Missions virksomhed markeret stærkere på Fyn i forhold til de grundtvigske.⁶³ Medvirkende kan det også have været, at baptister (Fr. Rymker) og metodister førte sig frem i byen⁶⁴ – for ikke at tale om byens centrale beliggenhed.

Den første vinter holdt Jeansson sig åbenbart mest til Fyn og benyttede primært kirkerne, hvor de var tilgængelige,⁶⁵ men holdt også forsamling i hjemmene, når han fandt samarbejdsvillige familier.⁶⁶ Allerede nu viste det sig, at han næppe havde helbred til at modstå rejselivets udfordringer. Gerningen havde inden julen 1868 lagt i den grad beslag på både hans legemlige og åndelige kræfter, »at den synes i Længden at være uudholdelig[t]«,⁶⁷ og hen på vinteren var han så tappet for kræfter, at han måtte holde sig hjemme i nogen tid.⁶⁸

Den væsentligste indsats i denne vinter – og antagelig i hele Jeanssons rejsepræstetid – var efter alt at dømme den virksomhed, han havde held til at opbygge i Odense. Ikke blot prøvede han på at »samle de Troende i mindre Kredse«, men han holdt desuden forsamling hver fredag for arbejderne på en odenseansk fabrik og lejlighedsvis stormøder i Frue kirke og rådhus-salen; »begge steder fandtes Rummet utilstrækkeligt for det talrige mødende Folk«.⁶⁹ Varigst betydning fik givetvis hans faste tilknytning til Sct. Hans kirke, hvor han med sognepræsten, den ireniske *Theodor Steenbuchs* velsignelse holdt gudstjeneste hver søndag eftermiddag med stor og stærkt stigende tilslutning, efter samtidige udsagn yderligere med tilladelse til at foretage kirkelige handlinger.⁷⁰ Her blev utvivlsomt grunden lagt til Indre Missions fodfæste på det ellers næsten grundtvigianiserede Fyn. En anonym iagttagelse beretter fra Odense 1870, at »en god Modvægt mod de

usunde Retninger [metodister, baptister] har Byen faaet i den indre Missions Reisepræst Pastor Jeans[s]on«, og Vilh. Beck hævder generelt, at med Jeanssons virke begyndte Indre Mission omsider at vinde indpas i købstæderne.⁷¹ Ordningen ved Sct. Hans kirke er formentlig noget af det nærmeste, Indre Mission har været på en valgmenighedsdannelse.

Et langt »hyrdebrev« til den odenseanske menighed, skrevet nogle måneder efter afrejsen fra byen, antagelig foråret 1872, bevidner dels hans hengivenhed for disse mennesker, der selv havde valgt at lade ham betjene dem som præst, dels hans dybe ængstelse for, at venneklokken skulle blive splittet af kævl og strid; derfor formaner han dem til at fastholde den sunde lære og afvise alle nymodens meninger og åbenbarelses. Jeansson minder dem om, at man kan nå til at skelne mellem sand og falsk lære ved at betænke, hvor man blev hellig, nemlig i dåben og på det vilkår, der er udtrykt i forsagelsen af Djævelen og troen på den treenige Gud, som den apostolske bekendelse lyder. Ved at holde sig tæt til denne pagt og daglig forny den har man den vægtskål, hvorpå man vejer enhver lærdom, der giver sig ud for at høre til gudfrygtighed, »og hvo som modsiger denne Pagt, var den en[d] det livsaligste Engleord, det er dog vist og sikkert et Helvedes Barn«. Endvidere henvises til nadverbordet, hvor der skænkes trosvished, og til Bibelen som Guds eget klare ord til os, og det fremhæves, at den, der modsiger forsoningens dyrebare ord, ikke er ovenfra, men nedenfra.

Det er let kendeligt, at Jeansson med denne formaningsrække har sine gamle nyevangeliske modstandere og det sviende nederlag i Græsted i tanke, og den lange belærende passus følger da også lige efter en advarsel mod Hans Andersen, som kaldes Chr. Møllers »Ven og Lærremester«, og som til hans bekymring ifølge avisen vil holde møder i Odense.⁷²

Om karakteren og resultaterne af Jeanssons rejsevirksomhed iøvrigt er vor viden begrænset; han er ikke selv synderligt meddelsom. Rønne aftvang ham inden for det første halve år to indberetninger og opfordrede ham offentligt til at fremsende regelmæssige rapporter af hensyn til de missionsvenner, der fulgte arbejdet med vågen interesse. Det ser ikke ud til, at Jeansson har fulgt denne henstilling.

Den grundtvigste redaktør af *Dansk Kirketidende*, Niels Lindberg, ankede i sit blad over rejseomtalen mangler på konkret indhold og over de højtravende tirader om forbønnens magt og nødvendighed, der med deres inspiration fra den store hedningeapostel virkede som en parodi. Lindberg havde tilmed ladet sig fortælle, at rejsepræsten var identisk med den uheldige Græsted-kapellan, der havde måttet afgive dem, han

havde vakt, til Chr. Møller, »en Grunnetsk Fripræst fra Bornholm«; dette tydede ikke på noget overordentligt apostelkald, og det ville være bedst, om *Den indre Missions Tidende* fandt en anden litterær form for sine beretninger om medarbejdernes virke.⁷³ Den fødte polemiker Niels Lindberg omtalte sædvanligvis kun Indre Mission, når han kunne finde noget at kritisere, og Rønne har formentlig været i vanskeligheder og har måttet vride Jeanssons sparsomme oplysninger til sidste dråbe; vel for at camouflere manglen på konkret viden om rejsevirk-somheden har han så tyet til opbyggelige talemåder.

I resten af Jeanssons periode som rejsepræst hører vi kun om hans besøgssteder gennem Vilh. Becks beretninger, og man får det indtryk, at den energiske Vilh. Beck, der som hovederhverv havde et præsteembede og dertil var redaktør af ugebladet *Den indre Missions Tidende* samt sekretær for, i praksis leder af Indre Mission, overkom og udrettede adskilligt mere rejseri i missionens tjeneste end Jeansson, om hvem det bestandig undskyldende meddeles, at han har måttet holde pause nogle måneder, at han måtte rekreere sig ved en udenlandsrejse, at han udmattedes åndeligt af den megen sjælesorg, og at han under rejselivet savnede sit hjem så meget, at han efter knapt tre år i tjenesten så sig nødsaget til at opgive »det omflakkende og urolige Rejseliv for en hjemlig Virksomhed i et fast Embede«. Det må derfor betragtes som venneord i en afskedshilsen og en sandhed med modifikation, når Beck erklærer ham »som skabt for denne Virksomhed; han kunde holde ud baade aandeligt og legemligt overfor de mange Anstrengelser; (...) han havde Kjærlighed og Udholdenhed nok til at tale med de Mange, som paa hans Rejser vilde tale med ham, Noget, hvortil der vistnok kræves allermest Udholdenhed for ikke at blive træt«.⁷⁴

Retfærdigvis skal det dog siges, at Vilh. Beck utvivlsomt også har ret, når han i samme forbindelse siger om Jeansson, at »hans Ord havde en god Klang i den Del af Menigheden, som understøttede Missionen; han havde hurtigt vundet Vennernes Tillid«. Det fremgår i alt fald af nogle af Jeanssons senere embedsansøgninger, at hans kandidatur støttedes af lokale adresser med endog påfaldende mange underskrifter.⁷⁵ Og iøvrigt hører det med i billedet af rejsepræsten Jeansson, at han som sognepræst gennem resten af sin levetid ofte fulgte Vilh. Beck på møderejser rundt i landet, sædvanligvis i dagene efter Indre Missions sommer- og efterårsmøder; Beck nød at have én med, der egnede sig til at »spille anden violin«, og det var utvivlsomt netop en rolle, der passede for Jeansson.⁷⁶ I betragtning af hans stadig ringere helbredstilstand virker denne foretagsomhed anderledes imponerende end hans indsats i de egentlige rejsepræsteår.

Den 23. oktober 1871 blev Jeansson udnævnt til sognepræst i Horne-Asdal pastorat i det nordvestligste Vendsyssel og fik sit livs hovedvirke på dette klimamæssigt barske sted 1871-1878, – fra 1872 tillige medlem af Indre Missions bestyrelse, hvor han afløste Johannes Clausen og efterfulgtes af Fr. Zeuthen, den senere formand. Jeansson døde den 13. november 1878, kun 43 år gammel, syg og udslidt, kun få måneder efter sin forflyttelse til det mildere klima i Øde Førslev-Sneslev pastorat på Sjælland. Om tiden i Horne er der skrevet adskilligt, som med det foreliggende kildemateriale er vanskeligt at kontrollere, og jeg har på nuværende tidspunkt kun lidt nyt at tilføje. At der ret hurtigt efter hans ankomst til Horne udbrød vækkelse, bekræftes af ham selv på troværdig måde. Det gjorde ham til en afholdt og respekteret skikkelse for det vakte lægfolk, men selv har han åbenbart ikke været begejstret for stedet, eftersom han allerede 1874 begyndte at søge derfra og jævnt fordelt over de følgende år fremsendte 28 ansøgninger om forflyttelse.⁷⁷ At Jeansson næsten enstemmigt er blevet opfattet som ophavsmand til den indre missionske vækkelse i Vendsyssel, er uomtvisteligt – en vækkelse, der hævdes solidt grundfæstet i lutherdom og kirkelig sakramentopfattelse og -praksis.⁷⁸ Jeg har ikke haft mulighed for at foretage en egentlig undersøgelse af, i hvilket omfang den åndelige jordbund før Jeansson var beredt for en vækkelse af just dette særpræg.

Med Jeanssons tiltrædelsesprædiken i Horne og Asdal kirker 3. søndag i advent 1871 er vi omsider i besiddelse af et for offentligheden beregnet aktstykke fra hans hånd; prædikenen er ganske vist først trykt mere end fem år efter hans død, men er ifølge en efterskrift af Vilh. Beck af Jeanssons enke udleveret til pastor A. Busch, Horne, sammen med nogle andre prædikenmanuskripter.⁷⁹ Prædikenen, hvis titel er: *Salig er den, som ikke forarges paa Kristus*«, og som fylder 10-11 sider i *Den indre Missions Tidendes* lille oktavformat, har som tekst Matt. 11,2-10 og er af dem, der hørte den, blevet fremhævet særlig på grund af anslaget fra Johs. Åbenbaring 2,7. En tilhører har berettet, »hvor sælsomt det havde grebet ham, da Pastor Jeansson begyndte sin Tiltrædelsesprædiken med de Ord: »hvo som har Øren, høre, hvad Aanden siger til Menigheden«. »Aanden«, tænkte den gamle, »hvad Aanden siger!« Det var ham helt besynderligt. Han havde altid før kun hørt, hvad en Præst sagde. Og det havde visselig ikke altid haft Klang fra Guds Aand (...) Her var noget nyt, noget vidunderligt, noget, der vilde føre nye Tider med sig. Med dette Indtryk gik Folk fra Kirke hin første Søndag«. – »Hvad Indtryk denne Prædiken gjorde, ved man kun lidt om, men Indtryk gjorde den, thi paa Vejen fra Kirken var der en Mand, som sagde: Saadan en Prædiken har jeg aldrig hørt før«. Den var

det almindelige samtaleemne på vejen hjem fra kirke og mange dage derefter, ja, en mand skal have udbrudt lige uden for kirkedøren: »Si, no haar a h t en Præst!« hvorpå han gik hjem og gav sig til at l se i Bibelen under bøn om Helligåndens vejledning.⁸⁰

Ejendommeligt nok ses denne epokeskabende prædiken ikke at være genoptrykt siden. Skyldes det mon, at man ret tidligt opdagede ikke blot dens indholdsmæssige mangel på originalitet, men dens regulære karakter af plagiat? Har Vilh. Beck, da han så prædikenen på tryk i sit blad, genkendt ikke blot sine egne tanker, men også sine egne ord, sætninger og tekstafsnit? Den, der først har gjort opmærksom på plagiat i prædikenen, er Villads Christensen, som til egen undren havde gjort den iagttagelse, at et stort stykke, ca. 3½ side, af Jeanssons prædiken er ordret overtaget fra en prædiken af Vilh. Beck, offentliggjort i *Den indre Missions Tidende* 1869, med 1. kor. 1,23-24 som tekstgrundlag.⁸¹

Villads Christensen har imidlertid kun observeret en brøkdel af kildestoffet til denne Jeansson-prædiken. Indledningsafsnittet er fra Vilh. Becks tiltrædelsesprædiken 1866 i Ørum og Ginnerup kirker,⁸² bortset fra selve startordene. Vilh. Becks begyndelse: »Guds Fred! – Guds Fred i vor Herres Jesu Kristi Navn!« er – vel for at sløre det dristige l n – erstattet med det så berømmede: »Hvo, som har  ren, høre, hvad Aanden siger til Menighederne«. Lidt senere indføjes nogle sm bem rkninger, som Beck heller ikke er ophavsmand til. Ellers udgør l net fra denne Beck-prædiken godt en side i Jeanssons trykte prædiken.

Hovedkilden, grundstammen er – fra postillen *Nyt og Gammelt* (1869) – Vilh. Becks prædiken til 3. søndag i advent over samme tekst, hvorfra 4 indkilede afsnit er hentet,⁸³ – tilsammen næsten 2½ sider. Pr dikenens slutning, 1 side, er slutningen på en 2. pinsedagspr diken over Ap. Gern. 10,42-48 i Beck-postillen *Nyt og Gammelt*.⁸⁴ Godt 7 udaf knapt 10 sider pr dikentekst er således dokumenterbart ordret afskrift efter trykte Vilh. Beck-prædikener; ud over en grundstammepr diken over samme tekst har Jeansson sporet tre prædikener, der alle kunne bruges til at belyse temaet: »Hvad jeg vil prædike« (og dermed: »hvad  nden siger til menigheden«); det gælder Becks tiltrædelsesprædiken i Ørum-Ginnerup, hans prædiken 1869 over 1. kor. 1,23-24 og 2. pinsedagspr dikenen.

Tilbage er, fordelt på tre lakuner spredt i den øvrige tekst, ialt ca. 2½ sider, hvortil der ikke er fundet noget forlæg. Det første stykke drejer sig i prædikenens begyndelse om 12 linjer, der minder meget om Becks udtryksmåde, – efter prædikenens midte et stykke, der handler

om de tragedier, som undertiden udspiller sig på missionsmarken, og som kan få troende mennesker til at spørge, hvorfor Gud dog ikke greb bevarende ind; stykket har kun ringe lighed med Becks prædikestil og kan, hvis det ikke er et parafraseret lån fra en missionsblad-artikel, være Jeanssons eget bidrag sammen med en lille side mod slutningen, der i jeg-form beskriver den nyligt vaktet trosglæde og den modnere kristnes anfægtelser og trængsler. Er det selvoplevet, virker skildringen af det nyvakte menneskes tilstand noget eksalteret sammenlignet med de afdæmpede vendinger i Jeanssons vita.⁸⁵

Det er let at se, at benyttelsen af flere forskellige forlæg har til formål at sløre prædikens tilblivelsesmåde; havde Jeansson kun brugt f.eks. Vilh. Becks postilleprædiken til 3. søndag i advent tilsat nogle aktuelle bemærkninger om tiltrædelsessituationen, kunne han risikere, at den blev genkendt som lån; jo mere mixning, desto bedre sløring! Der er med låntagningen ikke sket nogen tankemæssig klaring af foredraget; prædikenen er uden indre sammenhæng trods temaet: Jeg vil prædike Kristus korsfæstet, trods forargelse, til hjælp for anfægtede. Sammenføjningerne er foretaget uden afpudsning, og i helt dominerende grad er der tale om ørdret gengivelse af lange passager i forlæggene. Det, der har taget tid ved forberedelsen, må have været at lede de anvendte prædikener op, og man kan kun undre sig over, at det har kunnet betragtes som en lønsom tidsanvendelse.

Godt et årstid senere aftryktes endnu en Jeansson-prædiken, til 12. søndag efter trinitatis (Mark 7,31-37), under overskriften: *Har Du ladet Dig op for din Frelser?*⁸⁶ Den er siden optrykt flere gange som repræsentativt eksempel på den ældre prædikemåde inden for Indre Mission,⁸⁷ og efter at have undret sig over, at Jeansson i sin tiltrædelsesprædiken i Horne har lånt en bid hos Vilh. Beck, mener Villads Christensen at turde regne med, at denne »helt igennem« skulle være »en original Jeanssons Prædiken«, der »viser os Jeanssons Prædikantgaver i kraftig Ejendommelighed, og det er en Prædiken, som fortjener at kendes paa Grund af dens overordentlige Grundighed og Saglighed«.⁸⁸

Dette er, som vi skal se, langt fra at være nogen lykkelig karakteristik. Med den 1885 offentliggjorte prædiken står det, hvad angår originalitet, om muligt endnu mere katastrofalt til end med den første, og kildeforhold og tilblivelsesproces udgør et egenartet, komplekst fænomen. Kunne man i forbindelse med den første prædiken tale om, at Jeansson med saks havde klippet store stykker ud af foreliggende Beck-prædikener, er fremgangsmåden i den anden snarere den, at han med pincet har samlet et puslespil af mindre og større brudstykker fra forskellige prædikanters trykte prædiken(er) over den nævnte tekst.

Jeanssons bidrag er stort set kun udskiftning af bindeord; ofte overtager han endog slavisk originalens tekstudhævelser.

Benyttet er i rækkefølge: I. *Vilh. Birkedal: Synd og Naade* (1848-49; jeg har konsulteret 5. opl. 1869); af Jeansson-prædikenens godt 14 sider = 550 linjer i *Den indre Missions Tidende* er 128 linjer eller knapt en fjerdedel (23 %), fordelt på 9 stykker, hentet fra denne bog. – II. *Vilh. Beck i Den indre Missions Tidende 1867*, hvis prædiken tegner sig for 212 linjer eller knapt to femtedele (38 %), fordelt på 8 stykker. – III. *Vilh. Beck: Nyt og Gammelt* (1869; for mit vedkommende 5. opl. 1913), repræsenteret med 91 linjer, der udgør ca. en sjettedel (16,5 %) og 4 stykker. – IV. *Vilh. Birkedal: Naadens Sorg og Sorgens Naade, III. bind* (1857), hvorfra der er taget 3 stykker på ialt 59 linjer, godt en tiendedel (10,7 %). – V. *N. G. Blædel: Prædikener paa Kirkeaaarets Søn- og Festdage* (1864), der med 1 eller 2 stykker tegner sig for 30

JEANSSON

[259]

Ja, der er fra Moders Liv en Hinde over dit Øje og Øre, som først maa afdrages, før Du kan skue Aandens Verden, et Baand paa din Tunge, som først maa overskjæres, før Du kan tale Aandens Sprog, og derfor opdage vi det snart, at i det, hvori Du maaske ser en Styrelse, hører et Guds Bud, i det samme ser din Broder kun en Hverdagsbegivenhed, hører deri kun en utydelig Klang, ligesom der fortælles, at da engang Faderens Røst lød over den enbaarne Søn, da sagde *Nogle*: »at det havde *tordnet*, *Andre*: at en Engel talede med ham«. I Aandens Verden, i Guds Rige, ere vi Alle ved Fødslen *døvstum[m]e, blinde og føleløse*, fordi vi Alle »ere af Naturen Vredens Børn«, Sydens Trælle.

Det naturlige Menneske forstaar slet ingen Ting, som hører Guds Rige til, af Naturen kan Mennesket ikke høre den himmelske Røst og ikke tale det himmelske Maal, Sandhedens Røst og Sandhedens Maal, men der maa ske et *Under*, et ligefrem *Mirakel*, for at et Menneske kan komme til at høre og tale ret, ligesaa stort et *Under*

linjer, dvs. godt en tyvendedel (5,4 %). – VI. Tilbage bliver en slutning på 31 linjer, et formanende afsnit om praktisk helliggørelse, som ikke er identificeret. Prædikenen er påfaldende lang; det er bemærkelsesværdigt, at hele Vilh. Becks prædiken fra 1867 er medgået til formålet, og hans prædikener var efter vor målestok lange i sig selv. Indskuddene andetsteds fra, der må have tjent det formål at sløre låntagningen, forlænger Becks prædiken med ca. tre femtedele.⁸⁹

Som dokumentation for den anvendte metode aftrykkes til sammenlignende læsning herunder på side 146 og 148 et fortløbende afsnit af Jeanssons prædiken, på side 147 og 149 de tilsvarende originaltekster. Der er anvendt gængs synoptisk opstilling. Afsnittet er ikke typisk, hvad angår kildefordeling, men er valgt, fordi lånene netop her udgør ganske små tekststykker.

ORIGINALTEKSTERNE

[*Birkedal: Synd og Naade 707*] Der er af Naturen en Hinde over dit Øie og Øre, som først maa afdrages, før Du kan skue Aandens Verden, et Baand paa din Tunge, som først maa overskjæres, før Du kan tale Aandens Sprog, og derfor opdage vi det snart, at i Det hvori Du maaskee seer en Styrelse, hører et Guds Ord, i det Samme seer din Broder kun en Hverdagsbegivenhed, hører deri kun en utydelig Klang, ligesom der fortælles, at da engang Faderens Røst lød over den eenbaarne Søn, da »sagde Nogle, at det havde *tordnet*, *Andre*: en Engel taledede med ham«. *I Aandens Verden*, i Guds Rige ere vi alle ved Fødselelen *Døvstumme*, *Blinde* og *Følesløse*, fordi vi alle »ere af Naturen Vredens Børn«, *Syndens Trælle*.⁹⁰

[*Beck 1867 466*] Thi aandeligt talt er alle Mennesker af Naturen døvstumme; det naturlige Menneske forstaaer ikke de Ting, som hører Guds Rige til; af Naturen kan Mennesket ikke *høre* den himmelske Røst og ikke *tale* det himmelske Maal, Sandhedens Røst og Sandhedens Maal; men der maa ske et *Under*, et ligefrem *Mirakel*, for at et Menneske kan komme til at høre og tale ret, ligesaa stort et *Under*, som da det døvstumme Menneske legemligt kom til at høre og tale.

[JEANSSON]

som det, vort Evangelium beretter os om. Ja vi trænge til et *Møde*, et stort og saligt *Møde* heri *Støvets Land*, dersom det *Underlige* skal times os, og vi *Kjødets Børn*, blive *Aandens Børn*, at vi, som af *Naturen* kun *føle* os beslægtede med *Støvet*, kunne komme til med fuld *Fornemmelse* »at leve, røres og være i ham, som sandelig ikke er langt borte fra *Nogen* af os«. Og *Gud* være evigt lovet, at det *Store* er sket.

Du *Døvstumme* i *Guds Rige*, som hører mig, og Du, som har begyndt at høre og tale det himmelske *Sprog*, ikke sandt, Du vil nok lytte efter, naar der tales om, hvorledes dit *Øre* og din *Tunge* skal løsnes fra *Lænkerne*? – Der stod en *Skikkelse* foran den *Døvstumme* hist i *Dagens Evangelium*; det var *Jesus Kristus*.

Han, vor *Herre Jesus* vandrer endnu igjennem dette *Grænseland*, og hans *Magt* er ikke i de mange *Aarhundreder* formindsket, hans *Vilje* til at hjælpe ikke bleven anderledes.

Og hvad Du nu end siger dertil eller ikke, jeg udtaler det som densødeste, den kjæreste, den saligste *Sandhed*, jeg fandt, som det største, ja, det *eneste* *Udbytte*, jeg vandt i mit *Liv* og paa min *Vandring*. [etc]

Ikke blot et udsagn af en vis personlig karakter som den sidst anførte passus hos *Birkedal* indhøstes som *Jeanssons* eget selv-vidnesbyrd, men også udtalelser af *Vilh. Beck* med meget stærkt præg af personlig bekendelse overtager *Jeansson* uden videre, som om det var sit eget hjerte, han blottede:

Jeansson IMT 1885 263

Der var en *Tid*, *Venner*, da vel saa godt som *Ingen* iblandt *Eder* kunde høre eller tale. Der var en *Tid*, da jeg selv heller ikke kunde det.

Men da tog *Jesus* i mig [»]afsides fra *Folket*«, bort fra den larmende og støjende *Mængde*, og i de stille *Dage* aabnedes mit *Øre*, saa jeg hørte *Frelseren* *sukke over mig og min Synd*, og jeg hørte min *Frelser* raabe: »*Efata, lad Dig op!*« ind i min *Sjæl*, lad *Dig* op til at høre! og min *Tunges Baand* løstes, og hvad jeg selv har hørt af min *Gud*, det taler jeg til *Eder*.

Og skal Du lade dig for *Alvor* op for din *Frelser*, saa maa det samme ske med dig! Du maa *afsides fra Folket*.

[ORIGINALTEKSTERNE]

[*Birkedal: Synd og Naade 708*] Skal da vort Øie, Øre, Mund og Hjerte aabnes, da maa det skee ved en *Undergjerning*, som den, vort Evangelium beretter os om. Ja, vi trænge til et *Møde*, et stort og saligt *Møde* her i Støvets Land, dersom det Underlige skal times os, og vi Kjødets Børn blive Aandens Børn, at vi, som af Naturen kun *føle* os beslægtede med Støvet, kunne komme til med fuld *Fornemmelse* »at leve, røres og være i Ham, som sandeligen ikke er langt borte fra Nogen af os«. Og Gud være evigt lovet, det Store er skeet.

[*Birkedal: Naadens Sorg etc. 123*] Du Døvtumme i Guds Rige, som hører mig, og Du, som har begyndt at høre og tale det himmelske Sprog – ikke sandt, Du vil nok lytte efter, naar der tales om, hvorledes da Øre og Tunge skal løsnes fra Lænkerne? – Der stod en Skikkelse foran den Døvtumme hist i dagens Evangelium, det var *Jesus Christus*.

[*Birkedal Synd og Naade 709*] Vor Herre Jesus vandrer endnu igjennem dette Grændseland, og Hans Magt er ikke i de mange Aarhunderder formindsket, Hans Villie til at hjælpe ikke bleven anderledes.

[*Birkedal: Naadens sorg etc. 123*] Og hvad nu end Du siger dertil eller ikke – jeg udtaler det som den sødste, kjæreste, den saligste Sandhed, jeg fandt, som det største, ja, det *eneste* Udbytte, jeg vandt i mit Liv og paa min Vandring. [*etc*]

Beck: Nyt og Gammelt (5. udg. 1913 med noget moderniseret ortografi)
482

Der var en Tid, Venner! da vel saa godt som ingen iblandt eder kunde høre eller tale saaledes. Der var en Tid, da jeg selv heller ikke kunde høre og tale saaledes. Men da tog Jesus mig »afsides fra Folket«, bort fra den larmende og støjende Mængde, og i de stille Dage aabnedes mit Øre, saa jeg hørte Frelseren *sukker over mig og min Synd*, og jeg hørte min Frelser raabe: »*Efata! lad dig op!*« ind i min Sjæl, *lad dig op til at tro!* og min Tunges Baand løstes; og hvad jeg selv havde hørt, det har jeg talt til eder: *Synsbekendelsens alvorlige Tale og Trosbekendelsens naadefulde Tale*. Og, Venner! det véd jeg, at skal et Menneske komme saaledes til at høre og tale, saa maa Mennesket *tages afsides fra Folket*.

Det er ikke tanken her at komme ind på overvejelser i forbindelse med de småændringer, Jeansson har gjort i sine forlæg, omend materialet muligvis kunne vise sig tilstrækkeligt til at antyde en teologisk tendens. Det kan heller ikke være opgaven på det foreliggende grundlag at undersøge, i hvilket omfang Vilh. Beck måtte være inspireret af Birkedals prædikener, ej heller at indkredse betydningen af, at grundtvigianeren Birkedal går så forbløffende godt sammen med det ikke-grundtvigske trekløver Blædel-Beck-Jeansson.

Det er ukendt, hvornår Jeansson har holdt sin prædiken over den døvstumme. Da der i den indgår en prædiken fra Becks postille *Nyt og Gammelt*, der udkom i 12 månedlige hæfter fra juni 1869,⁹¹ er 12. søndag efter trinitatis 1870 det tidligste tidspunkt, med mindre en tidligere offentliggørelse af Becks prædiken er undgået min opmærksomhed. Det er således altovervejende sandsynligt, at Jeanssons prædiken, med de anselige lån fra Vilh. Birkedal, er fra den tid, han stod i intimt tænkelig forbindelse med Indre Mission, fra 1868 som rejsepræst, fra 1872 som bestyrelsesmedlem.

At Jeanssons prædikener blev til ved flittig låntagning hos mere skrivende kolleger, var imidlertid ikke noget nyt. Det fremgår af et brev fra pastor Chr. L. Nielsen,⁹² formodentlig skrevet efter 1. april 1868, da han var forflyttet til Tikøb, at det var almindelig kendt i Nordsjælland, at »den allerstørste Del af Deres Prædikener her paa Egnen har været – jeg maa jo kalde det grovt Plagiat«. Videre hedder det, at *Skat Rørdam* nylig havde spurgt ham: »Er det sandt, hvad Folk siger, at Jeansson rejser om og holder Birkedals og Blædels Prædikener«, ligesom han er vidende om, at *C. Hostrup*, Frederiksborg Slotskirke, ved et skovmøde havde genkendt »en Prædiken af Blædel i Deres Tale«.⁹³ Ikke blot kolleger var vidende om forholdet; en kone i et nabosogn »sagde om Præsterne, at de lærte blot en Prædiken udenad af deres Bøger, henvisende til Pastor Jeansson, om hvem Græstederne selv havde fortalt det«.

Trods Chr. L. Niensens bøn om fortsat venskab afbrød Jeansson efter sigende al forbindelse med ham efter disse afsløringer. Henvielsen til »Græstederne« kunne tyde på, at det lokalt er i forbindelse med striden mellem nyevangelisterne og Jeansson, at snakken har gået, og i så fald kan det ikke undre, om Jeansson har følt sig noget hudløs, hvad dette ømme punkt angår.

Det forklarer vel også, hvorfor han næsten systematisk har tilintetgjort sine manuskripter; da Vilh. Beck i 1884 aftrykte Horne-indsættelsesprædikenen, forelå dog så meget materiale, at han stillede »et lille Udvalg« af Jeansson-prædikener i udsigt under redaktion af pastor A.

Busch, Horne.⁹⁴ Ved nøjere granskning har Busch formentlig anet uråd; i alt fald er der aldrig udgivet mere end de to ovenfor dissekede.

Iagttagelser som de anførte giver blod på tanden. Om en del »bevingede ord«, husket af Horne-beboere som fremført af Jeansson,⁹⁵ skriver Villads Christensen, sandsynligvis med rette, at de »bærer Præg af at være udgaaet fra Vilh. Becks Værksted«. ⁹⁶ Det vil imidlertid være som at lede efter en knappenål i en høstak at spore enkeltsetters plads i et så omfattende forfatterskab som Becks. I tilfælde med lidt mere prægnant karakter tør man dog opstille sandsynlighedsberegninger.

Når det berettes, sikkert fra Horne-tiden, »med hvilken Overbevisningens og Erfaringens Myndighed Jeansson havde udraabt dette: »flyer til Bjergene« i en Prædiken til 25. S. efter Trinitatis og peget paa Naademidlerne som Bjergene, hvor Guds Folk skulde fly hen, naar »Ødelæggelsens Vederstyggelighed« vilde lejre sig paa »det hellige Sted«, ⁹⁷ ligner det til forveksling en parafrase over Vilh. Becks postilleprædiken: »Har du lært at fly?« til nævnte søndag. ⁹⁸ I så fald er det ikke hos Jeansson, men hos Beck, man skal søge indsigt i »Overbevisningens og Erfaringens Myndighed«.

I sin rejsepræstetid prædikede Jeansson 21. marts 1871 i Hvidbjerg kirke (Thyholm) om »de fire Mænd, der bar en værkbruden og brød Hul i Taget for at faa ham lagt foran Jesus. Det er det, der skal ske iblandt eder. Der skal brydes Hul! Og det raabte han flere Gange ud over os med en saa vældig Røst, som vi aldrig havde hørt før i Hvidbjerg Kirke«. ⁹⁹ Det særprægede tema og markante udbrud, gentaget gang på gang, bringer en prædiken i *Den indre Missions Tidende* 1869 i erindring: »Bryd igjennem! Bryd Hul!« skrevet af mærket -r, alias indremissionær, tidligere seminarielærer *Sigvardus Høyer*, den mest skrivende lægmand i Vilh. Becks tid og kun overgået af Beck selv, hvad angår trykte sidetal i bevægelsens blad. Ligheden er så påfaldende, at man vægrer sig ved at tro, at den er tilfældig. ¹⁰⁰

Søndag den 12. oktober 1873 var der bispevisitats i Horne kirke ved biskop *P. C. Kierkegaard*, der noterede, at kirken trods ugunstigt vejr var overfyldt, og at også ungdommen, især de årgange Jeansson havde konfirmeret, var mødt talrigt op. Om prædikenen – det var 18. søndag efter trinitatis (Matt. 22,34-46) – hedder det i beretningen: »Prædikenen var, med sin Henvendelse af Evangeliet paa 1) de Selvretfærdige, der forsmaa Kristendommen, 2) af dem, der agte deres Viden om og vanemæssige Bifald af dens Indhold for Tro og 3) de Vakte og Troende – der dog formanedes til ikke derved at agte sig færdige – baade væk-

kende og formanende«. ¹⁰¹ Biskoppen ytrer ingen mistanke vedrørende prædikenindholdets originalitet, men med en så forholdsvis klar disposition i hænde skulle det være muligt at kunne drage sammenligning inden for det trykte prædikenmateriale, vi véd, Jeansson tyede til. De nævnte postiller kan der ses bort fra, også Vilh. Becks – trods nogen lighed, – idet Becks fra første færd stærke fremhævelser af dåb og nadver som Kristus-vidnesbyrd næppe ville være undgået den grundtvigsk-prægede biskops opmærksomhed og referat. I *Den indre Missions Tidende* er der i de årgange, der kan komme på tale, tre prædikener over den nævnte tekst, af *Vilh. Beck* 1868, ¹⁰² *P. E. Blume* 1869 ¹⁰³ og af *O. C. Ipsen* 1872. ¹⁰⁴

Det kan ikke overraske, at Vilh. Becks prædiken viser sig at være bygget op over en ganske tilsvarende disposition: 1) de selvretfærdige farisæere, Jesu Kristi fjender, der kun regner ham for Davids Søn, altså for et menneske. 2) At tro, at Kristus er Guds Søn, er begyndelsen, men er uden frelsesværdi, hvis »det Hele er en fuldstændig død og ligegyldig *Kundskab* og *Antagelse* og *Indrømmelse*, som aldrig har rørt ved Hjertet«. 3) »Er det ikke saadan med Mange af de Opvakte, at det er *kun Øjeblikkets Sag*, naar man tykkes godt om Kristus? (..) Ak ja, Venner! det er vist endnu kun *Øjeblikkets Rørelse* med Saamange af dem, der have begyndt at tykkes godt om Kristus«. – Becks prædiken munder ud i en formaning til *daglig* at tro på Kristus, *daglig* at have hans kærlighed for øje, *daglig* at leve i denne tro. ¹⁰⁵ I givet fald har vel den lånte prædiken været blandet op med ingredienser andetstedsfra som camouflage, mens Becks prædiken kan have dannet grundstammen. – Lad det dog være understreget, at de tre sidst anførte eksempler bygger på ret spinkle præmisser; egentlige beviser kan i følge sagens natur ikke føres i marken.

Et par af Jeanssons breve, det til Odense-menigheden, skrevet i Horne antagelig foråret 1872, og til Horne-vennen *Niels Peter Bæk*, skrevet i Øde Førslev 06.09.1878, er begge meget lange, men rummer kun i begrænset omfang personligt præget brevstof; længden skyldes passager af opbyggelige betragtninger uden aktuelt, lokalt eller personligt præg, næsten med traktatpræg. Det gælder i påfaldende grad det sidstnævnte med en sprogføring så arkaiserende, at det leder tanken i retning af den asketiske litteratur inden for den lutherske (luthersk-ortodokse og luthersk-pietistiske) andagtstradition. Originale forlæg for disse brevpassager har været eftersøgt, men uden held; måske man også kan blive for mistænksom! Når alt kommer til alt, må det være i brevene, de mere lejlighedsprægede især, man kommer mennesket Jo-

han Philip Jeansson nærmest ind på livet, hvor omhyggeligt han end har prøvet at slette sine spor.

Man kan undres over, at en så udstrakt brug af plagiat kan have haft en så kolossal virkning, som det enstemmigt bevidnes, at Jeanssons forkyndelse har haft. Forklaringen er antagelig at finde i biskop Kierkegaards visitatsberetning. Det hedder her, at »han har en stærk Stemme og sparer ikke paa den, – ogsaa gestikulerer han mere end for de Fleste sædvanligt«. Erindringen fra Hvidbjerg kirke 1871 siger det samme: »Der skal brydes Hul! Og det raabte han flere Gange ud over os med en saa vældig Røst, som vi aldrig havde hørt før i Hvidbjerg Kirke«. Når et menneske besidder evnen til suggestiv indvirkning, er det formentlig fremførelsen mere end indholdet af en prædiken, der gør indtryk. En 14årig dreng hørte i Asdal kirke 1874 Jeansson udbryde: »Dersom du ikke omvender dig, gaar du lige til Helvede«, og det gjorde livsvarigt indtryk på drengen,¹⁰⁶ skønt der er tale om det banaleste udsagn af alle tænkelige i en vækkelsesprædikants mund. – Biskop Kierkegaard bemærker, at prædikenen paa visitatsdagen varede en time, men påhørtes under stor opmærksomhed, og det var »ikke uden Taarer for Adskillige«, da den sluttelige formaning til de allerede vakte blev fremført.

At sammenligne denne præst, der udgav andres tanker, ord og sætninger for sine egne under udfoldelse af drastiske ydre virkemidler, med pastor *Carl Moe*, sådan som Villads Christensen har gjort, er ubetænkt og vildledende.¹⁰⁷ Den indholdsmæssige overensstemmelse, som Villads Christensen lægger op til, kan man se bort fra med den viden, vi har om Jeanssons arbejdsform. Moe har næppe plagieret nogen, – havde han det, ville han nok ikke have udgivet flere postiller. Og ydre virkemidler gav han fuldstændig afkald på; vennen *A. Fibiger* skriver: »De, der ventede at møde Bulder og Brag hos denne berygtede Helvedesprædikant, gik fejl (...), hans ydre Fremtræden var nærmest svag og beskeden, Organet var ikke stærkt, og kun med Besvær kunde man høre ham, naar han ved Aarsmøderne maatte tale i de store Købstadkirker«. ¹⁰⁸

Tilbage bliver spørgsmålet om den moralske vurdering af Jeanssons handle måde ved prædikenforberedelse. I vore dage ville der utvivlsomt rejse sig et ramaskrig, hvis en kendt og omstridt præst viste sig at »leve hæderligt af rov«. I hine tider så man nok knap så strengt på ophavsretten. Få præster er formentlig blevet plagieret mere end Vilh. Beck; dels havde han mange læge beundrere, der selv bestandig skulle i ilden som forkyndere, dels lagde han så at sige selv op til det ved at strø om sig

med prædikener og lade en mængde af dem aftrykke i *Den indre Missions Tidende*, mens kun få fandt vej til postillerne. Men samme Vilh. Beck fortæller i sine erindringer med lune om en mand, der efter hans prædiken i Dallerup kirke 1865 udtrykte sin glæde over at »mærke Herrens Aand tale ens igjennem sine Vidner, thi den Prædiken har jeg hørt Julius Dahlstrøm holde, saa at det var ganske den samme«. *Jul. Dahlstrøm* var den lokale midtjyske kolportør, der tidligere på året havde hørt Beck bruge samme opskrift i en skriftetale i Ubby kirke!¹⁰⁹ Dahlstrøm har ligesom Jeansson næppe skiltet med sit plagiat, men indremissionær *Anders Stubkjær* havde format til åbent at kokettere med, at han praktiserede genbrug. Efter et af de store møder på Himmelbjerget sagde han i vidners nærvær til Vilh. Beck: »det var en af de bedste Prædikener, Du har holdt; den maa Du se at faa trykt«, og da Beck samstemmede, tilføjede Stubkjær: »Men Du maa love mig at vente en Maanedstid – for *A skal holde den nogen Gange først!*«¹¹⁰

Den senere Indre Missions rejsepræst *C. Asschenfeldt-Hansen* indrømmer åbent, at han i sit første præsteår »havde megen Gavn af Vilh. Becks Postille »Nyt og Gammelt« og tilføjer, at biskop *D. G. Monrad* ved bispeeksamen sagde til de unge præster, at »naar vi følte os fattige overfor vor Prædikenforberedelse, skulde vi blot trøstigt »stjæle« hos andre, hos dygtige, alvorlige Prædikanter. Saa fik Folk da alligevel noget godt at høre«. ¹¹¹

Vilh. Beck var ganske klar over, at en del præster gik på rov i prædikenlitteraturen, men advarede utvetydigt om, at der var en grænse, også en sømmelighedsgrænse, altså et moralsk problem. I en anmeldelse af en samling Martensen-prædikener fandt Beck det i sin orden, at man som prædikant lod sig inspirere af fremragende forkyndere som *Mynster* og *Martensen*, men han fandt det til gengæld forkasteligt både at »paatage sig en anden Mands udvortes Maner og Tonefald« og især at inklade sig på »en Efterligning af selve Indholdet og Sproget«. Det eneste ærlige ville i givet fald være at sige på prædikestolen: »jeg har læst en Prædiken af Martensen, og jeg vil nu prædike det samme for Eder, men da han har gjort det bedre, end jeg kan gjøre det, vil jeg læse hans Prædiken for Eder«. En anden fremgangsmåde vil være »fuldstændig menneskeødelæggende, fordi den er mennesketilintetgørende«, idet man ved at opgive sig selv for at være en anden selv bliver til slet intet.¹¹² Denne barske dom over alle gejstlige plagiatorer blev offentliggjort, mens Jeansson endnu var i live.

En anden side af den moralske vurdering: Hvis det er rigtigt, som hævdedt fra grundtvigsk side, at Indre Missions kolportører ikke måtte have bøger eller skrifter af grundtvigske forfattere i deres bogtasker,

heller ikke Vilh. Birkedals postiller, er det svært at tilbageholde en vis forargelse over, at en så fremtrædende person inden for Indre Mission som Jeansson tillod sig i dybeste hemmelighed at indoperere mange og store udsnit af Birkedals postilleprædikener i sine egne prædikenmanuskripter.¹¹³

Jeansson beklager selv i sine breve, at »Pennen er nu engang ikke min stærke Side. Munden kan jeg bedre med!«¹¹⁴ Og ved en vurdering som den her foretagne af et i omfang beskedent skriftligt kildemateriale må man have i tanke også den ukendte faktor: de mange, mange gange, den meget rejsende præst har stået over for nødvendigheden af at improvisere. Men da det netop er den *ukendte* faktor, er der ikke noget at stille op med den.

Der vil altid sidde en undren tilbage over, at netop Johan Philip Jeansson fik *egregie* for sin dimisprædiken!

Forkortelser

AKT = Almindelig Kirketidende, red. af J. Vahl.

Andreassen og Andersen: En Vaartid = J. Andreassen og A. A. Andersen: En Vaartid. Troslivets Gennembrud i Vendsyssel og Hanherred ved Indre Missions Virksomhed, 1925.

Asschf. – H.: Fra Vendsyssel I = C. Asschenfeldt-Hansen: Fra Vendsyssel I. Morgengry – Johan Philip Jeansson, Christelig Samler 1899.

DKT = Dansk Kirketidende.

Holt: IMs hist. = Paul Holt: Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark gennem 100 år 1861-1961. 1961 ff.

IM = Indre Mission.

IMT = Den indre Missions Tidende.

JC = Johannes Clausen.

JPJ = Johan Philip Jeansson.

LAF = Landsarkivet for Fyn.

Nedergaard = Paul Nedergaard: Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til En dansk præste- og sognehistorie (kirkelig geografi) 1849-1949.

RA = Rigsarkivet.

VB = Vilh. Beck.

VB: Erindringer = Vilh. Beck: Erindringer fra mit Liv, 1901.

VF = Vækkelsesernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede, red. af A. Pontoppidan Thyssen, 1960 ff.

Vill. Chr.: Jeansson = Villads Christensen: Pastor Jeansson, 1929.

V&S = Venskab og Samvirke. Brevveksling mellem Vilh. Beck og Johannes Clausen. Udg. af Axel Beck, 1936.

1. IMT 1860 113 ff.

2. IM best.-prot. ved 14.11.1860. Indholdet parafraseret og citeret Holt: IMs hist. 186.

3. IM best.-prot. 21.03.1861 og 12.09.1861, IMT 1861 65 ff, 145 ff. – Beretning om det

- almindelige Missionsmøde i Aarhus den 19de og 20de Juni 1861, 63 f. – Evangelisk Ugeskrift 05.07.1861 19 f. – Nyeste arbejde med mange litt. henv.: Elith Olesen: Kup eller redningsaktion, Kirkehist. Saml. 1983-84 7 ff.
4. IMT 1860 114. – L. Blauenfeldt: Den indre Missions Historie, 1912, 48 gætter på P. C. Trandberg. Karl M. Kofod: Den bornholmeske Vækkelsespræst P. C. Trandberg, 1925, 83 med note s. 357 henviser til Trandbergs dagbog, men drager slutning på grundlag af Blauenfeldts gisning. – Andre muligheder kunne være Jens Vahl eller Nic. Holten, begge med stor interesse for IM på denne tid, L. Blauenfeldt: Provst Jens Vahl, 1918, 60 f.
 5. IM best.-prot. 15.07.1862 med tilhørende korrespondance, IMT 1861 135 ff, jfr. Holt: IMs hist. 312. – IMT 1862 92 efterlyste missionær Jens Dyrholm »en troende Præst eller Kandidat til at vandre ud som Missionær« efter fremsatte ønsker derom.
 6. De dengang tilgængelige sagsakter er aftrykt i V. Birkedal og K. F. Viborg: Skal Præsten være Sognepave eller Menighedens Tjener? 1852. – Fra baptistisk synspunkt: Frederik L. Rymkers Bemærkninger over V. Birkedals Stridsord imod Baptismen, samt Mag. Viborgs Tale om Barnedaaben og Baptisternes Daab, sammenlignet med Christi Daab, Hans Befaling til Apostlerne og Deres Udførelse af samme, talte i Stige den 29de Juni 1851, 1851. Jfr. P. G. Lindhardt: Den danske kirkes historie VII 1958 24 f.
 7. En opregning af kildematerialet ligger uden for denne afhandlings rammer. Der var gennem flere år meningsudvekslinger især i DKT og Evangelisk Ugeskrift, repræsenterende hvert sit standpunkt, og der udkom stridsskrifter af V. Birkedal, H. Martensen, A. G. Rudelbach m.fl. – Endnu på Fyns Stiftskonvent 16.09.1858 førtes en bitter ordstrid mellem fynske præster af forskellig observans om det (u)tiladelige i at holde forsamling i andres sogne, LAF, Foreningsarkiver. Fyns Stiftskonvents Forhandlingsprot. – For kirkepolitiske og juridiske aspekter redegøres i H. J. H. Glædemark: Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874, 1948, 278 ff, 327 ff.
 8. Sagens akter og kommentarer dertil i P. G. Lindhardt: Et bidrag til Indre Missions ældste Historie, Fra Holbæk Amt 1952 5 ff.
 9. Glædemark: Kirkeforfatningsspørgsmaalet etc 435. – Karl M. Kofod: Den bornholmske Vækkelsespræst P. C. Trandberg 83 ff, spec. 108 ff. – I Af mit Levnet III, 1883, 93 f omtaler Martensen sagen ganske kort og uden erkendelse af eget ansvar for udviklingen.
 10. Sagen er udførligt omtalt (med kildehenvisninger) Holt: IMs hist. 311 ff. Under striden om valgmenighedslovsforslaget minder den grundtvigske redaktør af DKT, Niels Lindberg, Rønne om, hvordan biskoppen dengang »gav Pastor Rønne en Irettesættelse i strengeste Form, idet Overhyrden højlig misbilliger hans Adfærd, og, om den gjentages, vil træffe fornødne Foranstaltninger mod slig Tilsidesættelse af Embedspligt, der kun kan virke nedbrydende paa al kirkelig Orden«. DKT 1868 138.
 11. Alle provst Brasens indlæg (se note 12) er præget af utilsløret afsky for alle »bevægelser« og »bevægelsesforeninger«, såvel grundtvigske som IM; disse har efter hans opfattelse næppe hjemstedret i Folkekirken. – JC mente, at også Martensen tilsigtede missionens undergang, til VB 24.06.1864: »nu vilde Martensen kvæle Planten; han rejser Modstand; jeg haaber, at denne Modstand netop vil udvikle en større forenet Kraftanstrengelse, netop vil hjælpe til Liv og Kraft i Foreningen (...) Det burde dog vel komme til alle Missionsvennernes Kundskab, hvilken Modstand man fra højirkelig Side agter at rejse mod Missionen«. V&S 91.

12. Det er ejendommeligt i denne sag at se de ellers altid indbyrdes stridende blade DKT og Evangelisk Ugeskrift trække på samme hammel. Af de mange indlæg i DKT nævnes 1863 153: C. F. Rønne: *Færligt Skridt for Folkekirken*, – 199: *Provst Brasen: Erklæring*, – 1864 401: C. F. Rønne: *Misforstaaet Anvendelse af kgl. Resolution af 28. januar 1859*, – 449: N. Lindberg: *Biskoppens Ret til at hindre Præsten i Brugen af Sognekirken*, samt 468 ff, 486 ff: *Referat af Roskilde Landemodes »Forhandling om Kirkens Benyttelse af Sognepræsten«*. – *Evangelisk Ugeskrift* 1863 (9. bd.) 166 f: *Brasen: En Bemærkning om extraordinær Gudstjeneste*. – 1864 (12. bd.): *Kalkar: Om Sognepræstens Benyttelse af sin Menigheds Kirkebygning udenfor Søndagstjenesten*. – 185 ff: *Brasen: Om Frihed og Autoritet i det kirkelige Samfundsliv*. Side 185 må forf. finde sig i en fodnote om redaktionel afstandtagen. – *IMT* 1864 280 (Roeslunde trykfejl for Boeslunde), 332 ff, 345 ff; side 351 skriver VB: »Kirken – ja der er jo dem, som mene, at Kirken bestaaer af Biskopper og Provster og til Nød Præsterne, at Kirken er saadan noget højærværdigt og velærværdigt Noget, og derfor er vor Forening blevet kaldet en privat Forening, der ikke har noget med Kirken at gjøre, og derfor søger man ogsaa at formene os Kirkebygningerne. Men Kirken bestaaer ikke af Biskopper eller Provster eller Præster; *Kirken bestaaer af levende Mennesker, levende Kristne, alle dem, som ere levende Lemmer paa vor Herres Legeme*, hvortil ogsaa Biskopper og Provster og Præster høre, dersom de ere levende«. Det er første gang, VB ses at have løftet røsten til kirkelig polemik, og det er værd at bemærke, at det er statskirkelighedens gejstlige repræsentanter, han først har sammenstød med.
13. *IMT* 01.08.1863 225 ff, jfr. VB: *Erindringer* 41 f, 48 f, 142. Om gudelige forsamlinger i fri luft VF III 332, V 89 f. På VBs egen var Gunni Busck 1840 begyndt med folkelige friluftsmøder, VF II 106 f.
14. Rejsereferat ved JC 1866 49 ff og flg. numre, jfr. VB: *Erindringer* 69 ff 79. VBs prædikener, holdt i diverse kirker under rejsen, er tilgængelige i: *Fjorten Prædikener*. *Erindringer* fra en Missionsrejse i Fyn og Jylland, 1867. JCs prædikener har ikke kunnet spores (jfr. VB til JC 09.03.66, JC til VB 16.03.66. V&S 114, 115). En skildring og vurdering af rejsen findes Elith Olesen: *Kampen om Midtjylland*. Århus Stift 1983 69 ff.
15. *IM best.-prot.* 15.12.1865. *IMT* 1865 411, jfr. Holt: *IMs hist.* 393.
16. N. A. Buchwaldts ansættelse synes gennemtruffet og gennemført på ganske irregulær måde af VB og JC. Der er intet bestyrelsesprotokollat fundet. VB skriver 25.10.1866 til JC: »Angaaende Buchwaldt; jeg har givet ham et »Kaldsbrev«; og nu, kjære Ven! ved Haand i Haand og Ryg mod Ryg. Det kunde ikke være anderledes; skulde vi nu have nyt Vrøvl, var det atter smuttet os af Hænde. Man skal heller ikke behandle en Præst, som en Tømmermand behandler en Huggeblok, eller en Malermester en Malerdreng; dette kan Du fortælle Jakob og Povelsen [Jakob Jensen og J. Chr. Povelsen, læge bestyrelsesmedlemmer]. Vi to – husk paa det – vi to og [=er?] den indre Mission«. V&S 128. Jfr. Holt: *IMs hist.* 393 f, der fejlagtigt ansætter Buchwaldt 1.11.1867; det var 1866. Om emnet Buchwaldt se også V&S 88, 131 f, 142 (12.04.67 skriver JC til VB: »jeg veed, at Du ikke er nogen Ynder af meget Bestyrelsesvæsen; jeg ikke heller, men vi have aabenbart for lidt«).
17. *Blauenfeldt: Den indre Missions Historie* 106 ff. – *Andreassen og Andersen: En Vaartid* 23 ff. – *Thomas Larsen: En Gennembrudstid IV*, 1934 74 ff, 98 ff. – Holt: *IMs hist.* 393 f. – *Nedergaard III* 596, 598, hvor det om Buchwaldt hedder, at han fortsat stod midt i *IMs* arbejde og var trofast med i *IM*, hvilket næppe er helt korrekt.

18. IMT 1867 410 f (Beretning om den indre Missions Virksomhed). Kort omtale også 1867 353 f, 367.
19. Mens Buchwaldt blev introduceret grundigt IMT 1866 477 og ved sin afskedsprædiken i Dronninglund, IMT 1867 129 ff (Hvad jeg har villet?) og tidligere havde haft prædikener optaget IMT 1864 473 ff og 1866 465 ff, ofres på hans afgang kun en kort notits, IMT 1868 206. Holt: IMs hist. 829 har i note 346 henvisning til en utrykt brevveksling om Buchwaldts afgang mellem JC og VB, som er mig ubekendt. Holts henv. sst. til IMT 1868 409 ff er fejlagtig.
20. JPJs nabokollega, Chr. L. Nielsen (fulde navn Christen Lundsgaard Nielsen) fortæller i et brev, at han på en tur til Sorø har truffet »hele den Indre Missions Notabiliteter«, deriblandt VB, JC og Rønne, og beretter videre, at det er muligt, at den snart tjenstledige JPJ »træder i nærmere Forbindelse med Missionen som en Slags Rejsepræst«. Brevet der er parafaseret og citeret i E. Steenvinkel-Svendens: Kirkeminder og Præstelig, 1925, 60 er (i den trykte gengivelse) udateret, men et samvær i Sorø med tilstedeværelse af de tre gejstlige bestyrelsesmedlemmer (foruden andre kendte IM-præster) kan kun være IMs sommermøde 19.-20. juni 1867.
21. Om Grove-Rasmussen se Grohshennig-Hauch-Fausbøll: Danmarks Præstehistorie 1884-1911, I 1914, 783 f. – Kristelig Folkekalender for Nordslesvig for Aaret 1910, Tonnesen: Indre Mission i Nordslesvig 78 ff. – Günter Weitling: Die historischen Voraussetzungen des »Kirchlichen Vereins für Indre Mission in Nordschleswig« und dessen Verbindung zur reichdänischen Indre Mission bis zur Jahrhundertwende, Flensburg 1971 61 ff.
22. IMT 1871 674. Ifølge Holt: IMs hist. 406 var ved samme tid Rud. Volf på tale som rejsepræst. Han var 1865 medstifter af Københavns Indre Mission og udgav 1870: Indre Mission, dens Historie og Grundtanker i kort Udtog; senere mangeårig formand for Kbhvns IM.
23. Synspunktet dækker praktisk alt, hvad der fra IM-hold er skrevet om JPJ. Af denne litt. nævnes: VB: Johan Filip Jeansson †, IMT 1878 785 ff, VB og JC: Ved Johan Filip Jeanssons Kiste i Roskilde Domkirke d. 22. November 1878 sst. 789 ff, 795 ff. – VB IMT 1879 578 ff (afsløring af mindsten på Roskilde Gråbrødre kirkegård). – Asschf. – H.: Fra Vendsyssel I. – Andreassen og Andersen: En Vaartid. – J. C. A.-Carlsen-Skiødt: Aandeligt Liv i Odense og paa Vestfyn, 1933, 89 ff, 167 f. – Peter Hansen Skovmoes: Pastor Johan Philip Jeansson, IMT 1971, 522 ff, 540 ff. – JPJ er omtalt mange andre steder, bl.a. i en række afhandlinger i serien Hjemliv og Trosliv, red. af Emil Steenvinkel, bd. 1-20, 1932-1956. En for JPJ-studiet betydningsfuld afh. er nævnt note 31. – IMs seneste historiker, Holt: IMs hist. er påfaldende fåmælt og lavmælt, hvad angår JPJ; det samme gælder iøvrigt Axel Beck: Vilhelm og Ninna Beck, I, 1921. Vill. Chr.: Jeansson 145 beklager, at Axel Beck overser Jeansson til fordel for JC; dertil må dog siges, at der er endog meget stor forskel på de to mænds personlighed og betydning.
24. VBs begravelsestale IMT 1878 790 f, Asschf.-H.: Fra Vendsyssel I,7 (citatt tillagt VB; proveniens ikke oplyst og ikke fundet), Vill. Chr.: Jeansson 45.
25. Asschf.-H.: Naade over Naade (erindringer), 1930, 52.
26. Andreassen og Andersen: En Vaartid 6.
27. IMT 1878 793.
28. IMT 1879 579, afbildning Vill. Chr.: Jeansson 79. Mindstenen er af kirkegårdsmyndighederne fjernet 1980. – Også anekdoterne blomstrede om JPJ: Ved hans komme til Horne skal den afgæede præst have rådet ham først til at prædike mod overtroen, hvilket han nægtede at inklade sig på, dernæst mod strandtyveri, men

- det ville han heller ikke, og endelig mod den elendige vej til annekskirken, der blev misrøgtet af beboerne, hvilket også blev afvist. »Men hvad vil De da prædike?« JPJ svarede: »Jeg vil prædike Kristus«, hvortil den gamle hovedrystende erklærede, at det nyttede ikke her. Andreassen og Andersen: En Vaartid 32, Thomas Larsen: En Gennembrudstid, IV 100 f, Vill. Chr.: Jeansson 61 f, Holt: IMs hist. 407. Den yndede historie ligner en vandreanekdote, og det er i alt fald den Vill. Chr.: Jeansson 91 gengivne anekdote om en ordveksling m/m JPJ og en baptistagent med sammenligning af fødsel og dåb; ifølge VB Annexet 1894 149 veksles disse synspunkter mellem en bonde på Randers-egnen og en baptist-agent. – Ikke uden stolthed markerer Horne-vennerne, at JPJ kaldtes »den gale præst i Horne« (Andreassen og Andersen 48); i Ubby-tiden var jo VB »den gale kapellan« (Axel Beck: Vilhelm og Ninna Beck I 125).
29. Dansk Biografisk Leksikon 2. udg. XI 1937 380 f, 3. udg. VII 1981 234. Litteraturhenv. i dette fundamentale personalhistoriske værk er her for sparsomme, og det er for ringe, at de i ny udg. ikke er ført fyldestgørende a jour. Oplysningen om JPJs medarbejderskab ved IMT er ukritisk overtaget fra S. Elvius: Danmarks Præstehistorie 1869-1884 I 136: »har medd. Præd. og andre Bidrag til Indre Miss. Tid«. Kirkeleksikon for Norden II, 1904, 599 og III. Religionsleksikon II, 1950, 298 har korte biografier. I vanlig kaotisk afskrift efter kilderne findes omtale Nedergaard I, Kbhvns stift, 1951, 414, 476 f, 481 f, 484, II, Roskilde Stift, 1954, 29, 342, 343, III, Fyns stift, 1956, 223, 596, V, Aalborg stift, 1959 352 ff.
30. Vill. Chr.: Jeansson 13 f. Ud over dette værk, baseret på de antagelig bedst opnåelige kilder i tiden, men desværre lidt for ukritisk, findes den mest nuancerede (og let kritiske) skildring nok i Thomas Larsen: En Gennembrudstid IV 99 ff.
31. Bortset fra ansøgninger til præsteembeder i Kultusministeriets arkiv, RA, foreligger intet skrevet med JPJs egen hånd, men der forekommer en del afskrifter af breve og trykte brevbrudstykker. Villads Christensen har (før 1929) kendt »en Mængde Kollegiehefter indeholdende Forelæsninger over de forskellige teologiske Fag«, beroende hos hans slægtning, pastor E. T. J. Westrup, Tirsted-Vejleby (Vill. Chr.: Jeansson 18 f); disse ting er ikke fundet. – Det ældst kendte brev er omtalt Vill. Chr.: Jeansson 31, JPJ til Chr. L. Nielsen ved dennes ansættelse som kapellan i Søborg sogn okt. 1864. Det må have hørt hjemme i Lundsgaard Nielsen-familiens private brevarkiv (se nedenfor). – Breve fra JPJ til pst. R. W. Assens, fra omkr. nytår 1877/78, har været Villads Christensen i hænde før 1946, hjemmehørende i en brevsamling i slægten Assens' besiddelse (Vill. Chr.: Sognepræst R. W. Assens' Liv og Virke og Vækkelsen i Græsted, Hjemliv og Trosliv XIV, 1946, 12 f, 40 ff); denne åbenbart meget værdifulde samling er ikke fundet. – Emil Steenvinkel har (før 1925) haft til rådighed en samling breve med tilhørsforhold til ovennævnte C. Nielsen, JPJs nabokollega, præst i Søborg; Steenvinkel citerer breve fra C. Nielsen, bl.a. et brev til JPJ, antagelig fra 1878 (Emil Steenvinkel-Svendsen: Kirkeminder og Præsteliv. Søborg-Gilleleje Menigheders Historie gennem 700 Aar. 1925 58, 60, 61 f). Også M. Raaschou-Nielsen: Minder fra Provst, dr. phil. Chr. L. Niensens Hjem, Grundtvigske Hjem i det 19. Aarhundrede (udg. af Holger Begtrup) III, 1931, 56 omtaler en pakke breve fra Nielsen til hans forlovede, bl.a. om hans meget positive syn på VB og IM i Søborg og Tikøb-tiden. Samlingen er ikke fundet. – Fra rejseårene er et par brevberetninger nødtørftigt parafraserede IMT 1868 545 ff og 1869 154 ff. – Nylig opdukket er et langt, i passager traktatpræget, brev skrevet i Horne til missionsvenner i Odense, udateret, men sikkert fra foråret 1872, da vækkelsen i Horne var i udbrud; der er tale om en noget ubehjælp-

- som afskrift, men indholdet er uden for al tvivl et ægte JPJ-brev og kan betragtes som et »hyrdebrev« til den tidligere Odense-menighed. Brevet tilhører Aksel Møller, Horne, og er fremdraget af cand. mag. Anne-Lise Schou: Indre Missions betydning for Ydre Mission i Vendsyssel o. 1870-1920. Maskinskrevet afh. 1985 175. Fotokopi tilstillet mig. – Asschf.-H.: Fra Vendsyssel I aftrykker 1) 24 ff et rejsebrev fra Luzern 13.07.1874 til »Kjære Ven« (se også Andreassen og Andersen: En Vaartid 58 og Vill. Chr.: Jeansson 103), 2) 26 ff et rejsebrev med tilføjjet svar på et religiøst problem, dat. 25.07.1874 til »Min kjære Ven!« (også Vill. Chr.: Jeansson 103 f), 3) 30 ff dat. Førsløv 06.09.1878, til »Min kjære Ven!« [=Niels Peter Bæk, Horne] (også Vill. Chr.: Jeansson 106 ff), næsten identisk med det såkaldte »hyrdebrev«, der i fuld længde og i det hele taget sikrere afskrift er gengivet H. I. F. C. Matthiesen: En Sognepræst. Nogle Træk af Præsten A. Busch' Liv og Virke, 1931, 79 ff, og Nedergaard V 352 ff. – Vill. Chr.: Jeansson 86 ff brev dat. Førsløv 03.09.1878 fra JPJ til »Kære Rousseau« og underskrevet »Eders trofaste Broder og Svoger«.
32. Vill. Chr.: Jeansson 16.
33. A. C. P. Linde: Meddelelser angaaende Kjøbenhavns Universitet, den polytechniske Lærestalt, Sorø Academie og de lærde Skoler med dertil hørende Réalundervisning i Kongeriget Danmark for Aarene 1849-56, 1860, 432.
34. Vill. Chr.: Jeansson 18 f.
35. A. C. P. Linde: Meddelelser angaaende Kjøbenhavns Universitet etc. for Aarene 1857-63 325: Filosofikum sommer 1857, 342: Hebraikum vinter 1859, 345: latinprøve for teologer sommer 1861, 355: cand. teol. 29.06.1863 med et smukt Laudabilis.
36. De flg. oplysninger er fra ordinationsvita som citeret i Vill. Chr.: Jeansson 19 ff. Vitaprotokollen må være bortkommet siden 1929. Landsarkivet for Sjælland m.m. oplyser 05.12.1985, at man har modtaget arkivmateriale fra Københavns stift frem til 1922 ved en aflevering i 1980, men har ingen vitaprotokol mellem 1856 og 1899. Københavns stifts bispekontor henholder sig ved personlig henvendelse til, at alt er afleveret til Landsarkivet. Men jeg har personlig foretaget afskrift af vitæ så sent som omkr. 1970 fra 90'erne, og de manglende vita-protokoller efterlyses herved.
37. S. Elvius: Danmarks Præstehistorie, 1869-84, I 136 f. Martensens ordinationtale er aftrykt i Taler ved Præstevielser holdte i Aarene 1860 til 1868, 148 ff: »I ere Jordens Salt« (Matth. 5,13-16). Her er datoen fejlagtigt opgivet som 17.04. Jfr. Vill. Chr.: Jeansson 24.
38. Jeg har oplysningen fra en ansøgning om sognepræsteembedet i Sønder Højrup-Aarslev, dateret Horne 17.04.1877, Kultusministeriets arkiv. Ansøgninger til gejstligt Embede. RA. Jfr. Vill. Chr.: Jeansson 24.
39. Vill. Chr.: Jeansson 19 f, 24.
40. VB i IMT 1878 786. Fra den lejlighed skrev VBs og JPJs bekendtskab sig.
41. JPJ selv til R. W. Assens omkr. nytår 1867/68: »Da jeg kom hertil for lidt over 4 Aar siden, var her i det mindste for Menneskeøjne at se, dødt og stille som i Graven. Kirkegang var her ikke Spor af. Vistnok var her nogle faa saakaldte opvakte, men disse, som for Størstedelen var skræmmede op af Dødssøvnen ved Lægfolk, saa ikke med synderligt gunstige Øjne paa det præstelige Embede og holdt sig borte fra Guds Hus. Desforuden manglede de fuldstændig Samfundsbevidsthed, levede i indbyrdes Uenighed, dømmende og forkættende hinanden«. Cit. (med forf.s ortografi) efter Villads Christensen: Sognepræst R. W. Assens' Liv og Virke og Vækkelsen i Græsted. Hjemlig og Trosliv XIV 40 f. – Asschf.-H.: Fra Vendsyssel I 7 citeret VB (uidentificeret kilde) for at have udtalt: »Jeanssons første kirkelige Virksom-

- hed var som personel Kappellan i Græsted. Her var alt Død«. – E. Steenvinkel-Svendsen: Kirkeminder og Præsteliv 58 taler om »de sovende Menigheder« (såvel i Græsted-Mårum som i Søborg). – Også Vill. Chr.: Jeansson 25 hævder, at det i åndelig henseende stod ringe til hos befolkningen i de to sogne. Men da også Luthersk Missionsforening fandt »Mørket tæt paa Egnen«, vel at mærke *efter* Jeanssons virke (Luthersk Missionsforening 1868-1943 38 f), kan vurderingen næppe kaldes objektiv. I virkeligheden drejer det sig om standardvendinger i al intern vækkelseshistorie.
42. Villads Christensen: I den gamle Græsted præstegaard gennem 175 aar, Præstegaardsliv (red. af Ernst Fr. Hansen) III, 1951, 29 ff.
 43. Forsamlinger og mormoner, 1960, udg. af Knud Banning, 79 f, citat indføjet i provst S. H. A. Raaschous oversigtlige indberetning til biskoppen af 06.08.1854. Jfr. VF I (af Kaj Baagø) 160 f (der finder andre passager i Saxtorps indberetning vigtigere end de af mig fremdragne), 178. Provst Raaschous egen vurdering af de vakte i Græsted er særdeles positiv.
 44. IMT 1877 315.
 45. Vill. Chr.: Jeansson 44, citat fra »Embedsbogen«, der på min anmodning er blevet rådspurgt af sp. Werner Dag Ussing, som dog ikke har kunnet genfinde tilførslen.
 46. C. Hostrup: Senere Livserindringer, 1893, 144.
 47. P. Madsen: Den saa kaldte lutherske Missionsforenings Retning og Virksomhed, DKT 1880 262 (og pjecen: »Bornholmerne« eller den saakaldte lutherske Missionsforening, 1886, 16), jfr. H. G. Saabye: Om Sekterne i Danmark, 1884, 242 f, der direkte henfører P. Madsens udtalelse til Trandberg og Jeansson. Saabyes henvisning til DKT 1880 252 er forkert.
 48. Fr. Zeuthen til Skat Rørdam 16.10.1880, aftrykt Johs. Gøtzsche: Frederik Zeuthen, 1927, 183.
 49. Villads Christensen i Præstegårdsliv III 53.
 50. JPJ til R. W. Assens omkr. nytår 1867/68: Det falder ham svært at gøre sig »fortrolig med Tanken om at skulle nu snart gaa bort fra et Sted, hvor jeg har været Vidne til det dejlige Syn, at mange har hørt Vorherres Livsord, er gaaet ud af Graven, har begyndt at gnide Dødssøvnen af Øjnene og at spørge efter Vejen til Himmelhjemmet«. Han trøster sig dog med, at »Herren vil bruge en anden Røst, fordi han behøver en anden Naadegave. Det er ikke saa meget Vækkelsens Naadegave, der gøres Behov, men snarere Gaven til at styre de oprørte Bølger og lede Bevægelsen ud af Sværmeriet ind i Ædruelighedens faste Spor«. Cit. (med forf.s ortografi) efter Villads Christensen i Hjemliv og Trosliv XIV 41 f. – JPJs tanker herom er ikke originale, men minder påfaldende om de overvejelser, VB efter forflyttelsen til Ørum-Ginnerup 1866 gjorde sig om mulighederne for den menighed, han havde efterladt i Uby og omegn, IMT 1867 386 ff. Det hedder f.eks. s. 388: »allevegne, hvor der er skeet en saa stærk Vækkelse som i Uby, der maa der ganske vist komme en Tid, da det maa siges: nu er Opvækkelsestiden forbi paa det Sted, og Opvækkelsesordet har virket der, hvad det kan virke; hvad der har villet lade sig vække, er nu vakt; og nu gjælder det om at pleje om det vakte Liv, med Skjønsomhed at tage vare paa alle de Farer, der true Menigheden, med Varsomhed at rette paa alle de Skjævheder, som hænger ved de Opvakte, med Kjærlighed at holde sammen paa Guds Børn, at ikke Samlivet skal splittes ad«. I Uby var faren dog ikke det, som JPJ kalder »sværmeri«, men grundtvigianisering.
 51. Cit. efter Villads Christensen i Hjemliv og Trosliv XIV 42. Udtalelsen af Chr. Møller om præsterne minder om, hvad Chr. L. Nielsen skriver i sin lille bog Om den

- nye saakaldte »evangeliske« Forkyndelse, 1870, 5, 17, 19. Nielsen har selv hørt Møller erklære, at »der er ikke een Præst i Danmark, som veed, hvad Christendom er«.
52. Luthersk Missionsforening 1868-1918, 1922, 73 ff. Jane Jørgensen spørger JPJ om betydningen af Jesu ord: »at mange skulde søge at komme ind og skulde ikke komme« [Luk. 13.24] og får svaret »Det har Gud aldrig ment, hvad han der har sagt«. Svend Henriksen spørger pastor Chr. L. Nielsen på kirkegården efter afskeds-gudstjenesten i Søborg kirke: »hvad skal en ødelagt Synder gøre for at faa sin Sjæl frelst?« Hertil svarede præsten intet, men vendte sig fra ham, idet han sagde: »Ja, Farvel, Svend Henriksen!« og deslige.
53. Chr. L. Nielsen: Den saakaldte evangeliske Christendom i Nordsjælland, AKT 1870 157 ff er, i al korthed, en fortrinlig kilde til Luth. Missionsforenings ældste historie. Samme: Om den nye saakaldte »evangeliske« Forkyndelse. Et Par Ord henvendte navnlig til Tikjøb Pastorat, 1870, hævdes udgivet på foranledning af P. C. Trandberg (Karl M. Kofod: Den bornholmske Vækkelsespræst P. C. Trandberg 207). Bogen gav anledning til den første offentlige konfrontation m/m Luth. Missionsforening og IM: VBs anmeldelse af Niensens bog IMT 1870 331 f, [Chr. Møller]: Et Gjenmæle i Anledning af Pastor Niensens Angreb paa den Sag, som han kalder »en ny Forkyndelse«, 1870, anmeldt af VB IMT 1871 157 ff. Chr. L. Nielsen har også præsteret det eneste grundige teologiske arbejde på dansk om C. O. Rosenius, nmlg en anmeldelse i Theologisk Tidsskrift 1872 663 ff af Hemmeligheder i Lov og Evangelium.
54. Luthersk Missionsforening 1868-1918 79, 74 f.
55. Assens til sin hustru, forår 1868, cit. i Villads Christensens art. om R. W. Assens i Hjemliv og Trosliv XIV 53.
56. Sst. 45 ff (Assens i breve til hustruen).
57. Vill. Chr.: Jeansson 43, 45, 64 f, Holt: IMs hist. 406.
58. Chr. L. Nielsen mente 1867 at vide, at Bache søgte afsked »vistnok af Ærgrelse over Jeanssons megen Iver i kirkelig Henseende«. Brev cit. efter E. Steenvinkel-Svendens: Kirkeminder og Præstelig 60.
59. Oplyst E. Steenvinkel-Svendens: Kirkeminder og Præstelig 61. Endnu i pinsen (15.-16. maj) 1868 var JPJ åbenbart i Søborg. – Iflg. Villads Christensen i Hjemliv og Trosliv XIV 53 fortæller Assens hustruen: »Da det slog fejl for ham med at komme til Tikøb, og saa mange af dem, som synes her i Sognet at være opvakte ved hans Prædiken, slutter sig til Møller, og at han nu staar foran nye Forhold, og navnlig dette at han har faaet Opfordring til at stille sig i Spidsen for en antigrundtvigiansk Frimenighed i Næstved og Omegn, har tilsammen virket stærkt paa ham«. – L. Blauenfeldt: Den indre Missions Historie, 1912 119 vil vide, at JPJ en kort tid vikarierede for sognepræsten i Nibe; det kan kun have været i februar-marts 1868.
60. IMT 1867 539.
61. IMT 1868 316.
62. LAF. Foreningsarkiver. Fyns nordlige Konvent 1809-1907.
63. Året før havde JC arbejdet ihærdigt på at få IMs efterårsmøde henlagt til Odense, for »her ligeoverfor Grundtvigianismen kunde det være ønskeligt at vise, at den indre Mission bæres af en Menighed«. Til VB 29.08.1867, V&S 146, jfr. sst. 149.
64. R. A.: Sekteriske Bevægelser i Odense, AKT 1870 117 ff.
65. C. F. Rønne: Fra Pastor Jeansson, IMT 1869 154 ff.
66. I. C. A. Carlsen-Skiødt: Aandeligt Liv i Odense og paa Nordfyn, 1933, 167 ff: »No-

- get af det bevidste Trosliv, som i vore Dage findes i Nordfyn, kan føres tilbage til Jeanssons Møder«.
67. IMT 1868 546.
 68. IMT 1869 155: »Mine Nerver ere blevne i høj Grad angrebne, og Søvn faaer jeg i Regelen kun ved søvndyssende Midler«. JC (til VB 04.02.1869) fandt, at »Jeansson bærer sig rent forkert ad. Han har paa en Rejse paa Sjælland holdt 21 Møder i 23 Dage (...) Han er aldeles karakterløs overfor Lægfolks Plagerier om Møder«. V&S 168. 1870 måtte han »standse hele sin Virksomhed i nogle Maaneder, medens han søgte at finde Hvile og Kræfter ved en Udenlandsrejse«, VB i IMT 1870 530. Også det foregående år havde han været udrejst, sammen med JC i Rom, JC til VB 26.02.69, V&S 169 og JPJs ansøgning 29.01.73 om Ørsløv-Bjerre sogne (RA, Kultusmin. arkiv). Både 1869 og 1870 søgte JPJ embede (sst.).
 69. IMT 1868 547, 1869 154. Erindringen herom må have holdt sig. Carlsen-Skiødt: Aandeligt Liv i Odense og paa Nordfyn 102: »I Aarene 1900-01 var Provst, senere Biskop i Ribe, Gabriel Koch, Sognepræst ved Vor Frue Kirke (...) og i den korte Tid, han fik Lov at tjene ved Kirken, var Tilstrømningen til Gudstjenesterne saa stor, at der ofte næppe var en Staaaplads i Gangene. Det var næsten som i »Jeanssons Dage«.
 70. Rønne IMT 1868 546 f, VB sst. 1870 529, VB: Erindringer 139. Så vidtgående beføjelser til en præst uden fast embede kan næppe være tildelt JPJ uden om biskoppen, og Rønne fremhæver da også, at alt sker med biskoppens samtykke. På min anmodning har den arkivvante cand. mag. Henrik Møller, Odense, gennemgået bispearkivets brevbøger for tiden 1.9.1868-1.6.1869 uden at finde hjemmel for ordningen.
 71. R. A. i AKT 1870 120. – VB: Erindringer 138 f.
 72. Vedr. brevets proveniens se note 31. – I belæringen anes som baggrund Anti-diabolus (= Chr. Møller): Er Daabspagten Veien til Himmelen eller er Kristus Veien? 1867, samt (Chr. Møller): Om Guds Vrede, 1869. – Kan Chr. Møller tænkes at have »forfulgt« JPJ efter sin succes i Græsted? AKT 1870 120 oplyser R. A., at »Møller fra Bornholm har ogsaa sidste Efteraar besøgt Byen [Odense] og holdt en Række Forsamlinger«. Og næppe havde JPJ sammen med VB været i Skjern (forår 1871, IMT 1871 682), før også Møller holdt sit succesrige indtog dér, L. Petersen: To Hundrede Aars Trosliv. Af Skjern Sogns Historie, 1926, 94.
 73. DKT 1869 13 f.
 74. Rønne i IMT 1869 155, VB sst 1870 401 f, 403, 529 f, 537 ff, sst. 1871 673 f, 681 ff.
 75. Således marts 1874 Sønder Højrup-Aarslev, Fyns stift (42 og 105 underskrifter), 01.05.75 Fruering-Vitved, Århus Stift (224 underskrifter; et »modskrift« [med margin-påskrift: »Venstre-Grundtvigianere«] samlede kun 47 underskrifter): »Pastor Jeansson er med sin velsignelsesrige Virksomhed i den indre Mission, ogsaa ved Møder i denne Egn, – og da navnlig ved Indvielsen (i forrige Aar December Maaned) af et til indre Missionsmøder bygget og indrettet Forsamlingshus paa Fastrup Mark i Vitved Sogn (her i Pastoratet), – bleven mange af os bekjendt som en meget begavet og nidkjær kristelig Præst« (RA. Kultusministeriets arkiv. Ansøgninger). – Om indvielsen af Fastrup Missionshus, det første på landet, se IMT 1875 653 f.
 76. IMT 1873 327 ff, (1874 ingen rejseberetninger), 1875 633 ff, 737 ff, 1877 311 ff, 1878 264 ff., – VB skrev 25.10.1866 til JC om nabopræsten E. Langhoff, Lyngby-Albøge: »han er med ved alle Møderne og spiller herlig anden Violin«, V&S 129.

77. Fra brevet til Odense-menigheden (proveniens se note 31): »det der her er sket i den korte Tid er den største Forandring jeg i mit Liv har været Vidne til; thi ikke vil jeg tale om, at Kirkerne er fulde, propfulde, saa ofte Folk kaldes sammen; men her er Gud være evig lovet og takket sket en stor Opvækkelse. Et Aandens Pintseveir er gaaet hen over den hele Egn, ikke alene her i Pastoratet, men trindt omkring paa Grændserne (..) O hvor her dog er yndigt at være nu, det er som et helt nyt Sted. Onsdag Formiddag holder jeg Gudstjeneste i den ene Kirke Kl. 10 og i den anden Kl. 6 Aften. Fredag Aften holder jeg Forsamling enten i en Gaard her i Pastoratet eller i et af de omliggende Sogne. Munden er bleven lukket op og kommen godt paa Gang for dem der har funden deres elendige Synderhjærte«. – Om antallet af ansøgninger se RA. Kultusministeriets arkiv.
78. 1903 skriver sp. Axel Løwe om Horne-Asdal pastorat: »I kirkelig Henseende har der i en betydelig Aarrække bestaaet et godt Samarbejde mellem Præster og Lægfolk af den indre Missions Retning, hvorved der gennem en vidt forgrenet Virksomhed er vakt og bevaret en betydelig levende Menighed, der samler sig om Kirken og dens Naademidler (..) Hverken de andre Retninger indenfor Folkekirken eller Sekterne har nogen Tilslutning i Sognene. Dog skal jeg ikke undlade at bemærke at Størstedelen af den ikke kristelig vakte Part af Befolkningen holder sig fuldstændig borte fra Kirken og dens Liv«. Landsarkivet for Nørrejylland, Aalborg stifts bispearkiv. Sogneindberetninger 1903. (Nyeste aflevering).
79. IMT 1884 97 ff og 108.
80. Asschf.-H.: Fra Vendsyssel I 9 f, 10 (cit. af en samtidigs erindring, måske den mand der aldrig før havde hørt en sådan prædiken). – Andreassen og Andersen: En Vaartid 34.
81. Vill. Chr.: Jeansson 98 f. Vill. Chr.s opdagelse gælder IMT 1869 (386 ff): stykket 387 linje 37 – 391 linje 7.
82. Aftrykt IMT 1866 97 ff under titlen: »Hvad vil jeg, og hvem er jeg?« over Matt. 4,1-12. JC, der blev indsat samme dag i Ryslinge kirke, skriver til VB 16.03.1866: »Det var en drøj Prædiken, du begyndte med i Ørum«, V&S 116.
83. VB: Nyt og Gammelt, 5. Opl. 1913 (20 ff): 21, 24 (to stk.), 26.
84. VB: Nyt og Gammelt (351 ff): 358 f.
85. JPJs tiltrædelsesprædiken kan sønderlemmes på følgende måde, idet I=VBs tiltrædelsesprædiken i Ørum IMT 1866 97 ff, – II = VBs prædiken over 1. kor. 1,23-24, IMT 1869 387 ff, – III = VB: Nyt og Gammelt (5. opl. 1913), 3. søndag i advent, 20 ff, – IV = Sst. 2. pinsedag (Ap. Gern. 10,42-48) 351 ff. – JPJs tekst anføres før lighedstegnet, og på 1. side begynder linjetallene med selve prædikenteksten: 98, 2-4 = I 98, 2-4; 98, 4-17 = uidentificeret; 98, 17-99, 29 = I 98,4-99, 27; 99, 32-100, 8 = III 21, 8-25; 100, 9-17 = uidentificeret fyldestof (måske med vendinger fra III 21 og II 391); 100, 17-103, 33 = II 387, 37-391,7 (påvist af Vill. Chr.); 103, 34-104, 26 = III 24, 5-35; 104, 26-105, 36 = uidentificeret (om anfægtelse i forbindelse med hedningemission); 105, 36-106, 2 = III 24, 25-29 (ikke helt ordret); 106, 2-19 = uidentificeret; 106, 19-21 = III 26, 6-8; 106, 21-24 = uidentificeret; 106, 24-27 = III 26, 14-18; 106, 28-107, 19 = uidentificeret stykke om den nyvaktes trosglæde og den modnere kristnes anfægtelser; 107, 20-108, 14 = IV 358, 23-359, 17. – I de små uidentificerede stykker kan skjule sig omskrevne lån fra III, eller den mulighed foreligger, at III har foreligget i en ældre trykt gengivelse, som afviger fra postilleteksten, men som jeg i så fald ikke har kunnet finde.
86. IMT 1885 257 ff.

87. Den er fundet i: *Indre Missions Prædikenbog*, red. af F. H. Koed, 1889, 389 ff. – *Fra de gamle Stier*, red. af Asschf.-H., 1907, 19 ff. – Vill. Chr.: Jeansson, 1929, 122 ff.
88. Vill. Chr.: Jeansson 100.
89. *Kilderne er I: V. Birkedal: Synd og Naade (1848-49)* 5. opl. 1869. – II: VB i IMT 1867 465 ff. – III: VB: *Nyt og Gammelt (1869)* 5. opl. 1913. – IV: V. Birkedal: *Naadens Sorg og Sorgens Naade* 3. bd. 1857 118 ff. – V: N. G. Blædel: *Prædikener paa Kirkeaarets Søn- og Festdage*, 1864, 516 ff, alle over Mark. 7, 31-37. Efter samme principper som i note 85 anskues lånene og den anvendte teknik på følgende måde: 258, 1-24 = I 706, 4-26; 258, 25-30 = II 466, 1-6; 258, 30-259, 9 = III 479, 1-19; 259, 10-15 = I 706, 26-31; 259, 15-38 = IV 122, 11-32; 259, 38-260, 11 = I 707, 23-34 (jfr. V 521, 9-16); 260, 11-17 = II 466, 7-13; 260, 18-25 = I 708, 32-709,3; 260, 25-30 = IV 123, 6-11; 260, 30-34 = I 709, 3-6; 260, 34-261, 24 = IV 123, 11-124, 6; 261, 25-27 = II 466, 13-16; 261, 27-32 = I 709, 10-15; 261, 32-262, 31 = II 466, 17-467, 18; 262, 31-263, 16 = V 523, 10-524, 4; 263, 18-35 = III 482, 3-24; 263, 35-265, 11 = II 467, 19-468, 37; 265, 12-266, 27 = III 479, 27-480. 34 (næsten ordret); 266, 28-267, 10 = II 469, 4-28; 267, 10-27 = III 481, 21-482, 2; 267, 27-269, 16 = II 469, 29-471, 19; 269, 16-33 = I 715, 30-716, 7; 269, 33-270, 5 = I 716, 29-717, 3; 270, 5-271, 7 = II 471, 19-472, 22; 271, 8-12 = I 717, 8-12; 271, 12-272, 4 = uidentificeret.
90. At Blædel: *Prædikener 521* anvender samme træk i samme sammenhæng og med lignende ord, omend helt anden sætningsbygning, kunne tyde på, at også han har kikket Birkedal over skulderen ved prædikenforberedelsen.
91. IMT 1869 382.
92. *Brudstykke af det unægtelig interessante brev aftrykt Emil Steenvinkel-Svendsen: Kirkeminder og Præstelig 61 ff*; har åbenbart hørt til den brevsamling i familien Lundsgaard Nielsens besiddelse, som forf. har haft adgang til, formentlig en brevbogskopi eller kladde.
93. C. Hostrup: *Senere Livserindringer*, 1893, 149, bekræftes, at Jeansson som kapellan i Græsted »fik det mærkelige Indfald at indbyde mig til at deltage i et af de gudelige Møder, han af og til holdt en Sommer-Eftermiddag i Skoven, og jeg talte saa dér sammen med ham og en ganske almindelig Kolportør«. – Steenvinkel-Svendsen, a.a. nævner *Lemvigh Skov* som mødestedet; den har jeg ikke kunnet lokalisere i Nordsjælland.
94. IMT 1884 108.
95. Asschf.-H.: *Fra Vendsyssel I* 16 ff.
96. Vill. Chr.: Jeansson 89 f. Også Bartholdy erkendte åbent pionerens uselvstændighed som prædikenskriver: »Ven af og stærkt paavirket af Vilhelm Beck, hvis Prædikener han kunde holde, saa Tilhørerne omvendte sig og aldrig glemte dem«, Chr. B-y i Ill. Rel. Leksikon II 298.
97. Asschf.-H.: *Fra Vendsyssel I* 6 f efter mundtlig gengivelse ved et af JPJs »aandelige Børn«.
98. VB: *Nyt og Gammelt*, 5. udg. 1913 618 ff.
99. Jens Thybo: *Kun god er Gud. Skildringer af Menighedslivets Opvaagnen i Thy, I*, 1923, 35.
100. IMT 1869, 321 ff (Mark. 2,1-12).
101. Landsarkivet for Nørrejylland. Aalborg stifts bispearkiv. Beretning om Kirkevisitationer 1873 fol. 467. Fotokopi stillet til min rådighed af cand. mag. Anne-Lise Schou, Aalborg.
102. IMT 1868 465 ff: *Hvad tykkes Dig om Kristus?*

103. IMT 1869 625 ff: Hvad tykkes Dig om Kristus?
104. IMT 1872 753 ff: Hvad tykkes Eder om Kristus, hvis Søn er han?
105. Disposition: IMT 1868 a) s. 466-470, b) s. 470-471, c) s. 471-473. Slutning 473-475.
106. Andreassen og Andersen: En Vaartid 101 f.
107. Vill. Chr.: Jeansson 95.
108. A. Fibiger: Guds Vandringsmænd. Rids og Profiler af nogle Arbejdere i Guds Rige, I, 1930, 66 f.
109. VB: Erindringer 70 f.
110. J. Steen: Et Liv under Guds Naade, I, 1931, 67. Steen var vidne til ordskiftet; det er altså ingen vandrelegende.
111. Asschf.-H.: Naade over Naade (erindringer), 1930, 37.
112. IMT 1877 221 f. – Erindringer 55 beretter VB, at han som ung havde svært ved at prædike, gik i stå i forberedelsen og »greb saa til at læse en Prædiken af Martensen eller Birkedal, men naar det var en god Prædiken, som havde fæstnet sig hos mig, kunde jeg ikke rive mig løs fra den, og Andres Prædikener vilde jeg ikke holde«. En gang satte han sig i stedet til at læse Charles Dickens: *Pickwick-Klubben* og lo gang på gang ad de grinagtige situationer; »jeg lagde Bogen, og mine Tanker vare komne i Bevægelse, det standsede aandelige Maskineri var kommet i Gang, min Sjæl var fuld af Alvorstanker over den Text, jeg skulde prædike over, og nu gik det let«.
113. At der eksisterede kolportagelister allerede dengang, er givet, men det er ikke lykkedes at finde dem så langt tilbage. Oplysningen om censur af de grundtvigske forfattere er sekundær, men ikke utroværdig. Pauline Worm: Den indre Mission under Vilhelm Beck, 1868, 19 og 23 lader skinne igennem, at følgende værker ikke var på listen: Grundtvig: Søndags-Bog (vel 2. udg. 1859-60), Birkedal: Synd og Naade (flere opl. siden 1848-49) og K. F. Viborg: De fire Evangelier (1863). – Jac. Holm. Den blinde Evangelist Jens Sørensen Dyrholm, 1884, 34, mener at vide, at skilsmissen mellem Dyrholm og IM 1865 bl.a. skyldtes, at han ikke fortsat kunne få lov at kolportere »Bøger og Skrifter af Birkedal og andre, som tilhørte den kirkelige [dvs. grundtvigske] Retning«. Rønnes korrespondance med Dyrholm om udtrædelsen indeholder dog intet specifikt herom.
114. Brevet til Odense-menigheden, antagelig fra forår 1872. Jfr. til Niels Peter Bæk, Horne, 06.09.1878: »Men der gik Dage, og der gik Uger, indtil Opsættelsen [af at skrive svarbrev] snart vilde have slaaet den sidste Mindelse ihjel, og jeg fik dyppet den træge Pen«. Senere hedder det dog: »Saa langt et Brev har jeg sjældent skrevet i mine Dage, skjøndt jeg er en vidtløftig Karl, naar først jeg faar Mund eller Pen paa Gang«. Om brevenes proveniens se note 31.

Møde med det fremmede

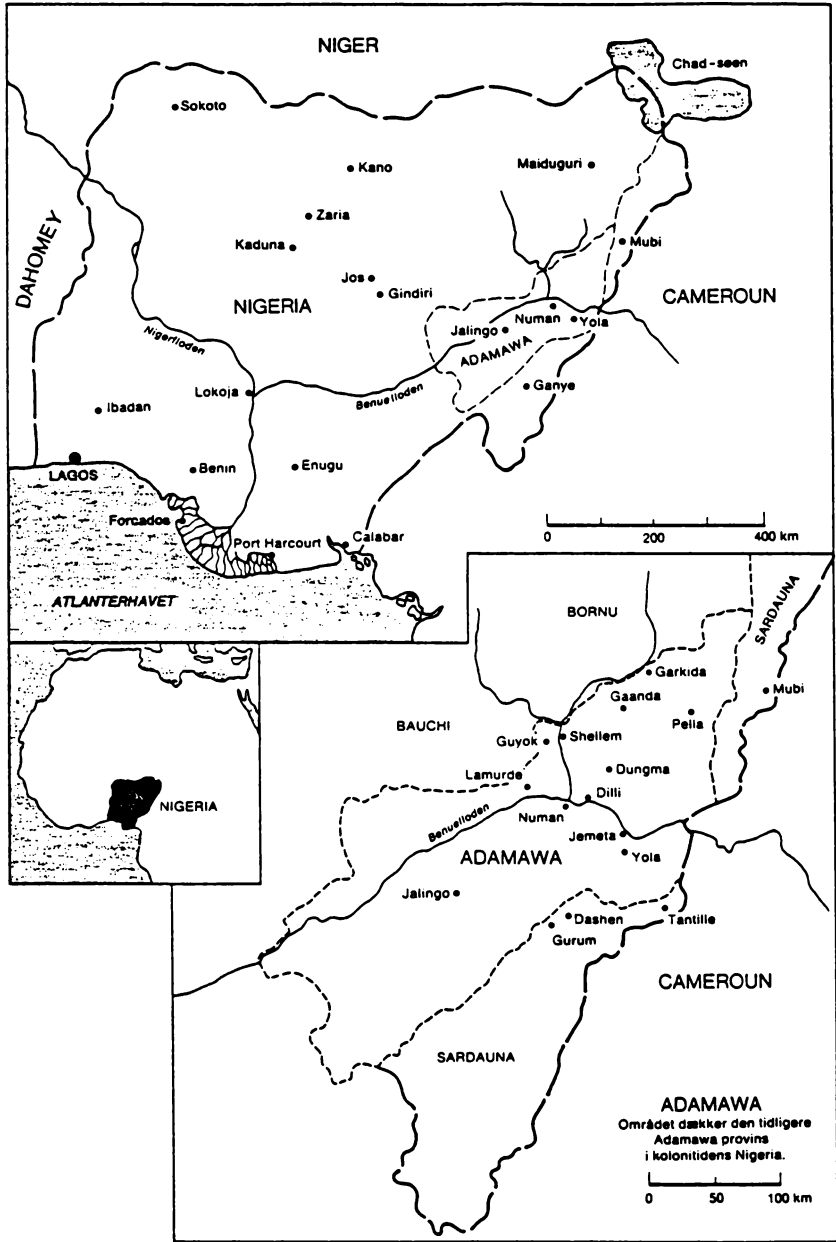
Breve fra dr. Niels Høegh Brønnum fra Nigeria, 1913

af Niels Kastfelt

I september 1913 sejlede den danske missionær Niels Høegh Brønnum ad Benuefloden i det nordøstlige Nigeria. Hans mål var den lille by Numan, hvortil han ankom den 29. september. Hermed var det første skridt taget til det missionsarbejde, som Dansk Forenet Sudan Mission siden da har udført i denne del af Nigeria.¹ Missionen var blevet grundlagt i 1911, og i 1913 blev det først hold missionærer sendt til Nigeria². Niels Høegh Brønnum (1882-1966) var uddannet som læge, inden han blev udsendt som missionær, og med afbrydelser opholdt han sig i Nigeria indtil 1921, hvorefter han fra 1922 arbejdede som sekretær for missionen i Danmark.³ I det følgende gengives en række breve, som alle er skrevet af Brønnum mellem september og december 1913. De udgør en dokumentarisk fremstilling af en dansk missionærs første møde med et lokalt samfund i Nigeria og af etableringen af et missionsarbejde i den tidlige kolonitid.

Byen Numan, hvor Brønnum slog sig ned, var hovedsageligt beboet af bachamafolk (»Bashama« i brevene), men også af en mindre gruppe islamiske hausafolk. Foruden at belyse Brønnums første møde med og syn på disse to etniske grupper viser brevene, hvorledes missionsarbejdets etablering helt afhæng af den lokale engelske koloniadministration. Denne skulle f.eks. give sin tilladelse, før Brønnum kunne begynde at bygge huse, behandle patienter, undervise og prædike.

Brønnum opholdt sig i den såkaldte Adamawaregion, der under navnet Yola Province var blevet indlemmet i den engelske koloni Nigeria i 1901. Provinsen blev ledet af en »Resident« med hovedkvarter i den nærliggende by Yola, mens koloniadministrationen i Numan var repræsenteret af en »District Officer« (den i brevene omtalte Mr. Ryan). Da Brønnum ankom til Numan i 1913, var den engelske kolonisering endnu i sin indledende fase, og koloniadministrationen (i brevene kaldt »Regeringen«) var på vagt over for alt, som efter dens vurdering kunne skabe problemer for en fredelig administrativ udvikling. Og ud fra denne synsvinkel blev også Brønnums missionsarbejde betragtet. Englændernes holdning til kristen mission var desuden bestemt af deres politiske hensyn til den overvejende islamiske befolkning i Nordnigeria. Da Numan og bachamafolket imidlertid var placeret uden for det

Fra Niels Kastfelt, *Kultur møde i Nigeria*, København, G. E. C. Gad, 1981, p. 12.

centrale islamiske område, fik Brønnum tilladelse til at begynde sit missionsarbejde netop der.

Foruden at belyse missionsarbejdets oprettelse viser de gengivne breve Brønnums holdning til de lokale afrikanske kulturer og til europæerne i området, hvor han var specielt kritisk over for de sidstnævnte. Hans syn på bachamaerne og de islamiske hausaer var naturligvis præget af hans tids sprogbrug og holdninger. Brevene afspejler imidlertid også Brønnums egen personlighed og hans markante åbenhed over for fremmede kulturelle forhold – et område, hvor han overgik mange af sine samtidige europæere. Dette fremgår f.eks. af, at brevene også videregiver Brønnums klare forståelse af især bachamaernes kulturelt særegne opfattelser af ham selv.

Brevene er alle gengivet efter originalerne i Rigsarkivet.⁴ De er alle skrevet til pastor Anton Pedersen i Aalborg, Dansk Forenet Sudan Missions daværende formand. De to første breve er skrevet, umiddelbart inden Brønnum ankom til Numan for første gang. De øvrige er alle skrevet fra Numan, og med undtagelse af brev nr. 3, hvis indledning henviser til afsenderadressen, er denne ikke anført for de øvrige breves vedkommende.

1

N. H. Brønnum til Anton Pedersen, 22. september 1913

Kære Ven!

Sidste Uge skrev jeg vist til Dig angaaende Major Sharp, the Resident, som jeg ventede skulde passere her om nogle Dage. Vi har imidlertid nu faaet Meddelelse igennem Regeringens »Gazette« at han paa Grund af daarligt Helbred har faaet to Maaneders Forlængelse af Ferien. Jeg föler, at jeg bör ikke vente paa dette, for hvem ved, hvornaar hans Helbred bliver bedre. Desuden har jeg den Ufred i mit Indre, som jeg ved kommer fra »Aanden, der driver mig«. Jeg maa væk, af Sted herfra, op mod »det forjættede Land«. Der er ingen her, der kan fölgge med mig. Mr. Maxwell sidder fast her paa Stationen og kan ikke komme herfra grundet paa Mr. Farrant's Sygdom. Mr. Dawson kan ikke rejse paa Grund af det nye Skolesystem, der skal sættes i Scene af Regeringen, og hvori Missionen haaber at faa Del. Jeg er næsten mest glad ved det saaledes, for der er egentlig intet, hvormed disse kære Venner kan hjælpe mig. Saa at sige hele Provinsen er lukket, og vi har

intet Valg. Jeg hörer, der bor en Assistent Resident i Numan, som ligger Syd for Floden overfor Gongolaflodens Munding. Foreløbig tænker jeg derfor paa at nedsætte mig i Numan og sætte mig i Forbindelse med Regeringen. Hvis jeg kan finde et bedre Centrum ved Floden end Numan, vil jeg da flytte derhen; men det vil Tiden vise. Bassama eller som det egentlig udtales, Bashema, (vistnok) er vist en udmærket Stamme og efter nogles Sigende langt større, end jeg først angav, men Tiden vil vise dette.

Om alt gaar vel, rejser jeg herfra med hele min Klunts, saa snart der passerer en Damper, maaske allerede i Morgen, for Nigerkompagniet venter en Baad, saa hvis den har Plads, gaar jeg med den. Jeg tager mine to smaa Dreng, Hamda (som kommer fra Bornu) og Masara med mig samt en Kok ved Navn Tangwa.

Kære Ven! Der er noget, jeg har tænkt paa at skrive om, og det er Nödvendigheden af, at vi faar fat i et Gift Par, thi uden et gift Par synes det vanskeligt at drage Nytte af ugifte Kvinder herude. Hvis det ikke bliver anderledes, tænker jeg, jeg vil bryde Reglen og lade Damerne komme til den Station, hvor jeg er. Naar der bare er flere Damer gör det intet for Folks Skyld hjemme, og vi kan vist alligevel ikke undgaa, at de Indföde i Begyndelsen tror, vi har flere Koner. Hvad skidt, lad dem tro det; det gör egentlig mindre til Sagen. Det er ikke Troen paa Monogami, der frelser eller drager; men derimod Troen paa den Herre Jesus Kristus. Lad mig vide, hvad Du tænker om dette. Selvfølgelig vilde jeg ikke tænke paa at bo alene med een Dame for (daarlige) Menneskers Skyld hjemme; men naar vi bygger et tilstrækkeligt Antal Hytter, synes jeg, jeg burde kunne have to eller tre Damer paa samme Station. What do you say? Vær saa kær at lade mig vide hvad Du tænker om dette.

Jeg glæder mig i mit Inderste, fordi jeg nu endelig har Lov til at rejse. Jeg har hidtil fölt mig ganske tilfreds med at vente; men nu driver Aanden i mit Indre paa, og jeg har kun Fred i at gaa. Jeg ved jo, at man beder meget derhjemme, og saa gaar jeg da nu i Herrens Navn.

2

N. H. Brønnum til Anton Pedersen, 24. september 1913

Kære Ven!

Endelig er den store Dag oprundet. Jeg har haft travlt hele i Gaar og i

Dag med at pakke, er nu om Bord paa Skibet, sidder om Aftenen i et Hjørne og ... skal sove her i Nat og af Sted i Morgen tidlig Kl. 5. Der er en Tysker og to Syrere ombord. Den eneste Plads for mig er en lille Kahyt klods op af Skorstenen ovenover Maskinen, som Kaptajnen, en sort Muhammedaner, sagde vilde være for varm. Den er lidt høj, men ikke over Kogepunktet og saa gaar det endda. Jeg löser simpelt hen Opgaven ved at sove paa Dækket i min Kampseng – Hurrah!

Nu vel da, min kære Ven. Se hvilken Naade Herren har bevist os. Vi er paa Vej nu. ...

3

N. H. Brønnum til Anton Pedersen, 8. oktober 1913

Numan
Yola Province
N. Nigeria
Oktober 8. 1913.

Ja, sikken en flot adresse, ikke sandt? Jeg har en Fölelse noget lignende som en Dreng, der har faaet en ny Hat. Han kan ikke blive træt af at betragte den og vilde saamænd sove med den paa om Natten, om det var muligt; eller maaske snarere som en meget ung Kontormand, der fylder alle Papirstrimler, han faar fat i, med en flot »Underskrift«. Men lad mig begynde, hvor jeg slap forleden.

Rejsen herop med Dampbaaden gik meget godt, og jeg vil ikke opholde Dem med lange Beskrivelser. Det var min Hensigt at staa af i Numan, som ligger syd for Floden lige overfor Gongolaflodens Munding og raadføre mig med den derværende Regeringskommissionær. Denne raadede mig imidlertid til at fortsætte Rejsen til Yola og der tale med Hovedkommissionæren for denne Provins, som er den eneste, der kan give nogen Tilladelse. Jeg gik da ombord paa Baaden igen og tog med til Yola. Jeg kan ikke nægte, at jo nærmere jeg kom til Yola, desto mindre glad fölte jeg mig, for jeg vidste, at den Mand, jeg skulde tale med, ikke var en Ven af Missionen; men Gud gav mig Fred i Forvisningen om Sandheden af Jesu Ord, »Værer frimodige, jeg har overvundet Verden«. Regeringskommissionæren modtog mig venligt og svarede paa mit direkte Spørgsmaal, at vi ikke efter hans Mening kunde vælge et bedre Sted at begynde foreløbigt end Numan. Denne By ligger i Bashamadistriktet og er en Regeringsstation og det eneste Sted, hvor-

fra der er Forbindelse med Omverdenen. Den er derfor det bedste Sted, hvor en, der forstaaer Hausa, kan tilegne sig Bashamasproget. Enden paa Forhandlingen blev, at jeg fik Tilladelse til *foreløbigt* at bygge Hytte udenfor Byen; men hvad Øjeblik det skal være, kan jeg blive vist ud af Provindsen. Dette foruroliger mig imidlertid ikke; thi Jesu Christi Sendebud er sjældent bleven modtaget med aabne Arme i denne Verden. Mens vi laa ved Yola havde vi det Uheld at en af mine smaa Dreng, Massara, faldt ned fra det överste Dæk og brækkede Laarbenet. Söndag Morgen D. 5te ds. forlod vi Yola og naaede Numan ved Middagstid, hvor vi blev sat i Land i en lille Baad. Der stod jeg da paa Flodbreden med mine Kasser, min Kok, Tangwa, og mine to smaa frigivne Slavedreng,⁵ Hamda og Massara, af hvilke den sidstnævnte laa paa en Kampseng med Benet bundet op, saa godt som det havde kunnet lade sig göre ombord paa Dampbaaden. Jeg efterlod mit »Paahæng« paa Flodbreden og gik op til Regeringskommissionären, som modtog mig meget venligt og hjalp mig til at faa nogle Hytter i Byen, hvortil da mine Sager blev bragt. Söndag Aften lagde jeg mig til Hvile i det herværende Bashamakvarter med Hjærtet fuldt af Tak til min Herre og Frelser, som i Sandhed har gjort alle Ting vel.

Det var mig meget om at göre, at Hedningerne skulde forstaa, det var dem, jeg kom til, og ikke de »civiliserede«, tvetungede Hausafolk, derfor var jeg saa glad, thi det Hus, jeg levede i, tilhörer Kongen over hele Bashamafolket, som har sit Hovedkvarter i en By, der hedder Lamurde, men hvis Sön bor her og var min Vært. Mandag kom der Bud fra Yola, at jeg ikke maatte bo i Hedningekvarteret, men skulde bo i Hausabyen, indtil jeg kunde bygge udenfor hele Byen. Dette bedrövede mig meget, men der var intet andet for, end at jeg maatte lystre. Den herværende Regeringsmand er overmaade venlig og sendte mig sin Tolk til Hjælp. Denne sendte jeg da ud for at finde Hytter for mig og ved Guds naadige Ledelse blev det arrangeret saaledes at jeg fik Logi paa Hausasiden af den Vej eller Gade, der skiller Byen i to Dele. Jeg er saaledes saa nær ved Hedningekvarteret, som jeg kan være, og i mit stille Sind ler jeg af Regeringens Betæneligheder, for Bashamafolkene modtog mig med Venlighed, og trods Regeringens Forsigtighed ved nu hver Bashama her, at den hvide Mand kun flyttede ud af deres By tvunget af den engelske Regering.

Hjemme i Danmark driver man Faar og Ungkvæg ind i Indelukker; herude behandler man Mennesker paa den Vis. Een eller flere Familier bor i et Indelukke omgivet af flettede Halmmaatter, hvor der da findes adskillige Hytter. Ogsaa jeg bor da nu i saadant et Indelukke og har fire Hytter til min Raadighed: Een bor Kokken og Hamda i, een er

Kökken, een er »Hospital«, for Tiden optaget af Massara, og een bor jeg i. Væggene af Hytterne er simpelt hen eet Lag Halmmaatte, Taget er af Straa. Hele Historien kunde formodentlig bygges for mindre end tyve Kroner.

Det er Skik herude at de Indfødte hilser deres Hövdinger med Ordet »Zaki« (Löve). Paa samme Maade hilses de hvide Mænd og da i Særdeleshed Regeringens Folk, som de Indfødte kalder Dommere. Alle Mennesker her hilser da ogsaa mig med Ordet »Löve«, og saa snart jeg siger noget böjer de sig dybt og siger: »Ja vel, Löve«. Dette synes jeg imidlertid ikke om, og jeg har grundet paa, hvordan jeg skulde fortælle det til dem, uden paa samme Tid at give dem Indtryk af, at jeg var en foragtet Mand i de Hvides Land, for der er ingen Grund til, at de Indfødte skal tro om Missionærerne, at de tilhører en lavere Kaste end andre hvide Mænd. Min Kok har imidlertid löst Problemet idag. I Morges da min Vært kom for at byde mig »God Morgen«, blev han fört ind af Kökken, som sædvanligvis gentager, hvad jeg siger til Gæsten og omvendt, for det er ikke Skik at »en stor Mand« taler direkte til sin Gæst, men derimod gennem en tredie Mand, og det maa ikke glemmes at en hvid Mand i de Indfødtes Öjne her er Toppunktet af al Storhed, for böjer ikke deres Konger og mägtige Mænd sig dybt for den hvide Mand? Nu vel, min Vært böjede sig dybt og sagde: »Löve«, hvorpaa min Ven, Kokken, holdt sin Jomfrutale. Han kender Missionærerne fra Ibi, og jeg har forresten behandlet hans Broder for et Slangebid: »Denne hvide Mand er en Malam (Lærer)«, sagde han, »man siger Malam til ham; han er ikke Dommer, men fortæller Folk om Gud og giver dem Medicin, og han slaar ikke«, tilføjede han opmuntrende, hvilket straks henförte mig i Tanken til et Hestemarked – »han slaar ikke«.

Oktober 16. 1913.

De Indfødte begynder at kende mig bedre nu og behandle mig mere som et Menneske og mindre som en »Löve«. Jeg har begyndt paa Bashamasproget og finder det meget interessant men ikke meget let. Det er ganske forskelligt fra Hausa. Dansk og Engelsk ligner to Dialekter af det samme Sprog sammenlignet med Hausa og Bashama. De to sidstnævnte er lige saa grundforskellige som Dansk og Russisk. Grumme faa af Bashamafolkene forstaar Hausa. Först i Dag er det lykkedes mig at faa fat i en Bashama der forstaar tilstrækkelig Hausa til at jeg kan have Nytte af ham. Hvis han viser sig brugelig vil jeg benytte ham og skaffe mig af med den Hausa Malam, som jeg hidtil har brugt – et

dovent, dumt Mandfolk, som ikke gider høre efter, hvad jeg siger, men tilbringer Tiden med at tygge Tobak og overspytte mine Vægge. Det er umuligt for mig at bibringe Læserne en Ide om saadant et Menneskes Ladhed og Tankeløshed. Det at tænke er noget ganske nyt og uvant, men nok derom. Desværre er jeg nødt til at afbryde Studiet nogle Dage, mens jeg rejser til Yola for at tale med Regeringskommissionæren. Der er ikke saa faa Vanskeligheder forbundne med Begyndelsen af et Arbejde i en Provins, hvor der hidtil ingen Missionsarbejde har været; men Herren, som hidtil har været foran os og vist Vej, vil vedblive at lede os, saa vi ogsaa fremdeles maa have Forvisningen om, at hvad vi gör, er i Overensstemmelse med hans Vilie.

4

N. H. Brønnum til The Resident, Yola Province, 8. oktober 1913

Sir:

On behalf of the Danish branch of the Sudan United Mission I beg to ask your permission:

I. To build temporary buildings at the town of Numan on the east-side of the town.

II. To take necessary steps for the learning of the Bashama language.

III. To start medical work among the natives.

IV. To open school-work with free admission for anyone who chooses to join.

V. To engage in other forms of mission-work as opportunity offers itself and time appears ripe for it.

When I interviewed you on the 2nd inst. you told me to apply directly to head-quarters at Zungeru but as I should like to consult my home-committee before applying for a *permanent site*, I suppose I may defer writing to Zungeru in the meantime.

5

N. H. Brønnum til Anton Pedersen, 12. oktober 1913. De punkter som nævnes i det følgende brev, henviser til det foregående brev til den engelske Resident i Yola, hvori Brønnum søger om tilladelse til at begynde missionsarbejde.

Jeg har med Vilje forment Spørgsmaalene saaledes, at han i hvert Fald ikke kan jage mig ud uden at udsætte sig for kedelige Undersøgelser. Thi hvilket Ramaskrig vilde der ikke rejse sig i det religiøse England, hvis det blev offentliggjort i »British Weekly«, at man havde forbudt en Missionær at bygge en Hytte, hvor Nigerkompagniet har et Lagerhus, at det var bleven ham forment at lære og nedskrive et Negersprog, samt at man rent ud havde nægtet ham Tilladelse til at behandle de stakkels hjælpeløse Syge. Disse tre Punkter er derfor klare. Punkt IV kan han vanskelig nægte af samme ovennævnte Grund. Det eneste er at Religionsundervisning kan blive forbudt; men der vil han finde mig yderst tykhovedet og tungnem, for der er mange Ting, jeg da maa have Klarhed over, nemlig om det forbydes en Mand at begynde og slutte med Bön, og om det kan anses for Religionsundervisning at bruge Bibelen som Læsebog, i saa Fald vil Regeringen være saa venlig at forsyne os med en Læsebog. Punkt V. er mere vanskelig; men selv om det foreløbig nægtes, har det mindre at sige, thi hvis vi har Lov til at gøre de første fire Ting taber vi forholdsvis lidt selv om det formenes os at prædike offentligt paa Gaderne.

...

Adskillige af de Unge er stærkt inde paa at faa Skoleundervisning og i Morges var der tre Unge til Stede ved Andagten, som vist for første Gang i deres Liv hørte om vor velsignede Herre og Frelser, hvis Navn jeg priser for det store Privilegium, som er blevet mig givet. Men jeg maa have Skolerequisiter, og jeg indlægger en Ordre, som, hvis den godkendes, bedes sendt til Wareham & Co. snarest muligt. Jeg har spekuleret paa, om jeg skulde rent afstaa fra at holde Skole i Hausa indtil jeg kan begynde i Bashama, men Spørgsmaalet synes at løse sig selv, thi baade Hausa- og Bashama-Ynglinge er saa ivrige paa at faa begyndt, at mine smaa Drengene sidder og staver med dem i Hausa A.B.C.en. De Unge begynder at se Tidernes Tegn. Indtil for faa Aar siden maatte en Mand, der vilde klare sig i Livet, være en dygtig Bueskytte og Spydkaster. Nu begynder man at forstaa at det at kunne læse og regne er mere nødvendigt ...

6

N. H. Brønnum til Anton Pedersen, 14. oktober 1913

Kære Ven.

Du vil maaske undres over hvad Vanskeligheder, der kan være her

oppe, som kan forvolde Regeringens Indvendinger. Jeg er ganske klar over, at Mr. Webster vilde hellere end gerne smide mig ud af Provin- sen; thi der er vist næppe Tvivl om, at han jo vil blive udnævnt til permanent »Resident« i denne Provins, hvis det viser sig, at Major Sharp maa trække sig tilbage. Alle er selvfølgelig venlige overfor mig og behandler mig som en gentleman, simpelt hen fordi de ikke kan andet og ikke tør andet. Om min Universitetsuddannelse saa aldrig vilde gøre anden Nytte, saa vilde den dog ikke være spildt, fordi end ikke den »vigtigste« »government-official« kan nægte mig Titlen »gentleman«, og dette nöder ham til at behandle mig som en saadan, hvilket har meget at sige, saadan som jeg er stillet her for Tiden.

Naar man trænger ind bag alt Vrövl og Selvbedrag hos disse Menne- sker, saa tror jeg, man vil finde at den egentlige psykologiske Aarsag til deres Indvendinger er dette, at deres Liv kan ikke taale Lyset, og de hader den tanke, at der skulde være Missionærer her til at se det og forarges. Med grumme faa Undtagelser kan det siges, at hvide Mænd i Almindelighed, Regeringsmænd saa vel som Handelsfolk, lever et aabent forargeligt Liv med indfödde Kvinder. Jeg vil fortælle Dig en lille Oplevelse, jeg havde igaar og idag til at belyse dette. Jeg trænger til at meddele mig til nogen, og jeg har ingen her. Da jeg sad her i min lille Straahytte igaar og arbejdede med min Malam, kom der et Kvind- folk som vilde tale med Malam. Hun stod ved Döraabningen og benyt- tede da Lejligheden til at spørge, om hun kunde komme og lære at læse. Jeg svarede, at jeg vilde kun have Mænd og Dreng i min Klasse, men naar der kom hvide Kvinder herud, vilde de læse med Kvinderne. Jeg fölte, at hun var lösagtig, for hun havde »slimede« Öjne; men i hvert Fald vil jeg ikke lade Kvinder komme mig nær saa længe jeg er ene. I Dag betroede Malam mig, at nævnte Kvinde havde bedt ham sige mig, at hvis jeg önskede hende, skulde jeg bare sige et Ord. Jeg forsögte at gøre ham forstaaelig, hvor umuligt dette var, og hans For- bavselse var uforstilt. Han kom med sine muhammedanske Ideer om Moralitet, som i alle Maader vilde tillade dette, og jeg fik da Lejlighed til at fortælle ham om Jesus. Han var meget forbavset, og i særdeleshed slog det ham som höjst abnormt, at i Europa bliver en Mand straffet, hvis han har mere end een Hustru: »Men«, sagde han, »de andre hvide Mænd tager sig Koner her. Dommerne har alle giftet sig med sorte Kvinder«. (De Indfödde kalder Regeringsmændene Dommere – Judges). Saa fortalte han, hvorledes de simpelt hen sender Bud til Hövdingen om at sende dem saadan og saadan en Pige, betaler nogle faa Shilling for hende efter indfödt Skik og beholder hende til de bliver kede af hende. Saa sendes hun bort, og de tager en anden. Aah! kære

Ven, mit Hjærte blödte, og da Malam var gaaet, kunde jeg ikke andet end sætte mig hen og græde. Oh min Gud! Hvilken Forbrydelse. Disse Mennesker, for hvem Jesus, min velsignede Frelser döde, behandler man saadan. Jesu Smertes Lön drages i Skarnet af vanhelligede Hænder. Jeg kunde vanskeligt overbevise den Mand om, at jeg ikke ønskede Fruentimmeret. Men oh min Herre og Gud, hvorledes kan dog disse Menneskers Öjne aabnes. Her staar jeg som det eneste Jesu Vidne, og jeg er et svagt og syndigt Menneske. Skal jeg da nu gaa omkring med den Fölelse, at Mændene venter, jeg vil forlange deres Dötre – ikke röve desværre, for i saa Fald vilde de forstaa, at jeg var en ærlig Mand, hvis de saa, jeg ikke gjorde det. Nej, de giver dem gerne, for det skaffer dem Penge og Penge er hvad man jager efter i dette Satans Arnested. Ja, kære Ven, dette har gjort et dybt Indtryk paa mig, og jeg skriver under Taarer; men Gud ser mine Taarer og hörer mit Raab. Han vil handle. Den Mur, vi staar overfor her, kan ikke nedbrydes af Mennesker. Gud maa selv göre det. Jeg er her nu, og jeg tror, det er fordi Gud vil have mig her; men hvad kan jeg göre? Disse Mennesker forekommer mig at være vandrende Lig, og intet kan göres ved dem med mindre Gud indblæser i dem sin Livsaande. Gud fri os i Naade for Mohammedanismens kolde döde ... haand – denne Forbandelse iblandt Menneskeheden. Een Ting kan jeg göre; jeg kan skynde mig at lære Bashama og saa forresten »söge de ydmyge Steder, ... saa faar jeg min Jesus i Tale«. Ak ja, disse gode gamle Salmer, hvad kan vel sammenlignes med dem?

Jeg dömmér ikke disse Europæere, som forsynder sig mod de Indfödte. De er ikke særdeles onde Mennesker. Fristelser herude er af en særdeles ondartet Natur, og maaske den naturlige Modstandskraft formindskes i dette Klima. Men du ser, hvad vi har at kæmpe mod baade blandt de Indfödte og den hvide Regering. Men nu iblandt Hedningerne. Hvordan ser det ud der. Jeg ved det ikke, kender ikke deres Skikke og Tankegang. Jeg begynder at forstaa Mohammedanernes Tankegang, og, kære Ven, den er forfærdelig.

Men jeg vil slutte disse fortrolige Meddelelser og gaa videre med mit Bashama. Som Lön for at du har læst mine Udgydelser med Taalmodighed, som jeg ved Du har, vil jeg ganske gratis lære dig et Ord, som endnu intet Menneske i hele Danmarks Land kender. Navnet for Gud paa Bashama er *Pwa*. Udtalen er som følger: Luk Læberne sammen, blæs Kinderne ud som en gammel Landsbyklarinetsspiller, aaben, blæs ud, lad læberne flagre i Luften som et par Underbenklæder, hængt ud til Törring, og artikuléér. Med andre Ord W Lyden skal være særdeles bred ...

7

N. H. Brønnum til Anton Pedersen, 26. oktober 1913

... Med Hensyn til nye Udviklinger herude har jeg lidet at meddele. Jeg indsendte en Ansøgning forleden om at faa et bestemt Stykke Jord lige udenfor Bashamabyen – der er nemlig ingen Tale om at man vil lade os bo i Byen er det blevet mig betydet.

Jeg bad om at maatte bygge 40 Alen fra Byen, men Mr. Ryan siger han har anbefalet 300 Alen som en passende Afstand, »for«, siger han, »det andet vil vi aldrig faa Lov til«. Desuden har Mr. Ryan anbefalet at vi faar Lov at lade Kvinder komme ind – i hvert Fald en gift Kvinde, saa jeg har nu godt Haab om at dette vil ske. Saa snart jeg faar bestemt Besked vil jeg telegrafere det Ord som du önsker – »Kom«, ...

Mr. Ryan har ganske forandret sig med Hensyn til det Spørgsmaal og er i det hele taget mere og mere venligsinnet. Maaske har fölgende lille Omstændighed noget med det at göre. Han har en Hund som han grumme nödig vil miste, men som er bleven meget ilde tilredt af enten en Slange eller Skorpion. Jeg gaar op og forbinder den hver Dag, og han er ganske klar over, at den vilde være död hvis jeg ikke havde været her. Jeg spiste dinner hos ham i Aftes – i Stil forstaar du med evening-dress. Det gör man altid herude, og hvis Juul kommer herud maa Du endelig sige til ham, at han bör medbringe evening-dress, helst sort med dinner-jacket, ikke Livkjole. Det bruges ombord paa Skibet, og herude bruges det eller hvid evening-dress, altid hvor hvide Folk mödes til Dinner om Aftenen. Kvinder behöver just ikke Evening-dress; men den slags dress, hvor Nederdel og Liv er ud i eet – ingen Nedringning, men selvfølgelig de fleste foretrækker lav Hals herude. Jeg undskylder disse smaa Punkter; men de har deres Betydning, og jeg mener Missionærerne bör være i Stand til at optræde paa rette Maade. Det hjælper vor Sag. Som sagt havde vi en rigtig fornøjelig Aften og blev underholdt af en Grammophon.

8

N. H. Brønnum til Anton Pedersen, 31. oktober 1913

Kære Pastor Pedersen!

Fölgende Ting er værd at lægge Mærke til: Sir Frederik Lugard er lige bleven Guvernör og Nord og Syd Nigeria slaaet sammen i eet Protekto-

rat. Den nye Guvernörs Politik er endnu ikke kendt, og han træder med sagte Skridt, for hans Hverv er vanskeligt, dog vil han have sin Næse i alt. Den hidtidige Försteminister, Mr. Temple, er paa Ferie i England og vil maaske ikke komme tilbage. Den 'fungerende' er derfor kun midlertidig og kan ikke göre meget. Mr. Webster er kun fungerende Resident i denne Provins og kan ikke göre ret meget paa egen Haand. Du ser Vanskelighederne. Hvad Under da om min Ringhed föler omtrent som Drengen, der ved sin Konfirmation skulde gentage Luthers Ord i Worms: »Her staar jeg! -- her staar jeg! --« sagde han med Graad i Halsen, indtil Præsten venligt sagde: »Ja, ja, min Dreng, det ser jeg nok«.

Det har livet mig op at se, hvordan Sagerne staar, og man trænger til Oplivelse under Forhold som disse. Det er saa vanskeligt for mig at se frem i Tiden og glæde mig ved det, som vil komme. Jeg kan ikke se ud over hvad der ligger lige for, og det er ej glædeligt. Jeg indsendte Ansøgning om Byggeplads og bad Regeringen give os een af to Byggepladser, begge c. 100 Fod (engelsk maal) fra Bashamakvarteret af Byen; men de vil give os intet nærmere end 600 Fod; dette gör begge Punkter umulige, og der er i det hele taget liden Tilböjelighed til at give os Byggeplads andetsteds end paa den Side, der er bleven afsat for europæiske Handelsfolk fra Begyndelsen, hvilket vil sige, at vi faar en Del af Hausakvarteret mellem os og Bashamafolkene; men det kan ikke hjælpe. Jeg kan ikke göre mere, end jeg har gjort, og maaske er det bedst, at vi skulde have vort Kvarter paa den Side. I hvert Fald, naar vi ikke maa komme Byen nærmere end 600 Fod, forekommer dette mig at være det eneste Sted, ...

En anden Ting har jeg at meddele, den nemlig at jeg flytter ud af Byen i Morgen. Jeg har nu boet her i en Maaned snart; men jeg har ikke været rigtig rask den sidste Tid. Jeg var lidt daarlig for nogen Tid siden; men forleden Nat blev jeg rigtig daarlig, og Mr. Ryan kom og besøgte mig igaar. Han sagde, han har været her i Landet i elleve Aar og kender noget til Forholdene. Den Hytte, jeg bor i, er ikke en Bolig, en Europæer kan leve i (hvilket jeg er ved at give ham Ret i), desuden har han faaet Meddelelse fra Zungeru, at Guvernören ikke önsker, at Europæerne endog for en kort Tid lever i Indfödtes Byer og har kun ladet mig blive her paa sit og Mr. Websters Ansvar, fordi de vidste, jeg vilde saa nödig bo andetsteds. Nu var han imidlertid klar over, at jeg burde flytte ud af Byen for mit Helbreds Skyld, og rent ud sagt, hvis jeg skulde gaa hen og dö, mens jeg levede i Byen, vilde han og Mr. Webster faa gevaldigt paa Hovedet. Selvfölgelig kunde jeg ikke andet end öjeblikkelig tilbyde at flytte, og jeg tror ærligt talt, det er bedst for mit

Helbred. Desuden vil det gøre mindre Skade eftersom jeg er bleven kendt med Bysfolkene. Jeg flytter til en Resthytte, et Slags »Herberg for Rejsende« nede ved Floden tæt ved Mr. Ryans Hus. Huset er køligt og den elendige Hytte, jeg lever i for Tiden, er temmelig uudholdelig maa jeg tilstaa, saa jeg tror, det vil have en god Indflydelse paa mit Sind. Hovedet bliver saa tungt, naar man ikke kan faa tilstrækkelig Skygge, og den tørre Tid er begyndt med Varme og harmattan⁶ i Overflødighed. Jeg vil i hvert Fald passe paa, at vi faar ordentlig Tag paa vore Huse, naar vi begynder at bygge, hvilket vil blive snart. Saa snart, jeg kan faa Mr. Ryan ud at maale Grunden op og afsætte Grænserne, vil jeg begynde at rydde Grunden og bygge. Det vil vare Uger, maaske Maaneder før Tilladelsen kommer; men det kan vi ikke vente paa, hvis Juuls kommer. Der er ingen Aarsag til at tro, at de vil nægte os den Grund, vi beder om, og paa det er vi nødt til at begynde, thi jeg kan ikke have det Hus, jeg flytter ind i i Morgen, ret længe, og der er intet andet, med mindre jeg bygger, saa selv om dette betyder, at vi risikerer 2-3 £ str. faar dette være.

Det forekommer mig, at Du af ovenstaaende kunde faa det Indtryk, at jeg er syg. Mit Ildebefindende er ganske overstaaet, og jeg er igen rask, saa der er ingen Aarsag for Bekymring.

– 1st November. Lördag Aften

I Dag har jeg flyttet, og hvilken Forandring! Een Ting er jeg klar over, og det er, at det er uudholdeligt for en Europæer at bo, hvor kun en Halmmaattevæg adskiller ham fra, jeg ved ikke hvor mange Negerfamilier. Det er uudholdeligt at høre uafledigt det samme dumme, barnagtige Vrövl, den samme dumme Latter, de samme dumme Eder, for disse Mohammedanere bander som Slagtersvende. Jeg bor nu væk fra al Larm: Trommer, Vrælen, Snakken, Leen, Slagsmaal, Hanegal, Hundeglam, Hestevrinsken, Kobrölen og Æselskryden (to Slags af sidstnævnte, ligesom der er to Slags Skildpadde, nemlig forloren og ægte), c. 100 Skridt fra Floden, hvilket er en Velsignelse, for naar jeg ser paa Vandets Skvulpen imod Smaastenene, saa ved jeg, at akkurat paa samme Maade skvulper Vandet der hjemme, og begge er Lemmer paa det samme uhyre Vandlegeme. Ja, nu tror du jeg længes; men det er skudt forbi, for det gör jeg ikke, jeg glæder mig kun. Jeg gad vide, om andre Missionærer skriver saadant noget Vrövl til deres Formand, i saa Fald tror jeg, at Missionsvennernes Stilling bör forandres. Folk er slemme til at have ondt af »de sølle Missionærer«, det vilde være bedre om man havde ondt af de sølle Missionsformænd.

Der ligger en temmelig stor Bashamaby paa den anden Side Floden. Intet kunde være heldigere, og jeg har allerede udklækket følgende Planer, som Mr. Ryan har sagt, at han intet har imod. Vi maa ikke bo i Byen, og vi kan heller ikke faa en Grund der, som vi kan være tjent med; men vi vil købe eller leje en Hytte eller to i Byen, hvor vi vil holde Skole og modtage Patienter. I Byen paa den anden side Floden, vil vi ogsaa faa et par Hytter og en Gang ugentlig vil jeg rejse over og overnatte der – officielt for at modtage Patienter, men egentlig for at blive Venner med Folkene, sidde om Aftenen udenfor deres Huse og snakke med dem og benytte Lejligheden, naar den byder sig, til at fortælle dem om Jesus Kristus. Dette kan imidlertid først ske, naar der kommer Hjælp herud, for jeg kan ikke rejse bort fra mine Sager, man vil stjæle dem – en slem Vane. Hvis du spørger, hvorfor vi ikke skal nedsætte os i Byen paa den anden Side Floden, kan jeg kun svare, at vi ikke kan faa Lov. Numan er det eneste Sted for Tiden. Hu bav! sikken en Masse Moskitoer, der er hernede ved Floden, de er lige ved at spise mig op, saa jeg maa vente med at slutte til i Morgen ...

9

N. H. Brønnum til Anton Pedersen, 9. november 1913 (vedlagt brev af 4. november)

Kære Ven! I Morgen gaar Posten, og jeg har adskillige Breve at skrive men liden Tid, saa jeg vil skynde mig. Mr. Ryan og jeg har udmaalt et Stykke land nu for Missionen og jeg indlægger et Grundrids, som jeg haaber vil give en bedre Ide af Situationen med end det Krimskrams, jeg sendte forleden. Det er saa nær ved Byen, som vi kan komme.

Med Hensyn til Arbejdet, da har jeg straks antaget Arbejdere, som nu rydder Pladsen, og om faa Dage vil vi være godt i gang med Byggeriet. Dette optager selvfølgelig en Del af min Tid, og jeg har ikke saa forfærdelig megen Tid at give til Sprogstudium i Forvejen. Lægegerningen udvikler sig med drabelige Skridt. Jeg har for Tiden otte Patienter, som kommer hver Morgen og bliver behandlere. De fleste (fem) kommer fra Byen paa den anden Side Floden, hvor jeg har spekuleret paa at rejse over en Gang om Ugen saa snart der kommer en anden Missionær herud til at hjælpe mig. Men der ser man, da det viste sig, at Profeten umuligt kunde komme til Bjerget, kommer dette storkende ganske af sig selv og siger »god Morgen« (pokowna paa B.) til Profe-

ten. Følgen er at »Profeten« er glad; mindst lige saa glad som Elias, da Ravnene bragte Maren til ham i Muddergrøften. Mine Patienter lover mig, at der snart vil komme mange for de har Saar alle sammen, baade Mænd og Kvinder, hvilket viser den moralske Tilstand i Imboro (Byens Navn). Saarene er nemlig situerede paa nederste Halvdel af Benet i alle Tilfælde jeg hidtil har haft og har umiskendeligt Karakter af Saar, der skyldes forudgaaende venerisk Sygdom. Det ser saaledes ud, som om hele Byen er luetisk – en rar Historie at rydde op i!!

Om hvormed al Ting er, Lægevirksomhed har gode Betingelser her og selv om jeg ikke kan meget af Sproget, kan jeg dog tilstrækkeligt til at fortælle dem, at hvad jeg gör, gör jeg for Guds Skyld. –

Skolevirksomhed vil ogsaa have en god Fremtid her, tænker jeg; men jeg har ikke Tid til at give mig af med det...

10

N. H. Brønnum til Anton Pedersen, 14. november 1913 (vedlagt brev af 13. november). Det brev, Brønnum henviser til, er en ansøgning til de engelske kolonimyndigheder i Yola om tilladelse til at begynde missionsarbejde

Kære Ven!

... Ved Læsningen af indlagte Kopier vil du maaske undres over Indholdet; men det er af diplomatiske Grunde, jeg stiller Prædiken i Baggrunden. Vi kan ikke prædike foreløbigt, og Regeringen er, ved jeg, bange for, at vi skal komme stejlede med nogle uerfarne Individer, som stiller sig op paa Markedspladserne og fortæller Folk, at hvad, de tror paa, er noget Humbug. Jeg har derfor med Vilje stillet Lægemis-sionsgerning og Skole i Forgrunden paa samme Tid som mine senere Hentydninger aabner Vej for enhver som helst Slags Missionsgerning. Ligeledes beder jeg kun om Tilladelse for et gift Par foreløbigt, men meddeler Tilstedeværelsen af de ugifte Damer. Jeg tror nemlig, at man vil nægte os Tilladelsen, hvis vi beder om Tilladelse for ugifte Kvinder; men tillader man først en gift Kvinde, sender vi simpelt hen Bud efter Resten, naar det passer os.

11

N. H. Brønnum til Anton Pedersen, 18. november 1913

Kære Ven!

Jeg har været afbrudt i mit Skriveri, idet Manden, jeg nævner ovenfor, som jeg fandt under et Træ, er død. Han blev værre og værre, og nu er han endelig død. Det er mærkeligt, saa bange Negerne er for Döden og for et sygt Menneske. Et döende Menneske lever et Hundeliv, indtil han endelig slipper ud af Dören; ingen vil hjælpe ham. Döden kommer til ham som en barnhjærtig Ven og giver ham Naadestödet. Denne Stakkel her havde hverken Ven eller Frænde. Et Bæst af en hvid Mand har ladt ham tilbage, da han blev for daarlig til at bære sin Byrde, og han blev ladt tilbage uden en Maatte at ligge paa eller et Tæppe at dække sig med i de nu temmelig kolde Nætter. Had, min Ven, hvis jeg fulgte min Indskydelse, rejste mig op, knyttede Hænderne, sparkede i Jorden og udskreg alle de Ukvemsord, jeg kender (og det er mange), over disse kvidkalkede,⁷ kadaveriske, Slyngler, som rejser her i Landet. Ja, Du tænker jo nok, jeg er tosset, og det er jeg maaske ogsaa, men som Shakespeare siger »there is method in the madness«...

12

N. H. Brønnum til Anton Pedersen, 6. december 1913

Kære Ven!

Mange Tak for Brevet med Mr. Dixons Brev indlagt, som jeg var glad ved at se. Med Hensyn til Overrislingsarbejde, da kan jeg vel nok sige uden at prale, at jeg kunde vel vanskeligt have udfyldt Pladsen som Overforvalter paa en Gaard paa 1200 Tdr. Land uden at vide noget om den Slags Ting, og jeg kan forsikre vor kære Ven om, at han foreløbig kan spare sig Ulejligheden. Det er umuligt her. Dette kan jeg sige uden Nivelleringsapparat (som jeg forresten kan bruge og har taget Eksamen i – jævnfør Jakob von Thybo), og Jens Dixon vil sikkert kunne forstaa det, naar jeg siger, at Floden falder over tyve Fod i den törre Tid og dens Vandstand er saa dybtliggende, at det kun kunde udnyttes ved Hjælp af Damp – d.v.s. det maa löftes ud af Flodsegen. Dette er imidlertid ogsaa umuligt efterdi Vandet paa sine Steder er en hel Fjerdingvej fra Flodens normale Kant i Regntiden. En stor Mangel ved denne Flod er, at der er ingen Basiner i dens Löb som i Nigieren. Saa

snart Regnen hörer op, löber Vandet ud i c. 14 Dage til 3 Uger. De smaa Bifloder bliver næsten ganske törre og nogle helt törre i Löbet af samme Tidsrum. Men jeg er ganske enig i Hr. Dixon i hans Udtalelse, at vi bör hjælpe Folket op timeligt saa vel som aandeligt, og det glæder mig at se, at han har den Opfattelse. Dog bliver den Maade, hvorpaa vi kan hjælpe dem sikkert en ganske anden, end han tænker. Jeg böjer mig for hans Erfaring, og hvad han har set paa sine lange Rejser; men öjensynligt har han endnu ikke prøvet at leve under den yngre Stenalder's Forhold, og derfor kan alt, hvad han ellers har set i Verden, ikke hjælpe ham til at fatte Stillingen her. Jeg ser i Aviserne, at der er Tale om at anlægge Sporvognstrafik i Aalborg. Formodentlig bevæger Folk sig tilstrækkeligt omkring til at Sporvognene vil blive udnyttede, skönt jeg, ærlig talt, tvivler om det. Men hvis man havde anlagt Sporveje i Aalborg for 500 Aar siden, mon nogen vilde have udnyttet dem? – nej! ... Hvorfor? Fordi man flyttede sig ikke omkring i de Dage. Der var ingen Handel sammenlignet med nu, ingen Fabrikker med Arbejdere fra Forstæderne o.s.fr. Saaledes er det ogsaa herude; de Indföde vilde klare sig lige saa daarligt, hvis man pludselig indförte moderne Agerbrug, som de gamle Vikinger vilde have klaret sig som Mandskab paa et moderne Slagskib. Forleden viste jeg min gamle Bashamalærer min Browning Revolver og spurgte ham, hvad saadan en Indretning vel kunde bruges til. Han tog den ved Löbet med Skaftet opad (den var uladt!) og begyndte at vride sit Legeme og Hoved samt bevæge Arme og Benene i Takt til en Melodi han nynnede efter hans Folks Skik, naar de danser. Det var, hvad han vilde bruge en moderne Revolver til; men giv ham Bue og Pil samt Kastespyd, og du kan stole paa, han ved, hvad han kan bruge *dem* til. Dette er en sandfærdig Illustration af Folkets hele Stilling. De avler hvad de behöver i Regntiden for hele Aaret og dermed Basta. Naar en Bashama af den almindelige Type har tjent seks Pence, trækker han sig tilbage til Privatlivet for at nyde den Magelighed som en saadan Formue tillader. Jeg har set dette ved Yola, ikke blot Bashama, men andre Stammer. Nigerkompagniet kunde ikke faa Folk til at losse og lade Skibet, jeg var paa, for efter een Dags Fortjeneste vilde Folkene ikke arbejde --- de havde tjent nok!!! Bashamaerne her i Numan er noget skikkeligere, nogle endogsaa rigtig flinke. – Heller ikke nytter det at indföre betydelige Forbedringer i Transport. Her er Heste og Köer, og man kunde for den Sags Skyld begynde et intensivt Landbrug; men den Mand, der vilde göre dette, maatte være vanvittig – og der er heller ingen, der gör det, skönt der er Lykkeriddere nok her som alle Vegne. Der er ingen Transport praktisk talt, saa en Mand kan hverken faa Varer eller komme af med dem. Der er

ikke saa meget som en Trillebör her i Landet. Mennesket er Pakokse – man bærer alt paa Hovedet. Og hvem vilde vel indføre en Vogn her i Landet saa længe der ingen Veje er uden snævre Stier, der i Regntiden förer over Sumpe, hvor man undertiden maa svømme; og hvem kan anlægge Veje? Regeringen! Men betaler det sig for Regeringen? Nej! for de Indföde ved endnu ikke, hvad man bruger en Vej til. De vil öjeblikkelig forme en snæver Sti, bugtende sig fra Side til Side – fra Gröft til Gröft, langs hvilken de vil gaa i Gaasegang, som deres Fædre gjorde det, mens vore Fædre tilbad Thor, og Regnar Lodbrog kvad sin Svanesang i Kong Ellas Ormegaard. Resten af Vejen vil blive overgroet med 4-6 Alen höjt Græs. – Negeren bekymrer sig ikke for den Dag i Morgen. Naar han har en Trævl om Hofterne, saa meget ... hirse, som han kan synke, og lidt Tobak til at putte i Piben, er han tilfreds. Erfaringen har lært ham og Nöden tvunget ham til at lægge op Forraad af Föde for den törre Tid; men ud over dette intet. Hvis Hösten slaar [Fejl] dör han af Hungersnöd.

Hvorledes kan vi da hjælpe disse Mennesker timeligt? Ved at sige: »Bekymrer Eder for den Dag i Morgen og læg op Forraad, som ... Krat kan fortære«? Nej! Thi dette er ikke Fremskridt; men derimod et morbid Akkompagnement til Fremskridt, en Abnormitet, der har udviklet sig i vort komplicerede Samfund skönt Jesus advarede imod det.

Min Forstaaelse af vor Opgave er, at vi maa meddelagtiggöre dem i vor Kundskab om Synd og Naade samt bibringe dem den verdslige Kundskab, som er nödvendig for at de skal kunde staa sig i Kampen mod Civilisationens Onder; thi Civilisation *vil* komme; men medens vi gör dette maa vi uafsladelig være rede til at række dem en Haand og vise dem, hvordan de bör stille sig, og hvilken Plads, de bör indtage i det endelöse »Tog«, der higer fremad fra det Ukendte mod – Menneskehedens Maal. Vi maa lære dem ikke at »træde deres Formænd paa Hælene« og ikke at gaa over en Medrejsendes Lig for at naa det, de begærer; men vi maa ogsaa lære dem ikke at falde ud af »Toget«, for fremad skal og maa de. Som de er nu, er de næppe i »Toget« ... Hvordan de skal komme ind i det, ved jeg ikke. Gud maa lede dem ind i det – ikke vi. De har staaet stille, mens Verden er gaet fremad; men nu passerer »Toget« forbi her, og de vil rives med – ind i Kapløbet, ind i Fremadbevægelsen. Det er vor timelige saavelksom aandelige Opgave at hjælpe dem med vor Erfaring, naar de först kommer ind i »Toget«.

Jeg ved ikke om Du forstaar min halvt billedlige Tale. Jeg mener, at hvis vi ved at indføre pludseligt, moderne Ting i et Distrikt, sætter nogle Mennesker i Stand til at vinde hvad for dem vil betyde Rigdom, styrter vi dem paa samme Tid i Ruin. Vi skubber dem ind i »Toget« og

giver dem en forkert Plads. Vi maa vente og se, hvad Plads Gud vil give dem. Med andre Ord vi maa vente og lade dem udvikle sig selv langsomt og paa deres egen Vis.

Det vilde glæde mig at høre noget om hvad Du tænker om dette.

Angaaende Billederne af Mændene og Beretningen om Panamakanalen, som jeg sender tilbage for at minde Dig om, hvad der siges. Da bøger Beretningen Præget af Lægmanden, som beskriver, hvad han ikke kender. Tildragelserne ved Panama er selvfølgelig velkendte inden for den medicinske Verden; men Oberst Gorgas⁸ har kun handlet efter de af den tropiske Lægevidenskab foreskrevne Principper, og disse Principper udføres i Praxis allevegne, endogsaa her i Landet saa vidt muligt; men husk paa, hvad det kostede den af Penge og hvor lille et Landomraade, det er, og tænk saa paa, om det i det Hele taget kan drømmes om her i Landet, hvor der er fuldt op af Sumpe. Det er morsomt at se, hvor Journalistens egne Slutninger kommer ind: »Amerikanernes første Maal var Moskitoens Udryddelse«, siger han og det er rigtigt; men det var ikke et nyt Bevis paa Amerikanernes Foretagsomhed etc., som han synes at formene. Det var derimod simpelt hen fordi Englænderne, Sir Patrick Mansen og Dr. Ross havde fundet, at Moskitoen var Skyld i Malaria. – Beretningen fortsætter »hvilket lykkedes til Fuldkommenhed«, og der ser jeg Journalistens Tag. Det er noget Snak. Moskitoen kan ikke udryddes i Troperne mere end Myg kan udryddes i Danmark. Man kan ikke leve uden Vand, og hvor der er Vand vil der være Moskitoer. Selvfølgelig kan deres Antal forringes, og det gör vi ogsaa her. Jeg bygger langt fra Vand og Sump; men Du kan tro, der vil være Moskitoer om Natten. Saa siger han, at Obersten er rejst til Sydafrika for der at lede et lignende Arbejde, som om ikke et saadant Arbejde udføres alle Vegne, hvor der er »medical officers of health«, som Englænderne siger. Slutningssentencen »man mener, at Troperne paa den Maade kan forvandles til Arbejdsmarker for den hvide Race« er aldeles misvisende og uvederhæftig, for det er netop det, man *ikke* mener, og det er den Slags Skriveri, der giver Folk saa forkerte Meninger om Tingene herude. Det er ikke mere end halvandet Aar siden, jeg sad ved Verdens første Avtoriteters Födder paa det Omraade, nemlig Sir Patrick Mansen og hans Stab. Deres og hele den medicinske Verdens Mening er, at Troperne – i hvert Fald i Afrika – vil aldrig blive et normalt Opholdssted for den hvide Mand. Dette synes naturligt thi hvorfor gav Gud den sorte Mand et Pigment i Huden, som beskytter ham imod Solens farlige Straaler men lod os mangle det? Om der saa ikke var en Moskito i Afrika vilde dette dog være et daarligt Sted for hvide Mænd. De degenererer. I Aftes sagde jeg farvel

til et Menneske, en Regeringsmand, Kaptain i den engelske Hær, som har været her i landet i 5 Aar – 12 Maaneder ad Gangen imellem hver Ferie. Jeg formener, at han er aldeles abnorm, ödelagt, overnervous, fordrucken, ödelagt ved Kvinder, i Begreb med at blive forfalden til Opium (jeg tog alt hans Opium) – og hans Type er desværre alt for almindelig herude. Han vil komme tilbage – Gud hjælpe ham og de sölle Indfödtte, der bliver afhængige af ham. Nej, Folk ævler og bavler hjemme om hvad de ikke kender. – Ja, lad det nu være godt ...

P.S.

Sikken et skrækkelig kritisk Brev, jeg har skrevet. Den sölle Journalist, som jeg har siddet og sparket. Undskyld! Det er en uheldig Hang, jeg har. Jeg piller en Ting i Stumper og Stykker og kritiserer den ubarmhjærtigt; men vedkommende Journalist Karl er vel nu nok lige söde, hvad jeg saa siger, det er da en Tröst. Ellers forresten er det vist desværre sandt, hvad jeg har skrevet.

Jeg indlægger Beretninger – de förste. Jeg priser Gud for de Mennesker, der kommer her, for de Syge. Ja, kære Ven, hvis jeg ikke havde den Gerning her, tror jeg ikke, jeg kunde föle mig glad. Jeg vilde i hvert Fald föle mig meget alene for der er ingen her, der tænker, som jeg, hvorimod jeg tit möder Missionens Fjender – Kristi Korsens Fjender – mine Fjender, som saarer mig. Ryan her er meget skikkelig og venlig – fordi han synes om mig personligt; men den Sag, jeg lever for, er der et eneste Menneske i Yola Province, der vil löfte en Haand for Jesu velsignede Skyld? »Er jeg den eneste Profet i dette Land« skriger min Sjæl til Gud, og jeg vilde önske, at Gud kunde svare: »Nej, jeg har andre Sjæle her, som arbejder for mit Rige«. – Men Herren ved, hvorledes han vil arbejde og vi, vi skulde tie. Jeg glæder mig da ogsaa i Jesu herlige Lys og i min lille Gerning. – Med Bygningen gaar det langsomt, men sikkert –.

Jeg har modtaget Breve fra: Ingomar Mölgaard, Sergent Mommsen, eet med mange Navne paa begyndende med Margrethe Petersen og endende med Jens Chr. Andersen, min kære Ven Schmidt, H. Larsen, Helgolandsgade, P. Chr. Lögsted, Stabssergent Jensen, P. Madsen, Vesterbro 44; Staldforpagter Jens Chr. Andersen; Jens Nielsen, Stengade 22 og der er vist flere endnu. Jeg kan umulig besvare dem. Vil Du hilse dem og sige hvor glad jeg var ved Brevene baade fra Personerne og Kredsen. Jeg forstaar med Tak til min naadige Frelser, at der er mange der arbejder med mig og beder for mig. Tak og Guds Fred til dem alle.

1. Jeg vil gerne takke Dansk Forenet Sudan Missions bestyrelse for tilladelse til at benytte missionens arkiv og til at offentliggøre brevene i denne artikel.
2. Brønnums to medmissionærer var hans kone, Margaret Brønnum, som døde inden hun nåede Numan, og Dagmar Rose, som først senere fik tilladelse af den engelske koloniadministration til at bosætte sig i Numan. Fremstillinger af Dansk Forenet Sudan Missions historie kan findes i Niels H. Brønnum, *Mellem Ækvator og Sahara. Dansk Forenet Sudan Missions Historie*, København, O. Lohses Forlag Eftf., 1955 og i Niels Kastfelt, *Kultur møde i Nigeria. Mødet mellem Bachamafolket, engelske kolonienbedsmænd og Dansk Forenet Sudan Mission*, København, G.E.C. Gad, 1981.
3. En kort biografi af Brønnum kan findes i Laurids Stampe, »Brønnum, Niels Høegh«, i Sv. Cedergreen Bech (red.), *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. København, Gyldendal, 1979, Bd. III, pp. 39-40.
4. Private Institutioner nr. 10.248, Dansk Forenet Sudan Mission 1906-61. Brevene findes alle i pakke nr. 5, læg 3.
5. »Slavedrenge« henviser til de drenge, som englænderne frigav fra slaveri efter deres erobring af Nordnigeria, og som de placerede i det såkaldte Freed Slaves' Home i Rumasha. Adskillige af disse frigivne slaver var blandt de første kristne i Nordnigeria, og mange arbejdede for de kristne missionærer.
6. »Harmattan« er en varm og tør ørkenvind, som hvert år bringer store mængder sand ind over det nordvestlige Afrika.
7. »Kvidkalkede« er sandsynligvis en fejlskrivning for »hvidkalkede«, som kan henvise til de europæere, Brønnum omtaler på dette sted.
8. Oberst William Crawford Gorgas (1854-1920) ledede som amerikansk militærlæge bekæmpelsen af malaria under bygningen af Panamakanalen.

Magtens korrupsion

*Opgøret mellem biskop Anton Bast og
pastor John P. Ingerslew*

af *L. B. Fabricius*

I 1920'erne udspillede der sig omkring to metodistiske gejstlige, Anton Bast og John P. Ingerslew, et menneskeligt og juridisk drama, hvori en dansk advokat, overretssagfører Otto Fabricius, spillede en hovedrolle. I sit forsvar for Ingerslew førte han en rent idealistisk kamp for sandhed og ret, der i intensitet og omfang formodentlig er uden sidestykke herhjemme, og som fortjener at blive kendt af offentligheden, hvis generelle indtryk af advokater næppe går i retning af de mest ophøjede juridiske idealer.¹ Hertil kommer sagens usædvanlige karakter, kirkehistorisk og i det hele taget. Til alt held er der bevaret meget kildemateriale, særlig Otto Fabricius' efterladte papirer, der bl.a. omfatter nogle erindringer tilligemed breve og brevkopier,² og breve o.a. i Metodistkirkens arkiv i USA samt materiale i Højesteret, Rigsarkivet, Københavns Byret og Landsarkivet i København.

Metodistkirken, der hører til de anerkendte trossamfund her i landet, kom hertil i 1858 som en aflægger af den amerikanske »biskoppe-lige Metodistkirke« – en vækkelsesbevægelse der blev grundlagt i Baltimore i 1784, omtrent samtidig med De Forenede Stater, af den anglikanske præst *John Wesley* m.fl., og som udviklede sig til et af de største og mest indflydelsesrige religionssamfund i USA, der har talt en række amerikanske præsidenter blandt sine medlemmer. I en tale ved Metodistkirkens »generalkonference« i 1900 udtalte senere præsident Theodore Roosevelt, at denne kirke havde en særlig betydning i USA, uløseligt sammenvævet som dens historie var med landets historie, og fordi den efter sit væsen passede amerikanerne godt. Der kan heller ikke være tvivl om, at den pligt til at lade sig forflytte, der påhviler dens præster, »rejseprædikanterne«, var som skabt til den vældige vandring mod Vest, der prægede USA i forrige århundrede.

Læremæssigt adskiller Metodistkirken sig ikke meget fra f.eks. den danske Folkekirke, men iøvrigt lægger den ikke megen vægt på det dogmatiske men så meget mere på aktion, også i social henseende, ligesom den udmærker sig ved en stærk organisation. Netop i organisationsmæssig henseende har der dog været mange splittelser, men i 1968 skabtes »The United Methodist Church«, herhjemme blot kaldet Me-

todistkirken. Hele tros læren og organisationen er fastlagt i en såkaldt »disciplin«,³ en omfattende publikation på hundreder af paragraffer, som regelmæssigt ajourføres af kirkens højeste myndighed, general-konferencen, bestående af repræsentanter fra hele verden, der mødes hvert 4. år i USA, hvilket senest skete i 1984, 200-året for kirkens grundlæggelse.

Metodistkirken i Danmark har aldrig omfattet flere end nogle få tusinde medlemmer, men blev gennem sin forbindelse med den amerikanske moderkirke i årene omkring 1. Verdenskrig landskendt takket være præsten ved den metodistiske Jerusalemskirke i Rigersgade i København, senere biskop *Anton Bast* (1867-1937). Han havde i 1897 grundlagt det af ham selv redigerede blad »Fyrtaarnet«, hvortil senere kom et trykkeri og et forlag og i 1910 den såkaldte »Centralmission«, et socialt arbejde der gjorde ham til en over hele landet kendt og populær skikkelse og bidrog til, at han på generalkonferencen i 1920 som den første ikke-amerikaner valgtes til biskop, med de nordiske lande som embedsomsråde, hvortil i 1924 kom de baltiske stater. Hidtil havde der kun været 1 metodistisk biskop i Europa, *John Nuelsen* i Zürich, men i 1920 valgtes yderligere 2 biskopper, *Anton Bast* i København og *Edgar Blake* (en tidligere sagfører) i Paris.

Baggrunden herfor var, at man lige havde fejret 100-året for stiftelsen af det metodistiske missionselskab med en kæmpemæssig pengeindsamling »The Centenary Movement« (»fremskridtsbevægelsen«), der indbragte over 100 millioner dollars, hvormed man bl.a. ville hjælpe det krigshærgede Europa, og som skabte en meget optimistisk stemning – for optimistisk. Det skulle nemlig snart vise sig, at Basts valg var en skæbnesvanger fejltagelse, der blev indledningen til det måske mest tragiske kapitel i Metodistkirkens historie. En advarsel i en tale til de nyvalgte biskopper mod at blive »banebryder for biskoppelig vanære«⁴ viste sig at have været profetisk.

Allerede længe inden 1920 havde der været uro både blandt præster og lægfolk herhjemme med hensyn til Basts forvaltning af indsamlede midler og økonomiske dispositioner i det hele taget, selvom ingen havde rigtig rede på, hvad det var der foregik, hvortil kom hans gennem mange år praktiserede erotiske affærer, senest hans åbenlyse forhold til daværende departementschef H. Vedels hustru Ellen Vedel (f. Busck-Nielsen og søster til den daværende departementschef i handelsministeriet), der utvivlsomt bidrog til, at hans egen hustru døde umiddelbart før hans valg til biskop, hvilket i sig selv var med til at skabe en stemning på generalkonferencen til fordel for dette valg. Betegnende er det, at en af de ledende danske præster, S. N. Gaarde, ved budska-

bet om hans valg udbrød, at det var den største ulykke, der endnu havde ramt metodismen. Biskopperne blev nemlig ganske vist valgt på demokratisk vis og måtte hvert 4. år stå til regnskab for generalkonferencen, der skulle godkende deres »karakter«, men når den først var overstået, havde de en kolossal magt. Som Bast udtalte, da han blev gratuleret efter valget: »Nu har jeg ingen over mig!«⁵.

En væsentligt medvirkende årsag til Basts bispevalg var som foran berørt det indtryk det var lykkedes ham at give de amerikanske delegerede ved generalkonferencen af Centralmissionen gennem hans bog »Centralmissionen gennem 10 år« (1919), der giver et stærkt forskønnet og delvis vildledende billede af denne virksomhed, og hvoraf det var lykkedes ham at tilvejebringe en forkortet engelsk oversættelse i lommeformat »The Central Mission through 10 years« (1920),⁶ som han lod uddele til de delegerede – Bast var den fødte agitator og havde en enestående evne til at gøre reklame for sig selv.

Denne oversættelse var efter Basts anmodning blevet besørget af en ung dansk-amerikansk metodistpræst ved navn *John P(eter) Ingerslew* (1887-1985), der var amerikansk statsborger, men som Bast i november 1919 havde fået ansat som hjælpepræst ved Jerusalemskirken. Ingerslew, der ligesom Bast var Vendelbo (f. i Gerå v. Aså) og opvokset i fattige kår – hans moder var blevet enke, da han var 2 år gammel, og han havde måttet forsørge sig selv fra sit 9. år (!) – var som 17-årig emigreret til USA, hvor han havde skaffet sig vellønnet arbejde som arkitekt m.m., da han efter tilskyndelse fra sin ligeledes danskfødte hustru slog om og blev metodistpræst, først i New Hampshire og senere i Baltimore, hvor han bl.a. ledede en af ham organiseret sømandsmission, der gjorde et stort arbejde også for danske søfolk, ikke mindst under den spanske syge i 1918.

At han trods sin ungdom havde klaret sig godt og var både vellidt og respekteret fremgår af, at han allerede i 1913 udnævntes til fredsdommer i New Hampshire for 5 år,⁷ og af anbefalinger fra hans overordnede i Metodistkirken i anledning af, at han i 1918 havde søgt ind som feltpræst i den amerikanske hær, hvilket ikke blev til noget som følge af våbenstilstanden 11.11. 1918. De indeholder lutter superlativer om denne »christian gentleman« og fremhæver bl.a., hvor afholdt han er af sin menighed. Med særligt henblik på den stilling, han søgte, hedder det i en af dem, at han er »en mand blandt mænd«, der sikkert kan »fight as well as pray« – noget som han i sandhed skulle få lejlighed til at vise i praksis.

I juli 1919 rejste I. til Danmark for at besøge sin moder, der lå for døden, og traf på damperen tilfældigt en amerikansk metodistbiskop

ved navn Anderson, der skulle præsidere ved de danske metodisters forestående årsmøde («årskonference») i Vejle. Denne fortalte ham, at Bast havde anmodet om snarest at få en amerikansk metodistpræst, der kunne både engelsk og dansk, overført til Danmark som hans medhjælper og sekretær, og opfordrede ham til at tage imod denne stilling. I., der var glad for sit arbejde i Baltimore og ikke havde noget ønske om at komme tilbage til Danmark, sagde nej tak, men lovede dog i hvert fald at besøge årskonferencen i Vejle. Her prøvede både Anderson og Bast at overtale ham, men han afslog atter, hvorefter biskoppen fik den officielle maske på og påberåbte sig den alle metodistpræster påhvilende pligt til at lade sig forflytte (jfr. foran). Hvis I. så igen havde sagt nej, ville han være kommet i strid med sit præsteløfte, så han bøjede sig på betingelse af, at hans overordnede i Amerika blev hørt. Da han imidlertid et par dage efter besøgte København, anmodede distriktsforstanderen (provsten), ovennævnte Gaarde, ham om en samtale, hvorunder Gaarde kraftigt frarådede ham at komme til Danmark og bl.a. betegnede Centralmissionen som dansk metodismes »kræftskade«. Desuden sad de danske præster meget småt i det, så I. burde ikke komme og »tage brødet ud af munden på dem«!⁸ Meget forståeligt opsøgte I. straks Bast og gentog sit ønske om ikke at blive overflyttet til Danmark, men Bast fik ham overtalende til at vedstå sit løfte og blive herhjemme i 5 år (den normale ansættelsesperiode for præster), idet han ville kunne aflønne ham af en særkonto fra »fremskridtsbevægelsen«, ligesom han lovede at betale alle rejseudgifter frem og tilbage for I. og hans familie.

Efter sin tiltræden fik I. – der endnu var uvidende om, hvordan det virkelig stod til med Centralmissionen, og delte den almindelige beundring for Basts arbejde – ved et forceret arbejde færdiggjort oversættelsen af Basts bog så betids, at Bast kunne få den med til generalkonferencen i maj 1920, og han blev senere klar over, at tilvejebringelsen af denne oversættelse var den virkelige grund til Basts ønske om en sekretær. Efter Basts hjemkomst som biskop blev han efter menighedens anmodning udnævnt til Basts efterfølger som sognepræst og menighedsforstander ved Jerusalemkirken. Denne kirke var og er de danske metodisters hovedkirke, og det er givet, at det har været en torn i øjet på de danske præster, at denne unge »fremmede« således fik tildelt det bedste embede, jfr. Gaardes foranciterede bemærkning. Bedre er det næppe blevet af, at I. ligesom i sine tidligere embeder fik et godt forhold til menigheden, der trofast støttede ham i de følgende års kampe, og specielt var meget afholdt af de unge. Afgørende for den utrolige behandling, som han blev udsat for fra de ledende danske

præsters side, var det dog utvivlsomt, at han viste sig at være i besiddelse af det mod til at følge sin samvittighed og tage et opgør med Bast, som de selv havde savnet – hvilket til en vis grad er forståeligt, eftersom Bast synes at have været en meget dominerende personlighed med psykopatiske træk. Samtidig med, at han kunne være meget charmerende, var han frygtelig i sin vrede. Organist Bendt Petersen, der havde været ansat ved Jerusalemskirken i mange år og havde et nøje kendskab til Bast og hans familie, forklarede f.eks. under en vidneafhøring i Østre Landsret 16. november 1926 i I.s ndfr. nævnte erstatningssag, at Bast ved en bestemt lejlighed havde udtalt, at »jeg skal gøre jer Helvede så hedt, at I nok skal komme til at gøre, hvad jeg vil«, og at »den, der stod ham imod, blev skånselsløst fjernet«. Og i en vidneerklæring til Højesteret af 8. februar 1928 i samme sag skrev en af de præster, der var modstandere af Bast, at »vi var jo vant til at krybe og smigre«. Under et interview i 1975 udtalte I. endog, at man kunne blive »skræmt til døde« af Bast.⁹

I sin nye stilling blev I. nødt til at sætte sig ind i bl.a. Centralmissionens forhold, også til Jerusalemskirkens menighed, og blev klar over, hvor rivende galt det stod til. Hele virksomheden kørte på vekslere og banklån i stor stil og var afhængig af Basts evner til at få folk til at yde bidrag, og regnskaber og årsberetninger var vildledende, ligesom Basts forhold til »Fyrtaarnet« og dette blads trykkeri og forlag var angribeligt og i strid med »disciplinen«. Både I. og Jerusalemskirkens værger prøvede derfor med stigende styrke at få forholdene ændret, men forgæves. I december 1922 kom det til et brud mellem ham og Bast, idet han på et møde i Centralmissionens direktion, hvoraf han ex officio var medlem, nægtede at underskrive en af Bast forelagt erklæring om, at nogen uredelighed i administrationen eller usandhed i de offentliggjorte regnskaber ikke var direktionen bekendt, men at alt forelå og fremtrådte »i ærlighed og sandhed«.¹⁰

I løbet af 1923 steg spændingen. Den 10. september 1923 sendte Jerusalemskirkens værger en af I. attesteret klage over Bast til missionselskabet i New York, og den 28. november sendte 6 lægmænd, deriblandt kirkeværgernes mangeårige formand L. C. Hansen, en ligeledes af I. attesteret klage til generalkonferencen for 1924. Den 4. december fremkom der i Ekstrabladet en kritisk artikel om Centralmissionens regnskaber, hvilket bevirkede, at justitsministeriet efter anmodning fra Bast den 8. s.m. nedsatte et udvalg under ledelse af overretssagfører Byrdal, den såkaldte »Byrdalkommission«, til at undersøge de af Centralmissionen ledede virksomheder. Denne artikel, som I. intet havde haft at gøre med, gav Bast anledning til at benytte nogle

falske klager, som to hysteriske kvinder i Jerusalemkirke­mens menighed havde fremsat mod I., til i hast at få nedsat en »kirkeret«, som den 12. december afsagde kendelse om, at han havde gjort sig skyldig i »umoralisk og for en præst uværdig opførsel« og derfor ville være at suspendere, dog at han beholdt løn og embedsbolig, indtil årskonferencen i 1924 havde afgjort sagen.¹¹

Gennem denne suspension havde Bast opnået at forhindre I. i at optræde på generalkonferencen i maj 1924 og dermed bringe Basts genvalg som biskop i fare. Iøvrigt havde anklageren kun nedlagt påstand om, at I. blev kendt skyldig i »uforsigtig« (imprudent) optræden, men ikke desto mindre blev han altså dømt for »umoralisk« opførsel, hvilket man straks sørgede for at få udbasuneret for hele verden gennem telegrambureauerne. Da sagen som nævnt drejede sig om klager rejst af to kvinder, kunne offentligheden naturligvis kun få det (tilsigtede) indtryk, at der var tale om et i seksuel henseende misligt forhold, så en mere effektiv måde at æreskænde en præst og hans familie på kunne man jo vanskelig tænke sig.

I denne fortvivlede situation henvendte I. sig til den mand, der skulle blive hans redningsmand: Overretssagfører *Otto Fabricius* (1883-1954). Han havde, efter først at have været sagførerfuldmægtig i Randers (hvor han bl.a. havde arbejdet for retshjælpen for ubemidlede)¹² og derefter sagfører i Odense, oparbejdet en meget personligt præget advokatforretning i København, og var gennem sit arbejde som juridisk konsulent for de danske andelsmejerier under og efter 1. Verdenskrig kommet i forbindelse med den engelsktalende verden i en grad, som dengang var ualmindelig,¹³ ligesom han i det hele taget var meget internationalt orienteret. I sine erindringer fortæller Fabricius, der aldrig tidligere havde haft noget med Metodistkirken at gøre, at I.'s forsvarer i den nævnte kirkeret – en pensioneret dansk metodistpræst ved navn *C. V. Duckert* (1859-1928), der gennem en menneskealder havde virket inden for Metodistkirken i Norge, af hvis årskonference han stadig var et agtet medlem, men som derefter af helbredsgrunde var flyttet til København, hvor han i nogle år havde virket som hjælpepræst for I.¹⁴ – havde rådet ham til at henvende sig til overretssagfører K. Anker-Jensen, der imidlertid mente, at der ikke var noget at gøre. En af Jerusalemkirke­mens værgere, en musikhandler ved navn *Otto Allin*, som Fabricius i sin tid havde reddet fra at gå fallit, anbefalede ham derefter at henvende sig til F.: »Han kom så op til mig og forklarede mig, hvad der var sket. Han var ikke i stand til at forelægge mig papirer af nogen art, for de var allesammen blevet beslaglagt af kirkeretten, og han kunne heller ikke vise mig udskrift af dommen eller af

forhøret med vidneforklaringerne, som var blevet stenograferet ned ord til andet, så jeg måtte nøjes med hans mundtlige fremstilling. Jeg havde aldrig set manden før, men da jeg havde hørt hans beretning, der varede et par timer, sagde jeg til ham, at jeg skulle gøre, hvad jeg kunne, og så skrev jeg med det samme til den præst, der havde været sekretær ved kirkeretten, og forlangte en udskrift af afhøringen og af dommen. Dette skete medio december 1923. Sekretæren svarede mig tilbage, at jeg kunne ikke få de ønskede udskrifter før tidligst i juni måned 1924, og da jeg havde fået den besked, var jeg klar over, at der var begået et justitsmord, og så påbegyndte jeg en omfattende korrespondance med de ledende mænd inden for Metodistkirkens højeste ledelse i Amerika, og samtidig understøttede jeg Ingerslew og hans familie og financierede sluttelig hans rejse til USA i maj 1924«.

Denne rejse foretog I. som repræsentant for de lægmænd, der havde sendt klagen over Bast af 28. november 1923. Han fandt imidlertid jordbunden gødet af Bast og opnåede kun et mundtligt løfte fra to ledende metodistiske gejstlige, David G. Downey og Frank M. North, om at der skulle blive sendt en komité til Danmark for at undersøge forholdene – et løfte som de imidlertid senere løb fra med det resultat, at Metodistkirken ikke i tide fik sagen afgjort inden for sine egne rammer, men måtte tilrettevises af de borgerlige domstole. De var også ansvarlige for, at klagen aldrig nåede frem til generalkonferencen, således at Basts »karakter« blev godkendt.¹⁵

På de danske metodisters årskonference i juli 1924 skete der herefter det bemærkelsesværdige, at I.'s suspension ensidigt blev ophævet uden kommentarer, hvilket i sig selv vidnede om det uholdbare grundlag for suspensionen. Samtidig fik han tilladelse til at indtræde i »overtalligt« forhold med ventepenge af samme størrelse som lønnen og ret til at blive boende i sin embedsbolig i et år, idet det forudsattes, at hans forhold kunne blive ordnet i løbet af dette år. Det skete i al stilhed uden nogen som helst retsforhandling, og uden det mindste forsøg på at fjerne det indtryk af I. som en umoralsk person, der var blevet bibragt offentligheden i december 1923 – og altså uden den æresoprejsning, der var det afgørende for ham og ikke mindre for hans hustru, for hvem denne frygtelige sag blev en sådan belastning, at hun døde i august 1926 både åndeligt og legemligt nedbrudt.

I september 1924 afgav Byrdalkommissionen sin beretning, der påpegede forskellige kritisable forhold vedrørende Basts administration, men som iøvrigt viste, at kommissionen dels ikke havde foretaget tilstrækkeligt dybtgående undersøgelser og dels havde fået vildledende og ufuldstændige oplysninger fra Bast og hans juridiske rådgiver, en

sagfører Wenzzel. Beretningen gav ikke justitsministeriet anledning til at foretage noget, og en anmodning fra I. og lægmændene om en offentlig, retlig undersøgelse af Basts forhold besvarede ministeriet med en henvisning til at fremsætte begæring herom til den ordinære påtalemyndighed, såfremt der forelå bestemte sigtelser for lovovertrædelser. Da ydermere Centralmissionens repræsentantskab den 24. september udsendte en erklæring,¹⁶ hvorefter man måtte gå ud fra, at de hidtidige forhold ville fortsætte, indgav I. og 8 lægmænd den 15. oktober en udførlig klage til rigsadvokaten med anmodning om en tilbunds gående retlig undersøgelse af Basts økonomiske transaktioner. Klagen var naturligvis affattet af F.,¹⁷ der i sine erindringer fortæller, at han viste den til et af den daværende danske advokatstands mest ansete medlemmer, højesteretssagfører C. B. Henriques, der »sagde til mig: »Fabricius, hvor kan De tro, at De kan vinde i en kamp mod en så overvældende magt som dette kirkesamfund«. Jeg svarede ham, at jeg var ganske klar over dette kirkesamfunds uhyre magt. Jeg vidste, at det rådede over ubegrænsede midler til at bekæmpe mig, og at det havde alle våben til sin rådighed – kun ikke eet: Sandheden. Den havde jeg, og på den skulle jeg nok vinde. Henriques rystede på hovedet og sagde: »Ja, jeg ønsker Dem alt godt, men De er og bliver en uforbederlig idealist«.«

Denne klage medførte, at Bast den 8. december blev arresteret og hans papirer beslaglagt. Hans kolleger Nuelsen og Blake ilede hertil og sammenkaldte I. og lægmændene til et møde natten mellem den 17. og 18. december – d.v.s. natten før den retsforhandling i Østre Landsret, der endte med Basts løsladelse, og hvorunder hans forsvarer, overretssagfører Moritz Wreschner, rettede et stærkt angreb mod I., som han beskyldte for at lyve og handle ud fra de laveste økonomiske motiver, et angreb som han senere gentog under domsforhandlingen i marts 1926. På dette møde, der begyndte noget over midnat og varede til kl. 6 om morgenen, nægtede biskopperne, trods gentagne opfordringer, at gøre sig bekendt med det allerringeste af det materiale, der var blevet forelagt anklagemyndigheden. De krævede, at klagerne afgav en skriftlig erklæring om, at de trak anmeldelsen af 15. oktober tilbage, og »erklærede kategorisk, at hvis det ikke skete, ville de mobilisere hele metodistsamfundet verden over og alle dets midler for at befri Anton Bast og for at ramme os. Og ikke blot os selv, men også vore familier«!¹⁸

Den krævede erklæring blev imidlertid *ikke* underskrevet, hvorefter maskineriet hurtigt trådte i funktion: På ordre af Blake, der nu havde overtaget ledelsen af Metodistkirken her i landet, blev I.'s løn inddraget fra nytår 1925. Den 16. januar blev lægmændene smidt ud af kirken

for påstået brud på »disciplinen« ved den foretagne anmeldelse af Bast, og den 19.-20. februar kom turen til I. under en ulovligt sammenkaldt »årskonference« i Jerusalemskirken, hvori næsten alle de danske præster, d.v.s. 31 foruden I., deltog, og som lededes af Blake. Til stede var desuden Nuelsen og Bast, så hele apparatet var sat op til at lægge et stærkt pres på de forsamlede præster, der næppe var uvidende om, hvad der allerede var sket med lægmændene og med I.'s løn. Tonen blev slået an af den præst, der havde været formand for den kirkeret, som i december 1923 havde suspenderet I., idet han oplæste Johannes-evangeliets kap. 13,1-20, om Judas' forræderi,¹⁹ og det hele formede sig som én stor parodi på en retsforhandling. En række af de præstelige dommere optrådte således som vidner (!), bl.a. nedennævnte Niels Mann. Forsvareren, der ligesom i suspensionssagen var pastor Duckert, var først den 18. februar sent om aftenen blevet opfordret til at påtage sig defensoratet og havde derfor intet kunnet forberede, hvorimod anklageren, en distriktsforstander Rogert, havde tilrettelagt sit materiale i god tid i forvejen. Uanset at Blake ikke forstod dansk, dekreterede han, at det officielle sprog under forhøret skulle være dansk, hvilket I. protesterede imod, da han som amerikansk statsborger måtte have lov til at tale engelsk til en amerikansk biskop. Blake krævede, at I. på stående fod skulle aflevere sit forsvarsskrift, og da han nægtede dette under henvisning til, at han ikke havde nogen genpart, bestemte Blake, at defensoratet skulle betragtes som ikke fremført. Og til sidst kom anklageren med den usømmelige udtalelse om I., at »det er uforvarsligt at stille den mand sådan, at han igen kan blive præst i vort *eller et andet* samfund«,²⁰ hvorefter han som et udslag af det kvalmende hykleri, som Bast og hans følgesvende var mestre i, med et citat af Wesley sluttede: »Vi har friet vore sjæle«. Afstemningen foregik dels ved håndsoprækning og dels ved navneopråb.

Den 17. marts (d.v.s. rettidigt) appellerede Duckert afgørelsen om I.'s eksklusion og bad om en udskrift af retsprotokollen, som han imidlertid først fik tilsendt 20. juli. Den 26. august afgav han en omfattende og af notarius publicus i København attesteret redegørelse, indeholdende en detaljeret og sønderlemmende kritik af det i protokollen indeholdte referat, der konkluderede i, at det var aldeles ubrugeligt som grundlag for en disciplinær appel. Den 5. september sendte han Blake et eksemplar på engelsk af denne redegørelse, beediget og underskrevet hos den amerikanske generalkonsul i København,²¹ idet han gik ud fra, at Blake herefter ville beordre et nyt forhør, hvilket imidlertid ikke skete.

Basts arrestation, der som følge af hans stilling og popularitet i den

danske offentlighed vakte stor opsigt og forargelse, havde næppe været nødvendig og var i hvert fald uheldig for så vidt som den udstyrede ham med en falsk martyrglorie. Både I. og F. modtog anonyme telefonopringninger og breve med trusler på livet, skønt ingen af dem havde haft det mindste at gøre med arrestationen, og den blev indledningen til en voldsom kampagne fra biskoppernes side ikke blot mod I. men også mod F., for, som denne skriver i sine erindringer »de var jo kloge nok til at forstå, at det var mig, der repræsenterede the brain trust bag Ingerslew ... og i løbet af året 1925 så jeg min sagførerforretning svinde væk som sand mellem fingrene«. Også af hans breve fremgår, at 1925 blev et særligt kritisk år i »denne frygtelige kamp på liv og død« som han skriver i et brev af 21. juli 1925 til en dansk-amerikansk fabrikant i Kansas City ved navn Hans Jensen,²² der hjalp I. på forskellig måde. Bast havde forstået at skaffe sig indpas selv i de højeste kredse,²³ og i et andet brev af 31. marts 1926 skriver F. om den isolation, som I. og han har været genstand for »navnlig i det sidste årstid«, og som var en stor prøvelse. Han følte sig imidlertid i en højere sags tjeneste og tog kampen op: »Det er blevet en kamp ... om de højeste og ædleste principper. Rigtigt gennemført kan og vil den betyde en oprejsning for sandheden ...« som han skriver til Jensen 13. maj 1925. Og han understreger gang på gang i sine breve, at hans kamp ikke er rettet mod Metodistkirken som sådan, men mod dem, der misbruger den og svigter de idealer, den står for, og som han selv fuldt ud kunne tilslutte sig.

I januar-februar 1925 havde F. været i USA for at undersøge mulighederne for at skaffe hjælp til I.'s forsvarskampagne, hvilket der dog ikke kom noget ud af – »ingen turde røre en lillefinger i kampen mod overmagten« som han skriver i erindringerne. Derimod traf han formanden for kirkeværgerne i Baltimore, en anset bankier ved navn Sewell S. Watts, der satte ham i stand til at imødegå nogle af Bast inspirerede beskyldninger mod I. i et amerikansk metodistblad for at have svindlet med den tidligere nævnte sømandsmission. I et brev til F. af 26. marts skriver Watts: »It was a great pleasure to have met you«. I sine erindringer skriver F., at han desværre aldrig mødte ham mere – »han tog sig af dage efter det store børskrak i Wall Street i 1929, der ruinerede ham totalt, men det forandrer ikke den kendsgerning, at han var en fuldendt gentleman«.

Den 15. april blev I. efter ordre fra Blake sagt op til fraflytning af den af ham oprindeligt som tjenestebolig benyttede villa, hvilket F. fik huslejenævnet til at nægte at godkende, hvorefter der den 11. august blev anlagt sag mod I. Ligeledes i april udkom som et modtræk mod den biskoppelige kampagne et lille skrift på 24 sider »Biskop Bast og

hans anklagere«, der fremtræder som udsendt af I. og lægmændene, men som er forfattet af F.²⁴ I november 1925 efterfulgtes det af den større bog »5 år hos biskop Bast« (198 s.), der udkom på J. Frimodts forlag i København med I. som officiel forfatter. Af F.'s breve til Hans Jensen fremgår imidlertid, at det er ham, der i løbet af sommeren 1925 har skrevet (og senere financieret) den. At det skete i samarbejde med I. er klart, men alene stilen peger tydeligt på F. som forfatter. Dette har man også fra modstandernes side været klar over, idet en artikel i »Fyrtaarnet« 19. november nævner det påfaldende i, at »skandale-skriftet« fra sprogformens side er »upåklageligt, ja nærmest elegant«, skønt I. i sin tid forlod Danmark »ganske ung og uden videregående skoledannelse«, og direkte nævner »en overretssagfører F.« som forfatter. Iøvrigt er det interessant, at hverken denne artikel eller anmeldelserne i »Kristelig Talsmand« 13. og 20. november på et eneste punkt imødegår de faktiske oplysninger i bogen, medens en tidligere anmeldelse i sidstnævnte blad meget forarget havde polemiseret mod »smædeskiftet« fra april.²⁵

Der var nemlig sket meget siden da. Den langvarige offentlige forundersøgelse i straffesagen mod Bast i maj-juni 1925 havde i høj grad bestyrket rigtigheden af anklagerne imod ham, således at en fremtrædende metodistisk lægmand, læge Alfred Kyed Nielsen (1894-1964) den 15. juni indgav en disciplinær klage mod Bast dels i anledning af hans ved forundersøgelsen dokumenterede usandfærdighed m.h.t. »Fyrtaarnet« m.m. og dels vedrørende forholdet til Ellen Vedel,²⁶ naturligvis forfattet af F. På årskonferencen i Silkeborg et par uger senere, hvor en dansk-amerikansk metodistpræst ved navn P. M. Petersen fra Chicago, som var redaktør af det metodistblad, »Evangelisk Tidende«, der havde kolporteret de løgnagtige beskyldninger mod I. vedrørende Baltimoremissionen, og som senere oversatte Palle Rosenkrantz' nedenfor nævnte bog til engelsk, var til stede som gæst, blev der ifølge de foreliggende referater intet foretaget vedrørende I. Derimod førtes der en bevæget forhandling i anledning af Kyed Niensens klage, og i et brev til Hans Jensen af 4. juli – hvori han også udtrykker sin undren over, at I. og han har kunnet holde ud, »thi ingen gør sig begreb om, hvad vi har været op imod« – giver F. følgende levende skildring: »Bast har haft den eminente frækhed at foreslå nedsat en kommission inden for kirken til undersøgelse af alle hans forhold, i hvilken kommission overretssagfører Wreschner skulle have sæde. Med en sådan selvlavet højesteret kunne Kalorius naturligvis nok klare grejerne, men han forregnede sig. 16 af de 31 præster gik imod forslaget, og følgelig kan der ikke herefter blive tale om at standse den

påbegyndte kirkelige aktion. Blake gjorde personlig sit yderste for at få Kyed Nielsen til at tage klagen tilbage. Da det ikke hjalp, foreslog han ham at trække sig ud af kirken. Og da det var lige så frugtesløst, blev han grov og øste alt op, hvad han overhovedet kunne komme i tanker om. At Ingerslew og jeg såvelsom the faithful eight var skurke af reneste – eller rettere sagt af sorteste – vand siger sig selv, og at der allerede er indrettet et ganske særligt hvidglødende departement i Helvede for hver af os, det er ligeså givet«.

I marts 1926 kom straffesagen omsider til domsforhandling ved Østre Landsret, efter at man fra Metodistkirkens side havde gjort alt for at spænde ben for anklagemyndigheden og bl.a. havde iværksat en »modrevision«, som man ville have det offentlige til at betale, hvilket dog mislykkedes. Sagen blev behandlet som nævningesag, hvilket jo dengang var noget relativt nyt, og da nævningene havde kendt Bast skyldig på det første og væsentlige anklagepunkt, men frifundet ham på to andre punkter, frafaldt statsadvokat Poul Gammeltoft de resterende anklagepunkter bl.a. af hensyn til sagens udviklethed og omfang.²⁷ Medvirkende hertil har det utvivlsomt også været, at retsformanden under domsforhandlingen tydeligt havde vist sin sympati for den tiltalte. Den 19. marts idømtes Bast 3 måneders fængsel for svigagtigt i tidsrummet 1913-23 at have formået almenheden og Centralmissionen til at købe det af ham trykte og udgivne blad »Fyrtaarnet«, idet han snart gav det udseende af, at bladet ikke gav noget overskud af betydning, snart at overskudet anvendtes i velgørende øjemed, medens det virkelige forhold var, at han havde haft en fortjeneste på ialt ca. 182.980 kr. – dengang en mægtig sum, der i dag ville have svaret til et millionbeløb –, hvoraf den allervæsentligste del tilfaldt ham personlig.

Efter dommens afsigelse udsendte Blake og Nuelsen, der havde overværet domsforhandlingen, en erklæring om, at der var tale om en »moralisk sejr« for Bast, og at Metodistkirken sikkert ville frikende ham, ligesom Bast (der undlod at appellere) og hans tilhængere hævdede, at han var uskyldig og gentagne gange søgte at få sagen genoptaget, hvilket dog blev afvist både af Landsretten og Højesteret. En ansøgning om benådning blev afslået af den samlede regering trods et stærkt pres fra mægtige kræfter (bl.a. tidligere konseilspræsident J. C. Christensen), hvorved daværende justitsminister Steincke i en offentlig erklæring henviste til, at »der ikke bør ses gennem fingre med misbrug af velgørenheden« og til »forskellige offentlige udtalelser fra personer særlig inden for Metodistkirken«, og Bast måtte i løbet af sommeren afsone sin straf.

Der var dog også andre meninger om sagen og Bast i det hele taget

blandt metodister. Det er allerede nævnt, at flertallet af de danske præster på årskonferencen i 1925 modsatte sig Basts undvigelsesmanøvre. At Bast havde mange modstandere blandt danske metodister fremgår også af en redegørelse om Bastsagen, som hans efterfølger, amerikaneren Raymond J. Wade (1875-1970) fremkom med på et bispemøde i USA i 1960. Det hedder heri, at Bast efter sin udnævnelse til biskop optrådte diktatorisk og egenrådigt og derigennem fik mange modstandere, herunder flertallet af de danske præster og lægmænd. Og på en metodistisk lægmandskongres i New York i april 1926 fremkom der skarp kritik af de metodistiske biskopper – en kritik, der også kom til at præge generalkonferencen to år senere. En anset lægmand, tidligere stats-senator Charles P. McClelland, Dobbs Ferry, foreslog at hjemkalde de 3 biskopper i Europa hurtigst muligt, mens en anden lægmand bemærkede, at man måtte kunne »udrydde rotterne uden at stikke ild på hele laden«. Referatet i New York Times 10. april af denne kongres gav anledning til, at F. i nogle breve til McClelland redegjorde for sagen. I sit første brev af 21. maj fortæller han bl.a., at han har kæmpet for I. siden december 1923 og har understøttet ham og hans hustru og 4 uforsørgede børn efter hans eksklusion. Han er kommet til at beundre kirkens »disciplin«²⁸ og beklager den måde, hvorpå den krænkes af skamløse kirkepolitikere, der heller ikke efter Basts domfældelse har villet tage fornuften fangen; men trods den ulige kamp er han overbevist om, at sandheden vil sejre til sidst. Af et svar fra McClelland fremgår, at han har drøftet sagen med adskillige prominente præster og lægfolk, der er enige i, at klagerne mod Bast burde have været undersøgt på generalkonferencen i 1924.

Sagen blev også fulgt med interesse af den amerikanske regerings repræsentanter i København, gesandten John Dyneley Prince og generalkonsul Marion Letcher, selvom de naturligvis ikke direkte kunne intervenere, eftersom Bast ikke var amerikansk statsborger. I en indberetning af 19. december 1924 til det amerikanske udenrigsministerium fortæller Prince, at han er blevet opsøgt af Blake og Nuelsen i anledning af Basts arrestation, og at han i den anledning har talt med udenrigsministeriets daværende direktør Eduard Reventlow, der erklærede sig overbevist om Basts uskyld. Selv mener han, at »agitationen« mod Bast for en stor del hænger sammen med den danske religionsfjendtlige socialistregerings ønske om at komme en højstående gejstlig til livs, hvilket må ses på baggrund af, at amerikanske gesandter (ambassadører) er politisk udnævnte, og at Prince lige havde været i USA og deltaget i valgkampagnen for den republikanske præsident Calvin Coolidge. Af to breve fra Bast til F. M. North af 24. februar og

2. april 1925 i Metodistkirkens arkiv i USA fremgår, at Prince telefonisk har udtrykt sin medfølelse med ham og fortalt ham, at kongen og kongehuset over for ham havde udtrykt deres »deep feelings and sympathy« med Bast. At de amerikanske metodister overvejende var republikanere i politisk henseende fremgår bl.a. af deres støtte til den republikanske præsidentkandidat Herbert Hoover i 1928.

Marion Letcher ser mere nøgternt på sagen. I en indberetning af 21. april 1926 tager han afstand fra påstanden om, at der skulle ligge nogen forfølgelse bag Basts domfældelse og påpeger bl.a., at »modrevisionen« kom til samme resultat som anklagemyndighedens revision, og at den upolitisk sammensatte nævningedomstol ikke var fjendtligt indstillet mod Bast, men snarere det modsatte.²⁹

Da Metodistkirkens ledere altså fremturede som hidtil uanset Basts domfældelse, anlagde I. ved F. erstatningssag i anledning af eksklusio- nen i februar 1925 mod »den biskoppelige Metodistkirke, årskonferencen i Danmark«. Domsforhandlingen i denne sag og den tidligere nævnte huslejesag fandt sted i november 1926 og varede fra mandag den 8. til fredag den 19. november. I sine erindringer skriver F., at »det var, bortset fra Landmandsbank-sagen, den mest omfattende procedure, der indtil da havde fundet sted i Østre Landsret. Mit indledende foredrag varede i 5 dage, og jeg talte uden manuskript som i alle andre tilfælde både før og siden, men det havde jeg nu ikke så svært ved, for jeg havde jo selv opbygget sagen fra dens første begyndelse... Min modpart var en meget dygtig jødisk sagfører, der hed Wreschner, som havde været forsvarer for Anton Bast.³⁰ Han havde under sit forsvar for denne beskyldt Ingerslew for at have været en Judas, der var parat til at lade være med at gøre noget, blot han fik penge, og det havde rejst en storm af indignation mod Ingerslew. At hr. Wreschner ved enhver lejlighed havde forsøgt at genere mig personlig nævner jeg kun for fuldstændigheds skyld, men lad det være nok at sige, at Wreschner ikke befandt sig vel under denne domsforhandling. Det største øjeblik var afhøringen af Ingerslew selv. Da jeg havde afhørt ham, tog retsformanden fat, og det var en enestående oplevelse at se denne unge præst fuldkommen roligt og med fuldendt klarhed besvare alle spørgsmål selv under det hedeste krydsforhør. Som Politikens referent skrev:³¹ »Hans udtalelser var gennemsyrede af den indre logik, som er sandhedens kendemærke«. Dommen lagde da også Ingerslews forklaring til grund, skønt over en halv snes præster havde afgivet direkte modstridende forklaringer. Dommerkollegiet var forøvrigt det bedste, der endnu til dato har siddet i en afdeling i Landsretten – det

var Bærentsen som formand og Bohn-Rasmussen og Poulsen som de andre dommere. Begge de sidstnævnte gled over i Højesteret.

Jeg var på det tidspunkt 43 år gammel og stod altså på højdepunktet af min fysiske og psykiske kraft – ellers havde jeg ikke kunnet gennemføre hele denne enorme kampagne, der lagde beslag på mere end 5 år af mit liv. Jeg var fra første færd klar over, at alt, hvad der kom frem under denne erstatningssag, ville være af betydning for senere afgørelser inden for kirkens rammer, og derfor lod jeg hele processen stenograferes af rigsdagsstenografer«. Foruden i sagens akter i Højesterets arkiv, hvortil forfatteren har haft adgang, findes et eksemplar af dette stenogram samt af den omfattende ekstrakt, forsynet med F.'s notater, blandt hans efterladte papirer.³²

Et andet højdepunkt under processen – under hvilken Wreschner i lighed med tidligere udtalte, at I.'s mest iøjnefaldende karaktertræk syntes at være løgnagtighed – var Duckerts vidneforklaring, hvori han, der i et og alt fastholdt sin tidligere skriftlige kritik af den måde, hvorpå I. var blevet ekskluderet, fortalte, hvor nedværdigende, for nogles vedkommende ligefrem hadefuldt »dommerne« havde optrådt og betegnet dem som en samling juridiske kandestøbere. Næste dag modtog han en skrivelse fra Bast, der vakte betydelig opsigt i Landsretten, idet Bast heri truede med at stille ham for en kirkeret!³³

Den 9. december faldt dommen, der tilkendte I. 40.000 kr. i erstatning, og som i sine ganske usædvanligt udførlige præmisser indeholdt en skarp kritik af den behandling, han havde fået, og i virkeligheden var en ny dom over Bast i anledning af dennes »omfattende vildførelse af almenheden i svigagtigt øjemed« som det hedder i dommen. Til Politiken udtalte F. dagen efter, at »dommens største betydning ligger deri, at dens præmisser så fuldstændigt godkender pastor Ingerslews karakter. Hele den infame bagvaskelseskampagne, der nu i årevis har været drevet verden over ikke blot mod Ingerslew selv, men mod enhver, der dristede sig til at stå ham bi i hans kamp – den er slået til jorden. Dommen fastslår hans motivers renhed, hans aktions berettigelse, hans ords sandhed... Hemmeligheden ved hele denne sag er nemlig den, at vel var Metodistkirken Ingerslews officielle modpart, men hans *virkelige* modpart var den gruppe af præster og biskopper, der har forsvaret Bast til det yderste og med de desperateste midler. Og derfor blev forholdet det i en vis forstand paradoksale, at proceduren for Ingerslew fra først til sidst blev et forsvar for kirken som sådan. Og der er – efter alle de stedfundne skandaler – god grund til at understrege, at kirken som sådan sandelig er god nok«.³⁴

Denne dom blev et vendepunkt, uanset at Metodistkirken appellerede den til Højesteret. Kyed Niensens kirkeretlige klage fra juni 1925, der var blevet sat i bero på straffesagen mod Bast, var efter dennes domfældelse omsider blevet taget op til nærmere behandling. En komité af 5 danske præster med Rogert som formand afgav i juni 1926 en rapport til Blake med indstilling om, at der nedsattes en kirkeret med et større antal medlemmer fra 4 forskellige årskonferencer og med en biskop som formand, men som iøvrigt var meget mangelfuld og nærmest formede sig som et forsvarsskrift for Bast. En kopi heraf blev samtidig sendt til Bast, men ikke til klageren, Kyed Nielsen, der først i januar 1927 blev gjort bekendt med den, da han blev opfordret til sammen med en distriktsforstander Rosendahl fra Aalborg at fungere som anklager i den kirkeretssag, som bisperådet i USA havde vedtaget skulle procederes i Haag fra den 22. februar 1927, altså kun ca. 1 måned senere – atter et eksempel på, hvorledes man vanskeliggjorde arbejdet for Basts anklagere. Han modtog denne opfordring på betingelse af, at F. blev hans juridiske konsulent, hvilket blev accepteret – efter hans procedure i erstatningssagen kunne man ikke komme udenom ham.

Kirkeretten kom til at bestå af 20 præster, 5 fra hvert af landene Norge, Tyskland, Schweiz og Italien under forsæde af en af de mere fremtrædende amerikanske biskopper, Thomas Nicholson fra Detroit, hvis upartiske ledelse af forhandlingerne anerkendtes fra alle sider. Som forsvarer for Bast optrådte en amerikansk præst ved navn Dorr F. Diefendorf, East Orange. Efter en hård kamp, hvorunder Kyed Nielsen var handicappet af, at F. som ikke-metodist ikke måtte være til stede i selve retslokalet, men måtte opholde sig i et tilstødende lokale, ligesom det kom til et bragende sammenstød mellem K. N. og Nuelsen, der var ved at bringe Nicholson fra koncepterne, blev Bast den 12. marts kendt skyldig i 1: altid at have udtalt både til præster og lægmænd, at de af ham ejede og ledede virksomheder »Fyrtaarnet« og trykkeriet ikke gav nogen fortjeneste af betydning – at der tværtimod var risiko forbundet med virksomhederne – hvilke udtalelser var falske, 2: det samme som han var blevet dømt for ved Østre Landsret (de 182.980 kr.) og 3: forholdet til Ellen Vedel, og blev suspenderet som biskop indtil generalkonferencen det følgende år. Ved hjemkomsten fra Haag udtalte Kyed Nielsen til Politiken 15. marts: »Æren for det juridiske arbejde og for forberedelsen af denne sag tilkommer alene den fremragende og uegennyttige overretssagfører Otto Fabricius, uden hvem jeg vanskeligt kan tænke mig, at kirkeretssagen havde fået disse konsekvenser. Fra kirkens side er det umuligt at takke ham til-

strækkeligt for hans arbejde. Han er i juridisk henseende den egentlige sejrherre i denne sag«.

I sin beretning om kirkeretssagen skriver F., at den efter kirkens regler burde have været ført »i København, hvor alle dokumenter og vidner var til stede, men d'herrer biskopper i New York bestemte, at sagen skulle føres i Haag, hvor der var »a more judicial atmosphere« – altsammen naturligvis kun for at hindre mig i at føre mine beviser – men jeg lod mig ikke slå ud af den grund«. Han fortæller, at Nicholson i februar 1927 kom til København »ledsaget af en kirkelig jurist, provst Bartholomew, og Kyed Nielsen og jeg blev kaldt til møde på hotel Cosmopolite, hvor de to høje herrer boede under deres ophold her i byen. Jeg kunne straks se, at Bartholomew var en fin og elskelig mand, men Nicholson – det var biskoppens navn – var iskold og stenhård. Mødet fandt sted i biskoppens værelse, og han meddelte straks, at sagen altså skulle føres i Haag. »Godt«, sagde jeg, »så møder jeg op i Haag med alle mine beviser og vidner«. Ja, det kunne jeg jo gøre, som jeg ville, men kirken agtede ikke at betale omkostningerne. »Vi kommer alligevel allesammen«, sagde jeg, og så begyndte jeg at fortælle, hvad der var sket i København. Jeg talte i omtrent 3 timer uden afbrydelser, og da jeg var færdig, sagde biskop Nicholson, medens tårerne strømmede ned ad kinderne på ham: »Jeg vil betale alle udgifter ved Deres vidners rejse, hvis De vil love mig selv at komme tilstede«. Det havde jeg ikke svært ved at love, og så mødtes vi i Haag en halv snes dage senere. Jeg havde fået justitsministeriets tilladelse til at få alle originale akter fra straffesagen mod Bast til Haag, og jeg havde, allerede inden biskoppen kom, præpareret en ekstrakt af alle disse dokumenter, alt oversat til engelsk – denne ekstrakt var på 400 tættrykte sider.³⁵ Det var aldrig før hændt i dansk retsplejes historie, at man havde givet tilladelse til, at akterne fra en kriminel sag måtte føres uden for landets grænser, men det skete altså i dette tilfælde. De blev kørt derned i en bil, der tilhørte politiet, og som blev ført af den overbetjent, der i sin tid havde arresteret Bast, og I skulle have set Basts ansigt, da han så overbetjent Gram dukke op i Haag med alle disse papirbjerger... Retsforhandlingerne varede i flere uger, og de endte med, at Bast blev suspenderet og sagen henvist til en generalkonference. Det hele kunne nemlig ifølge kirkens konstitution kun være en forundersøgelse, thi en biskop kan kun dømmes af en generalkonference.«³⁶

I hvor høj grad der var tale om et gennembrud fremgår af F.'s videre skildring: »Da kendelsen var afsagt, bad biskop Nicholson mig komme op til ham på hans hotelværelse. Han bad mig for Guds skyld og for

kirkens skyld om at komme til Amerika, når sagen skulle behandles på generalkonferencen i maj 1928. Jeg svarede, at det ville jo lægge beslag på mindst 3 måneder af min tid, så jeg måtte derfor bede kirken betale mine udgifter og mit honorar. Dertil svarede han med et suk, at noget honorar kunne der aldrig blive tale om, og han kunne ikke garantere mig noget med hensyn til udgifterne, men han ville anbefale, at de blev betalt. Så sagde både han og Bartholomew, som var til stede, at jeg måtte komme, for jeg var den eneste mand i verden, som beherskede den sag, og som ville være i stand til at klarlægge den på fyldestgørende vis, og så endte det med, at jeg sagde ja til at komme.

Resultatet af forhøret i Haag blev omtalt i verdenspressen og bl.a. også i »The Times«. ³⁷ Det bevirkede, at jeg fik et telegram fra McDowell – en fremtrædende engelsk advokat, som F. havde lært at kende nogle år tidligere i forbindelse med sit arbejde for det danske mejeribrug – »med anmodning om at lægge hjemrejsen over London, da han gerne ville hilse på mig. Det gjorde jeg naturligvis, og da jeg ankom, blev jeg modtaget af McDowell, som meddelte mig, at han til ære for mig havde arrangeret en herremiddag den følgende dag, hvor en række af Englands fornemste dommere og advokater ville komme til stede, så jeg kunne få lejlighed til at forelægge dem denne højst opsigtsvækkende sag. Det blev naturligvis en stor oplevelse for mig, og jeg må tilstå, at jeg ikke godt kunne hædres på en finere måde. Disse fremragende jurister var yderst interesserede og udtalte deres varmeste anerkendelse af den indsats, jeg havde gjort«.

At F.'s indsats i Haag også påskønnedes af biskop Nicholson fremgår endvidere af et brev fra denne af 30. april 1927 til F., hvori han fremhæver hans »courtesy« og »fairness« i alle henseender. Og Bartholomew, der havde fungeret som Nicholsons sekretær i Haag, udtrykker i et brev af 6. maj, underskrevet »your friend«, sin store påskønnelse af hans »uniform courtesy and fine spirit of fairness and high idealism«. *James Isaac Bartholomew* (1857-1953) var en højt anset gejstlig, der havde deltaget i samtlige generalkonferencer siden 1900 og flere gange været medlem af generalkonferencens retskomité, kirkens højesteret, hvilket også blev tilfældet i 1928, hvor han endog blev næstformand. I sine erindringer skriver F.: »Jeg havde formået Bartholomew til at afgive forskellige responsa til orientering for Højesteret, og jeg fik at vide, at disse responsa havde vakt vore højesteretsdommeres udelte beundring. Bartholomew var ikke blot et af de ædleste og elskeligste mennesker, jeg har truffet i mit liv, men han var også en aldeles fremragende jurist. At have lært ham at kende og at have vundet hans agtelse og venskab var mig en tilfredsstillelse, og mindet om ham er mig såre dyrebart«.

At F. efterkom Metodistkirkens anmodning om også at møde op ved generalkonferencen i 1928 uanset de alt andet end tillokkende økonomiske udsigter er bemærkelsesværdigt i betragtning af alle de ofre, som han allerede havde bragt, senest ved at financiere anklagen i Haag. I et brev til Hans Jensen af 26. januar 1927 skriver han, at »humøret er højt, selvom vi jo snart er ved at gå fallit alle sammen«. Og i et brev af 20. juni s.å. til en Mr. J. W. Jenkins i Kansas City, der også havde understøttet I., hedder det, at »jeg har aldrig været lykkeligere end jeg er i dag ... skønt alle mine midler er opbrugt, og efteråret og vinteren simpelthen vil blive en kamp for eksistensen«, fordi han er forvisset om sandhedens endelige sejr.

Af særlig interesse er et brev af 9. juni 1927 til den kendte redaktør af det dansk-amerikanske blad »Den Danske Pioneer« i Omaha, den demokratisk sindede Sophus F. Neble. I biografien af Neble i Dansk biografisk Leksikon (1982) hedder det, at han »skrev tingene lige ud«, og det gælder også Bast-Ingerslew sagen, hvorom han gennem årene skrev en række artikler, der viser, at han ikke var i tvivl om Basts skyld og I.'s uskyld, hvilket indbragte også ham trusler fra metodistisk side. Af F.'s brev fremgår, at Neble har besøgt ham i 1926 og ved den lejlighed udtalt »at jeg måtte komme til Dem, når som helst det blev nødvendigt. Nu er det nødvendigt. De sidste måneder skal vi igennem, og det er de drøjeste... Er det nødvendigt, at jeg personlig skal hæfte for et eventuelt lån, så er jeg rede dertil. Det drejer sig om Ingerslew først og fremmest, men det drejer sig også om sandhed og retfærdighed. Hvis kirken ikke når til en hæderlig og retfærdig løsning på hele denne sag, går der noget i stykker, som aldrig vil kunne heles. Jeg er ikke og har aldrig været i tvivl om, at kirkens store flertal er retskafne kristne, der vil det rette, men kirkepolitikere er mægtige herrer, og det er sørgeligt, at en ung præst og hans sagfører gennem årelange kampe og personlige lidelser skal ligefrem tvinge kirken til at erkende, hvad der er ret... Jeg håber inderligt, at De vil kunne finde udvej til at hjælpe os, så vi ikke skal segne lige foran målet... Hvad mig selv angår, så kan jeg for Gud og mennesker sige, at min sti i hele denne sag har været ren. Skæbnen har villet, at jeg skulle sætte alt ind på at nå målet. Jeg har gjort det, og jeg fortryder det ikke. Jeg ved, at sandheden vil sejre – det drejer sig blot om, hvorvidt vi skal få lov til at sejre med den«.

Der foreligger intet om, at der kom nogen hjælp fra Neble, men i en lederartikel 31. maj 1928 omtalte han, hvorledes F., »da Ingerslew stod udstødt, fattig og hjælpeløs, tog hans sag op for domstolene og to gange rejste til Amerika for hans forsvar«.

Efter at slaget var tabt i Haag, prøvede Bast og hans tilhængere, navnlig forfatteren, overretssagfører Palle Rosenkrantz, at få hans sag genoptaget, men fik afslag af Østre Landsret 30. januar og Højesteret 14. marts 1928. Samtidig skrev Rosenkrantz bogen »Biskop Bast og de fattiges penge«, hvori han fremstiller dommen af 19. marts 1926 som et justitsmord. Hovedparten af denne bog blev oversat til engelsk under titlen »Bishop Bast and the Poor People's Money«,³⁸ der blev fremlagt på generalkonferencen i Kansas City i maj 1928. Oversætteren (og udgiveren) var den tidligere nævnte pastor P. M. Petersen, nu Perth Amboy, N. J., der i et brev af 18. januar 1928 til F. M. North giver udtryk for sin utilfredshed med den måde, hvorpå Basts sag hidtil er blevet ført, medens han ikke er i tvivl om, at F. påny vil sørge for at have sine »bataljoner« formeret: »Hr. N. N. sagde til mig, da han var hos mig: Hvis Bast havde haft en sagfører som Fabricius, ville tingene have set anderledes ud«.

Palle Rosenkrantz, der var en meget produktiv forfatter, leverede også nogle personalhistoriske arbejder, der blev stærkt kritiseret for deres unøjagtighed, og nævner selv i bogen om Bast, at han havde taget fejl i sin bog »Når en dommer tager fejl«. I bogen om Bast giver han en grotesk forvrænget fremstilling af sagen og undlader bl.a., skønt den fremkom i foråret 1928, at nævne både dommen af 9. december 1926 i I.'s erstatningssag med dens kritik af Bast m.fl. og kirkeretskendelsen i Haag af 12. marts 1927. Iøvrigt oplyser han i bogen, at Basts egen forsvarer, Wreschner, anser ham for at være uoprigtig og uvederhæftig og ikke har ønsket at beskæftige sig med genoptagelsessagen.³⁹ Med hensyn til F., der med rette betegnes som »manden for det hele«, synes Rosenkrantz med urette at gå ud fra, at han også havde tilrettelagt straffesagen. I sit forord til den engelske oversættelse præsenterer Petersen »Baron« P. R. – det med »baronen« var jo egnet til at gøre indtryk på amerikanerne – som »a distinguished Danish author and lawyer«, hvis bog i Danmark har »created a profound impression and a powerful reaction in Bishop Bast's favor«, hvilket er urigtigt, eftersom den blev mødt med tavshed (der ses ikke at foreligge en eneste anmeldelse) – man var så vant til Rosenkrantz' skrivelser, at ingen tog ham alvorligt.⁴⁰

Den 1. maj 1928 åbnede generalkonferencen i Kansas City, der skulle afgøre Basts og I.'s skæbne. Downey og North glimrede ved deres fraværelse, hvorimod F. var til stede. Forinden havde han måttet søge optagelse i Metodistkirken, da han ellers ikke kunne få adgang til generalkonferencen. Af et brev af 16. februar 1928 til Hans Jensen fremgår, at dette skete efter indtrængende opfordring fra ansvarligt

sted, for at han kunne fungere som anklager mod Bast på generalkonferencen – en opfordring som han trods store betænkeligheder efterkom for ikke at svigte i det afgørende øjeblik.⁴¹ I sine erindringer skriver han, at han »fremskaffede de fornødne papirer i så henseende, men ingen metodistpræst i Danmark vovede at optage mig, og jeg måtte derfor straks efter ankomsten til New York drage af sted op til det nordligste Minnesota for at finde en ung præst, som var modig nok til at optage denne Lucifer eller ærkeskurk i kirken. Han var nordmand, og han hed Holm⁴² og var en yderst tiltalende og frisk personlighed, som ikke frygtede nogen, når det drejede sig om, hvad han kunne se var ret og sandhed, og fra ham drog jeg så sydpå til Kansas City« efter først at have besøgt Bartholomew i hans hjem i Edgartown i Massachusetts.

Til behandling af Bastsagen nedsatte generalkonferencen en domstol af 17 fremtrædende amerikanske præster under ledelse af biskop Francis McConnell, Pittsburgh. Som forsvarer for Bast udpegedes hans forsvarer i Haag, Diefendorf, medens en præst fra Chicago ved navn Fred D. Stone blev anklager. Han havde kun haft et par uger til at sætte sig ind i sagen, hvilket naturligvis var ganske utilstrækkeligt, og prøvede derfor at få F. valgt til at fungere sammen med ham. Dette protesterede Diefendorf imod – han vidste jo, hvor farlig for Bast F. var, den mand, der, som han under proceduren udtrykte sig, var »the »brains« of this entire movement« og »the directing spirit«. For ikke at risikere en måske skæbnsvanger udsættelse nøjedes F. derfor med at hjælpe Stone med tilrettelæggelsen af den omfattende skriftlige dokumentation.

Den 17. maj – samme dato på hvilken Bast 8 år tidligere var blevet valgt til biskop – faldt dommen, der stadfæstede kendelsen fra Haag og afsatte Bast som biskop, men lod ham forblive som præst – en uklar afgørelse, der tydeligt vidnede om den magtkamp mellem biskoppernes parti og de mere demokratisk sindede metodister, herunder retskomiteen, som prægede generalkonferencen, der bl.a. vedtog at nedlægge flere bispeembeder samt at en suspenderet biskop ikke for fremtiden kunne oppebære fuld løn, således som Bast havde gjort, samtidig med at I. og hans familie knapt havde haft til det tørre brød. Bedre blev det ikke af, at generalkonferencen, da dommen under åndeløs stilhed blev læst op, kun fik at vide, at Bast var dømt for »uforsigtig og upræstelig opførsel«, men intet om, hvad det var han var fundet skyldig i! I en kommentar til dommen udtalte Kyed Nielsen til Politiken 18. maj, at »det forekommer mig en selvmodsigtelse, at en mand kendes værdig til at være præst i den metodistiske kirke, når han samtidig ved

dom erklæres uværdig til at beklæde biskopseembedet ... Dommen afspejler de voldsomme brydninger, som denne sag har skabt på general-konferencen, og har stærkt præget af et kompromis. Når dommen, trods den voldsomme propaganda for Bast, går ham imod på alle de tre rejste anklagepunkter, skyldes det sikkert ikke mindst det store og grundige arbejde, som er udført af overretssagfører Fabricius«. Nationaltidende skrev s.d., at Metodistkirken nu havde afsluttet sagen i overensstemmelse med den afgørelse, som de danske retsmyndigheder traf, og at samtlige ansvarlige instanser herefter havde fastslået Basts skyld: »Basts »martyrium« ... har varet alt for længe. Men det er nu *endt*. De kræfter, der fra forskellig side har været sat ind på at hævde dommens karakter af et *justitsmord*, kan herefter vie sig bedre og nyttigere opgaver«, hvilket klart hentyder til bl.a. Rosenkrantz' bog.

Forud for afgørelsen havde biskop McConnell, i overensstemmelse med en vedtagelse i bisperådet, mod anklagerens protest afvist at behandle de anklagepunkter, som kirkeretten i Haag ikke fandt beviste, og som bl.a. drejede sig om Basts misbrug af amerikanske kirkemidler. Denne afgørelse ville utvivlsomt være blevet underkendt, hvis sagen som helhed var blevet appelleret til retskomiteen. Bast undlod imidlertid at appellere, og anklageren havde ikke ret til det. F. prøvede at få retskomiteens principielle afgørelse af dette spørgsmål, men komiteen erklærede, at sagen måtte betragtes som definitivt afsluttet, når Bast ikke appellerede.

Var præstedomstolens dom over Bast således uklar, kom retskomiteens afgørelse vedrørende I. til gengæld ikke til at savne noget i retning af klarhed. I. havde ikke selv appelleret til generalkonferencen – som hans forsvarer, Duckert, allerede i 1925 havde påpeget, var en ordinær appel håbløs som følge af det mangelfulde appelgrundlag –, men Duckert havde på hans vegne i samarbejde med F. ekstraordinært henvendt sig til konferencen i en skrivelse af 17. marts 1928, hvori han plæderer for genindsættelse af I., der »har lidt mere end nogen anden, som jeg kender eller har hørt om, blot fordi han forsvarede kirkens love og ære til det yderste«, og som først og fremmest er én stor anklage mod Blake.⁴³ Han slutter med at skrive, at dette bliver hans sidste officielle handling, da han er for svag til at udrette mere – den 18. maj, dagen efter Basts afsættelse, døde han.

Den 29. maj vedtog generalkonferencen retskomiteens udførlige kendelse af 26. maj, der blev et tilintetgørende nederlag for I.'s gejstlige dommere. Den erklærede i utvetydige vendinger »årskonferencen« i februar 1925 for ulovlig og dens afgørelse for en nullitet, eftersom det, I. var blevet anklaget for, hverken var en overtrædelse af statens eller

kirkens love eller af god moral, og indstillede hans genindsættelse som medlem af og præst i Metodistkirken. Hvad specielt angik anklagen mod I. for at have anmeldt Bast til de borgerlige myndigheder hedder det, at kirken naturligvis ikke, således som Blake havde hævdet, kræver, at man i tilfælde af forbrydelse først skal henvende sig til forbryderen og dermed varsko ham eller til de kirkelige myndigheder og derved forsøge at dække over forbrydelsen, i hvilken forbindelse retskomiteen tørt konstaterer, at Bast blev tiltalt ved en dansk domstol, kendt skyldig i forbrydelse og idømt fængselsstraf.⁴⁴

Endvidere vedtog konferencen en anden kendelse fra retskomiteen, der omstødte eksklusionen af lægmændene 16. januar 1925. Duckert, som dengang også havde været forsvarer for dem, havde medtaget dem i sin skrivelse af 17. marts 1928, og desuden havde de selv i en skrivelse af 31. marts (naturligvis udarbejdet af F.) henvendt sig til generalkonferencen med anmodning om genindsættelse og erstatning. Det oplyses heri, at de efter klagen til rigsadvokaten af 15. oktober 1924 »blev udsat for en forfølgelse uden lige. Biskop Bast og hans venner gjorde alt for at skade os også i vort borgerlige erhverv«.

I sine erindringer skriver F., at han, efter at være blevet afvist af præstekomiteen, sammen med Bartholomew gik til retskomiteen, der bestod af over 20 højesteretsdommere og højesteretsadvokater rundt om fra staterne samt af 2 juridisk uddannede gejstlige, hvoraf Bartholomew var den ene.» Vi forklarede dem korteligt situationen, hvorefter de åbnede deres døre for mig på vid gab, og så førte jeg sagen for denne retskomite i de følgende uger med afhøring af alle dens hovedpersoner, og jeg skal sent glemme hr. Blake, der ordentligt kom til at svede, da han skulle stå til regnskab for, hvad han havde præsteret, også i relation til mig, og juristernes vrede, da jeg havde ført mine beviser. Jeg havde også nu fået justitsministeriets tilladelse til at føre alle de originale akter [i straffesagen mod Bast] til Amerika, og en af de danske konsulter fra det danske generalkonsulat i New York,⁴⁵ som var edsvoren translatør, kom til Kansas City med hele aktsamlingen for at kunne være til rådighed under dokumentationen. Jeg havde således hele mit bevismateriale i fuldendt orden ... og Bast turde ikke benægte rigtigheden af et eneste af de mange tusinde dokumenter...«.

Derefter blev »spørgsmålet om betaling af mine rejseudgifter forelagt generalkonferencen. Selv kunne jeg intet sige, for kun delegater kunne føre ordet, men jeg var naturligvis til stede, og jeg sad i den fornemste tilhørerloge sammen med den berømte John Mott, som var metodist. En af delegaterne ... spurgte, hvem der havde bedt »this chasing lawyer« om at komme til stede, og Bartholomew, som på det

tidspunkt var på vej ned fra talerstolen til sin plads, vendte sig om og sagde med høj røst: »I did«, og så bølgede diskussionen frem og tilbage. Jeg hviskede til John Mott, at det dog i grunden var for galt, at jeg ikke kunne få ordet, men han trykkede min hånd og sagde blot: »Don't you worry«, og derefter vedtog generalkonferencen ... at mine udgifter skulle betales, og jeg fik besked om at henvende mig desangående på kirkens hovedkontor, når jeg kom til New York, og så var slaget endt«. *John Raleigh Mott* (1865-1955), der i 1946 modtog Nobels fredspris, var en af verdensmethodismens fornemste og mest tiltalende personligheder, der også havde haft stor betydning for f.eks. KFUM i Danmark. Hans håndtryk og de ledsagende ord fortæller en del.

F.'s oplysning om, at regnskabets time nu var kommet for Blake, bekræftes af et brev af 29. maj 1928 fra Bast til F. M. North, hvori det hedder, at »Blake is persecuted severely: The Lord keep and bless him«! Endvidere fremgår det af generalkonferencens akter, at Bartholomew indgav en formel klage over Blake i anledning af Duckerts skrivelse af 17. marts. Blake blev imidlertid reddet af sine gejstlige kolleger, der henviste til, at han havde befundet sig i en situation uden fortilfælde og havde handlet efter bedste overbevisning. At klagen dog ikke havde været helt uden virkning kan måske udledes af den kendsgerning, at han blev forflyttet til Indianapolis, hvilket næppe har været ment som et avancement.

Til efterfølger for Bast udpegedes generalkonferencens generalsekretær, den tidligere nævnte Raymond J. Wade, der på konferencen blev valgt til biskop. Samtidig medførte Basts fald, at hovedsædet for det nordeuropæiske bispedømme på initiativ af bl.a. den svenske delegerede Theodor Arvidson, der havde været en af Basts våbendragere, og som i 1946 efterfulgte Wade som biskop, flyttedes fra København til Stockholm, hvor det stadig befinder sig. Det skete mod de danske delegeredes protest, men var sagligt velbegrundet for så vidt som der var flere metodister i Sverige (og Norge) end i Danmark.⁴⁶

Efter at generalkonferencen var forbi, fulgte en ny sejr for F., idet »Evangelisk Tidende« den 21. juni trak alle beskyldninger mod I. i Baltimoresagen tilbage og gav ham fuld oprejsning.

Generalkonferencens afgørelser betød, at Bast og I. nu pludselig ville komme til at stå som sideordnede præster herhjemme, hvilket naturligvis var en umulig situation. Stemningen på de danske metodisters årskonference i Svendborg i juli 1928 var derfor mere end spændt. Det endte med, at Bast trådte ud af Metodistkirken – officielt frivilligt, men det var blevet ham betydet, at man var parat til i givet fald at rejse nye anklager imod ham.

I. fik bevilget et års orlov med henblik på at blive overført til USA, når den ved Højesteret verserende retssag var afsluttet og hans økonomiske forhold afklaret. Jerusalemskirkenes menighed ville ganske vist gerne have haft ham tilbage som præst, men forholdet til de øvrige danske præster, der i sin tid havde dømt ham med urette, var af en sådan karakter, at et fremtidigt samarbejde måtte anses for en psykologisk umulighed.

Med hensyn til lægmændene fremgår det af et brev af 30. juli 1928 fra F. til den kommission, den såkaldte »Denmark Commission«, som generalkonferencen havde nedsat til at ordne de praktiske konsekvenser særlig i økonomisk henseende af Bastsagen m.m., at der den 29. juli efter anmodning fra biskop Wade afholdtes et møde i Jerusalemskirken mellem ham og lægmændene, hvor også F. var til stede. Han giver i brevet efter henstilling fra Wade en udførlig fremstilling af deres heroiske kamp og skriver til sidst, at »jeg vil aldrig glemme den ånd, der prægede disse mænd under alle de møder, som vi har holdt i mit hjem gennem de sidste fire år« – F.'s kontor lå samme sted som hans privatbolig Christian IX's gade 7 i København, hvor han benyttede spisestuen til større møder –». Jeg glemmer aldrig gamle L. C. Hansen aftenen før retssagen mod Bast, hvor de alle mødte som vidner. Efter en alvorlig tale bøjede han sit hovede og bad for. Det hører til mit livs smukkeste minder«. At Wade, med hvem F. også forhandlede i sit hjem den 31. august, påskønnede hans indsats i det hele taget fremgår af et brev til ham af 17. oktober, hvori Wade ligesom tidligere Nicholson takker for hans »courtesy and fairness«.

Landsretsdommen fra 1926 i I.'s erstatningssag blev som nævnt appelleret til Højesteret af Metodistkirken, der havde valgt en af højesteretsskrankens skrappeste procedører, højesteretssagfører H. H. Bruun (også kaldet »Hårde Henrik«) til at repræsentere sig, medens højesteretssagfører Martensen-Larsen beskikkedes som advokat for I., idet dengang kun højesteretssagførere kunne møde for Højesteret. Reelt var det imidlertid F., der førte sagen også for Højesteret, hvilket han fik mulighed for som følge af, at retten (hvilket kun sjældent er sket i nyere tid) bestemte, at sagen skulle behandles skriftligt – hvorfor, fremgår ikke af akterne i Højesterets arkiv. Medvirkende hertil har utvivlsomt været sagens usædvanlige omfang og særegne karakter, herunder de internationale aspekter, samt den omstændighed, at både procedure og vidneafhøringer ved Landsretten forelå i stenografisk referat. Fra et historisk synspunkt er det et stort held, idet forholdet herefter er det her i landet formodentlig enestående, at proceduren i begge instanser er bevaret. Manglen på stenografiske referater i danske

retssager i almindelighed var netop grunden til, at højesteretssagfører Th. Thorsteinsson, der i sin tid udsendte en serie bøger under titlen »Fra fremmede retssale«, måtte indskrænke sig til *fremmede* retssale, således som det fremgår af hans forord til 5. samling fra 1957, hvori han kritiserer den danske skødesløshed på dette område.

I sine erindringer skriver F., at det var ham, der havde udarbejdet alle Martensen-Larsens indlæg (der tillige med Bruuns indlæg findes blandt F.'s efterladte papirer), hvilket også fremgår af samtidige breve fra ham, ligesom det bestyrkes af stilen i indlæggene. Påfaldende er det også, at sagen øjensynlig har voldt Bruun betydelige kvaler, således at han først den 24. oktober 1927, efter 3/4 års forløb, kunne fremlægge sit 1. indlæg, skønt han ellers var et hurtigt hovede, hvorefter Martensen allerede 12. december fremlagde »sit« 1. indlæg på ikke mindre end 95 maskinskrevne foliosider – en hurtighed, der svarer godt til, at F. f.eks. på rekordtid (ca. 1 måned) havde tilvejebragt det omfattende trykte engelsksprogede anklagemateriale til kirkeretten i Haag. Den 5. marts 1928 blev sagen optaget til dom, i hvilken anledning Nationaltidende 8. marts skrev, at »under tilrettelæggelsen har pastor Ingerslew været kraftigt støttet af overretssagfører Fabricius«.

Som følge af sagens omfang nåede Højesteret ikke at afsige dom, inden generalkonferencen i Kansas City i maj annullerede den eksklusion af I. i 1925, der var grundlaget for den ham ved landsrettsdommen tillagte erstatning, og sagen blev derfor reassumeret. Den 22. januar 1929 faldt dommen, der formelt fremtrådte som en stadfæstelse af Landsrettens dom og altså tilkendte I. en erstatning på 40.000 kr., men i realiteten var en skærpelse, fordi *begrundelsen* var en anden, nemlig godtgørelse for den ved »den ugyldige og urigtige kendelse af 20. februar 1925 ... gennem et længere tidsrum bevirkede forstyrrelse i hans økonomiske forhold«.

At sagen blev behandlet skriftligt indebærer, at også dommernes egenhændige vota er bevaret. Det fremgår heraf, at kun een af dommerne ikke ville give I. erstatning. Hans betragtninger blev imidlertid fejlet til side i det følgende votum af en kollega, der med speciel henvisning til et af F. indhentet responsum fra Bartholomew skrev, at »I. er afskediget ved hjælp af en ulovlig domstol, der fungerede på ulovlig måde og anvendte ulovlige midler og en ulovlig regel« og lededes »af en præsident, biskop Blake, der erklærer, at dens (konferencens) sprog er dansk, hvorfor I. ikke må tale engelsk til ham, men senere erklærer, at han ikke forstår dansk!! ... I. har sikkert ganske ret, når han siger, at da han skrev under på klagen (ikke til rigsadv. men til Amerika) var han klar over, at det betød hans dødsdom. Han vidste jo, hvem han

havde imod sig og kendte den kirkelige politik. Ja deri ligger netop humlen. Hidtil havde der ikke været en eneste methodistisk biskop, der ikke stod med uplettet karakter lige til sin død, og nu skulle de have skandale med biskop Bast. Dette var selvfølgelig nok til at biskopperne Nuelsen og Blake m.m.fl. mente, at skandalen for enhver pris måtte undgås, og optrådte som de gjorde, hvorved navnlig Blake, synes det mig, er kommen langt ud over hæderlighedens grænser.⁴⁷

I sine erindringer skriver F., at I. »havde ret, han havde handlet ret, og alt, hvad han sagde til mig under vort allerførste møde viste sig at være sandhed ord til andet, så jeg kunne afslutte hele denne yderst bevægede sag med at sige til C. B. Henriques: »Kan De se – sandheden sejrede alligevel«. »Ja«, sagde Henriques, »det er undtagelsen, der bekræfter reglen«. »Ja, det kan man naturligvis nok sige«, sagde jeg, »og der er en ting til, som jeg vil sige, og det er, at jeg hverken kan eller vil tage sådan en dyst igen«. »Næh«, sagde Henriques, »det forstår jeg, men bevar mig vel, hvor var det godt gjort«.« En anden kollega, overretssagfører Peter Paulsen, som F. tilfældigt traf nogle år senere, og som havde overværet en del af proceduren i Landsretten og siden da fulgt sagens videre udvikling »sagde til mig på sit brede sønderjyske: »De burde Fanden tage mig bispises på Prytaneion«.« Selv betegner F. sagen som den i alle henseender største og mest afgørende begivenhed i hans liv,⁴⁸ foruden at den havde været en enorm belastning for ham både fysisk og psykisk. At han overhovedet havde kunnet gennemføre den er næsten utroligt. I biskop Wades tidligere nævnte redegørelse fra 1960 hedder det, at det er umuligt at beskrive den spænding og det anstrengende arbejde, der var forbundet med denne sørgelige sag (hvoraf han jo endda kun havde oplevet en lille brøkdel), og at biskop Nicholson efter sigende aldrig forvandt den belastning, som Haagprocessen havde været for ham – og den varede dog kun i nogle uger, medens F. holdt ud i 5 år for at redde en uskyldig dømt, hvis sag han uden tøven havde antaget sig, og det for egen regning og risiko.⁴⁹ Økonomisk betød sagen hans ruin, således at han bagefter måtte begynde næsten helt forfra med sin advokatforretning. Alt i alt er der god grund til at tro, at F.'s indsats i denne sag er den »mest monumentale og idealistiske enkeltmandspræstation i sandhedens og rettens tjeneste, der nogen sinde er set fra en dansk advokats side«. ⁵⁰

I april 1929 rejste I. tilbage til USA, hvor Wade havde lovet at være ham behjælpelig med at få et præsteembede svarende til det, han havde haft ved Jerusalemskirken. Det viste sig imidlertid ved hans ankomst til

New York, at ingen kendte noget hertil, og først efter mange vanskeligheder, og efter at sagen havde været omtalt i den amerikanske presse lykkedes det ham i september 1929 at få et beskedent embede i Grant City, Missouri. Også i de følgende år skulle det vise sig, at hans trængsler langt fra var forbi – den årelange propaganda for Bast havde sat sine spor, og mange metodister havde utvivlsomt haft svært ved at sluge den ydmygelse, som Bastsagen havde været for kirken. Af breve fra I. til Wade af 1. marts og 10. april 1943 fremgår visse distriktsforstanderes fjendtlige optræden over for denne mand, som der havde været så meget vrøvl med, og en biskop sagde lige ud til ham, at hvis han lovede at brænde alle sine papirer vedrørende denne sag, ville biskopperne have meget lettere ved at finde det rette embede til ham! I et brev af 3. marts 1952 til biskop Ivan Lee Holt i St. Louis, Missouri, skriver han endog, at han lige siden sin tilbagekomst til USA har levet i en slags mareridt.

Efterhånden som de, der selv havde oplevet sagen, forsvandt, lysnede det dog. Efter at have gjort tjeneste i forskellige kirker i Missouri tog I. sin afsked i 1960, men vedblev dog med at vikariere som præst indtil han var over 80 år gammel, også af økonomiske grunde, idet hans økonomi trods hans spartanske livsførelse var meget stram, således at hans børn f.eks. selv havde måttet klare deres uddannelse. I de officielle fortegnelser over de forskellige præsters anciennitet udelod man længe de 9 1/2 år, han havde været i Danmark, og undlod at nævne hans genindsættelse med tilbagevirkende kraft i 1928, men det blev omsider rettet. Tilbage stod, at han ikke fik nogen pension for disse år, men også dette blev der rådet bod på, og det på selve jubilæumsgeneralkonferencen i 1984, der ifølge en officiel skrivelse til ham af 18. maj 1984 fra »Board of Pensions of the United Methodist Church« enstemmigt tildelte ham en pension »designed to recognize and honor you, personally and individually, for your exceptional service to our Church« – med denne totale oprejsning var 60 års kampe og lidelser forbi.

I sine erindringer udtrykker F. sin skuffelse over, at han bortset fra et par julekort intet hørte fra I. efter hans afrejse til USA i 1929, skønt aftalen var, at han »derovre fra« efterhånden ville »sende mig, hvad han formåede, så jeg dog kunne få i det mindste noget vederlag for det arbejde, der havde reddet ham fra undergang«. Det foran antydede om alt, hvad I. måtte gennemgå efter sin tilbagekomst, giver noget af forklaringen herpå. I et interview i 1975 sagde han, at blot det at tænke på kampårene i Danmark var ham en sådan pine, at han var nødt til at beskæftige sig så lidt som muligt hermed for ikke at gå til grunde. Ærekær som han var har han måske også følt sig trykket af den ubetaleli-

ge taknemmelighedsgæld, hvori han stod til F. At han imidlertid ikke havde glemt ham fremgår af et brev til forfatteren af 11. december 1976, hvori han omtaler ham som »the greatest and best man that I have known«. Det samme gav han udtryk for under forfatterens besøg i hans hjem i Hannibal, Missouri, i 1977, på hvilket tidspunkt han stadig var fuldkommen vital og åndsfrisk.

Anledningen til det nævnte interview i 1975 var en artikel i det af Metodistkirkens »Commission on Archives and History« udgivne tidskrift »Methodist History«, oktober 1973 »Anton Bast: The Poor Man's Preacher of Copenhagen« af en historisk interesseret metodistpræst i Cheyenne, Wyoming, ved navn Donald Carl Malone, der hovedsagelig hvilede på den engelske oversættelse af Rosenkrantz' bog, hvoraf et eksemplar var havnet i et lokalt bibliotek, og amerikanske metodistiske kilder i samme retning, og derfor stillede I. i et dårligt lys. At Malone selv var utilfreds med Rosenkrantz' bog fremgår af en note til artiklen, hvor han betegner den som upålidelig og »poorly organized«,⁵¹ hvilket gør det nærliggende at spørge, hvorfor han så benyttede den. Som han imidlertid skrev i et brev til en søn af I.⁵² havde han haft vanskeligheder med at finde tilstrækkeligt kildemateriale – han »ville gerne have stillet Bast i et godt lys, men kendsgerningerne stillede ham i et dårligt lys«! Efter at være blevet bekendt med supplerende materiale skrev han i januar 1976 i samme tidskrift en ny artikel »John P. Ingerslew and the Bast Case«, der giver et helt andet billede.

Rosenkrantz' bog er også blevet benyttet af andre, jfr. ndfr. Det synes at være en beklagelig kendsgerning, at Metodistkirken aldrig åbent har indrømmet sine fejl i denne sag og i mange år så vidt muligt søgte at feje den ind under gulvtæppet. Det gælder også her i landet (hvor f.eks. I.'s og lægmændenes oprejsning på generalkonferencen i 1928 aldrig blev omtalt med et ord i de metodistiske publikationer), ikke mindst de danske metodisters førende historieskriver i nyere tid, den tidligere nævnte metodistpræst Niels Mann, der døde i 1982, 93 år gammel, og som i 1925 var med til uberettiget at dømme I. Han havde i et brev af 18. januar 1923 til Bast skrevet, at »tiden nu er inde til at standse Ingerslew« og i et andet brev af s.d. til Gaarde, at »den anklagede har altid pletten på sig til frikendelsen, og trods frikendelsen kan han aldrig vaske sig ren for, at han var for en domstol« – ord, hvis sandhed I. kom til at føle. I samleværket »Danmarks Frikirker« 1952-58, hvori Mann har skrevet afsnittet om Metodistkirken, hedder det således blot om Bast, at han »udførte et kolossalt arbejde, og hans navn var kendt ikke alene over hele landet, men også et godt stykke udenfor. På grund af forskellige forhold måtte Anton Bast nedlægge

sine embeder i 1928 og trådte også ud af kirken«. I »Kristelig Talsmand« 11. november 1960 bragte han som redaktør en hyldestartikel om Bast, som han mindes »med glæde og tak«, uden overhovedet at nævne, hvorfor han »fratrådte sit arbejde i Metodistkirken i 1928«. Det gjorde han heller ikke i en artikel om Metodistkirken i Danmark i det amerikanske »Encyclopedia of World Methodism« fra 1974. I en specialartikel om Bast i samme leksikon skriver han (sammen med en anden forfatter), at »en lille gruppe« inden for Jerusalemskirken anklagede Bast for uærlighed i pengesager, og at han 19. marts 1926 blev dømt på et meget omdiskuteret grundlag (men ikke et ord om Haagkendelsen). Litteraturfortegnelsen til artiklen omfatter blot det officielle referat af generalkonferencen i 1928, den engelske oversættelse af Rosenkrantz' bog samt F. D. Leete »Methodist Bishops« fra 1948, der kun indeholder et par linier om Bast, men som i sin litteraturfortegnelse også henviser til denne oversættelse!

Det synes dog som om de amerikanske metodister nu har fået sagen så meget på afstand, at de er i stand til at se fordomsfrit på den. Medens de danske metodister ikke har ønsket at give adgang til deres materiale om denne sag, mødte forfatteren den største åbenhed og beredvillighed under sine besøg i Metodistkirkens arkiver først i 1977 i den lille by Lake Junaluska, North Carolina, hvor den nævnte »Commission on Archives and History« og det meste arkivmateriale dengang havde til huse, og derefter i 1978 på Drew University i Madison, New Jersey, hvor alt arkivmateriale blev samlet i 1982. I dette materiale indgår bl.a. en særlig »Ingerslew Collection«, der omfatter en række af I.'s efterladte papirer. Det var også kommissionens daværende generalsekretær og redaktør af »Methodist History«, dr. John H. Ness, der sammen med en arkivar optog det tidligere nævnte interview i 1975, og som senere sammen med andre bidrog til at få I.'s pensionsspørgsmål løst.

Det er endelig værd at bemærke, at således som Metodistkirken er organiseret i dag, er en gentagelse af Bastaffæren næppe tænkelig. Bl.a. er kirkens højesteret, nu kaldet »The Judicial Council«, en permanent og uafhængig institution, medens den tidligere retskomité »Committee on Judiciary« kun fungerede, når generalkonferencen samledes hvert 4. år.⁵³

1. I sin essaysamling »Fra Hakon Jarl til Ekofisk og andre essays« (1981) s. 40 omtaler den tidligere formand for det danske sagføreråd og senere advokatråd, højesterets-sagfører dr. jur. Bernt Hjejle »kommercialiseringen af advokatens virke« i nutidens Danmark.

2. F.'s erindringer (hvoraf brudstykker er gengivet i forfatterens bog »Træk af dansk Musiklivs Historie m.m. /Omkring Etatsraad Jacob Christian Fabricius' Erindringer«, 1975) og øvrige efterladte papirer, herunder navnlig materiale vedr. den ndfr. nævnte erstatningssag, er i forf.'s eje. Den del af erindringerne, der er gengivet i nærv. artikel, er fra 1952.
3. I 1983 udkom en dansk-norsk-svensk oversættelse af »The Book of Discipline of The United Methodist Church 1980« under titlen »Metodistkirkens lære og kirkeordning«.
4. Biskop Edwin H. Hughes i en tale 22. maj 1920, gengivet i »The Daily Christian Advocate« 25. maj 1920 og i det officielle danske metodistblad »Kristelig Talsmand« 2. juli 1920.
5. Fremgår af biskop Wades ndfr. nævnte redegørelse fra 1960 (hvori det også anføres, at Bast som biskop efter sigende var den næsthøjst lønnede person i Danmark!). – I en ikke offentliggjort artikel, som F. skrev i Kansas City, efter at generalkonferencen i 1928 var forbi, hedder det, at »gammel tradition kræver, og alle biskopper er sidestillede. Ingen er overordnet. Det er den biskoppelige Metodistkirkes Akilleshæl – det var det, der gjorde det muligt for Bast at manøvrere som sket«. Også i sin procedure i erst.sagen nævnte F., at biskopperne var ligestillede.
6. Både den danske og den engelske udgave slutter således med en groft misvisende statistik over Centralmissionens samlede indtægter, jfr. nærmere »5 år hos biskop Bast« (1925) s. 36 ff.
7. Udnævnelsesbrev af 29. maj 1913, underskrevet af guvernør Samuel D. Felker og »Secretary of State« Edward H. Pearson.
8. Jfr. »5 år hos biskop Bast« s. 24.
9. Det ndfr. nævnte interview, optaget af repræsentanter for Metodistkirkens »Commission on Archives and History«.
10. Erkl. af 6. dec. 1922, fremlagt i erst.sagen. F. har i sit eksemplar af ekstrakten ironisk noteret: »Ingen kan give sig selv attest for hæderlighed«!
11. Kendelse af 12. dec. 1923, fremlagt i erst.sagen. I sin partsforklaring i denne sag udtalte I., at »hele suspensionssagen var et arrangement for at få mig kneblet og ødelagt«.
12. Randers Amtsavis oplyser 25. august 1911, at F. »i den tid, han har opholdt sig i Randers«, har været »den flittigste medhjælper i retshjælpen for ubemidlede, og adskillige mennesker er ved hans bistand bleven hjulpen over økonomiske vanskeligheder. Tillige har han flere gange arrangeret velgørenhedskoncerter til støtte for nødlidende«.
13. I sin erindringsbog »Shawlaw« (1978) s. 27 omtaler Bernt Hjejle de fleste daværende danske advokaters mangelfulde engelskkundskaber og kontakt med den engelsktalende verden (engelskundervisningen efter den før 1903 gældende skoleordning var jo også minimal, således at F. i det væsentlige selv havde måttet lære sig engelsk, hvilket gør det særlig bemærkelsesværdigt, at han var i stand til at procedere på dette sprog).
14. Duckert var oprindelig en stor beundrer af Bast og hans arbejde med Centralmissionen, således som det fremgår af et lille skrift fra 1916 »Centralmissionen« (32 s.), der fremtræder uden forfatternavn, men som er skrevet af ham. Senere skrev han bl.a. bogen »Vejen, sandheden og livet« (Thaning & Appels forlag, Kbhvn. 1924).
15. I et brev til I. af 6. maj 1924 skriver Downey i forståelse med North, at sagen »hverken med hensyn til formen eller kendsgerningerne er rede til forelæggelse for

- generalkonferencen«, og den 19. maj meddeler »The Daily Christian Advocate«, at bl.a. Basts »karakter« blev godkendt 16. maj. I »5 år hos biskop Bast« s. 159 ff fortæller I. om sine oplevelser under denne Amerikarejse.
16. Engelsk oversættelse i »The attacks on the Central Mission and its leader«, 1924 (findes i Det kgl. Bibliotek).
 17. Klagen er (med enkelte trykfejl) aftrykt i Palle Rosenkrantz' ndfr. nævnte bog under overskriften »Orsfg. Fabricius' klage«.
 18. Citeret fra »Biskop Bast og hans anklagere« (1925), jfr. endv. »5 år hos biskop Bast« s. 182.
 19. Politiken bringer 20. februar 1925 en (delvis fejlagtig) forsideartikel med overskriften »Pastor Ingerslew og biskop Bast/Årskonferencen afgør i dag pastor Ingerslews fremtidige stilling i menigheden. Judas, der solgte sin Herre for tredive sølvpenge«.
 20. Udh. her. – På linie hermed fortalte I. i sin partsforklaring i erst.sagen, at Bast efter direktionsmødet i december 1922 havde sagt til ham: »Jeg skal love dig, at hvor hen i verden du end vandrer eller henvender dig, skal du være umuliggjort!«. Iøvrigt fremgår det af det officielle referat i »Vor årbog« 1925, s. 70, at forhandlingerne overværedes af dav. distriktsforstander Th. Arvidson fra Gøteborg, der »udtalte, at de danske brødres kampe også var de svenskes«, og af distriktsforstander Edv. Sandberg fra Oslo, der »udtalte sig på lignende vis« (A. deltog senere i Haagprocessen som sekretær for Basts forsvarer). I en redaktionel notis i »Kristelig Talsmand« 27. februar 1925 hedder det, at Blake »vandt alles hjerter ved den rolige, broderlige måde, hvorpå møderne blev ledet«(!)
 21. Gengivet i »Extract of prosecuting exhibits« (jfr. note 35) s. 273-83.
 22. Hans Jensen (1869-1936) omtales kort i A. Kamp m.fl. »De danskes vej« I (1950) s. 236-38.
 23. S. 4 i Duckerts i note 14 nævnte skrift oplyses det, at »landets konge og dronning« støtter Centralmissionen, og i »Centralmissionen gennem 10 år« s. 21 taler Bast om den »forståelse og gavmildhed« han har mødt »lige fra allerhøjeste sted«.
 24. I et brev af 22. april 1925 til Hans Jensen skriver F. a propos denne pjece, at han er træt, ikke blot af det meget arbejde, men også »i sindet af at møde al denne løgn og alt dette svineri fra sådanne kredse« og peger på det sørgelige i, at Danmark »gang på gang skal kunne møde op med forbrydere af internationalt format. Først landets justitsminister i 1908, så dets almægtige finansmand i 1922« og nu til sidst Bast, hvem han i sine erindringer betegner som »en blændende journalistisk begavelse« men samtidig »en helt igennem amoralsk person«. I sin ndfr. nævnte redegørelse fra 1960 betegner biskop Wade Bast som »probably the ablest preacher Scandinavia had produced«.
 25. Med henblik på en evt. udgivelse i USA, som dog ikke blev til noget, udarbejdede F. og I. en engelsk oversættelse af »5 år hos biskop Bast« under titlen »Episcopal Corruption Within the M. E. Church«, der findes blandt I.'s efterladte papirer.
 26. Trykt i engelsk oversættelse i »Extract of prosecuting exhibits« (jfr. note 35) s. 265-68. Klagen nævnes ikke i »Vor årbog« 1925, som blot gengiver Basts af F. ndfr. omtalte forslag om en undersøgelseskommission, der som af F. anført blev stemt ned: »Efter en lang og bevæget forhandling ... gik sagen til skriftlig afstemning« – altså ikke noget med håndsoprækning eller navneoprøb – ». Der blev afgivet 15 stemmer for og 16 mod at imødekomme biskop Basts ønske...«.
 27. I et interview i B.T. 20. marts 1926 oplyser Wreschner, at han personligt har måttet gennemlæse 90.000 dokumenter og nu »skal ned til Rivieraen og rekreere mig«. F. –

- der ligeledes måtte pløje sig igennem straffesagens akter – skriver også i sit brev af 31. marts 1926 til Hans Jensen om »de 90.000 bilag, der efterhånden hobede sig op hos statsadvokaten«. Iflg. Berl. Tidende 16. marts 1926 var ekstrakten på 3.000 sider (!).
28. I sin procedure i erst.sagen fremhævede F. »den retfærdighed og retsindighed, som Metodistkirkens disciplin er udtryk for fra først til sidst«.
 29. Indberetningerne fra Prince og Letcher er modtaget i fotokopier fra General Services Administration, National Archives and Records Service i Washington, D. C.
 30. Wreschner, der var specialist i nævningsager, prøveprocederede nogen tid efter for Højesteret, men blev ikke højesteretssagfører, bl.a. fordi han i en artikel i Ugeskrift for Retsvæsen i 1923 havde hævdet forsvarerens ret til at »køre rundt« med nævningene og procedere til frifindelse for sin klient, selv om han personligt følte sig overbevist om hans skyld, hvilket Højesteret misbilligede. – Bast optrådte ikke som vidne i erst.sagen, men fulgte den nøje bag kulisserne. I et brev fra ham af 24. november 1926 til en af North's medarbejdere, en dr. Edwards (der iflg. »Vor Årbog« 1926, s. 144, havde overværet årskonferencen i 1926 som gæst) hedder det: »Publicly I have kept entirely out of the affair, – but of course I have been behind attorney Wreschner.«
 31. 20. november 1926.
 32. I sine erindringer omtaler F. en engelsk oversættelse af dette stenogram, der imidlertid ikke har kunnet efterspores bortset fra oversættelser af enkelte vidneforklaringer.
 33. At der også havde været tale om at rejse anklage mod Duckert i Norge i anl. af hans erklæring af 5. september 1925 (jfr. note 21) fremgår af et brev fra ham i sommeren 1926 »Til den norske årskonferences medlemmer«, hvori det hedder, at »Bastsagen har redet den danske årskonference som en mare«. Anklagen synes dog ikke at være blevet til noget, idet der intet fremgår herom af referatet af årskonferencen i 1926 i det norske metodistblad »Kristelig Tidende«, der blot oplyser, at D. og to andre pensionerede præster talte til konferencen. Og iflg. referatet sst. af årskonferencen i 1927 blev bl. a. D's »karakter« godkendt uden kommentarer.
 34. Duckerts kommentar sst. var, at det var »en klog og retfærdig dom«, og han tilføjede, at F. »har ført denne sag med stor dygtighed. For en mand, der står uden for metodistsamfundet, var det uhyre vanskeligt at sætte sig ind i de forskellige kirkelige og religiøse forhold, men han forstod at trænge til bunds.« I sit votum under sagens senere behandling i Højesteret skrev en af dommerne også, at »man [kommer] ikke let til bunds i dette fremmedartede stof.«
 35. Et indbundet eksemplar af den pågældende trykte »Extract of prosecuting exhibits«, ialt 380 store sider, tilligemed et bind med »1. Bill of charges 2. Prosecutors speech 3. Auditors report of account«, ialt 101 s., med F.'s notater, findes blandt hans efterladte papirer. Et sæt heraf, indlagt i en kassette, findes også i Universitetsbiblioteket i København, der har forsynet den med den fejlagtige påskrift »Forhandlinger ved kirkeretten i Haag ang. biskop Anton Basts sag«. Som følge af det kolossale tidspres, hvorunder trykningen var foregået, er der en del trykfejl i disse tryksager.
 36. Jfr. »Discipline of the Methodist Episcopal Church« 1924, §§ 250 og 251 smh.m. § 246. – At Kyed Niensens medanklager, Rosendahl, også var en modstander af Bast fremgår af et brev fra ham til F. af 7. maj 1927, hvori han underskriver sig »Deres forbundsfælle fra Haag«.
 37. 15. marts 1927.
 38. Denne oversættelse synes at være ukendt her i landet og kendes i hvert fald ikke på

Det kgl. Bibl. eller Univ.bibl. i Kbhvn. Den er ikke forsynet med årstal for udgivelsen, men forordet er fra april 1928. Den danske original fremtræder fejlagtigt som udgivet i 1923.

39. I en erklæring af 10. april 1926 i den justitsministerielle sag i Rigsarkivet om Basts eventuelle benådning skrev statsadvokat Gammeltoft, at det ved den kriminelle undersøgelse konstaterede på mange måder vidnede om »en sjælden uvederhæftighed såvel i ord som i gerning.«
40. I et brev af 20. april 1928 til en amerikansk metodist skriver F. M. North dog, at det er blevet ham fortalt, at den danske konge har takket Rosenkrantz for hans bog.
41. Betydningen af F.'s tilstedeværelse på generalkonferencen illustreres af, at han i sin i note 5 nævnte artikel skriver, at stemningen på konferencen i begyndelsen var »helt og fuldt i Basts favør« (jfr. også F.'s skildring i erindringerne af Nicholsons afvisende holdning ved begyndelsen af deres første møde i København i februar 1927). »Bortset fra de enkelte mænd, som kendte sagen på nærmere hold fra København og fra Haag, var det den almindelige mening, at Bast havde været genstand for eksempelvis forfølgelse og offer for et justitsmord, øvet mod ham under et middelalderligt retssystem (sic!). Dette var frugten af biskopperne Blake og Nuelsens propaganda, som alle kirkens blade havde givet frit spillerum. Det lykkedes mig at få set denne propaganda nærmere efter i sømmene, og jeg må tilstå, at jeg aldrig har set noget lignende i retning af forvrængning«.
42. H. M. Holm var præst i Perham, Minnesota. Han havde været elev og en mangeårig ven af Duckert, således som det fremgår af hans store nekrolog over D. i »Kristelig Tidende« 1928, s. 261-62, der bekræfter indtrykket af D. som en betydelig og helstøbt personlighed, der hævdede sig over den sektariske snæverhed, der ellers synes at have præget datidens metodisme i de nordiske lande. Det hedder heri, at han »hadde en utpreget sannhets- og rettfærdighetsfølelse ... Hadde han først kommen til en overbevisning om hvilken side var sannhetens og retferdighedens side, så hjalp det ikke om det så var biskopper eller kirkeledere eller hele verden, der stod på den annen side.« Det var derfor ganske naturligt, at D. også kom i venskabsforhold til F., således som det fremgår af et brev fra denne af 9. juli 1926 til D.'s søn, overretssagfører Haakon D. i Haugesund, og af en versificeret hilsen til D. juleaften 1926.
43. Som bilag til Duckerts skrivelse medfulgte bl.a. en trykt engelsk oversættelse af landsretsdommen af 9. december 1926.
44. Iflg. F.'s i note 5 nævnte artikel var kendelsen affattet af højesteretsdommerne E. A. Morling fra Iowa og John Marshall fra Kansas.
45. Vicekonsul (senere ambassadør) Johan Oluf.
46. Referater af generalkonferencen findes i de officielle »The Daily Christian Advocate« og »Journal of the General Conference« samt i »The Christian Advocate« i New York.

Herhjemme bragte navnlig Politiken ret udførlige referater. Den 19. maj 1928 kume man således i dansk oversættelse læse en (af F. indtegraferet) lederartikel i »Kansas City Journal« 18. maj, der i anl. af Basts afsættelse, som burde have fundet sted forlængst, tager afstand fra den af Blake og Nuelsen inspirerede kampagne mod den danske »highminded government's courts in this matter ... It is a tribute to the fine sense and spirit of the Danish government if this attitude of certain Methodist leaders in this country shall not destroy for a generation to come the good influence of the church in that European kingdom«. At der var grund til at frygte for metodismens fremtid i Danmark fremgår af I.'s nedfr. nævnte brev af 3. marts 1952 til biskop Holt i St. Louis, hvori han oplyser, at han før sin afrejse fra Danmark havde lejlighed til at

forsvare Metodistkirken over for »a high government official who drew its integrity into question.« Og i et brev af 27. september 1976 til biskop Robert E. Goodrich, sst., skriver den ndfr. nævnte dr. John H. Ness, at den danske regering »was going to close down the Methodist Church completely as an improper organization due to Bishop Bast's influence, but Ingerslew pleaded for the Church and the government acceded«.

47. Landsretsdømmen fra 1926 og Højesterets dom af 22. januar 1929 er gengivet i Højesteretstidende 1928, s. 652-72, og Ugeskrift for Retsvæsen 1929, s. 279-96.
 48. Det samme giver han udtryk for i et brev af 16. juli 1949 til en new zealandsk ven, The Hon. Eliot R. Davis, M.L.C., i Auckland. I dette brev fortæller han også, at en af de engelske dommere, der var til stede ved McDowells middag i marts 1927, i sin »after-dinner speech« sagde, at F. havde forsvaret ikke blot sin klient, men først og fremmest John Wesley.
 49. Som et talende eksempel på F.'s tankegang kan nævnes, at han i et brev til Hans Jensen af 16. december 1925 – altså på et tidspunkt, da det så allersortest ud – skriver: »At jeg må hjælpe Ingerslew og hans stakkels hustru og børn siger sig selv. Hvordan skulle de ellers kunne friste livet?«
 50. L. B. Fabricius »Træk af dansk Musiklivs Historie m.m./Omkring Etatsraad Jacob Christian Fabricius' Erindringer« (1975) s. 113.
 51. Det hedder i denne note, at »when the material can be gleaned from the poorly organized work, the book contains a wealth of information about Bast and his trial. The book is as much a commentary on Danish jurisprudence as it is about Bast« – Malone synes altså at svæve i den vildfarelse, at bogen giver et sandfærdigt billede af dansk retspleje ...
 52. Neill I. (f. 1934), bosat i Seward, Nebraska.
 53. I sin bemærkelsesværdige selvbiografi »How a Dane became an American« (Cedar Rapids, Iowa 1935, med forord af ingen ringere end biskop Thomas Nicholson, der konstaterer, at »Truth is often stranger than fiction«!) omtaler den dansk-amerikanske metodistpræst T. M. Nielsen (f. 1875 i Vinding v. Holstebro) ud fra egne erfaringer den urimelige og uretfærdige behandling, som mange præster i den daværende biskoppelige Metodistkirke var udsat for fra biskoppers og distriktsforstanderes side, og fremdrager ganske kort s. 273-74 som et særlig grelt eksempel Bast-Ingerslew sagen (dog uden at sætte navne på), hvor Metodistkirken måtte opleve det beskæmmende at blive sat på plads af de borgerlige domstole, for at retfærdigheden kunne ske fyldest.
- Derimod nøjes en bog af anden metodistisk forfatter, Arlow W. Andersen, om den norsk-danske metodismes historie i USA med den pretentiøse titel »The Salt of the Earth« (Nashville 1962) med s. 240 at omtale de af P. M. Petersen og hans norsk-danske præstekolleger i USA i foråret 1925 fremsatte protester imod den danske anklagemyndigheds fremfærd mod Bast, uden med et ord at fortælle, hvad der videre skete i »the unpleasant case of Anton Bast«, således at den ukyndige læser må få det indtryk, at anklagerne imod Bast var uberettigede.

En lykønskning

af P. G. Lindhardt

30/3-1934 valgte Christian X den 38-årige, residerende kapellan ved Garnisons kirke, dr.theol. Michael Neiiendam, til kongelig Konfessionarius. I den anledning skrev professor J. Oskar Andersen nedenstående, i privat eje bevarede, brev.

Kære Dr. N.

Ratsacksvej 5 5/4 1934

Da Udnævnelsen nu foreligger officielt vil jeg gerne gentage min hjerteligste Lykønskning, saa meget mere som min Søster tillige gerne vil have *sin* tilføjet. Jeg kan sige, at det har været os begge en overordentlig stor Glæde, at Kongen traf dette Valg, og jeg er overbevist om, at De med Deres store Evner vil kunne fylde Pladsen paa en saa værdig og tilfredsstillende Maade, at det ogsaa vil kunne faa Betydning langt over Embedsgæringens egentlige Rammer. Jeg er mere og mere blevet klar over, at det er godt at Mænd, der staar i deres fuldeste Kraft kommer frem i første Række (naar De da virkelig sidder inde med det, der maa kræves for at gøre Fyldest). Udviklingen er i de sidste Aartier gaaet saa hastigt, at den altid tilstedeværende og naturlige Kløft mellem unge og gamle er blevet saa udpræget, at de ældre ikke formaar at raabe de unge op. – Forhaabentlig vil de unge, der kommer frem, saa ogsaa være saa forstandige, at de ikke (som ved Fallitboer), fraskriver sig Arv og Gæld med den Fortid, der *altid* har vist sig at have større Styrke og Sandhed, end den unge Generation er tilbøjelig til at antage om den. Jeg for mit vedkommende er ved Specialstudier netop særlig af *Brydningsperioder* mere og mere kommet til Erkendelse af det slaaende i Comtes Paradoks: »de levende styres af de døde«. – eller for at minde om »Lykke-Pers« Problem: det *umulige* at fornægte sin Slægtsarv og Fortid – det gælder de enkelte som Perioderne.

Nu har dette – som De jo forstaar – intet med Stillingen som Konfessionarius at gøre – det er Populærfilosofi over Temaet: en ung Mands Forfremmelse til en betydningsfuld Førsteplads. Men iøvrigt har jeg saa megen Tiltro til Dem som Historiker, at jeg forventer, at De forstaar, at i *Krisetider* virker de bedst og stærkest, der formaar *Syntesens* vanskelige Kunst paa aandeligt Område.

Iøvrigt takker jeg for Tilsendelse af »Vor Gudstjeneste«,¹ som jeg læste med Interesse, men dog med det personlige Forbehold, at Forslaget, saa vidt jeg kan skønne, ikke vilde tjene *mig* til større Opbyggel-

se eller Udbytte af vor Gudstjeneste end den gamle Form – skønt jeg finder at Bønnerne er overmaade smukt formede. Men, som vi jo tidligere har talt om det, ved De, at jeg vel er en stor Ynder af »Kirke-musik« – men ganske vist særlig i Cæciliaforeningen eller ved særlige Kirkekoncerter – ved den egl. Gudstjeneste er jeg med Aarene blevet mere og mere puritansk – bl.a. fordi en kunstnerisk Fejl eller en mindre heldig Udførelse af en kunstnerisk Del af Gudstjenesten strax fremkalder en Kritik hos mig, der med ét forsætter mig fra Kirke og Gudstjeneste. – Jeg finder, at det er et Fortrin ved Forslaget, at »Syndsbekendelsen« ikke efterfølges af en direkte Form for »Syndstiligivelse« – i alt Fald hidtil har jeg ikke set en mig tilfredsstillende Udformning af denne Overgang, der borteliminerede Følelsen af en – lad mig sige teatermæssig Overgang. – Min Hovedindvending er imidlertid, at man ikke resolut gaar tilbage til det oprindelige, at Ord- og Nadvergudstjeneste er 2 Gudstjenesteformer. Som Nutidens Kirkeliv er – navnlig selvfølgelig i de store Byer, er det efter min Opfattelse uholdbart at holde de to Gudstj. sammen uden markeret Afbrydelse. – Hovedparten af Kirkegængere er kun til Stede ved den første – og ethvert hidtil gjort Forsøg paa at belære dem om, at Nadvergudstj. er Hovedpunktet i Gudstjenesten, preller ganske af paa de tilstedeværendes Mangel paa Trang til Nadverfællesskabet – eller er det paa en ægte Arv af den gammelreformatoriske Forstaaelse af »Ordet« som det egentlige. – Jeg ønsker da en klar Adskillelse af de to Dele, med en »Bortsendelse« – og da det ikke er Katekumener (alle!) eller bodfærdige, der ikke har Adgang til Nadveren, der »bortsendes«, synes jeg, at »Bortsendelsen« ikke skal ske med »Fadervor« (naar Gudstj. skal være »i Sammenhæng« synes »Fadervor« paa dette Sted mig underligt, da det jo kommer igen strax efter under Nadveren), men med den aronitiske Velsignelse (den apostolske Velsignelse, der udtrykkelig omtaler Samfundet, synes mig bedst at være Slutning paa Nadverhandlingen). Endnu ét: *Tavs Bøn* til Beg. og Slutning er absolut upraktisk. Folk, der kommer for sent, forstyrrer en stille Bøn, mens man dog vel endnu kan faa belært dem om at staa stille, naar Indgangs- og Udgangsbøn bedes. Stille Bøn kunde jeg tænke mig *under Altergang* og ved særlige Lejligheder, hvor Gudstj. er specielt Bedegudstj.

Men nok om dette. Venlig Hilsen til Dem og Deres Hustru fra os begge. Jeg haaber, Deres Hustru er helt rask og Børnene med.

Venlig Hilsen fra J. Oskar Andersen

1. Emilius Bangert og Michael Neiiendam: Vor Gudstjeneste. Tekster og Toner, 1934, jfr. anmeldelsen i Præsteforeningens Blad 20/4-34, 229ff.

1985 – en oversigt

af Leo Kamstrup Olesen

Krisen i Indre Mission

1985 blev et af IMs vanskeligste år. For første gang i bevægelsens mere end 100 årige historie blev formanden for IMH gået. Anledningen til krisen var IMs uafklarede holdning til de kvindelige præster. Siden folketinget i 1947 ved lov gav kvinder adgang til at beklæde præstestillinger, har IM haft vanskeligt ved at finde ud af, hvilket ben man skulle stå på.

Kort efter lovens vedtagelse reagerede IMH ved at give de kvindelige præster taleforbud i missionshusene. Dette forbud blev i de følgende år, da der endnu ikke var særlig mange kvindelige præster, næsten punktlig efterlevet. Men senere – i 60'erne – da der kom flere og flere kvindelige præster, blev dette forbud lidt efter lidt reelt undermineret af IMs eget fodfolk, eftersom man i mange lokale kredse trodsede forbudet og indbød de kvindelige præster til at tale i missionshusene (jvf. K. F. Brondbjerg i KD 6/8). En anden grund til, at forbudet efterhånden mistede sin betydning, var, at de af IM udsprungne bevægelser, KFUM & K tog de kvindelige præster til deres hjerter og officielt gik ind for dem. Det var en af anledningerne til brudet mellem IM og KFUM & K i 1978 (jvf. 1985, 261; 1979, 178). Det skal også nævnes, at en del af de kvindelige præster netop kommer fra KFUM & K-kredse.

Endelig har IMs mange skoler været med til at gennemhulle forbudet ved, at mange af skolernes bestyrelser og ledelser har indledt et samarbejde med de kvindelige præster. Netop en af IMs mest fremtrædende

I fremstillingen bruges – især ved henvisninger – følgende forkortelser: BeT, Berlingske Tidende; BK, Blå Kors; DBI, Dansk Bibelinstitut; DKt, Dansk Kirketidende; EB, Ekstra Bladet; Ft, Folketinget eller Folketingets forhandlinger; HB, hovedbestyrelse(n); HskBl, Højskolebladet; IM, Indre Mission; IMH, Indre Missions hovedbestyrelse; IMT, Indre Missions Tidende; JyPo, Jyllands-Posten; KC, Kirkeligt Centrum; KM, kirkeminister(en) eller kirkeministeriet; KD, Kristeligt Dagblad; KFS, Kristeligt Forbund for Studerende og Skoleungdom; KS, Kirkeligt Samfund; LafM, Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer; LVF, Det lutherske Verdensforbund; MrBl, Menighedsrådenes Blad; MF, Menighedsfakultetet; MKR, Det mellemkirkelige Råd; Pol, Politiken; prf, præsteforeningen; PrfBl, Præsteforeningens Blad; WA, Weekendavisen. Årstal angives kun, hvor der ikke er tale om 1985. Årstal i parentes med sideangivelse henviser til tidligere årsoversigter og går på udgivelsesåret.

skolefolk, den tidligere rektor for Haslev Seminarium, K. F. Brøndbjerg, gjorde i efteråret 1984 et forsøg på at få IMH til at indtage en mere åben holdning i almindelighed og en mere positiv holdning til de kvindelige præster i særdeleshed. Han påpegede bl.a., at der i det spørgsmål var en afgrundsdyb kløft mellem IMHs officielle syn og de jævne venners syn (jvf. 1985, 256ff.). I første omgang syntes Brøndbjerg's indlæg at falde til jorden, men alligevel blev det, det spørgsmål, der i sidste halvdel af 1985 kastede IM ud i dets hidtil værste stormvejr. En overgang så det ud til, at bevægelsen ville dele sig.

Utallige er de artikler og læserbreve, der er skrevet i aviser og blade om striden. Næsten alle kirkelige organisationers formænd har udtalt sig om IMs svare krise. Det eneste blad, der har været tavs om sagen, bortset fra et par lakoniske meddelelser fra IMH underskrevet af formanden og generalsekretæren (jvf. IMT nr. 38 og 39), er IMs eget organ IMT.

IMs vanskeligheder har vakt meget stor opmærksomhed i den danske befolkning, idet en gallupundersøgelse offentliggjort i BeT den 4/11 viste, at 93 % af befolkningen har været opmærksom på uroen (jvf. KD 5/11). Selv om en IM-ven i et brev til KD betvivler Gallup's resultat, fastslår direktør Asger Schultz fra Gallup, at resultatet er sikker nok (KD 11/11).

I det følgende vil der blive givet en grundig kronologisk gennemgang af hele sagsforløbet, herunder vil jeg tage nogle af de vigtigste emner op til behandling, som striden og debatten hvirvlede op.

John Ørum Jørgensen bliver provst. Luntten til den bombe, der med et stort knald sprang i efteråret 85, blev tændt, da Ørum Jørgensen i 1980 søgte et provsteembede og fik det (jvf. KD 25/7). Det vakte uro i IM, fordi han som provst kunne komme i den situation at skulle indsætte en kvindelig præst. Han udtalte, at han ikke kunne finde nogen begrundelse imod de kvindelige præster i NT, og hans modstand skyldtes alene hensynet til traditionen (jvf. KD 25/7). Uroen blev ikke mindre af, at han erklærede, at han ingen betænkeligheder havde ved at foretage den »administrative« handling, det var at indsætte en kvindelig præst. Uvejret drev dog over, da han ved nærmere eftertanke sagde, at han ikke ville indsætte kvindelige præster, men kun føre tilsyn med den ene, der dengang var ansat i Herning provsti (jvf. 1979, 192f.). Derfor ansøgte han KM om i givet fald at blive fritaget for at indsætte en kvindelig præst, men fik afslag på denne anmodning, hvilket han tog til efterretning (jvf. Ørum Jørgensen's lange redegørelse i KD 29/8). Han forblev altså i sin provstestilling, selv om adskillige allerede dengang

rådede ham til at forlade den (jvf. Jørgen Glenthøj's kommentar i KD 4/9).

Senere skal vi vende tilbage til Ørum Jørgensen's offentlige udtalelser fra slutningen af 1980 om sit syn på kvindelige præster, fordi det netop blev disse udtalelser, der fældede ham som formand.

Biskop Johs. W. Jacobsen kommer Ørum Jørgensen til undsætning i foråret 85. Situationen tilspidses da menighedsrådet i Rind sogn i Herning provsti indstiller Tine Michaelsen som hjælpepræst. Men det kommer ikke til en åben krise, da biskop Johs. W. Jacobsen i Viborg på Ørum Jørgensen's anmodning foretager indsættelsen, fordi han hader åndelig tvang (KD 28/2). Sognepræst Poul Henning Fromsejer skriver i et læserbrev (KD 13/4), at Ørum Jørgensen's »modstand mod kvindelige præster, da vist kan være på et meget lille sted!«, eftersom han selv var til stede ved Tine Michaelsen's ordination og selv forrettede altertjenesten ved hendes indsættelse i Rind kirke. Og han kan ikke undlade at spørge, om de virkelige modstandere af kvindelige præster anser Ørum Jørgensen for at være en samlende faktor for både tilhængere og modstandere.

Johs. Værgе skriver i WA (14/3), at »Det må være drøjt at være formand for en forening og en bestyrelse, hvor klimaet åbenbart er sådan, at man må passe nøje på ikke at blive taget til indtægt for noget, sin egen overbevisning indbefattet.«

Sognepræst Jesper Langballe kalder i »Tidehverv« (nr. 4, 39ff., KD 25/4) Ørum Jørgensen for »En utro embedsmand«. Efter hans mening havde han kun haft to anstændige valgmuligheder, 1) at udføre sin embedspligt, 2) at sige: »Min samvittighed forbyder mig at indsætte en kvindelig præst. Jeg gør det ikke! – og så have taget konsekvensen, hvad den end måtte være.«

Selv mener Ørum Jørgensen ikke, at der var tale om en embedsværging, men om en aftale med biskoppen, der har forstået min vanskelige situation, og jeg er taknemmelig for, at han ville hjælpe mig (KD 28/2). Derfor var der »altså ikke tale om nogen sag.« (KD 29/8).

Udviklingen der førte til Ørums fald. På trods af uroen i foråret forløb årsmødet i juni i Skive i skønneste samdrægtighed, hvor Ørum Jørgensen stadig var det samlende midtpunkt. IMs formand har den status, at han alene tegner bevægelsens teologiske profil. Når han aflægger årsberetningen, er det hans alene og ikke IMHs beretning (KD 23/7). Dette faktum forklarer måske noget af uroen over formandens lidt uafklarede stillingtagen til kvindelige præster.

I løbet af juli blev det offentligt kendt, at der i september igen skulle indsættes en kvindelig præst i Herning provsti.

Johs. W. Jacobsen havde i foråret sagt til Ørum Jørgensen, »at næste gang var det nok bedst, om jeg selv indsatte.« (KD 19/7, 29/8). Og da det nu blev aktuelt, at Inga Søndergaard skulle indsættes i Studsgaard og Haunstrup, indvilligede han i at foretage indsættelsen, men han erkender, at det betyder en ny situation for IM, at han bryder med IMHs officielle holdning (KD 23/7).

Under overskriften »Sandhedens time« skriver KDs leder (20/7), at Johs. W. Jacobsen ikke skal have utak for, at det er *bevidst og ikke* på grund af forfald (jvfr KD 19/7), at han denne gang har pålagt provst Ørum Jørgensen selv at foretage indsættelsen i sit provsti af den kvindelige præst. Der er ikke tale om et samvittighedsspørgsmål for ham, og hans bibelsyn hindrer ham ikke i at foretage en indsættelse af en kvindelig præst. »Det afgørende er rent faktisk, at Indre Mission har en landsformand, hvis teologi ikke er bevægelsen officielle teologi i dette spørgsmål. Men det problem har jo eksisteret hele tiden – uafhængig af, om der blev indsat kvindelige præster i Herning provsti eller ej«, så vidt KDs leder.

Uden at ville kommentere J. Ørum Jørgensen's tilsagn om at indsætte Inga Søndergaard, siger et fremtrædende medlem af IMH, der selv er modstander af kvindelige præster, forstander Oluf Paaske, Børkop bibelskole, at Ørum Jørgensen's skridt ikke betyder, at IMs officielle holdning til kvindelige præster er ændret, »da sådanne alvorlige sager ikke ændres uden enstemmighed«.

Han fastslår, at *alle* (fremhævet af mig) IMs venner, missionærer og hovedbestyrelsesmedlemmer, har deres frihed i spørgsmålet om kvindelige præster. Det bedste, vi kunne gøre i IM, er, at give hinanden frihed i spørgsmålet om kvindelige præster »og beskæftige os med spørgsmålene i ro, når relevante anledninger gives«, slutter han (KD 19/7; jvf. Brøndbjerg i KD 6/8). Og ud af det har man vel lov at drage den slutning, at en sådan relevant anledning findes der ikke nu. Når et så fremtrædende medlem af IMH har den opfattelse, kan den videre udvikling nok vække undring.

Midt i sommerferien (25/7) blev IMH hasteindkaldt af generalsekretær Poul Langagergaard (BeT 25/7) og af formanden Ørum Jørgensen (KD 23/7), fordi »der er skabt usikkerhed om, hvor (IM) står i spørgsmålet om kvindelige præster« (KD 23/7, BeT 25/7). Poul Langagergaard siger, at IMH på baggrund af den offentlige debat må tage klar stilling til, hvorledes »vi kan værne om vore medarbejdere«. Og det ikke kan undgås, at man drøfter formandens situation, fordi den

problematisk situation er opstået på grund af ham, fortsætter han (KD 23/7).

I flokken af indremissionærer, der er delte i spørgsmålet om kvindelige præster, er man dybt berørt over formandens nye skridt, fordi modstanderne af kvindelige præster ved dette har mistet et væsentlig argument i de diskussioner om kvindelige præster, der føres rundt om i missionshusene (KD 23/7).

Ørum Jørgensen fastslår, at der ikke skal træffes beslutninger på mødet, »men vi har fundet det rigtigst at få en drøftelse af situationen, skønt flere hovedbestyrelsesmedlemmer er på ferie« (KD 23/7).

Skulle Ørum Jørgensen's fremtid som IM's formand afgøres ved det skelsættende møde i IMH den 25/7, var det spørgsmål, mange stillede. (KD 25/7).

Foranlediget af Oluf Paaske's udtalelse til KD 19/7 om, at IMHs klausul fra 1948 kun kan ophæves ved enstemmighed i IMH, gør K. F. Brondbjerg (KD 6/8) opmærksom på, at det ikke er udtryk for IMHs eneste og endegyldige officielle holdning, idet spørgsmålet blev behandlet ved et møde i IMH den 7-8/12 1964, hvor en drøftelse af holdningen til de kvindelige præster var det eneste punkt på dagsordenen. Drøftelsen var især foranlediget af, at Gurli Vibe Jensen samme år var blevet præst. Hun var en meget brugt taler i missionshusene, og hun havde lovet at tale i en række missionshuse, før hun blev præst.« »Skal vi sende afbud til hende, fordi hun nu er blevet ordineret?«, spurgte missionærer og samfundsformænd bestyrelsen.« (KD 6/8). Da IMH ikke kunne blive enige, udsendte man ikke nogen erklæring, den kom først i 1971, med en præcisering i 1973 (jvf. 1972, 247; 1974, 228).

Flere læserbrevsskribenter i KD var inde på det selvmodsigende i, at modstandere af kvindelige præster, kan acceptere kvindelige ydremissionærer, men ikke kvindelige præster (Inger Aa. Rasmussen, Rødovre, 20/8; Chr. Jensen, Nr. Nissum, 13/8; Eigil Wettenstein, København, 25/9). Allerede tidligt i forrige århundrede erkendte pionerne i ydre mission, at kvinderne ikke kunne undværes i ordets tjenste. »Kvindelige ydre- og indremissionærer accepteres af de fleste i dag. Anderledes er det som bekendt med synet på kvindelige præster. Det forklares som regel ved, at der er to embeder: Et evangelist-embede, der »kun« omfatter ordets tjeneste og et hyrde embede, der også omfatter sacramenternes forvaltning. Jeg tror ikke, Luther kunne fatte denne skelnen«, skriver P. H. Katballe (KD 16/10).

Mødet begyndte i IMs hus i Fredericia kl. 13.00, men pressen, der ikke fik adgang til selve huset, kunne udenfor i sommervarmen konstatere, at Ørum Jørgensen først ankom til mødet kl. 15.00. Mødet varede

ved til langt ud på aftenen (KD 26/7). Det eneste offentligheden fik at vide om mødets resultat, var en 4 linjers pressemeddelelse, hvori man skrev, at man ville drøfte den alvorlige situation på et nyt møde den 26/8, hvor hele HB havde mulighed for at være til stede (jvf. KD 27/7). HBs medlemmer havde over for hinanden lovet ikke at udtale sig offentlig om spørgsmålet (KD 27/7).

Hovedspørgsmålet var, om den frihed i synet på kvindelige præster, som *alle* i IM har ifølge forstander Páske (KD 19/7), også gælder formanden.

Missionærenes formand, Andreas Møller, Struer, mener, at det kan være svært for missionærerne at acceptere, at en formand med det syn på kvindelige præster, kan blive siddende i formandsstolen. Samtidigt hævder han, at det er en ufri folkekirke, der følger verdslige principper, og ikke kan rumme en provst, der siger nej til kvindelige præster (KD 27/7).

Mødet den 25/7 gav ikke offentligheden noget sikkert fingerpeg om, hvorvidt Ørum Jørgensen på næste møde den 26/8 vil blive gået eller selv ville gå som formand? (KD 27/7). Selv erklærer Ørum Jørgensen, at han ikke har nogen tanke om at opgive sin provstetitel. Han erklærer, at i de seneste dages heftige debat om sin person, har det chokeret ham, »at spørgsmålet om kvindelige præster kan føre til hans afgang som (IM's) formand.« (KD 29/7).

Allerede på dette tidspunkt er KD i flere artikler inde på, at det egentlig ikke er spørgsmålet om de kvindelige præster, der længere er hovedspørgsmålet, men derimod spørgsmålet om formandens troværdighed. Bladet påpeger, at hans troværdighed er blevet sat på prøve i flere af de »modsætningsfyldte udtalelser, som han er fremkommet med i pressen den seneste tid.« (KD 27/7). Under overskriften: Troværdighed, skriver KDs leder (27/7), at det er formandsposten, der er på dagsordenen mere end spørgsmålet om de kvindelige præster. »Spørgsmålet er, om Ørum Jørgensen's forsøg på både at være loyal mod Indre Missions principielle holdning til kvindelige præster og samtidigt personligt have et andet syn – og som provst tage konsekvenserne heraf – er holdbart i længden (både) for ham selv og den institution, som Indre Missions formandsplads jo er i bevægelsen.« Endvidere skriver lederen, at det både er et spørgsmål om bevægelsens og Ørum Jørgensens troværdighed. Og nogle af hans udtalelser i de senere år har med al tydelighed »demonstreret, hvor svært det er at holde kursen, når to så modstående synspunkter skal forenes. Især når man samtidig principielt vil holde fast på det ene af synspunkterne og afviser officiel forbindelse med de kvindelige præster«.

Desuden påpeges det, at for IMs lægfolk er spørgsmålet om de kvindelige præster mange steder et overstået problem, derimod føler mange af missionærerne, at formandens handling giver vanskeligheder. »Men denne spænding vil bestå, uanset om man skifter formand«. Man må give »hinanden gensidig frihed. Det gør man ikke, så længe, kun det ene syn har officiel hjemstedsret, medens det andet kun tåles hos vennerne, fordi det nu engang ikke kan være anderledes.«, så vidt KDs leder (jvf. hertil DKt 15,219). Medens IMH bevilgede sig selv en måneds tænkepause til den 26/8, fik IMs venner over det ganske land tid til at gå i aktion. Mange fornemmede, at en del i HB ønskede Ørum Jørgensen's afgang på den ene eller anden måde. Efter dette møde kom der virkelig gang i debatten i dagspressen, især i KD, men også i landets øvrige aviser optog spørgsmålet spaltepads. Mange udtalte deres støtte til Ørum Jørgensen's holdning til spørgsmålet om de kvindelige præster, og til hans forbliven som IMs formand. Lars Holm skriver (DKt 15,219; jvf. KD 10/8), at IMs samtaleniveau er alarmrende. »For alle andre end Indre Missions venner består det rystende i, at der overhovedet er noget problem!« Sognepræst Visti Christensen skriver i en stor artikel i Aktuelt (3/10), at »Det er utroligt, men sandt: der er stadig enkelte fortidslevninger, kristelige bevægelser, som fortsat hævder, at kvinder ikke kan være præster«.

På KSs årsmøde udtrykte formanden, domprovst Povl Kiilerich ønske om, at IM »snart igen må blive sig selv og ikke opføre sig som en tæmmede dansebjørn i snor hos nogle få højkirkelige og fundamentalistiske domptører.« Han mente, at der snart vil komme et massivt krav fra IMs lægfolk til IMH om at beskæftige sig med vigtigere ting, end om kvinder må være præster (Dkt 20,301; jvf. KD 5/10).

Den tavshed over for offentligheden som IMH havde pålagt sig selv på mødet den 25/7, blev ikke overholdt (jvf. IMT nr. 39,16f.) af Ørum Jørgensen, idet han bl.a. udtalte sig i en næsten helsides interview til BeT (11/8): »Jeg mener, det ikke er kvindelige præster, Paulus taler om, når han siger, at kvinderne skal tie i forsamlingerne. Præsteembedet eksisterede ikke på Paulus' tid«.

Var Paulus modstander af kvindelige præster? Med udgangspunkt i ovenstående ord af Ørum Jørgensen vil vi se lidt på modstandernes skrifthenvisninger.

Spørgsmålet om kvindelige præster eller ej kan ikke afgøres ud fra Bibelen, »hvad enhver vil vide, der grundigt har studeret de bibelske argumenter for og imod«, fastslår Brondbjerg (KD 6/8). Det stik modsatte resultat kommer formanden for Herning kredsens IM, pastor

Thomas Kristensen til i en lang kommentar i KD (20/8). Han mener, at præsteembedet i folkekirken netop »er lære- (og hyrde) embedet, og så må det være omfattet af den apostolske anvisning fra 1. Tim. 2,12: »men at optræde som lærer tillader jeg ikke en kvinde ...« Han vil ikke benægte, at »en kvinde kan ... forkynde, vidne, trøste, undervise konfirmander osv. lige så godt som en mand!« »Men hun bliver ikke præst af den grund«, fastslår han.

Medlem af IMH, sognepræst C. P. Behrens mener, at både NT og De apostolske Fædre klart viser en embedsstruktur, som er vokset frem i urmenigheden (KD 11/9). Og han fortsætter med at hævde, at indehaveren af et dansk præsteembede er Kristi repræsentant. At der skulle være lighedstegn mellem at være Kristi repræsentant og være dansk præst, forstår sognepræst P. H. Katballe således, »at ikke præster ikke repræsenterer Kristus i menigheden. Så er (IMH) jo heldig, eftersom den tæller 9, der repræsenterer Kristus mod 8, der ikke gør det!« (Kronik i KD 20/9). Og han fortsætter: »Jeg har oplevet så megen glæde ved at være præst, men ikke som Kristi repræsentant i Hedensted frem for alle andre«. Desuden mener han, at Behrens »sætter en parentes om Luthers embedssyn og bygger på det katolske ...« Og han gør Behrens opmærksom på, at efter Luther er ordinationen ikke noget sakramente (smst.). Til dette svarer Behrens (kronik i KD 1/10), at hos Luther er der tale om både et almindeligt præstedømme og det særlige præsteembede. Med et citat fra Professor Regin Prenter's bog: Embedets guddommelige indstiftelse og det almindelige præstedømme hos Luther (Teol Forning, Uppsala 1960) fastslår han, at »Det almindelige præstedømme ville slet ikke være til og derfor heller ikke udøve en eneste præstelig funktion, hvis ikke det indstiftende embede var«. Til dette siger Katballe, at »Luther indfører ikke »det almindelige præstedømme« – han finder det hos Peter (1. Pet. 1,9) og i GT (2. Mos. 19,6)«. Han ville ikke vide af en særlig gejstlig stand, det embedssyn holdt han fast ved. Godt nok betonedede han i den senere kamp imod sværmerne stærkt kaldelsens nødvendighed (KD 16/10). Provst Kurt Johansson mener ikke, at C. P. Behrens' embedssyn kan begrundes bibelsk. Og hans embedssyn er ikke i »overensstemmelse med det bibelsyn (den bibelbrug) og den missionsopgave, den lægmandstjeneste for og i kirken, som (IM) udspringer af og stadigvæk er«, hævder Johansson (KD 10/10). Provst Kristian Sommer, Herning (Ørum Jørgensen's forgænger), skriver, at det ikke er bibelsynet, men embedssynet, der skiller. Og »Jeg kan slet ikke godtage fortolkningerne om kvinders ringe stilling i menigheden«, anfører han (KD 7/9).

P. G. Lindhardt skriver, at det er vanvittigt »at sætte lighedstegn

mellem folkekirkepræsten og apostelen og hævde, at når Kristus kun gjorde mænd til apostle, så kan kvinder ikke være præster i folkekirken. Apostlens mildt sagt usikre liv, med martyriet som sandsynligste afslutning, tør ikke uden videre sidestilles med folkekirkepræstens trygge tilværelse, fast løn, bolig, brændselstilskud og ferieordning ... så kom nu ned på jorden, lad falde hver tanke på at være apostle, hyrder og lærere i bibelsk forstand. Gør – som hidtil – et fornuftigt arbejde i forkyndelsens, sjælesorgens og de gode og nyttige gerningers tjenste ...« (BeT 20/10).

Hovedbestyrelsesmødet den 26. august. I tiden op til dette bestyrelsesmøde begyndte IMs venner ude i landet at røre på sig, fordi de fornåm, at et flertal i IMH ønskede Ørum Jørgensen's afgang. Blandt de aktionerende var der nogle kredsbestyrelser (KD 26/8). Det vakte forundring hos IMs venner, at generalsekretær Poul Langagergaard flere gange udtalte sig til pressen om den aktuelle strid, selv om han ikke er medlem af bestyrelsen (KD 24/8). KDs leder nævner, at Ørum Jørgensen selv har været med til at skabe den tillidskrise til IMs formand, der er opstået ved, at han har bragt næring til den opfattelse, »at det afgørende skulle være, om (IMs) formand indsatte en kvinde, ikke at (IMs) formand har en anden teologi end den officielle.« (KD 28/8, jvf. KDs leder 23/9).

Det blev nævnt, at Ørum Jørgensen fortsat kunne være IMs formand efter den 26/8, selv om et flertal allerede på mødet den 25/7 helst så hans afgang. Dette skyldes, at Ørum Jørgensen *selv* må træffe afgørelsen, eftersom IMH har den praksis, at enhver sag, der ikke er enighed om, henlægges (KD 24/8).

Efter det langvarige møde blev der end ikke udsendt en pressemeddelelse, men kun meddelt, at mødet ville blive fortsat den 9/9 (KD 27. og 28/8). Alligevel bliver Ørum Jørgensens lange redegørelse til IMH offentliggjort (KD 29/8).

Nu blev det efterhånden klart for de fleste, at den sandsynligste udgang på sagen ville blive Ørum Jørgensen's afgang som formand for IM. Denne trussel fik IMs skolefolk ud af starthullerne, idet skoleledere og bestyrelsesformænd fra 32 skoler tilknyttet IM, på initiativ af efterskoleforstander Svend Stidsen, sendte et åbent brev til IMH, hvori de skriver, at de anser spørgsmålet om kvindelige præster for uvæsentligt, og at de anser formandens syn for at dække deres holdning (KD 4/9).

Dagen før det sidste og afgørende HB-møde i den sag, skete så den præsteindsættelse i Studsgaard kirke, der har splittet IM. Ørum Jørgen-

sen's føste indsættelse af en kvindelig præst foregik, uden at IM-striden prægede begivenheden (KD 9/9).

Det meget langvarige møde i IMH den 9/9 resulterede i en udtalelse fra hovedbestyrelsen, underskrevet af Ørum Jørgensen og generalsekretær Poul Langagergaard. Heri hedder det bl.a., idet der henvises til indsættelsen af den kvindelige præst, at »Formanden erkender og beklager, at han hermed har brudt det løfte han afgav i 1980 om i påkommende tilfælde at ville undlade at indsætte kvindelige præster, og at han derved selv har været med til at fremkalde den nuværende vanskelige situation for (IM)«. (KD 11/9, IMT nr. 38,16). Ligeledes slås det fast i udtalelsen, at der hermed intet er ændret i IMs officielle linje til kvindelige præster.

Ørum Jørgensen's forbliven som formand samtidigt med hans beklagelse af sit løftebrud måtte vel anses for at være det kompromis, (jvf. HB-medlem Chr. Mose Enevoldsen i KD 19/9), der var nødvendig for at undgå en splittelse af bevægelsen efter kraftig opbakning af formanden fra store kredse af IMs lægfolk. Det er ingen sejr for nogen af parterne, siger Ørum Jørgensen. Samme dag udtaler Ørum Jørgensen til KD, at han ikke selv mener, at han har begået noget løftebrud, men når andre mener det, er det rimeligt, at jeg beklager det skete (KD 11/9). Denne udtalelse er ikke en undsigelse af selve erklæringens ordlyd, fastslår Ørum Jørgensen. Jeg står selvfølgelig helt bag den beklagelse, siger han (KD 14/9).

Missionærgruppens talsmand, missionær Andreas Møller, Struer, oplyser, at flere af missionærerne ikke mener at kunne leve med dette kompromis, og føler sig svigtet (KD 18/9). Indremissionær Julius Feldt, Hammel, oplyser, at Andreas Møller kun er talsmand for Indremissionærernes *pensionsforening*, og han deler ikke Andreas Møller's opfattelse, idet han siger, at det vil være en devaluering af ordet *kirkelig* i IMs navn, hvis formanden ikke kan være provst til fuldt pålydende (KD 19/9).

Formandens afgang. Foranlediget af de ovenfor refererede udtalelser, indkaldte 4 medlemmer af bestyrelsen med næstformanden, Frode Østergaard i spidsen – uden om og uden Ørum Jørgensen's vidende – til et HB-møde den 20/9, hvor man skulle diskutere formandens troværdighed (BeT 17/9).

Formanden for København's IM, provst Finn A. Ellerbek, der selv har indsat flere kvindelige præster, og som selv er en af de 4 indkaldere til mødet, bekræfter overfor KD, at det er indkaldt på grund af spørgsmålet om formandens troværdighed (18/9).

Nu var der ganske vist ikke enighed mellem Frode Østergaard (jvf. KD 19/9) og Ørum Jørgensen om, hvorvidt Ørum Jørgensen var orienteret på forhånd, og om hvorvidt det ekstraordinære møde var nødvendigt, idet Ørum Jørgensen hævder, at han havde bedt generalsekretær Poul Langagergaard om, at meddele bestyrelsen, at han ville gå af som formand til januarmødet, før denne af næstformanden og de 3 bestyrelsesmedlemmer var blevet anmodet om at indkalde til HB-møde (KD 20/9). Der er nok ingen tvivl om, at selve indkaldelsen er sket bag Ørum Jørgensen's ryg, mens han derimod har været klar over ønskerne (jvf. IMT nr. 39,16f.) om et hastigt indkaldt ekstraordinært møde og har ment, at kunne tage trykket af ballonen med meddelelsen om at trække sig til januar. Der er en del, der tyder på, at formandens og næstformandens optagethed af andre græsgange end IMs søndag eftermiddag og aften den 15/9 er skyld i mandagens begivenheder. Medlem af IMH sognepræst Børge Terp, Ejstrupholm, udtalte efter mødet, at han anser fremgangsmåden ved indkaldelsen forkert, selv om formalia er overholdt. Han er enig med de 4 indkaldere i, at mødet var nødvendigt, men Ørum Jørgensen burde selv have indkaldt det (KD 24/9).

Da Ørum Jørgensen med posten mandag den 16/9 i konvolutten fra generalsekretæren udover sin egen erklæring til bestyrelsen får næstformandens indkaldelse til et ekstraordinært HB-møde den førstkommande fredag (20/9), beslutter han at træde tilbage som IMs formand. »Nu drejer sagen sig ikke længere om spørgsmålet om kvindelige præster, men om min person. Derfor går jeg«, siger Ørum Jørgensen (JyPo 17/9, jvf. BeT 17/9, Pol 17/9 og KD 17/9). KDs leder konstaterer, at der nu var tale om løftebrud, og »Således kom afgørelsen i denne triste sag altså til at stå på tillidsspørgsmålet, ikke formelt på (IMs) holdning til kvindelige præster«. (KD 17/9).

Forstander C. J. Gräs, Blåkilde Ungdomsskole, der også forlod IMH, erkender, at Ørum Jørgensen med sine udtalelser til KD 11/9 trak tæppet væk under erklæringen, dog gør han opmærksom på, at Ørum Jørgensen et par dage efter (14/9), ligeledes til KD, gør klart, at han *ikke* vil undsige bestyrelsens erklæring af den 9/9. Noget lignende skriver HB-medlem, fiskeskipper Chr. Mose Enevoldsen, Hvide Sande, der også har besluttet at forlade IMH (KD 19/9). Og han mener, at grunden til denne ulykkelige udgang på sagen er, at viljen til at overvinde en mistillidskrise ikke var til stede (KD 17/9, jvf. samme i KD 11/9). Sammesteds meddeler han og begrunder, hvorfor han følger Ørum Jørgensen ud af IMH. Et fjerde medlem, Sognepræst Børge Terp, overvejede også at forlade IMH, men ville deltage i mødet den 20/9, dets udfald skal afgøre om jeg bliver, erklærer han (KD 19/9).

Bl.a. på grundlag af mange opfordringer, besluttede han at blive og prøve at få udjævnet tillidskrisen i IM, sagde han efter mødet (KD 24/9).

I et helsides indlæg i KD (17/9) slår IMs tidligere formand, pastor Kr. Friis, fast, at Ørum Jørgensen har erkendt, at der var tale om løftebrud, og beklaget det, men han mangler at høre, at han også siger, at han aldrig skal gøre (indsætte kvindelige præster!) det mere.

Valg af ny formand. I kølvandet på Ørum Jørgensen's afgang som IMs formand er der overvejelser i gang om at ændre den status som IMs formand har haft hidtil. Medlem af IMH rejsepræst Verner Andersen, ser gerne, at der bliver tale om valg for et åremål på 3-5 år, og »at formanden i de vigtigste teologiske spørgsmål skal rådføre sig med sin bestyrelse ...« (KD 19/9). Som et memento til IMHs møde samme dags aften (KD 20/9) skriver KDs leder, at mødet med den ændrede dagsorden, fra at være en debat om formandens (Ørum Jørgensen's) person til at være valg af ny formand, er blevet til et af de mest afgørende møder i IMs historie. Formandsvalget vil være et signal om, hvorvidt IM fortsat vil være bundet til den evangelisk-lutherske folkekirke. Der var uenighed mellem KDs Bent Kragelund og generalsekretær Poul Langagergaard om, hvornår IM blev folkekirkekritisk (KD 5/9 og IMT nr. 41,2). Det tillidsbrud, som IMH har beskæftiget sig med på 3 lange møder, er ikke det egentlige problem. Det egentlige problem er opstået ved, at HB gennem selvsupplering og ansættelse »af nye medarbejdere har cementeret sin holdning mod kvindelige præster«. Og det er sket samtidigt med, at spørgsmålet om kvindelige præster eller ej i folkekirken som helhed og dermed også blandt IMs venner ikke længe føles relevant, så vidt KDs leder.

Valget vil blive afgørende for, om det kommer til en regulær splittelse i bevægelsen (Pol 18/9). Der er tale om en magtkamp i IM mellem 2 teologiske fløje (Pol 18/9). Ville den nye formand blive sognepræst C. P. Behrens eller forstander Oluf Paaske, der var på tale, da Ørum Jørgensen blev valgt i 1979, eller vil der kun blive valgt en »overgangsformand«? Bent Kragelund gisner om, at det bliver den tidligere næstformand, generalsekretær og rejsepræst, den 67 årige Verner Andersen (KD 20/9).

Da det blev ham, der blev valgt, må det siges, at der blev valgt en overgangsformand. Han udtalte til KD (23/9), at »De kræfter, jeg endnu har i behold, vil blive brugt af al evne til at søge at genopbygge tillidsforholdet til vore mange venner og medarbejdere«.

IMs kurs vil være uændret, men bevægelsen skal ikke låses fast af

spørgsmål som holdningen til kvindelige præster og andre mere sekundære trosspørgsmål (IMT nr. 39,16, KD 23/9). Aksel Jeppesen skriver i »Dagens portræt« i Pol (24,9), at med Verner Andersen har man valgt en professionel IM-mand, der ikke ryster på hånden, »når det gælder om at håndhæve den totale indremissionske disciplin ...« I brevet, der efter valget af ny formand sendtes ud til IMs venner (jvf. IMT nr. 39,16f.), placeres hele skylden for den opståede situation ensidigt hos Ørum Jørgensen, hvilket samfundsbestyrelsen i Ikast finder uværdig for IMH (KD 8/11).

Skal valget til IMH demokratiseres? I et tiltrædelsesinterview til KD (24/9) siger den nye formand, at »(IMH) har lært af det, der er sket de seneste måneder. Det kan resultere i, at der bliver demokratiske valg til bestyrelsen, dels at den får en mere nuanceret teologisk bredde end i dag, så den i højere grad kommer på bølgelængde med vennerne«. Ved at nedsætte et udvalg til at se på disse problemer, håber IMH at imødekomme den rejste kritik af IMHs sammensætning, oplyser han. Det omtalte udvalg skal først nedsættes og have tildelt sit kommissorium ved IMH-mødet i januar 1986, og dets oplæg skal foreligge efter IMs 125 års jubilæum i 1986 (KD 23/9).

Endvidere oplyser han, at herefter er bredden på IMs formandsstol blevet indskrænket, hvilket betyder at »enhver« (må vel betyde: alle medlemmer af IMH!?) kan udtale sig på IMs vegne, og ligeledes har IMs formand den samme frihed i spørgsmålet om kvindelige præster som alle andre. På trods af denne udtalelse må det konstateres, at IMs officielle holdning til ordinerede kvinder er uændret (jvf. KDs leder 23/9).

Et kapitel om strid i IM er nu slut, men uden sejrherre, skriver den nye formand i en leder i IMT (nr. 40).

Den tidligere formand for LafM, Orla E. Ervolder, der er samfundsformand for IM i Viborg, foreslår, at ca. halvdelen af den 17 mands store bestyrelse vælges på årsmødet. Dette forslag kan Verner Andersen, der endnu på dette tidspunkt »kun« er HB-medlem, ikke gå ind for, fordi det vil skabe en skæv repræsentation, eftersom der er flest årsmødedeltagere fra den egn, hvor årsmødet holdes, i øvrigt går han helt ind for selvsupplering (KD 18/9), men vil ikke gøre det til et kabinetsspørgsmål (KD 10/10). Sammesteds oplyser han, at han intet har imod, at kvinder bliver medlemmer af IMH. Generalsekretær P. Langagergaard mener, at den første kvinde vil sidde i IMH inden et år (BeT 7/10) Rektor K. F. Brøndbjerg, Haslev, glæder sig over åbenheden for en ny valg måde til IMH hos formanden. Brøndbjerg fastslår, at

»Den selvsupplerende valg måde har spillet fallit. Den kræver et vidsyn, som har manglet. Alt for mange har mistet tilliden til bestyrelsen.« (KD 17/9). Vi forbereder en fælles reaktion imod det, der er sket i IM, siger efterskoleforstander Svend Stidsen, Tommerup (KD 18/9). Ved et møde på Rønde højskole med deltagelse af ca. 70 formænd og forstandere fra IM-skoler, kom der krav om, at selvsuppleringen af IMH må bringes til ophør. Et udvalg med forstander Stidsen som formand blev nedsat til i samarbejde med IMH at finde en anden valgform for valg til HB (KD 30/9, jvf. KD 20/9). P. G. Lindhardt »tror intet øjeblik, at de demokratiske aktioner vil føre til demokratisering af IM.« (BeT 20/10). Og i WA (7/11) siger han: »Den virkelige tendens i tiden går jo ikke i retning af demokrati«. Og han fastslår, at indførelse af demokrati vil føre til, at bevægelsen opløser sig i »partier og stridigheder.« En løsning på krisen kan komme ved, at IMH »på en eller anden måde få(r) bragt sig i samklang med det lægfolk, som bærer arbejdet og til sidst har fat i den tunge ende. Det kan bl.a. gøres ved at dæmpe« højrefløjen blandt præster og missionærer, der har fået for stor indflydelse i de senere år, påpeger Lindhardt (BeT 20/10). KDs leder (14/11, jvf. lederen 12/12 og P. Langagergaard's udtalelser til KD 11/12) er enig med Lindhardt i, at selvsuppleringen ikke er IMs egentlige problem, derimod viser reaktionerne på Ørum Jørgensen's afgang og Gallups meningsmåling i BeT (jvf. ovenfor side 228), at det egentlige problem er, »at der ikke er fodslag mellem (HB) og lægfolket.«

Skal IM undgå at splittes, må der ved nysupplering til bestyrelsen tages hensyn til dens kritikere. Og IMH må lade friheden i spørgsmålet om kvindelige præster gælde fuldt ud, anfører KDs leder (14/11).

Der kom skarpe reaktioner fra mange IM lokalsamfund. Flere steder overvejer man at tilbageholde gaver til IM. Et af de første steder, hvor det skete, var i Sjørsløv ved Kjellerup, og samfundsformanden, automekaniker Erik Jensen opfordrede andre samfund til at slå følge (KD 20/9). Bestyrelsen i Vamdrup overvejer at nedlægge arbejdet, da de er demokratisk valgte, oplyser samfundsformanden Carlo Mathiesen i et brev til IMH. Denne udtalelse er foranlediget af, at IMs formand, Verner Andersen har udtalt (jvf. KD 24/9), at demokrati ikke hører hjemme i en åndelig organisation. Endvidere oplyser Carlo Mathiesen, at samfundsbestyrelsen på et møde den 2/10 bl.a. skal drøfte, om man skal boykotte indsamlingen til IMs landsarbejde (KD 26/9, jvf. KD 18/10). En boykot blev vedtaget, ligeledes ville man ikke indbyde missionærer og HB-medlemmer til møder i missionshuset og desuden tilsluttede man sig skolefolkernes krav om indførelse af demokratisk valg

(KD 4/10). Nu var spørgsmålet, om denne indsamlingsboycot ville brede sig. Var det tilfældet, kunne IM miste op til halvdelen af sin indtægt (BeT 9/10). I Stauning ved Skjern vedtog man indtil videre ikke at indsende de månedlige indsamlinger (KD 23/10). I Ikast ville man foreløbig nøjes med at overveje en fortsat økonomisk støtte til IMs landsarbejde (KD 8/10). I Snoldelev-Roskilde kredsen vedtog man at sende penge til IM, men under protest. Også der var man utryk ved udviklingen og kunne tilslutte sig kravene om demokratisk valg til IMH (KD 28/10). Denne boykotopfordring blev ikke fulgt af særlig mange samfund, kunne IMs hovedkasserer lettet konstatere, eftersom der i sep. og okt. indkom det samme gavebeløb som året før (KD 7/11).

Et selvbestaltet udvalg bestående dels af skolefolk, dels af folk fra lokale IM-samfund skal prøve at finde en demokratisk procedure til valg af HB. Man vil søge at udarbejde et forslag, der kan drøftes med det udvalg, som IMH nedsætter på januarmødet i 1986 (KD 6/11).

Efter IMHs årsmøde i Varde meddeler generalsekretær Langagergaard dette udvalgs talsmand, forstander Stidsen, at IMH ikke har drøftet demokratiseringsspørgsmålet på efterårsmødet, men holder fast ved, at det først skal ske på januarmødet. Desuden oplyses det, at IMH i løbet af foråret 1986 skal mødes med de 83 kredsformænd (KD 7/11). Der opstod diskussion om, hvorvidt IMH blev bakket 100 % op af deltagerne på efterårsmødet (jvf. KD 7/11, 8/11 og 27/11). Det selvbestaltede udvalg fremkom i begyndelsen af dec. med et demokratiseringsforslag. Dets hovedbestanddel var et forslag om et repræsentantskab, bestående af lokalformænd og formænd for skolebestyrelser, hvis hovedopgave skulle være at vælge otte af IMHs medlemmer (KD 11/12). Generalsekretær Langagergaard stillede sig meget tvivlende over for forslagens gennemførelse, og han ville ikke lade det offentliggøre i IMT (KD 11/12). Dagen efter afviste IMs formand forslaget med den begrundelse, at det var for u håndterligt, eftersom repræsentantskabet ville komme til at bestå af en forsamling på mere end 1000 mennesker (KD 12/12). Hvis det forslag bliver fremført som et ultimativt krav over for IMH, mener Verner Andersen, at det kan føre til en sprængning af IM (KD 12/12). Talsmanden for forslagsstillerne, forstander Stidsen, gør opmærksom på, at forslaget er et kompromis og går ikke nær så vidt, som nogle kunne ønske, og han håber ikke, at IMHs sidste ord i denne sag er sagt med formandens og generalsekretærens afvisning (KD 13/12). Formanden for IM i Tersløse og Dianalund og formand for Odsherreds Efterskole, Jens Juul Petersen, formåner IMH til at lytte til græsrodderne (KD 18/12). Redaktør Helge

Clausen, Horsens, mener, at IMHs afvisning af demokrati skyldes angsten for medmennesket (KD 24/12). K. F. Brøndbjerg og forstander C. J. Gräs appellerer stærkt til IMH om at indlede en dialog om en anden valgform (KD 21/12).

Da forslaget ikke kunne blive offentliggjort i IMT, sendte udvalget det til samtlige kredsformænd med anmodning om, at det måtte blive sendt til samtlige samfundsformænd til drøftelse i samfundsbestyrelserne. Man imødeså en udtalelse fra samfundsbestyrelserne om forslaget indhold senest den 15/1-86 (KD 19/12). Formanden for Lemvig-kredsen, sognepræst Børge Riisgaard, Harboøre, ønskede ikke at udsende forslaget til samfundsbestyrelserne (KD 19/12), men et flertal i kredsbestyrelsen pålagde ham at udsende det (KD 21/12).

Hvem vedkommer krisen i Indre Mission? Lægger man mærke til, hvem der deltager i debatten om IMs situation, bliver man klar over, at dønningerne når langt uden for IMs rækker.

Poul Dam håber ikke, at uroen i IM vil føre til en passificering af IMs venner, det vil være dødbringende for IM. Han mener, at der er fare for, »at værdifulde grupper af indremissionske medarbejdere i folkekirken trækker sig tilbage, f.eks. fra menighedsrådene«. Dette vedrører os andre, fordi vi har brug for IMs tone i folkekirken, skriver han (BeT 5/1-86, jvf. samme i BeT 13/10).

Domprovst Søren Lodberg Hvas ser hele uroen i IM i lyset af, at der i 70'erne kom en kraftig konservativ teologisk bevægelse, der har ført til oprettelse af alternative teologiske uddannelsessteder både i Århus (MF) og København (DBI), hvis mærkesag er, at præster ikke nødvendigvis er præster, men at præster er *mænd*. Det synspunkt har også dér ført til uoverensstemmelser, så en af MFs lærere, teol. dr. Kaj Kjær-Hansen, har set sig nødsaget til at tage sit gode tøj og gå (KD 25/1, 20/5, 15/6, 26/6, BeT 18/8).

At krisen i IM og striden om de kvindelige præster har noget at gøre med IMs forhold til MF i Aarhus og med det faktum, at IMs generalsekretær før sin ansættelse i IM i 1982 var MFs landssekretær, er sognepræst lic. theol. Jørgen Glenthøj også inde på i to lange artikler i KD (21/5 og 4/9, jvf. Ørum Jørgensen's læserbrev i KD 26/4), hvor han bl.a. nævner, at Ørum Jørgensen i de krisefyldte dage i slutningen af 1980, hvor han var blevet udnævnt til provst, blev rådet af den daværende landssekretær for MF, Poul Langagergaard.

Redaktøren af KFUM & Ks medlemsblad: »Godt Nyt«, Oluf Therkildsen, mener, at striden i IM angår alle kristne (jvf. KD 17/10). Sognepræst Peter Sevelsted, Holstebro, siger i et afskedsinterview til

Holstebro Dagblad, »at der er ingen i (IM), der har noget imod kvindelige præster. Det er bare en lillebitte teologisk klike i (HB), som har højkirkelige synspunkter, og det har aldrig været (IM)«, fastslår han (jvf. KD 5/11).

Helt det modsatte synspunkt har overlærer E. Rørdam Bonnevie, Ejstrupholm, der skriver, at det kun er et lille mindretal fra IM, der er i opposition til IMH. Og han mener, at det er bibelsynet, der er den dybere årsag til IMs krise (KD 18/12). De utroligt mange læserbreve i KD i sidste halvår af 1985, peger dog på, at Sevelsted har mere ret end Bonnevie.

Pastor Henrik Gamst Pedersen mener, at det er forkasteligt, at IMH taler som om, man ikke samtidigt kan være ven af IM og modstander af IMH (KD 13/11 jvf. IMT nr. 42,8ff. og KD 19/10).

Domprovst Rudolph Arendt, Odense, blandede sig også i striden om de kvindelige præster, idet han gjorde opmærksom på det faktum, at modstanderne af kvindelige præster og tilhængerne af den feministiske teologi, trods den store afstand imellem dem, »er enige om at tillægge det afgørende betydning, hvem der forkynder evangeliet, nærmere bestemt om det er en mand eller en kvinde«. Og han fortsætter: »Hvis »kvindeteologien« nu har ret i, at evangeliet nødvendigvis bliver et andet ved at det forkyndes af kvinder, må man faktisk give modstanderne af kvindelige præster ret«. (KD 3/10).

Jørgen Hornemener mener, at IM og Tidehverv for øjeblikket gør alt, hvad de kan for at jage folk væk fra deres respektive bevægelser, og måske også fra folkekirken (KD 13/10).

IMHs reaktion. Provst Sv. Aage Nielsen, Haslev, kræver i en kommentar i »Dagbladet Ringsted«, at IMH må gå, fordi den har vist sig at være utroværdig (jvf. KD 1/10). Provst Anker Vestergaard, Herning, er inde på noget af det samme og foreslår, at 3-4 af de mest dominerende medlemmer forlader IMH straks, mens resten foreløbig står i en venteposition (KD 15/10).

Men IMH blev (uanfægtet?) siddende.

I IMs årbog »Det nye år 1986« slår HB-medlem Oluf E. Paaske fast, at IMs formål ikke ændres (jvf. KD 2/9). Modstanderne skal ikke skrive IMs dagsorden, lyder det i en resolution fra IMH underskrevet af formanden, Verner Andersen, og næstformanden, Frode Østergaard (IMT nr. 42,10, jvf. KD 19/10). Alligevel syntes formanden at være imødekommende over for det syvmands-udvalg, der blev resultatet af det møde i Egtved missionshus den 23/11, som var indkaldt med henblik på at koordinere utilfredsheden med IMH (jvf. KD 9/10, 13/

11, 20/11 og 25/11), idet han gav tilsagn om at møde udvalget (KD 26/11). Der blev arrangeret et møde med IMHs forretningsudvalg den 2/12, men efter dette møde var begge parter tavse, fordi man var blevet enige om først at udtale sig efter IMHs ordinære møde den 20-23/1-86 (KD 3/12, BeT 4/12).

Ved slutningen af året udsendte IMs generalsekretær og landssekretær Hans Smidt en pjece til indremissionærerne med argumenter til kampen imod kvindelige præster. Pjecen: »Det positive nej til kvindelige præster« er skrevet af sognepræst – tidligere formand for KFS – Flemming Frøkjær-Jensen, Fur, og udgivet af MF i Århus (jvf. KD 24/12).

Stat og kirke

Kirkelig lovgivning

Ny lov om kirkers brug. Det punkt i denne lov, der allerede før fremsættelsen i Ft vakte voldsom debat, var KMs bebudede ændring af bestemmelsen om sognebåndsløsningen (jvf. 1985, 239).

Debatten fortsatte og blev i nogen grad intensiveret, efter at KM i marts sendte et udkast til høring (KD 20/3, jvf. 7/2). Udkastet, der blev offentliggjort i MrBl 3,116ff., havde 2 markante ændringer af sognebåndsløsningen: 1) fremover skal der løses sognebånd til menigheden og ikke til præsten, 2) der indføres en 2 års karenperiode (udkastets kap. 9, jvf. KD 7/2). I en tiltrædelsesforelæsning på Københavns Universitet advarede lektor Hans Raun Iversen KM imod at indføre karenstid for sognebåndsløserne (KD 8/3), fordi en kirkesociologisk undersøgelse, som han har udarbejdet efter aftale med KM og LafM, viser, at der kun har været en yderst ringe misbrug af den nuværende ordning i forhold til den seriøse brug (MrBl 5,206ff.; jvf. 4,152 og KD 28/3). Et stort flertal i HB for LafM fastslår i deres høringssvar til KM, at tiden helt er løbet fra sognebåndsløsning overhovedet (KD 29/3 jvf. læserbreve i KD 17/4, 1/5 og 8/5), siger formanden Orla E. Ervolder. Et HB-medlem, Edel Hertz, der er menighedsrådsmedlem i Kbh., siger, at sognebåndsløsning ikke må ophøre i storbyerne (KD 1/4). KDs leder (11/4) peger på, at spørgsmålet om sognebåndsløsning besvares forskellig på landet, i mindre byer og i storbyer med mange sogne med tilfældigt trukne grænser. Lovudkastet er blevet overhalet af praksis, fastslår biskop K. C. Holm (KD 1/4). IM er imod en ophævel-

se af sognebåndsløsningen, skriver ungdomssekretær Leif Kristiansen i IMT (nr. 16,2, jvf. KD 20/4).

Prf's hovedbestyrelse er utilfreds med udkastets forslag om sognebåndsløsning til: *menigheder* (KD 3/4, PrfBl 15,284ff.). Udkastet giver en politisk eller religiøs gruppe mulighed for at »erobre« en kirke, fastslår formanden for Kbh's præstekonvent, Preben Aalholt, Vor Frelseres sogn (KD 2/4). Denne fare er ikke så stor, mener sognepræst Kaj Bollmann på Nørrebro og fastslår, at i Kbh., hvor man flytter hyppigt, men sjældent langt, er sognebåndsløsningen en mulighed for at bevare båndet til sit gamle sogn (KD 10/4, BeT 26/6, contra en kronik i BeT 18/6 af programsekretær Kaj Erik Lindquist). Derimod skriver sognepræst Erik Balslev-Clausen i en kronik, at »aktive« sognebåndsløserne i københavnske sogne holder sognets »egne« folk væk fra bl.a. menighedsrådene, og han fastslår, at sognebåndsløsning er forældet og overflødig (KD 7/5). Heri bakkes han op af sognepræst N. J. Carstens, Odense (KD 15/5).

Poul Dam gør opmærksom på, at sognebåndsløsning oprindeligt var en handling *bort fra* en præst, først senere – i løbet af dette århundrede – i tilknytning til menighedsrådslovgivningen er der blevet knyttet politiske rettigheder til sognebåndsløsningen. Han skriver, at der i den moderne problemstilling til sognebåndsløsningsspørgsmålet står to vidt forskellige menighedssyn: 1) »den folkelige«, 2) »den aktivistiske«. En lovændring i den foreslåede retning vil lyse den sidste i kuld og køn, mener han (BeT 24/2).

På LafMs årsmøde blev spørgsmålet også livligt debatteret. HBs ønske om, at den over 100 årige frihedsret for folkekirkemedlemmer blev ophævet, blev mødt med massiv modstand fra de delegerede (KD 20/6, BeT 24/6, jvf. MrBl 9,341ff.). KM berørte i sin tale på mødet ikke spørgsmålet om ændringen af sognebåndsløsningen, hvad flere undrede sig over (KD 20/6, BeT 24/6, jvf. MrBl, 9,341ff., og KMs replik til kritikken MrBl 11,399). Den nyvalgte formand for LafM, Henning Rasmussen, og prf's formand, Erling Albinus, ønsker en sognebåndsløsning uden parlamentariske rettigheder. KSs formand, domprovst Povl Kiilerich, mener, at en sognebåndsløsning efter det forelagte udkast vil fremme foreningskirkeligheden (BeT 24/6). Først på efteråret blev det klart, at KM ville bøje sig for den voldsomme kritik af de påtænkte ændringer. I stedet skulle der nedsættes et udvalg, der skulle have til opgave at tage hele spørgsmålet op til fornyet overvejelse (KD 13. og 14/9, BeT 12/9). Dermed var den store interesse for lovforslaget til lov om kirkers brug faldet væk, og forslaget fik en let gang igennem Ft, da det blev fremsat.

Frisogne og friprovstier. For at menighedsrådene kunne få mulighed for at ansætte sognemedhjælpere, foreslog sognepræst Johs. Jong, Ballerup, at der skulle oprettes frisogne i lighed med frikommuner (KD 4/2). Denne tanke blev af Kirkefondets generalsekretær, Erik Norman Svendsen, fulgt op med et forslag om, at den københavnske del af Københavns stift bliver fristift (BeT 3/2). På dette tidspunkt afviste KM Mette Madsen tankerne (KD 7/2).

Generalsekretær Paul Honoré kunne ønske, at »Tanken om en kirkelig indsats som en del af og parallel til frikommuneforsøget« kunne realiseres (KD 23/9). »Ordet frisogn er der kraft i, fastslår han (KD 5/11). Tanken begyndte at tage form, da KM Mette Madsen i en tale til det udvidede landemøde i Københavns domkirke sagde, at hun er positivt indstillet over for, at der i folkekirken iværksættes forsøg efter samme model som frikommuneforsøget. I forlængelse heraf overvejer hun en tidsbegrænset forsøgsordning for sognemedhjælpere, oplyste hun (KD 11/10). KDs leder (14/10) slår fast, at skal en friprovstiordning give mening, kan den ikke være udgiftsneutral. Det vil være helt nødvendigt, »at de pågældende friprovstiers menighedsråd får lov til at anvende kirkeskattemidler til helt nye opgaver.«

Efter at KM fik principiel tilslutning til tanken fra regeringspartierne, fik alle landets menighedsråd lejlighed til at udtale sig om, hvorvidt de er interesserede i at deltage i en forsøgsordning (KD 13. og 14/12). KM Mette Madsen forelagde i begyndelsen af 1986 et lovforslag om frisogne i Ft (MrBl 1,4, 1986 og 2,43ff., 1986). En nærmere omtale af forslaget vil ske næste år, dog skal det nævnes, at det i skrivende stund (20/3) forventes, at forslaget træder i kraft pr. 1/4 1986 (MrBl 3,83ff., 1986).

Ophævelse af »akademikerparagraffen«. I forlængelse af Ft's ophævelse af »akademikerparagraffen«, hvor man foreløbig standsede ikke-teologers adgang til præstestillingerne (jvf. KD 23/1 og 15/3), nedsatte KM et udvalg, der skal komme med forslag om nye regler for disse gruppers adgang til præstestillinger (KD 13/6, 14/8). Udvalget, der fik 25 medlemmer, blev meget bredt sammensat af politikere og teologer. Det fik til opgave at stille forslag om, hvilket erfaringsgrundlag – udover teologisk kandidateksamen – der bør berettige til at søge præstestilling. Dog skal der opstilles færrest mulige begrænsninger (KD 14/8). KDs leder (15/8) finder, at udvalget er så stort og så bredt sammensat, at det ikke kan arbejde effektivt.

Desuden skal udvalget overveje, hvorledes man kan integrere den teoretiske og praktiske uddannelse af præster (KD 14/8, jvf. nedenfor

under afsnittet om pastoralseminariet). Muligheden for placeringen af praktisk teologi som eksamensfag i det teologiske studium blev livligt diskuteret på de teologiske fakulteter (jvf. KD 16/9). Ved Århus Universitets teologiske fakultets årsfest sagde dekanen, lektor Kirsten Nielsen, at hun håbede, at spørgsmålet om det teologiske niveau ville blive et centralt emne i udvalget, og at man ikke slækker på kundskabskravet til vordende præster (KD 7/9, jvf. sognepræst Ole Brandt-Pedersen i DKt 10,146f.).

Kirkens økonomiske forhold. Tidligt på året opfordrede KM i et cirkulære menighedsrådene til at vise økonomisk tilbageholdenhed i 1985 (jvf. MrBl 1,38). Opfordringen blev i stor udstrækning efterfulgt af menighedsrådene (KD 18/6). På LafMs årsmøde efterlyste KM sportsånd og kom med en række eksempler på en række sparemuligheder, bl.a. kunne et frivilligt ulønnet korps forestå morgen og aftenringninger, foreslår hun (KD 19/6, MrBl, 7-8, 280f.). Et sådant ringerlaug har man allerede ved Opstandelseskirken i Albertslund, oplyser sognepræst Poul Exner (KD 20/8). I den forbindelse skal det nævnes, at biskopperne i »bred enighed« efter et bispemøde udtalte en fordømmelse af den om sig gribende automatiske klokkeringning (KD 25/5). Hvilket fik en læserbrevsskribent til i KD at spørge: »Har danske biskopper ikke vigtigere ting at drøfte, når de mødes?« (KD 19/6). Ifølge finanslovsforslaget for 1986 sparer staten 50 mill. kr. på folkekirkens område på grund af den nye byrdefordeling, der trådte i kraft den 1/1 1986 (KD 16/8). KM Mette Madsen benægter, at det er tilfældet, idet hun oplyser, at KM af regeringen er blevet fritaget for besparelser, og de ca. 50 mill. nemlig udgiften til pensioner til præster m.fl., er opført et andet sted på finansloven, følgelig sparer staten intet (KD 17/8, jvf. KD 22/8).

Revisionen af de kirkelige kasser. Den nye revisionsbestemmelse, der var indeholdt i folkekirkens nye økonomilov, hvor det fastsattes, at der altid skal medvirke en statsautoriseret revisor ved revisionen af kirkekasserne (jvf. KD 20/7), vakte ikke udelt tilfredshed i menighedsråds-kredse. Det bliver »dyrt og besværligt« fastslog den tidligere næstformand for LafM, provst Sv. E. Jacobsen, Tarm (KD 8/5).

Nu blev spørgsmålet ikke mindre kompliceret af, at rigsrevisionen i en rapport til Ft's folkevalgte statsrevisorer blandede sig i revisionen af de kirkelige kasser. Heri fastslog man, at folkekirkens økonomi er uoverskuelig (KD 1. og 2/5). Domprovst Finn Ahlmann Olesen glæder sig over, at KM ikke har været rigsrevisionen behjælpelig med at skaffe

kirkelige regnskaber til gennemsyn, fordi man her blander sig i et forhold, der er rigsrevisionen helt uvedkommende (DKt 9,127f.). »Godt at få forstand af – og farligt at lade ligge«, skriver K. J. Elkrog (MrBl 6, 252f.). Rigsrevisionen var åbenbart ikke klar over, at man dermed havde stukket hånden i en hvespered, idet biskopperne Herluf Eriksen og Henrik Christiansen krævede, at KM Mette Madsen offentlig kalder rigsrevisionen til orden, fordi den går ud fra som en selvfølge, at folkekirkens midler er statsmidler, hvilket *ikke* er tilfældet (KD 2/5). Heri er KM ganske enig (jvf. dog hendes randbemærkning i KD 26/11), men vil dog ikke anfægte rigsrevisionens ret til at fremsætte sine synspunkter (KD 9/5). på LafMs årsmøde blev hun kritiseret for ikke at komme ind på dette spørgsmål i sin tale (jvf. Erik Balslev-Clausens referat i DKt 13,193). Da det i bedste fald er tvivlsomt, »om rigsrevisionen har nogen kompetence i forhold til de kirkelige kasser«, finder KDs leder (2/5) det uheldigt, at man kritiserer et forhold, der er ved at blive bragt i bedre orden. Samtidigt gøres der opmærksom på, at intet revisionssystem kan hindre, at der sker bedrageri. Den konservative statsrevisor Hagen Hagensen fastslår, at folkekirkens økonomi skal ind i faste rammer, fordi »Mange af de midler, man arbejder med i de kirkelige kasser er statslige«. Provst Morten Øllgaard undrer sig over, at en borgerlig politiker kan mene dette (DKt 9,129). Derimod mener venstres statsrevisor, Ivar Hansen, ikke, at der kommer mere ud af rigsrevisionens rapport (KD 4/5). Spørgsmålet om, hvorvidt de kirkelige midler var offentlige eller ej, var stadig uafklaret hen på efteråret, idet KD oplyser, at de folkevalgte statsrevisorer forventer en redegørelse fra KM om, hvorledes hun vil sikre, at der gennemføres en sikker revision af de kirkelige kasser (KD 7/9). Denne indblanding fra rigsrevisionen gav yderligere næring til kritikken af revisionsreformen, da cirkulæret blev udsendt midt på sommeren.

Selv om det stadig er provstiuvalgene, der har den endelige kompetence til at godkende de kirkelige regnskaber, er hovednerven i den nye ordning, den faguddannede revisor, som provstiuvalgene skal vælge til sin hjælp (KD 17/10). Mange menighedsråd protesterede over denne bestemmelse (jvf. KD 29/11, 12/12, MrBl 1,26ff., 1986). Domprovst Knud Gjesing, Viborg, mener, at den tidligere revisionsform var fuldt tilfredsstillende og langt billigere, og det er hans indtryk, at det også er kommet som en ubehagelig overraskelse for kirkeministeriet, at den nye revisionsordning vil blive kostbar. Ud fra de tilbud, der er afgivet af revisionsfirmaer for Viborg stift, skønner han, at den samlede udgift for landet som helhed vil blive på cirka 30 mill. kr. (KD 21/11). Dertil svarer KM Mette Madsen, at man i ministeriet skønner, at

udgiften vil blive mellem 7-14 mill. kr. Desuden anfører hun, at den hidtidige revision ikke har været fuldt ud tilfredsstillende. Og mærkværdigvis bruger hun også den ovenfor omtalte beretning af den 16/4 fra rigsrevisionen som argument! (KD 26/4).

Forbud imod udlevering af konfirmandlister. Den skik, der især er almindelig på landet, at man udleverer lister med navnene på sognets konfirmander til offentliggørelse i lokalaviser og kirkeblade, blev stoppet af KM med et forbud. Det skete, efter at den socialdemokratiske folketingsmedlem Lisa Mathiasen i en skriftlig forespørgsel til hende tilkendegav, at hun mente, at offentliggørelse er i strid med registerlovgivningen (KD 14/3). Folk skal kunne stole på kirkens diskretion tilkendegav KM Mette Madsen (KD 25/3). Offentliggørelse af disse navne er efter justitsministeriets opfattelse en krænkelse af privatlivets hemmeligheder, fordi det giver oplysning om en persons religiøse forhold (BeT 22/8, KD 22/8). Vi landsbypræster kan ikke leve med dette forbud, fastslår formanden for Foreningen af landsbyer i Danmark, sognepræst Aage Sørensen, Eltang ved Kolding (KD 23/8).

Præsters adgang til hospitalernes patientregistre. Spørgsmålet om præsters adgang til hospitalernes patientregistre blev livligt debatteret i året, der svandt. Problemet opstod i Århus amt. Her ønskede en del præster at få adgang til at gennemse patientfortegnelserne for på den måde let og hurtigt at kunne få oplyst, om der lå nogle af deres sognebørn på det pågældende hospital. Dette blev dem nægtet af Århus amts sygehusudvalg (KD 7/8). En aftale mellem biskop Herluf Eriksen og formanden for amtets sygehusudvalg, Søren Vestergaard, blev ikke godkendt af udvalget (KD 7/8). Derfor forelagde biskoppen problemet for indenrigsministeren, kirkeministeren og justitsministeren. Sidstnævnte fremlagde to forslag, men sygehusudvalget kunne ikke gå ind for noget af dem, fordi det krævede en ændring af registerloven (KD 7/8). Herluf Eriksen beklagede, at man dermed brød en gammel tradition fra Danske Lovs tid, at en af præstens vigtigste funktioner var at besøge syge (KD 7/8). Flere præster i amtet mente, at de bliver sat i en utålelig situation af Århus amts politikere (KD 8/8). KDs leder mener ikke, at der er tale om ond vilje, men fastslår, at det er den nye registerlov, der er årsag til miseren, og mener, at dette problem let kunne klares via et cirkulære (8/8). Lederen kan ikke forstå, at hospitalsvæsenet i et land, hvor 90 % af befolkningen er medlem af folkekirken, kan mene, at man skal »beskytte« patienter og klienter mod besøg fra deres sognepræst. (jvf. KDs leder 18/12). Præster er også en

form for offentlig myndighed, der ikke kan tænkes at have til hensigt at misbruge oplysninger fra disse patientregistre (KD 8/8, jvf. 18/8). Dette blev drøftet på et møde med paneldebat mellem bl.a. biskoppen og amtsfolkpolitikere arrangeret af Balle sogns menighedsråd (KD 9/8, 2/11). Utilfredsheden med sygehusudvalgets holdning gav anledning til, at en lang række menighedsråd på Odder egnen indkaldte til et møde. Her blev man enige om at rette en henvendelse til folketingets ombudsmand (KD 27/8, 4/9, 5/10 og 29/10; BeT 18/11). Som initiativtager til mødet havde Odder sogns menighedsråd åbenbart vanskelighed med – under henvisning til offentlighedsloven – at få tilstillet sygehusudvalgets sagsakter (KD 15/10).

Sygehusudvalgets formand afviste, at præster har problemer med at besøge syge på amtets hospitaler (KD 30/8) og fastslog, at de er velkomne på hospitalerne (KD 29/10). Og han slår fast, at »Det er ikke tom snak, at sygehusene vil være »præsterne behjælpelige med at udføre deres embedspligt«.« Men »nok hjælpe, men *ingen udlevering af navne fra patientregistre*.« Der er ikke andre muligheder, når sagen skal afgøres generelt og principielt, fastslår han (DKt 18,271f.). Et af sygehusudvalgets medlemmer, Ellen Margrethe Skou, der er sygeplejerske, ville gerne hjælpe præsterne med at finde frem til de af deres sognebørn, der ønsker besøg af dem, men uden at give dem indsigt i patientregistrene (KD 17/8, jvf. randbemærkninger i KD 2/10 af sognepræst Henning Nørgaard og 16/2 af generalsekretær Paul Honoré). Men sygehusudvalget stod fast på sin afvisning (KD 19/10), hvilket havde til følge, at utilfredsheden yderligere bredte sig i amtet, til Frijsenborgs provsti, hvis menighedsråd efter et møde besluttede at sende en delegation til KM (KD 16/4).

Folkekirkens ansatte

Ny biskop i Viborg. Da biskop Johs. W. Jacobsen fyldte 70 i september i år, var det klart, at der skulle vælges en ny biskop i Viborg. Jacobsen var Viborg stifts biskop i 17 år, og endnu før bispevalget var udskrevet, blev det fastsat, at Ole Bertelsen skulle indvi den nye biskop den 6/10 (KD 12/1). Førend valget blev udskrevet i begyndelsen af marts med oplysning om, at datoen for tilmelding af kandidater var den 22/5 kl. 16.00 (KD 9/3), var de to kirkelige retninger i gang med at finde egnede bispekandidater. Alt tegnede til, at der ville blive to kandidater, en grundtvigsk og en for højre- og midterfløjen, repræsenterende: IM, KC, FDF/FPF og KFUM & K. Redaktør Helge Clausen, Horsens, påpeger, at bispevalget i Viborg er en stor udfordring for IM til at

samle sig om en kandidat, der mere kan være med til at »bygge broer end til at grave grøfter,« (KD 12/3). De sidstnævnte havde allerede tilsagn fra to kandidater, nemlig domprovst Georg S. Geil, Aalborg og pastoralseminariets rektor, pastor Gerhard Pedersen, Århus (KD 18/1, 31/1 og 12/3). KC så helst, at det blev Gerhard Pedersen, oplyste sognepræst Laustsen-Thomsen, Ryde (KD 22/3). Det kneb lidt med at finde en grundtvigsk kandidat. Det blev nævnt, at man måske kunne gå ind for Gerhard Pedersen (KD 31/1), dog blev det hurtigt klart, at taberen fra sidste bispevalg i Viborg, provst Morten Øllgaard, Vorde, også ville kandidere denne gang (KD 12/3). Øllgaard's ret høje alder (62 år), og den omstændighed, at han tabte sidste gang, bragte vel den 55 årige sognepræst Ole Brandt-Pedersen, Store Brøndum, frem som mulig grundtvigsk kandidat (KD 12/3), men man samlede sig om Øllgaard (KD 18/4). Lidt mere dramatik var der ved udvælgelsen af en kandidat på den modsatte fløj. Ved et møde i Viborg, hvor ca. 1000 menighedsrådsmedlemmer og præster deltog, blev Georg S. Geil kåret som kandidat med ca. 2/3 af stemmerne (KD 27/4). Med den store opbakning bag Geil syntes det næsten sikkert på forhånd, at han ville blive valgt, når valgudvalget med Johs. W. Jacobsen som tilforordnet (KD 25/4) den 22/8 (KD 20/8) skulle optælle stemmerne. Dog så det en overgang ud til, at Geil's valg var usikkert, fordi tre højkirkelige præster (Povl Dahl, Farsø; Børge Riisgaard, Harboøre og Anders Studsgaard, Skarrild) undsagde ham, og opfordrede »gammelkirkelige« til at stemme blankt for at forhindre hans valg. Hellere en grundtvigsk end ham, erklærede Børge Riisgaard (KD 7/5). Denne aktion kan ikke vælte Geil, siger pastor Thomas Kristensen, Herning (KD 8/5). Da de tre præster finder det besynderligt, at IM kan støtte Geil, finder IMs formand Ørum Jørgensen det nødvendigt at fastslå, at »Dermed har vi ikke fra IMs side identificeret os med Geil, men vi har i ham – som også i Gerhard Pedersen – set en person, der på en værdig måde kunne træde videre i vort stift i de gode spor, som er trådt af biskop Johs. W. Jacobsen ... der så forbilledligt har kunnet stå som en samlende skikkelse for hele vort stift.« (KD 15/5). Provst Niels Erik Sørensen, Balling, finder, at det er pinligt, at Johs. W. Jacobsen bruges som løftestang for Geil (KD 5/6). Straks efter fristens udløb (22/5) blev det klart, at Viborg stifts godt 2100 menighedsrådsmedlemmer og præster skulle vælge mellem Geil og Øllgaard (KD 23/5). Geil mente, at »Et stift har brug for et menneske, der kan lytte og tie« (KD 6/6). Øllgaard fremhævede, at »Tilsyn er ikke kontrol, men dialog« (KD 6/6). Da stemmerne den 22/8 var talt op, viste det sig, at den 54 årige domprovst fra Aalborg havde fået over halvdelen af stemmerne, nem-

lig 1176, medens modkandidaten provst Øllgaard »kun« fik 898 (KD 23/8, jvf. 24/8, BeT 23/8). Øllgaard var lidt overrasket over den store forskel mellem dem (KD 23/8). Den nye biskop Georg S. Geil er glad for den brede opbakning, som afstemningsresultatet viser (KD 23/8).

Niels Jørgen Cappelørn fremhæver, at med Geil vil der komme en fredsstifter som biskop i Viborg (WA 5/9, jvf. interviewet med Geil, WA 29/8). Desuden er han spændt på, hvilken stilling den nye biskop vil tage »i diskussionen om Folkekirkens officielle mellemkirkelige og økumeniske samarbejde med andre kirker og trossamfund.« (Smst.).

Bispevielsen blev foretaget i Viborg domkirke af Københavns biskop, Ole Bertelsen. Den festlige bispevielse blev bl.a. overværet af dronning Margrethe, KM Mette Madsen og ca. 1000 udvalgte kirkegængere; de som ikke kunne få plads måtte følge bispevielsen i TV sammen med det øvrige land (KD 2/11, 7/10).

Præsters arbejdsforhold. I flere år er der blevet talt og skrevet om, at der var for få præstestillinger i folkekirken, og at præster var overbebyrdet med arbejde, og det giver dem »dårlig samvittighed« (Kaj Bollmann til KD 7/8). »Udsat job at være præst« lød en overskrift i KD 23/2. Det er ikke de fysiske skader, der florerer blandt præster, men de psykiske. Sognepræst Asger Baunsbak-Jensen konstaterer, at det er præstens arbejde med sjælesorg, der især er voksende, og han mener, at det ville være til stor nytte, hvis der kunne etableres et samarbejde mellem præster, psykologer og psykiatere (BeT 7/7). Sognepræst Jens Chr. Nielsen, København, tror også, at sjælesorgen vil vokse i betydning, og præsten vil blive en slags sjælereparatør (BeT 20/10). Åbenbart er det især de yngre præster, der føler det store arbejdspress. »Yngre præster bryder sammen af overbelastning«, var en overskrift i KD 5/7. Disse klager fra yngre præster fremkaldte et forundringsudbrud fra et par læserbrevskribenter i KD (30/11, Tony Skjoldorf; 4/12, Ingeborg Løgager) over, at to yngre præster: Elisabeth Uldall og Birte Andersen, som oplyst i en helsides artikel i BeT Erhverv 29/10, havde kræfter til på deres fridage, at yde erhvervsfolk betalt konsulenttjeneste. Redaktør Bent Skougaard Jørgensen foreslår, »at ansætte præster som konsulenter i moral og etik« i erhvervslivet (KD 4/10).

Den karismatiske sognepræst Helge Pahun mener, at dansk kirkeliv er benhårdt. Og danske teologer forstår ikke lægfolks åndelige behov, og derfor har de »mange åndelige mord på samvittigheden!« Han beklager, at den karismatiske bevægelse ikke har haft den store gennemslagskraft i folkekirken, hvilket nok skyldes, »at den ikke har haft

prominente fortalere, og at bevægelsen har været plaget af offentlige skandaler,« (KD 4/7).

Yngre præsters utilfredshed med præsteforeningen. Da en gruppe yngre præster ikke mente, at deres fagforening varetog deres interesser rigtigt, besluttede de at opstille en alternativ liste til valget til prf's HB: »Yngre præsters liste«, oplyser pastor Jens F. Munksgaard til KD (5/7). Aktionen blev betegnet som »Ungdomsoprør i præste-fagforening«, og man stiledede efter mindst to pladser i den nye HB (KD 28/6). Deres krav var, at prf skulle føre en mere markant fagforeningspolitik. Deres hovedkrav var ansættelse af flere præster, en forhøjelse af befyndelseslønnen, oprettelse af en vikarordning, så præster kan få den frihed, de har krav på (jvf. KD 5/7, 28/6, PrfBl 43,794).

Ved valget til prf's HB opstillede de høj Kirkelige og indre missionske præster på hver sin liste, fordi de høj Kirkelige ikke kunne acceptere kvinder på listen (KD 13/7, 19/10).

Midt under valgkampen bekendtgjorde formanden, sognepræst Erling Albinus, ganske uventet, at han ikke agtede at genopstille til HB (KD 19/10, 26/10 og 22/11). Hans tilbagetræden har overhovedet intet at gøre med fremkomsten af »Yngre præsters liste«, oplyser han i en randbemærkning i KD 1/11. Selve valget blev en sejr til »Yngre præsters liste«, idet sognepræsterne Ulla Sandbæk og Mary E. Holm-Larsen kom ind i HB (KD 22/11). Det må også bemærkes, at næstformanden, sognepræst Niels Eric Grunnet, ikke opnåede genvalg (KD 22/11). Til ny formand blev valgt sognepræst Knud Møller, Bredsten (PrfBl 3, 38, 1986).

Flere præstestillinger. I løbet af året bebudede KM Mette Madsen, at hun fra årsskiftet havde fundet midler til oprettelse af 25 nye præstestillinger, og derfor anmodede hun biskopperne om at indsende en rapport til KM, der skulle angive, hvor mange stillinger de mente, der var brug for i deres stift. Det blev dog kun til 18 stillinger som bebudet af KM på LafMs årsmøde på Nyborg Strand (MrBl 7-8, 280).

Sognepræst Lars Holm anfører, at uanset, hvad man måtte mene om forslaget, som et af »Yngre præsters liste«s nyvalgte medlemmer af prf's HB fremkom med, nemlig et forslag om 40 timers arbejdsuge med mulighed for afspadsering, så er det et åg som præst at have 100 begravelser om året (DKt 24,359, jvf. sognepræst Kr. Drejegaard i DKt 23,351f.).

Bl.a. med baggrund i en kirkesociologisk undersøgelse udarbejdet af

Lektor Hans Raun Iversen, påpeger biskop Ole Bertelsen, at den sociale og menneskelige nød i København er så stor, at der i Kbh. er brug for mindst yderligere 3 heltidspræster og 7 halve (KD 6/8, BeT 6/8, Pol 7/8, jvf. KDs leder 7/8). Forstander på Diakonhøjskolen i Århus, Karsten Nissen spørger, om Ole Bertelsens henvisning til den menneskelige og sociale nød i Kbh. er et argument for flere præster. Han mener, at det snarere dokumenterer, at der er brug for andre tjenester i menigheden end præstens. Og han peger på spørgsmålet om ansættelse af sognemedhjælpere (KD 13/8, jvf. nedenfor om sognemedhjælperne s. 256).

På baggrund af Ole Bertelsen's udtalelse sagde den socialdemokratiske folketingsmand Søren Nørgaard Sørensen, at han ville foranledige, at præstemanglen blev drøftet med KM i kirkeudvalget (KD 10/8). Sognepræst Steffen Qvortrup, der er præst i 4 sogne ved Lemvig, gør opmærksom på, at der også er behov for flere præster på landet (KD 8/8).

En kirkeministeriel arbejdsgruppe skulle forsøge at fordele de nye stillinger så retfærdigt som muligt ud fra biskoppernes ønsker. Fordelt overalt i landet blev der oprettet nye stillinger, der svarer til 18 fuldtidsstillinger. Ingen biskop fik alle sine ønsker opfyldt. Området vest for Storebælt fik tildelt yderligere en døvepræst (KD 1/10, BeT 11/10).

Endelig fik Aalborg efter flere års tovtækkeri tildelt en studenterpræst, dog kun med kvote 25 % (KD 10/8, jvf. Johs. Væрге's beske kommentar til den lave kvote i WA 29/8). Et par hospitaler fik også tildelt en præst, nemlig Amtssygehuset i Glostrup og Nordvang (KD 12/9, 3/12) og Vejle Sygehus (KD 4/12).

Kommunalarbejder Henning Sørensen, Grenå, beklager sig over, at KM (og forsvarsministeriet) udvider antallet af ansatte, mens andre ministerier må spare (KD 31/10). Sognepræst Jørgen Glenthøj gør ham opmærksom på, at fordi den største del af præstens løn kommer fra kirkeskatten, er »Folkekirken ... en ren indtægtskilde for det verdslige samfund« (KD 13/11). Endelig skal det nævnes, at den arbejdsgruppe, som udarbejdede forslaget til fordeling af de 18 stillinger, skal blive siddende for at udarbejde en analyse af et langsigtet behov for præstestillinger og vurdere præstens arbejdsvilkår (MrBl 11,411, jvf. KD 1/10).

Interessen for teologi stigende. Dekanen for Århus teologiske fakultet, lektor Kirsten Nielsen, mener, at interessen for teologi er stigende (KD 20/2, jvf. tillæg til KD – Kirkelig fører, marts). Tilgangen til universitetsstudiet er i de senere år især præget af kvindelige studerende, og

Kirsten Nielsen konstaterer, at nu, da der er ca. 120 arbejdsløse teologer (marts 1985), er det især kvinderne, der ikke kan få stilling (KD 20/6).

Samtidigt med at tilgangen til de teologiske fakulteter stiger, er de ramt af besparelser. Det gik især ud over fakultetet i Århus, mens Københavns kun skulle finde mindre besparelser, oplyser dekanerne Kirsten Nielsen og John Strange (KD 4/3, 7/3 og 13/3). Vreden over undervisningsminister Bertel Haarder's nedskæringer fik de teologistuderende i Århus til at opfordre landets biskopper til at sætte ham i »det lille band« (jvf. KD 28/3 og professor Leif Grane i KD 28/3 og medlem af teolrådet Vini Christensen i KD 10/4).

Først på året, med nedskæringstruslerne hængende over fakulteterne, skrev Århus-dekanen, Kirsten Nielsen, en kronik i KD (5/1), hvor hun stillede spørgsmålet: »Hvad skal vi med de teologiske fakulteter?« Midt i trængslerne fandt Århus fakultetet og MF så meget fodslag, at de i fællesskab kunne ansætte en lærer i sjælesorg og religionspsykologi i forårssemesteret (KD 3/1, jvf. KD 22/6). Desuden var der så stor interesse for »Gudsbegrebet«, at man smst. i foråret påbegyndte forelæsninger på 2. semester om dette emne (KD 24/1). Samtidigt skriver cand. mag. Ellen Nielsen, at »Kvindelig teologisk forskning rykker frem«. (Kronik i KD 13/2). Først på efteråret siger de danske arrangører af en nordisk konference for kvindelige præster, afholdt på Båring højskole på Fyn, at feministisk teologi interesserer os uhyre lidt (KD 19/9).

Teologer kan nu ordineres til barselsvikariat. Ved årets første bispemøde slog biskopperne fast, at de ikke kan acceptere ordination før første embede (KD 7/1, jvf. KD 16/3). Men enigheden blandt biskopperne synes ikke at være fuldstændig, idet der tidligt på foråret blev oplyst, at biskop Herluf Eriksen, Århus, ansøgte KM om tilladelse til at ordinere en barselsvikar (KD 19/3). KM gav en principiel tilladelse med den betingelse, at pågældende biskop skulle give sin tilladelse, og at barselsvikariatet ikke kan betjenes over rådighedsordningen. De første ordinationer af den type fandt sted i maj og juni i henholdsvis Roskilde og Århus (KD 23/5). Nyordningen blev hilst med tilfredshed af mange (jvf. KDs leder 20/3; Torkild M. Larsen, landsformand for retsforbundets ungdom i en randbemærkning i KD 23/2). Nyordningen må også gælde afløsere for feltpræster, der skal udstationeres i længere tid, mener biskop Ole Bertelsen (KD 28/5). Generalsekretær i KFUM & K Mogens Nielsen opfordrer biskopperne til at tage endnu et par skridt og udvide ordinationstilladelsen til også at omfatte cand. theol.-er an-

sat i de folkekirkelige organisationer (KD 15/4, jvf. KD 25/10).

På efterårsbispemødet besluttede biskopperne, at henstille til KM Mette Madsen, at der oprettes særlige hjælpepræstestillinger på provsti-plan til at medvirke ved en vikarordning i provstierne, oplyste Henrik Christiansen efter mødet (KD 25/10).

Folkekirken og dens relationer

Sognemedhjælperne. Bestræbelserne for at få ansat sognemedhjælper må ses i sammenhæng med den stigende fokusering på kirkens sociale ansvar. Siden Børge Diderichsen-udvalget i 1979 afleverede »Betænkning om en sognemedhjælperordning« er sagen blevet diskuteret løbende, men intet er sket fra officielt hold. Det skyldes vel, at der blandt præster er stor modstand imod ansættelse af sognemedhjælper, men også fordi KM ikke mener at kunne finde midler til aflønningen af sådanne. Tidligt på året blev ønsket om ansættelse af sognemedhjælper kædet sammen med oprettelse af frisogne, således af sognepræst Johs. Jong i Ballerup (KD 4/2), men da blev frisogneideen afvist af KM (KD 7/2).

Da »De Samvirkende Meighedsplejer« mente, at man vidste for lidt om sognemedhjælperproblematikken, iværksatte de for egen regning i samarbejde med sognemenighederne et 3-årigt pilotprojekt i 6 københavnske sogne. Dette projekts forløb er undersøgt og beskrevet af kirkesociologen Hans Raun Iversen, og resultatet af denne undersøgelse udkom i efteråret i bogform under titlen: *Sognemedhjælperen* (G. E. C. Gads forlag 1985, jvf. Paul Honoré's kronik i KD 26/11). I dagene omkring dens offentliggørelse blev den meget omtalt, debatteret, blev modsagt, fik tilslutning, blev modtaget med et vist forbehold (jvf. KD 17/5, 21/6, 29/10 og 26/11). Hans Raun Iversen konkluderer, at forsøget har været vellykket (jvf. Universitetsavisen 17/10). BeT (1/12) fastslår, i en stor opsat artikel, at rapporten viser, at »Kirken har tabt slaget i København« og at den »må til at gå ud til folk«. Der er brug for sognemedhjælper skriver Kristeligt Folkepartis landsformand, pastor og MFer Flemming Kofod-Svendsen (KD 26/11). Noget lignende mener pastor Birte Andersen, Lundehus, der selv er præst i et sogn, hvor man har deltaget i pilotprojektet. Hvis nogen er nervøse for økonomien, så kunne hun godt forestille sig, »at de enkelte menighedsråd reelt fik lov til at prioritere – osse ind i områder, der traditionelt anses for urørlige. Det kunne godt f.eks. tænkes, at et menighedsråd ønskede at skære ned på antallet af korsangere til fordel for sognemedhjælperarbejde.« (PrfBl 21,405f.).

I en diskuterende anmeldelse af bogen »Sognemedhjælperen« kommer en anden københavnsk præst, Kristen Skriver Frandsen, netop ind på spørgsmålet, hvorledes skal en eventuel sognemedhjælper aflønnes: over den kirkelige ligning eller af private kirkelige midler. Disse to synspunkter er begge forfægtet bogen. Domprovst Finn Ahlmann Olesen, medlem af KSs styrelse, mener, at det skal ske i privat kirkelig regie, mens Diakonissestiftelsens forstander, pastor Hans Jørgen Torkelund, mener, at det skal ske af menighedsrådene og gennem den kirkelige ligning. Skriver Frandsen fastslår, at der er kirkepolitik i sagen. Frygter Grundtvigianeren Ahlmann Olesen, at såfremt det område kommer i menighedsrådets regie, så kommer »kirken – altså folkekirken – til at ligne foreningskirkeligheden?« »Jeg tror der skal arbejdes med skrækken for den aktive kirke«, fortsætter han. Ansættelse af sognemedhjælpere kan ikke »sikre« kirken, men han mener, »at de kan medvirke til at fastholde og eventuelt genskabe en kontakt mellem et folk og en kirke ...« Og berøringsfladen vil blive bredere end præsten alene kan skabe (DKt 25, 382f).

Folkekirkenes stilling

Er folkekirken døende? Først på året skrev nu afdøde overlæge Sv. G. Johnsen en kronik, hvor han stillede ovennævnte spørgsmål. Han, der var menighedsrådsformand i et københavnsk sogn (Husumvold), mente, at folkekirkenes dage var talte. Den offentlige støtte, den modtager og Grundlovens bestemmelser om folkekirken, holder kunstigt liv i den. Begyndelsen til nedturen er frafaldet af medlemmer, som det er sket i de senere år, og selve tilslutningen til folkekirkenes gudstjenester er – i hvert fald i København – minimeret. De, som sidder tilbage, som en trofast skare, er mest ældre, og de modsætter sig, at gudstjenesten laves om. Hvis dette skete, ville det efter Johnsen's mening kunne redde folkekirken, og han kommer selv med en række ændringsforslag til at gøre kirken moderne og tidsvarende (BeT 24/1, jvf. 21/2, hans svar på reaktionerne).

Hans kronik gav anledning til nogen debat om folkekirkenes stilling. Redaktør Bent Ziegler mener, at interessen for folkekirken er mere nærværende, end Johnsen giver det udseende af. Og han stødes af det hovmod, »som lyser ud af overlægens karakteristik af de få, der siges at være tilbage på kirkebænkene« (BeT 5/2). I en kronik skriver Søren Krarup, at han »vil nødtigt være gammel kone i Husumvold.« Johnsen »skulle faktisk være lidt mindre optaget af ældre damer og lidt mere optaget af evangeliet.«, mener han, og slår fast, at »folkekirken er

altid moderne, fordi den slet ikke følger med moden.« (BeT 5/2). Sognepræst Jakob Hvidt mener, at Johnsen synes at »koncentrere sig om det, der kan sælge i dag.« Han anfører, at »Kirken og gudstjenesten skal netop ikke være som alt det, man meget bedre kan få andre steder.« (BeT 2/2).

Jane Krüger mener, at de mange reaktioner på Johnsen's kronik skyldes, at sandheden som en hovedregel er ilde hørt (BeT 21/2). Uden at gå direkte ind i ovennævnte debat skriver sognepræst Elisabeth Uldall i en kronik, at uden »*egentlige* forandringer« ... »er der med garanti ingen folkekirke om 30 år!« Hvis ikke folk af »angst for totalt anarki ønsker at bevare det bestående, både skidt og kanel, så stod folkekirken som institution ikke et øjeblik længere.« Og hun slår fast, »at *egentlige* forandringer altid opstår spontant, uden de store armbevægelser og grydeklare teoretiske underbygninger.« (BeT 3/7).

Den nye professor i kirkehistorie, Steffen Kjeldgaard-Pedersen, siger i et tiltrædelsesinterview til BeT (31/1), at man ikke kan sammenligne folkekirken med en forening, som Johnsen gør, og han anser det for helt givet, at folkekirken kommer til at opleve år 2000. Til KD (2/2) siger han i samme anledning: »Truslen mod Folkekirken ser jeg på en helt anden måde. Den optræder i form af en slags foreningskirkelighed, der udtrykker, at kirken er fællesskab af mennesker, der kommer sammen for at gøre noget godt for hinanden og for verden. Det lutherske perspektiv, nemlig, at kirken bliver til kirke, fordi her lyder Guds ord til menneskene – det glider ligesom i baggrunden«. Og han fastslår, at det ufolkelige står for stærkt i folkekirken.

Kirkestatistik. Johnsen's frygt for folkekirkens nuværende tilstand synes ikke at være helt ubegrundet, viser en kirketælling udarbejdet af kirkesociolog ved Københavns Universitet, lektor Hans Raun Iversen. Ifølge den skulle kun 2 % af den danske befolkning gå i kirke om søndagen, hvilket er verdens-bundrekord (JyPo 22/8, jvf. lederen 23/8 og KD 23/8). KDs leder (26/8) skriver, at »Folkekirkens kontakt med sine medlemmer ... gøres naturligvis ikke op alene ved, at man tæller hoveder ved søndagsgudstjenesten«. Men bladet giver Raun Iversen ret i, »at folkekirkens gudstjeneste ikke fungerer som folkets gudstjeneste, når kun 2 pct. af samme folk kommer der.« (til ovenstående, jvf. Selskabet for Fremtidssociologisk Tidsskrift: Futuriblerne, årg. 1985, nr. 3-4, med titlen: Folkekirkens fremtid, jvf. hertil HskBl 47, 741f.). Lektor i religionssociologi ved Århus Universitet Ole Riis bestrider, idet han henviser til den nyligt udkomne bog: Religiøs forandring i Norden 1930-80, at tallet for kirkegængere i Danmark kun er 2 %, derimod

mener han, at 4-5 % af befolkningen går i kirke på en gennemsnitssøndag (KD 14/9, jvf. Glebe-Møller's anmeldelse af bogen i BeT 7/11 og Jan Lindhardt's af samme i BeT 14/4 1986).

På et stiftsmøde i Haderslev afviste biskop Olav C. Lindegaard, at det skulle stå så dårligt til i folkekirken, som Hans Raun Iversen anfører. Selv fornemmer han det som grødetid i folkekirken som aldrig før (DKt 19, 283ff., jvf. KD 17/9; jvf. til dette Hans Raun Iversen i DKt 22,331 ff.: Det folkekirkelige i folkekirken i København og Haderslev, og domprovst Søren Lodberg Hvas' replik hertil i DKt 23,355).

Sidst på året blev der fra Danmarks Statistik offentliggjort en undersøgelse over kirkelige handlinger i perioden fra 1974-1984. Den viste, at stadig færre børn bliver døbt, idet dåbsprocenten af nyfødte er faldet med 7 procentpoint til 80,8 % (KD 25/11). Dog hjælper det lidt, at stadig flere børn først bliver døbt i forbindelse med konfirmation, i 1984 drejede det sig om 937 børn (KD 26/11).

Gudstjenesten. I en stor opsat artikel i Søndags-Politiken (10/2) beskæftiger sognepræst Poul J. Stender sig med sine kedelige gudstjenester, og han er ked af, at Gud ikke skal sælges som tandpasta eller whisky. Han rejste dog et alvorligt spørgsmål, selv om mange ikke ville tage hans provokerende indlæg alvorligt, fordi han åbenbart ikke selv tog det alvorligt, således biskop Ole Bertelsen, der ikke vil være med til at sælge evangeliet, som om det var tandpasta (Pol. 11/2). Glebe-Møller er enig med Stender i, at folkekirkens prædikener simpelthen er for kedelige, men problemet skal løses ved, at de bliver mere politiske, siger han. Og problemet kan løses ved at gøre teologistudiet mere praktisk betonet, og vi er faktisk ved at udarbejde forslag til ændring af studieplanen, så praktisk teologi bliver et eksamensfag, oplyser han (Universitetsavisen nr. 4, 2, jvf. Lars Holm's replik hertil i DKt 6,83f.). Sognepræst Asger Baunbak-Jensen mener ikke, at »prædikenerne skal være mere politiske – eller for den sags skyld psykologiske.« (BeT 21/4). Programsekretær, pastor Mogens Hansen slår fast, »at det med forkyndelsens sprog og kirkens manglende formidlingsevne er et væsentlig emne.« Og han beklager, at det kun er blevet til en mediebegivenhed (BeT 14/4). Sognepræst Bent Boisen tvivler på, at Glebe-Møller »kan vejlede os i den kunst at prædike,« bl.a. »fordi han overhovedet mangler praktisk kendskab til, hvad en præst beskæftiger sig med« (KD 20/3).

Sognepræst Bent Christiansen, Døllefjelde, beskæftiger sig i en kronik med det moderne menneskes fremmedgørelse for gudstjenesten, og han mener, »at det nok snarere er selve kristendommens indhold

end gudstjenestens form, store dele af menigheden er blevet fremmed over for.« Derfor er diskussionen om, »hvorvidt gudstjenestens form er »moderne« nok«, tåbelig, skriver han (KD 25/9). Provst Hans Thyssen overvejer i en kronik, hvad der sker »ved at bevare en gudstjenesteform, der godt nok svarer til ældgammel kirkelig tradition, men ikke til nutidens krav.« (KD 11/1). Sognepræst Frede Haubro, Viborg, fremhæver, at den manglende gudstjenestefornyelse er et reelt problem (KD 16/1). Organist Ulla Kappel skriver i en kronik, at præsternes prædikener ikke er spændende, underholdende og tidssvarende nok (KD 12/8). Det får provst Kurt Johansson til at skrive, at »De fleste dårlige prædikener kommer dog vist af, at præster søger at leve op til denne norm, og ikke kan det« (kronik i KD 4/9). En gudstjeneste skal være en leg for både voksne og børn, skriver cand. pæd. Edith Aller (Kronik i KD 25/1). I et fødselsdagsinterview siger Ole Bertelsen: »Det bliver i stigende grad klart for mig, at prædikenen er ikke et essay eller en tidsanalyse, men det er påståelig tale bundet til det bibelske budskab.« (KD 17/5).

Kirkekoncerter. Efter menighedsrådsvalget i 1984 skiftede flertallet i Allinge menighedsråd på Bornholm. Det nye menighedsråd med KC-damen Ingrid Hindborg i spidsen gav Bornholms Musikfestival tilladelse til at afholde kirkekoncert uden egentlige gudstjenstlige indslag. Dette skete imod sognepræst Carsten Møller Christensen. Da enhver koncert i en dansk folkekirke skal godkendes af den pågældende biskop, var man spændt på Ole Bertelsens afgørelse (KD 5/2). Afgørelsen blev et nej fra biskoppen med den begrundelse, at han aldrig tidligere har godkendt en koncert imod sognepræstens indstilling (KD 20/3, middagsradioavisen 21/3). KDs leder undrer sig over, at sognepræsten i Allinge kan mene, at en strid om, hvad ordet »kirkeligt formål« i loven om kirkes brug virkelig dækker, er en sognesplittelse værd (22/3). Dette afslag fik Allinge menighedsråd til at anmode LafM om hjælp (KD 26/3). KM Mette Madsen blev inddraget i sagen ved, at fhv. KM Tove Lindbo Larsen stillede hende et spørgsmål om biskoppens afslag på Allinge menighedsråds anmodning (KD 21/3).

Der kom et kompromisforslag fra Bornholms Musikfestival, gående ud på, at orkestret spiller en variation over Grundtvig's salme: Kirken den er et gammelt hus. Med dette forslag, som både provst og biskop gav udtryk for, var en god løsning, har vi undgået at inddrage KM i sagen, »for vi er af den mening, at en kirkekoncert i sig selv er en ordløs gudstjeneste«, siger Ingrid Hindborg (KD 9/5, jvf. BeT 24/7. Jvf. et interview med hende i KD 12/6). I Rønne fik man også proble-

mer med kirkekoncerter, idet Ole Bertelsen samtidig med sin tilladelse til afholdelse af to koncerter, forbød at opkræve entre (KD 15/6). Det skal nævnes, at koncerter i kirkerne normalt ikke giver problemer (KD 21/3). LafM er af den principielle opfattelse, at såfremt der råder fuldstændig enighed i menighedsrådet om afholdelse af en kirkekoncert eller lignende arrangement, skal det kunne ske uden biskoppens tilladelse, oplyser formanden Orla E. Ervolder (KD 29/3).

En ordløs Gudstjeneste. Sagen om kirkekoncerten i Allinge rejste spørgsmålet, om en gudstjeneste kan være ordløs. En af Ole Bertelsens begrundelser for i første omgang at nægte tilladelse var, at menighedsrådets flertal bevidst havde fravalgt gudstjenesteelementet (jvf. KD 21/3, 26/3). Deroverfor står menighedsrådets flertals synspunkt, at en kirkekoncert i sig selv er »ordløs gudstjeneste« (KD 9/5, BeT 24/7). Således også pastor H. C. Lorentzen, Rønne (KD 22/3). Sognepræst Jørgen Glenthøj mener, at en ordløs gudstjeneste godt kan kaldes gudstjeneste, »men et er sikkert: den kan ikke kaldes en kristen gudstjeneste.« (KD 10/6).

Med belæg i sl. 150 (Skolebibliotekar Claus Nielsen hævder dog, at dette belæg er uanvendelig, fordi sl. 147-150 er én sammenhæng, og det giver et andet billede – læserbrev i KD 2/7) hævder organist Hans Mollerup, at kirkemusik i sig selv, med eller uden ord, kan være forkyndelse (KD 25/6). Fløjtenisten Johan Bentzon tror, at en eller anden form for »Gudstjeneste uden ord« kan »styrke vor tro og fjerne vor tvivl.« (KD 28/8). Sognepræst Poul A. Knudsen undrer sig over, at musikelskere i og udenfor folkekirken ønsker »en gudstjeneste uden ord i »Ordets kirke«!«. Og han fastslår, at »Musikkens eneste reelle opgave er her at løfte ordet i salmesangen.« (KD 13/9, jvf. Mollerup's replik hertil i et læserbrev i KD 2/10). Sognepræst Tommy Hegner mener ikke, hvad P. A. Knudsen også er inde på, at problemet ligger i, at organister ønsker, at deres fremførelser skal vurderes kunstnerisk og æstetisk. »Snarere ligger problemet der, hvor man begynder at tage entré for at deltage i lovsangen. Det er her, man gør Herrens hus til en røverkule.« (KD 28/9).

Nye ritualforslag. Efter 15 års arbejde kunne liturgikommisionen komme med et endeligt alterbogsforslag. Det er en revideret udgave af det første forslag for 10 år siden (jvf. 1975, 246). Forslaget er tænkt som et debatoplæg, og det er ikke kommissionens opgave at tage sig af autorisationen, oplyste dens formand, biskop Johs. W. Jacobsen (KD 29/11).

Ifølge forslaget kommer der en anden indgangsbøn, tre bibellæsninger, deraf en fra GT, desuden en ny udgangsbøn. Den mest revolutionerende nyskabelse er kollekterne, som er formuleret af forfatteren Anne Sophie Seidelin. Forslaget indeholder kollekter til *begge* tekst-rækker (jvf. PrfBl 46, 840 ff.). P. G. Lindhardt håber, at de vil blive publiceret i bogform, så de kan blive brugt og slå igennem ved gudstjenesterne allerede nu, og ikke vente på en autorisation, som han formoder, vil have lange udsigter (Bet 8/9).

Endnu må vi vente spændt på, hvad der står i indledningsbindet.

Pastoralseminariet

På januarbispemødet blev det fastslået, at biskopperne ikke kan acceptere, at teologiske kandidater bliver ordineret, før de får fast embede. Samtidigt godkendte de en to-årig forsøgsordning for pastoralseminariet, hvor de studerende på pastoralseminariet kan komme i 5 mdr's praktik hos en præst. Man vil nu anmode KM om at iværksætte forsøgsordningen (KD 7/1). Pastor Henrik Frederiksen, Bellahøj, finder, at »Biskoppernes restriktive, men dybest set tilfældige ordinationspraksis er uacceptabel«. (PrfBl 7,127f.).

Senere på året proklamerer IMs generalsekretær, at IMH har besluttet at prøvekøre en ordning fra efteråret, hvor teologistuderende med tilknytning til IM kan komme i en 6 mdr's præstepraktik med samme aflønning og ansættelsesvilkår som missionærmedhjælper (KD 10/5). Dette initiativ er formanden for 7. maj-udvalget, biskop Herluf Eriksen, ikke særlig begejstret for, idet han frygter, at det kan forringe chancerne for, at der indføres en generel praktikordning (KD 20/5).

Pastoralseminariets rektor, Gerhard Pedersen, oplyser, at der er overvejelser om at få adskilt de to afdelinger, fordi studentertallet er langt større ved den århusianske afdeling, end man forudsatte ved dens oprettelse for en halv snes år siden (KD 18/4).

Den praktiske uddannelse af præster har aldrig været lovfæstet, idet den ikke nævnes med et ord i loven om adgang til præsteembeder. Men kravet om, at cand. theol.-er skal have fulgt pastoralseminariets undervisning i et semester, før de kan ordineres, findes kun i en anordning om pastoralseminariet fra 1975. Det udvalg (omtalt ovenfor på s. 247) KM nedsatte til at fremkomme med forslag til adgangsbetingelser for at kunne søge præsteembede, skulle også overveje, hvorledes man kan integrere den teoretiske og praktiske uddannelse af præster (KD 14. og 15/8).

Formålet med at styrke faget, praktisk teologi på universitetet er

ikke, at »præster skal i salgslære« (jvf. Pol 4/3, KD 5/3 og Universitetsavisen nr. 4), og heller ikke fordi kirken er utidssvarende, fastslår studentpræst Johs. Væрге (WA 28/3).

Menighedsrådene

I begyndelsen af året indbød LafM politikere til en samtale om kristendom (MrBl 3,91ff., jvf. KD 31/1). Provst N. C. Lilleør har en barsk kommentar til denne samtale (kronik i KD 29/3).

Vejledning i præsteansættelser. Det vakte ikke ligefrem begejstring blandt præster, da det blev kendt, at LafM havde udformet en vejledning i ansættelse af præster, som blev offentliggjort (MrBl 5,192ff.). Vejledningen er udarbejdet af LafMs undervisningsudvalg med dets formand, vicetolddirektør K. J. Elkrog, som primus motor (KD 29/3, jvf. Verner Bruhn i DKt 14,207). Prf tilsluttede sig biskoppernes opfattelse, »at vejledningen må betragtes som overflødig og uheldig«. (PrfBl 15,287, således formanden, E. Albinus, på repræsentantmødet, jvf. KD 14/6). Orla E. Ervolder finder prf's reaktion skuffende (MrBl 5,182, årsmødeberetning, jvf. DKt 11,159). Uenigheden var dog ikke større end, at en fortsat dialog om spørgsmålet blev aftalt (KD 21/6).

Menighedsrådenes sammensætning. En kirkesociologisk undersøgelse af de nye menighedsråd viste, at 44 % af rådsmedlemmerne er kvinder. På spørgeskemaerne, der var grundlag for undersøgelsen, erklærer 37 % sig hørende til de grundtvigske, 16 % til IM og 2 % til KC, mens 41 % ikke angiver at føle sig tilknyttet nogen retning (MrBl 6,227ff., KD 18/6, BeT 19/6, DKt 12,175). Ørum Jørgensen konstaterer med glæde, at 18 % af de yngste (18-29 årige) føler sig tilknyttet IM (IMT nr. 27). Lars Holm spekulerer over, hvor de 41 % nærmest hører til, med da organisationstraditionen er stærk i IM og svag hos de grundtvigske, mener han, at der er flere af de 41 %, der hælder til det grundtvigske end den anden vej. Dette konkluderer han derhen: »Det grundtvigske står stærkt og kan og bør sagtens blive endnu stærkere«. (DKt 12,175, jvf. KD 29/6). Således også Poul Dam (DKt 13,203).

LafMs årsmøde. Det første årsmøde efter et nyvalg er altid spændende, men i år var det særlig spændende på baggrund af det uventede formandsskift efter sidste årsmøde (jvf. 1985,247ff.).

På bestyrelsesmødet umiddelbart efter årsmødet blev Orla Ervolder ikke genvalgt til formand. Ny formand blev gårdejer Henning Rasmus-

sen (KD 21/6, BeT 21/6). Ervolder's første kommentar til pressen som formand var, at han ville gå på »listesko«. Og hans formandsberetning blev også karakteriseret som intetsigende. Den nyvalgte formands første løfte var, at ville være »mere markant end Ervolder« (BeT 24/6, KD 20/6). Valget af den grundtvigske, men ikke tidehvervske (tiltrædelsesinterview i KD 27/6), Henning Rasmussen til formand, var ikke særlig overraskende på baggrund af, at der skete en øget grundtvigsk repræsentation i HB (KD 21/6).

Blandt de nye HB-medlemmer er Poul Dam (KD 21/6, BeT 21/6). Sognepræst Niels Jørgen Jensen mener, at den grundtvigske sejr skal bruges til »at værne om og sikre friheden, og ikke mindst forkyndelsesfriheden, i den danske folkekirke!« (HskBl 26,403f., jvf. KD 11/7). KDs leder mener, at med de grundtvigskes overtagelse af formandsposten har LafM ændret karakter »Fra aktivistisk og holdningsdomineret meningsorganisation til mere formelt og reelt at være interesseorganisation for de folkevalgte menighedsråd i dette land.« (22/6, jvf. Sognepræst Regin Buus i KD 29/6). »Måske er et systemskifte så småt undervejs.«, skriver sognepræst Erik Balslev-Clausen (DKt 13,195).

Poul Dam mener ikke, at LafM skal falde for fristelsen til at optræde som centralorganisation (DKt 14,208ff.). Det kan se ud til, at Lars Holm's håb, »at Landsforeningen får valgt en anden slags bestyrelse, som i højere grad, end det har været tilfældet de senere år, vil vide at kende sine grænser. Og rent ud, sagt være mere repræsentativ for de danske folkekirkemedlemmer« er gået i opfyldelse (DKt 4,51). Domprovst Poul Kiilerich siger i årsberetningen på KSs årsmøde, at han håber, at LafM fremover vil »lade uvedkommende sager ligge.« (DKt 20,299).

Det økumeniske og mellemkirkelige arbejde i Danmark

Det mellemkirkelige Råd. MKR fik ikke, som det var ventet, en ny struktur i 1985. Bispseudvalget (jvf. 1985, 256) udarbejdede et forslag til en ny struktur, som blev behandlet på bispemødet i maj.

De tre biskopper: Olav C. Lindegaard, Henrik Christiansen og Bertil Wiberg, og tre repræsentanter fra MKR: pastor Johs. Langhoff, programredaktør Mogens Hansen og generalsekretær Niels Jørgen Cappelørn (KD 26/1) udarbejdede i enighed et forslag, der ikke blev offentliggjort før efter bispemødet den 23/5 (KD 12/4). Derfor blev resultatet af udvalgsarbejdet ikke drøftet, da MKR holdt årsmøde i Enghave kirke i Kbh. d. 13/4, men efter forslag fra forstander Karsten Nissen, blev der vedtaget en resolution med bl.a. dette indhold:

»Økonomien skal dækkes af folkekirkelige midler, og det fremtidige sekretariat have en forsvarlig bemanning.« (KD 15/4).

Udvalgets forslag går i hovedtræk ud på: at folkekirkens mellemkirkelige forbindelser fremover skal varetages af et officielt organ; at basis i den nye struktur skal være bredt sammensatte stiftsudvalg, med et centralt organ i København, kaldet: »Den danske Folkekirkes mellemkirkelige Råd (forkortet: Det mellemkirkelige Råd), der ikke har synodal karakter; at deltagere i møder og konferencer kun tegner deres egne synspunkter; at forbindelsen til de frivillige kirkelige organisationer tilgodeses ved sammensætningen af stiftsudvalgene; at udgifterne udredes af folkekirkelige eller andre offentlige midler (forslaget i sin helhed er bl.a. offentliggjort i DKt 11,163ff.).

Biskopperne var enige om grundsynspunktet i forslaget, oplyser Ole Bertelsen efter bispemødet (KD 24. og 25/5), dog har nogle taget forbehold for vigtige detaljer, bl.a. MKRs repræsentation i Det økumeniske Fællesråd og økonomiske spørgsmål (KD 24/5).

KDs leder (25/5) frygter, at reservationerne fra visse biskopper vil få den virkning, »at Folkekirkens mellemkirkelige engagement nedprioriteres.« Og ligeledes undrer det KDs leder (26/9), at biskopperne og MKR accepterer, at folkekirken fremover får samme repræsentation i Det økumeniske Fællesråds præsidium, som rådets mindste medlemskirke. Pastor Johs. Langhoff mener ikke, at prisen for at få det mellemkirkelige arbejde anerkendt »som en officiel forpligtelse for folkekirken«, er for høj (KD 1/10). På trods af betænkelighederne godkendte MKRs styrelse (KD 1/6) og selve rådet, forslaget og gav grønt lys for en forhandling med KM Mette Madsen om den endelige udformning af den nye struktur (KD 24. og 25/9). Universitetslektor Viggo Mortensen skriver, at sigtet med den nye struktur er en afprivatisering af det mellemkirkelige, og give det en så bred folkekirkelig basis som muligt, og derfor opfordrer han »de grundtvigske til at gøre med det mellemkirkelige, hvad de har gjort med (LafM): Gå ind i strukturerne og være med til at forme dem.« (DKt 10,220ff., jvf. Holger Jepsen i DKt 10,144ff., 17,249f.). Til dette siger KSs formand Poul Kiilerich på årsmødet, »at et mellemkirkeligt arbejde først får mening og betydning i en folkekirke, når der begyndes ude i sognene, og der i sognemenighederne skabes lyst til og interesse for at vide mere om, hvorledes kristendom og fremmede folkeslag gensidigt har påvirket hinanden (DKt 20,300, jvf. KD 5/10 og 8/10).

Programsekretær pastor Mogens Hansen (et af MKRs 3 medlemmer af udvalget) opfordrer KM til at tage godt imod udvalget, som skal forhandle med hende om de fremtidige strukturer for MKR. »Vi kan

nemlig ikke være bekendt, sådan som den danske folkekirke, f.eks. på det økonomiske område, opfører sig overfor vores omverden.« (BeT 6/10). Problemet med det danske medlemsbidrag til LVF blev drøftet på et møde med LVFs generalsekretær, nordmanden Gunnar Stålsett og KM Mette Madsen. LVF bad Danmark om at betale 370.000 kr. i 1985, mens Danmark i 1984 kun betalte 180.000 kr. og dermed er Danmark blandt de dårligste betalere blandt LVFs medlemskirker (KD 29/10, 5/11, jvf. KD 13/4). KM kunne ikke give ham tilsagn om at forhøje dette beløb med øjeblikkelig virkning (KD 9/11).

Bemærkning

Tidehverv (1985, p. 124) bringer en indsigelse mod min skildring af den såkaldte Schack-Adamsen-affære i 1934 (Kirkehisto. Saml. 1985, 203ff.) Forklaringen på, at Schack opgav den »princielle« strid for »evangeliet« og tiltrådte tilbagoget overfor de kirkelige myndigheder, skulde være, at han var »et naivt menneske« der – modsat Heje der som fængselspræst var anderledes istand til at vurdere løfter fra kriminelle personer – ikke kunde bære, at Adamsen havde »løjet« for ham og misbrugt hans tillid. Derfor kunde »nogle nye oplysninger om Adamsens private forhold« får ham til – mod Hejes ønske – at lade sagen falde. Men det er i 1985 ligeså dunkelt som i 1934 hvad de »nye oplysninger« og dermed løftebruddet bestod i. Overfor den hårdnakket fastholdte påstand står Adamsens bestemte udsagn: »selvfølgelig var der ikke noget nyt i disse oplysninger. Jeg synes selv, at jeg blev aftvunget en tilståelse om noget, jeg af private grunde ikke kunde forklare dem alligevel«. – Også uden den nyeste diffanering af Adamsen er det klart, at striden var en kirkepolitisk manøvre, og at tilbagoget måtte sløres ved usandfærdige oplysninger om »nye oplysninger«. I så henseende er »partilinien« indtil nu bevaret med beundringsværdig fasthed.

P. G. Lindhardt

Register

- Adamsen, K. Robert 267
Ahlmann Olesen, Finn 247, 257
Ahnfeldt, Oscar 138
Albert af Jerusalem 25
Albinus, Erling 245, 253, 263
Alianus, Franciscus 20, 22-23, 42
Alin, Otto 194
Alkmaar, Hermannus de 15
Allen, P. S. 30
Aller, Edith 260
Altdorfer, Erhard 59, 63, 84
Andersen, A. A. 155, 157-160, 164, 166
Andersen, Arlow W. 223
Andersen, Birte 252, 256
Andersen, Hans 138, 141
Andersen, J. Oskar 13, 14, 24, 26-27, 29, 35-36, 225-226
Andersen, Jens Chr. 187
Andersen, P. M. 110
Andersen, Verner 238-241, 243
Anderson 192
Andreassen, J. 155, 157-160, 164, 166
Anker-Jensen, K. 194
Antonius 29
Arendt, Rudolph 243
Arvidson, Theodor 212, 220
Asschenfeldt-Hansen, C. 135, 154-155, 158, 160, 164-166
Assens, R. W. 135, 137, 139, 159-162
Audet, Nicolaus 15-17, 19, 27-28, 36-39, 41

Bache, J. A. 136, 162
Bagge, Povl 110
Bale, John 19-25, 30-31, 41-42
Balslev-Clausen, Erik 245, 248, 264
Bangert, Emilius 226
Banning, Knud 80, 161
Bartholomew, James Isaac 205-206, 209, 211-212, 214
Bast, Anton 189-205, 207-213, 215-223
Bastholm, Hans 95
Baunsbak-Jensen, Asger 252, 259
Bech, Sv. Cedergreen 188
Beck, Axel 128-129, 158-159
Beck, Johan Philip Hunæus 129
Beck, Ninna 158-159
Beck, Vilhelm 111-131, 133-137, 141-155, 157-160, 163-166
Behm, Martinus 8, 32
Behrens, C. P. 234, 238
Bencard, Mogens 88
Benedicht, Lorents 67
Bentzon, Johan 261
Bertelsen, Ole 250, 252-253, 255, 259-261, 265
Bille, Torben 22
Billick, Eberhard 29
Birkedal, Vilh. 132, 137, 140, 146, 148-150, 155-156, 165-166
Bjørn, Claus 110
Blake, Edgar 190, 196-197, 200-201, 204, 210-212, 214-215, 220, 222
Blatt, Thora Balslev 30
Blauenfeldt, Louis 129, 156-157, 162
Blicher, Sten Stensen 97
Blindheim, Martin 81
Blume, P. E. 152
Blædel, N. G. 137, 146, 150, 165
Boesen, E. F. 121, 130
Bohn-Rasmussen 203
Boisen, Bent 259
Bollmann, Kaj 245, 252

- Bonnevie, E. Rørdam 243
 Bostius, Arnoldus 31
 Brammer, Gerhard Peter 122-124,
 126, 130
 Brandt, C. J. 24, 82
 Brandt, Mette 81, 85
 Brandt-Pedersen, Ole 247, 251
 Brasen, J. A. 133, 156-157
 Brix, Harald 29
 Brondbjerg, K. F. 227-228, 230-
 231, 233, 239, 242
 Brooke, Z. N. 25
 Bruhn, Verner 263
 Bruun, H. H. 213-214
 Brøgger, Poul 79-81, 84-85
 Brønnum, Margaret 188
 Brønnum, Niels Høegh 167, 169-
 171, 174-175, 178, 181-183
 Buchwaldt, Niels Andreas 134-
 135, 157-158
 Burellus, Laurentius 31
 Busch, A. 135, 143, 151, 160
 Busck, Gunni 157
 Buus, Regin 264
 Byrdal 193, 195
 Byrne, F. J. 30
 Bæk, Niels Peter 152, 160, 166
 Bøggild-Andersen, C. O. 29
 Bærentsen 203
 Baagø, Kaj 161
- Cappelørn, Niels Jørgen 252, 264
 Carlsen-Skiødt, J. C. A. 158, 162-
 163
 Carstens, N. J. 245
 Chenus, M.-D. 81
 Christian I 9
 Christian II 13, 15, 21-22
 Christian III 43, 55, 60, 62-63, 65-
 66, 72-73, 84-85
 Christian IV 89
 Christian VII 92
 Christian X 225
 Christensen, Carsten Møller 260
- Christiansen, Henrik 248, 256,
 264
 Christensen, J. C. 200
 Christensen, Villads 136, 138,
 144-145, 151, 153, 155, 158-162,
 164-166
 Christensen, Vini 255
 Christensen, Visti 233
 Christiansen, Bent 259
 Christiensen, Anders 9, 10, 13-
 14, 18-21, 23-24, 29-30, 34-35, 39,
 41-42
 Christoffersen, Sv. 81
 Clausen, Helge 242, 250
 Clausen, H. N. 95
 Clausen, Johs. 128-129, 131, 134,
 137, 140, 143, 155-158, 162, 164
 Collmar, Magnus 26
 Comtes, Auguste 225
 Coolidge, Calvin 201
 Cooper, C. H. 30
 Cooper, T. 30
 Cragii, Nicolai 29
 Cranach, Lucas 58-59, 62, 72, 76,
 82-85
 Creighton 30
 Cuper, Martinus 29
 Curtain, Margaret Mac 30
- Dahl, Povl 251
 Dahlstrøm, Jul. 154
 Dam, Poul 242, 245, 263-264
 Dannesboe, Kirsten 80
 Danske, Holger 65, 76
 Davis, Eliot R. 223
 Dawson 169
 Deckert, Adalbert 25-27
 Delaruëlle, Etienne 87
 Delumeau, Jean 87
 Dickens, Charles 166
 Diderichsen, Børge 256
 Diefendorf, Dorr F. 204, 209
 Dietz, Ludwig 59
 Dixon 183-184

- Downey, David G. 195, 208, 219
 Duckert, C. V. 194, 197, 203, 210-212, 220-222
 Duckert, Haakon 222
 Dyrholm, Jens Sørensen 156, 166
- Edsman, Carl-Martin 80
 Edwards 221
 Elisabeth 20
 Elkrog, K. J. 248, 263
 Ellerbek, Finn A. 236
 Elvius, S. 159-160
 Enevoldsen, Chr. Mose 236-237
 Engelstoft, Povl 110
 Erik af Pommern 10, 25
 Eriksen, Herluf 248-249, 255, 262
 Ervolder, Orla E. 239, 244, 261, 263-264
 Ettlinger, L. D. 87
 Eugenius IV 11
 Exner, Poul 247
- Faber, Aegidius 31
 Fabricius, Jacob Christian 219, 223
 Fabricius, L. B. 223
 Fabricius, Otto 189, 194, 196, 198-199, 202-217, 219-223
 Farrant 169
 Feldt, Julius 236
 Felker, Samuel D. 219
 Fibiger, A. 153, 166
 Fine Licht, Kield de 93
 Frans af Helsingør 15
 Frederik 93
 Frederik V 89, 92
 Frederiksen, Hans Jørgen 43, 78, 87
 Frederiksen, Henrik 262
 Friis, Kr. 238
 Friis, Oluf 88
 Frimodt, J. 199
 Frimodt, Rud. 137, 139
 Fromsejer, Poul Henning 229
- Frøkjær-Jensen, Flemming 244
- Gammeltoft, Poul 200, 222
 Garde, Georg 74, 85, 87
 Geil, Georg S. 251
 Georg, Sct. 54
 Gierow, Krister 82, 85, 88
 Gjerløw, Lilli 30
 Gjesing, Knud 248
 Glebe-Møller, Jens 259
 Glenthøj, Jørgen 229, 254, 261
 Glædemark, H. J. H. 130, 156
 Goltzius, Hendrick 72, 87
 Goodrich, Robert E. 223
 Gorgas, William Crawford 186
 Gouda, Cornelius de 15
 Gouda, Theodoricus de 15, 17-19, 28-29, 36-39, 41
 Gram 205
 Grammius, Joannes 29
 Grane, Leif 255
 Grove-Rasmussen, A. C. L. 135, 158
 Grohshennig-Hauch-Fausbøll 158
 Grundtvig, N. F. S. 95-97, 260
 Grunnet, Niels Eric 253
 Grunnet, N. P. 138
 Gräs, C. J. 237, 242
 Grønbæk, Jacob H. 93
 Gunnensen, Birger 30
 Gøtzsche, Johs. 161
 Gaarde, S. N. 190, 192, 217
- Hagensen, Hagen 248
 Hakon Jarl 218
 Hald, C. 132, 140
 Hall, Carl Christian 121, 124-125, 130
 Hamda 170, 172
 Hans 15
 Hansen, Ernst Fr. 161
 Hansen, Ivar 248
 Hansen, J. A. 97
 Hansen, L. C. 193, 213

- Hansen, Mogens 259, 264-265
 Hansen-Lundby, Peder 104-106,
 108, 110
 Harlamensis, Nicolaus Simonis 31
 Harris, Jesse W. 30-31
 Hassart, Julianus 31
 Haubro, Frede 260
 Hay, Denys 25
 Hegel, G. F. 99, 108
 Hegner, Tommy 261
 Heise 22, 26, 29, 31
 Heje, N. I. 267
 Helie, Paulus 24, 26-27, 29-30
 Helgesen, Poul 7, 13-14, 16-17,
 19-24, 27, 29-31, 42, 55
 Hellvik, Olaf 80, 84
 Hemmingsen, Peter 14-15
 Henriksen, Svend 162
 Henriksen, Aage 110
 Henriques, C. B. 196, 215
 Hermansen, Victor 93
 Hertz, Edel 244
 Hindborg, Ingrid 260
 Hjejle, Bernt 218-219
 Holm, H. M. 209, 222
 Holm, Jac. 166
 Holm, K. C. 244
 Holm, Lars 233, 253, 259, 263
 Holm-Larsen, Mary E. 253
 Holstein, F. A. 98
 Holstein, Johan Ludvig 89-93
 Holt, Ivan Lee 216, 222
 Holt, Paul 129, 155-158
 Holten, Nic. 156
 Honoré, Paul 246, 250, 256
 Hook, Judith 24
 Hoover, Herbert 202
 Hornemann, Jørgen 243
 Hostrup, C. 137, 150, 161, 165
 Hughes, Edwin H. 219
 Hvas, Søren Lodberg 242, 259
 Hvidt, Jacob 258
 Høyer, Sigvardus 151
 Haarder, Bertel 255
 Haastrup, Ulla 81
 Ingerslew, John P. 189, 191-200,
 202-203, 206-218, 220, 223
 Ingerslew, Neill 223
 Ipsen, O. C. 152
 Iversen, Hans Raun 244, 253, 256,
 258-259
 Jacobsen, Johs. W. 229-230, 250-
 251, 261
 Jacobsen, Sv. E. 247
 Jahn, Johannes 82, 85
 Jeansson, Johan Philip 131, 135-
 148, 150-155, 158-168
 Jenkins, J. W. 207
 Jensen 187
 Jensen, Chr. 231
 Jensen, C. L. 114-115, 117-118,
 125, 127, 129
 Jensen, Erik 240
 Jensen, Gurli Vibe 231
 Jensen, Hans 110
 Jensen, Hans 198-199, 207-208,
 220-221, 223
 Jensen, Jacob 157
 Jensen, Niels Jørgen 264
 Jensen (Hansen), Palle 14-15, 35
 Jeppesen, Aksel 239
 Jepsen, Holger 265
 Jepsen, Kønike 21-22
 Johansson, Kurt 234, 260
 Johnsen, Sv. G. 257-258
 Jong, Johs. 246, 256
 Jonges, Nicolai 93
 Jürgens, W. 84
 Jørgensen, Bent Skougaard 252
 Jørgensen, Ellen 27, 30
 Jørgensen, Jane 162
 Jørgensen, John Ørum 228-233,
 235-240, 242, 251, 263
 Jørgensen, Kaare Rübner 25-29,
 31
 Kalkar, Christian 133, 157
 Kamp, A. 220
 Kappel, Ulla 260

- Karl V 24
 Kaspersen, Søren 81, 86, 88
 Kastfelt, Niels 188
 Katballe, P. H. 231, 234
 Kierkegaard, P. C. 151, 153
 Kiilerich, Povl 233, 245, 264-265
 Kjeldgaard-Pedersen, Steffen 258
 Knipping, John 87
 Knudsen, Poul A. 261
 Knuth, Frederik Markus 98, 100-101, 103, 105-110
 Koch, Elers 121-124, 126, 130
 Koch, Gabriel 163
 Koch, Heinrich Hubert 27
 Koed, F. H. 165
 Kofod, Karl M. 156, 162
 Kofod-Svendsen, Flemming 256
 Kornerup, Bjørn 93
 Kragelund, Bent 238
 Krarup, Alf 27
 Krarup, Søren 257
 Kristensen, Thomas 234, 251
 Kristiansen, Leif 245
 Krog, Jens 139
 Krüger, Jane 258
 Kürstein, Paul 86

 Langagergaard, Poul 230, 235-242
 Langballe, Jesper 229
 Langhoff, E. 163
 Langhoff, Johs. 264-265
 Lansink, Henricus G. J. 27
 Larsen, H. 187
 Larsen, Jens 132, 137
 Larsen, Thomas 157, 159
 Larsen, Torkild M. 255
 Larsen, Tove Lindbo 260
 Lau, Franz 77, 88
 Laurensen, Peder 7
 Laustsen-Thomsen, H. 251
 Laxmand, Poul 26
 Leete, F. D. 218
 Lehmann, Orla 97
 Letcher, Marion 201-202, 221
 Lilleør, N. C. 263

 Lillie, Louise 84, 86
 Lind, Egmont 86
 Lindberg, J. C. 96, 99
 Lindberg, Niels 141-142, 156-157
 Lindbæk, Johannes 13, 27
 Linde, A. C. P. 160
 Lindegaard, Olav C. 259, 264
 Lindgren, Mereth 78, 81, 85, 88
 Lindhardt, Jan 259
 Lindhardt, P. G. 129, 156, 234, 240, 262
 Lindquist, Kaj Erik 245
 Lorck, Josias 89-93
 Lorenzen, P. Hiort 102
 Lorentzen, H. C. 261
 Lotter, Michael 57-58, 67
 Lugard, Frederik 178
 Luther, Martin 55, 58-60, 73, 75-76, 82, 86, 88, 99, 179, 231, 234
 Lyskander, Klavs Christoffersen 30
 Løgager, Ingeborg 252
 Lögsted, P. Chr. 187
 Løwe, Axel 164

 Mackeprang, M. 43, 55, 60, 62-65, 68, 78, 84-87
 Madsen, Mette 246-248, 252-253, 256, 260, 265-266
 Madsen, P. 187
 Madsen, Peder 137, 161
 Magnus-Petersen, J. 43, 73, 76-78, 80, 87-88
 Måle, Émile 77, 87-88
 Mann, Niels 197, 217
 Mansen, Patrick 186
 Margrethe II 252
 Marlone, Donald Carl 217, 223
 Marshall, John 222
 Martensen, Hans Lassen 112-114, 118-119, 125, 128-130, 132-133, 136-137, 154, 156, 160, 166
 Martensen-Larsen 213-214
 Martin, F. X. 30
 Mary Tudor 20

- Masara 170, 172-173
 Mathiasen, Lisa 249
 Mathiesen, Carlo 240
 Matthiesen, H. I. F. C. 160
 Matzen 129
 Maxwell 169
 McClelland, Charles P. 201
 McConnell, Francis 209-210
 McCusker, Honor 30
 McDowell 206, 223
 Melanchton 88
 Mesters, Gondulf 28-29
 Michaelsen, Tine 229
 Michelangelo 87
 Milendunck, Jacobus 17, 26-29,
 31, 39
 Moe, Carl 153
 Molde, Bertil 82, 84
 Mollerup, Hans 261
 Mommsen 187
 Monrad, D. G. 98-100, 103, 108,
 110, 154
 Moody, T. W. 30
 Mord, Nicolaus 14
 Morling, E. A. 222
 Mortensen, Viggo 265
 Mott, John Raleigh 211-212
 Munk, Erik 18
 Munksgaard, Jens F. 253
 Mynster, J. P. 97, 154
 Mølgaard, Ingomar 187
 Møller, Andreas 232, 236
 Møller, Axel 160
 Møller, C. C. 104
 Møller, Chr. 138, 141-142, 161-
 163
 Møller, Elna 93
 Møller, Henrik 163
 Møller, Knud 253

 Neble, Sophus F. 207
 Nedergaard, Paul 155, 157, 159-
 160
 Neiiendam, Michael 225-226
 Ness, John H. 218, 223

 Nicholson, Thomas 204-206, 213,
 215, 222-223
 Nielsen, A. 115
 Nielsen, Alfred Kyed 199-200,
 204-205, 209, 221
 Nielsen, Andreas Sixtus 134
 Nielsen, C. 159
 Nielsen, Chr. L. 138-139, 150,
 158, 161-162
 Nielsen, Claus 261
 Nielsen, Ellen 255
 Nielsen, Erik A. 110
 Nielsen, Jens Chr. 252
 Nielsen, Kirsten 247, 254
 Nielsen, Laurits 81, 85, 88
 Nielsen, Lundsgaard 159
 Nielsen, Mogens 255
 Nielsen, Sv. Aage 243
 Nielsen, T. M. 223
 Nissen, Karsten 254, 264
 Norbertus a Sancta Juliana 28
 North, Frank M. 195, 201, 208,
 212, 219, 221-222
 Nuelsen, John 190, 196-197, 200-
 201, 204, 214, 222
 Nyholm, Asger 110
 Nørgaard, Henning 250

 Olesen, Elith 128, 156
 Olsen, Laurits 21-22
 Oluf, Johan 222
 Opielka, Serapion Maria 26
 Ottesen, Rasmus 102-103

 Pahun, Helge 252
 Palladius, Peder 59, 82
 Palaenydorus, Joannes 31
 Parvus, Mathias 82
 Paulli, J. H. 113, 129
 Paulsen, Peter 215
 Paulus 233
 Pearson, Edward H. 219
 Pedersen, Anton 169-171, 174-
 175, 178, 181-183
 Pedersen, Christiern 9, 10, 12, 21,

- 23-26, 30, 56, 60, 82, 84, 88
 Pedersen, Gerhard 251, 262
 Pedersen, Henrik Gamst 243
 Petersen, Bendt 193
 Petersen, Jens Juul 241
 Petersen, L. 163
 Petersen, Margrethe 187
 Petersen, Niels 128-129
 Petersen, Ole Stender 110
 Petersen, P. M. 199, 208, 223
 Perez, Ludovicus 28
 Philippa 25
 Philippus a Sancto Johanne 16-17,
 28, 37-41
 Pius II 9
 Postina, Alois 26
 Poulsen 203
 Povelsen, J. Chr. 157
 Prenter, Regin 234
 Previté-Orton, C. W. 25
 Prince, John Dynely 201-202, 221
 Paaske, Oluf 230-231, 243
- Qvortrup, Steffen 254
- Rambusch, Sigurd 129
 Raphael 73, 87
 Rasmussen, Henning 245, 263
 Rasmussen, Inger Aa. 231
 Rasmussen, Søren 115
 Réau, Louis 76, 80, 86-88
 Reuterswärd, Patrik 80
 Reventlow, C. D. 98
 Reventlow, Ditlev 93
 Reventlow, Edvard 201
 Rhaws, Jürgen 67
 Ridolfi, Nicolaus 28
 Riis, Ole 258
 Riisgaard, Børge 242, 251
 Roed, Morten 46
 Rogert 197, 204
 Roosevelt, Theodore 189
 Rosendahl 204, 221
 Rosenius, C. O. 162
 Rosenkrantz, Palle 199, 208, 210,
 217-218, 220, 222
- Ross 186
 Rothe, Eigil 52, 81, 86
 Rubens 75
 Rudelbach, A. G. 156
 Ryan 167, 178-181
 Rymker, Frederik L. 132, 140,
 156
 Rønne, Christian Frederik 128,
 131, 133, 136, 142, 156-158, 162-
 163, 166
 Rønne, Peter B. F. 125, 127, 130
 Rønnow, Joachim 21
 Rørdam, Hans Christian 102-103
 Rørdam, Holger F. 30, 88
 Raaschou-Nielsen, M. 159, 161
- Sacré-Coeur, Marie-Joseph du 26
 Saggi, Ludovico 25
 Salomon, Bernhard 72, 74, 87
 Saltensee, Anders Olufsen 25
 Sandberg, Edv. 220
 Sandbæk, Ulla 253
 Sauget, Joseph-Marie 88
 Saxo 30
 Saxtorph, Niels M. 43, 78, 80-81,
 84, 86-88
 Saxtorp, Svend Vilhelm 137
 Schack, Tage 267
 Schiller, Gertrud 82-84
 Schillings, A. 27
 Schmidt 187
 Schmidt, Ph. 87
 Scholten, Sixtus 28
 Schonhoven, Adrianus de 15
 Schou, Anne-Lise 160, 165
 Schultz, Asger 228
 Seidelin, Anne Sophie 262
 Senis, Bernardinus de 27
 Serracino-Inglott, Pio 24
 Sevelsted, Peter 242, 243
 Seymour, Ch. 87
 Sharp 169, 176
 Skat Rørdam, Thomas 124-125,
 130, 150, 161

- Skjoldorf, Tony 252
 Skodborg, Jørgen 18, 29
 Skou, Ellen Margrethe 250
 Skovmoes, Peter Hansen 158
 Skriver Frandsen, Kristen 257
 Skyum-Nielsen, Niels 24
 Smet, Joachim 24-27
 Smidt, Hans 244
 Solis, Virgil 87
 Sommer, Kristian 234
 Soreth, Johannes 8, 11, 26, 33
 Sparre, Aage 22
 Stampe, Laurids 93, 188
 Staring, Adrianus 24, 27-28, 36-40
 Steen, J. 166
 Steenbuch, Theodor 140
 Steenvinkel-Svendsen, E. 158-
 159, 161-162, 165
 Steggink, Otger 25
 Steincke 200
 Stender, Poul J. 259
 Stephanus de Consortis de
 Brixia 14
 Stidsen, Svend 235, 240-241
 Stone, Fred D. 209
 Strange, John 255
 Strauss, Walter L. 87
 Stubkjær, Anders 154
 Studsgaard, Anders 251
 Stålsett, Gunnar 266
 Svendsen, Erik Norman 246
 Søndergaard, Inga 230
 Sørensen, Henning 254
 Sørensen, Niels Erik 251
 Sørensen, Rasmus 95-110
 Sørensen, Søren Nørgaard 254
 Sørensen, Aage 249
 Saabye, H. G. 161

 Tangwa 170, 172
 Tausen, Hans 21, 57-61, 72, 82, 84
 Temple 179
 Terp, Børge 237
 Terrasse, Petrus 13, 26, 34-36
 Therkildsen, Oluf 242

 Thorsteinsson, Th. 214
 Thura, Albert 26, 30
 Thybo, Jacob von 183
 Thybo, Jens 165
 Thyssen, A. Pontoppidan 155
 Thyssen, Hans 260
 Thøgersen, Mogens 86
 Tidemand, Peder 67, 85
 Tiggheler, Jo 25
 Timm 129
 Tonnesen 158
 Torkelund, Hans Jørgen 257
 Tory, Geoffroy 88
 Trandberg, P. C. 131-133, 137,
 156, 161
 Trock, P. H. G. 111
 Troelsen, Christian 14-15, 36
 Tuulse, Armin 78, 88
 Traasdahl, Jacob 138

 Uldall, Elisabeth 252, 258
 Ussing, Werner Dag 161

 Vahl, Jens 156
 Vareriis, Petrus 28
 Vedel, Ellen 191, 199, 204
 Vedel, H. 190
 Vesten, L. 78
 Vestergaard, Anker 243
 Vestergaard, Søren 249
 Viborg, K. F. 132, 156, 166
 Vingaard, Hans 59
 Volf, Rud. 158
 Vorsterman, Willem 56
 Vos, Marten de 73, 87
 Værge, Johs. 229, 254, 263

 Wade, Raymond J. 201, 212-213,
 215-216, 219-220
 Walther, Hans 56-57
 Wandel, S. 85
 Watts, Sewell S. 198
 Wayment, Hilary 87
 Webster 176
 Weibull, Lauritz 26

- Weitling, Günter 158
Weltzer, Carl 129
Wentzel, Knud 110
Wenzzel 196
Wesley, John 189, 197, 223
Wessels, Gabriel 24
Westrup, E. T. J. 159
Wettenstein, Eigil 231
Wiberg, Bertil 264
Wieselgren, Peter 9, 12, 25
Wijmen, Leo van 24
Worm, Pauline 166
Wormordsen, Frans 7
Wreschner, Moritz 196, 199, 202-
203, 208, 220-221
Waaijman, Kess 25
Zeuthen, Fr. 138, 143, 161
Ziegler, Bent 257
Zimmerman, Benedictus 13, 25-
26, 31, 34-36
Zweite, Armin 87
Øllgaard, Morten 248, 251
Østergaard, Frode 236-237, 243
Aalholt, Preben 245

Forfatternes adresser

Afdelingsleder, dr. theol.
Knud Banning
Rødlersvej 73
2990 Nivå

Cand. jur. L. B. Fabricius
Havrevej 11
2700 Brønshøj

Forskningsbibliotekar,
dr. theol. Jakob H. Grønbæk
Hummeltoften 3A
2830 Virum

Mag. art. Kaare Rübner Jørgensen
Peter Bangsvej 137
2000 København F.

Adjunkt, cand. mag. Niels Kastfelt
c/o Institut for Kirkehistorie
Købmagergade 44-46
1150 København K.

Cand. mag. Eva Louise Lillie
Livjærggade 20
2100 København Ø.

Professor dr. theol. P. G. Lindhardt
Tagmosevej 7
8541 Skødstrup

Sognepræst Elith Olesen
Linå Skolebakke 19, Linå
8600 Silkeborg

Cand. theol. Leo Kamstrup Olesen
Sdr. Boulevard 87
1720 København V.

Provst Carl Trock
Egernvej 29
2000 København F.